

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

СРПСКИ
ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ
ЗБОРНИК
XLVI

РАСПРАВЕ И ГРАЂА

Уређивачки одбор

*Др Недељко Богдановић, др Павле Ивић, др Драгољуб Петровић,
др Асим Пецо, др Слободан Реметић, др Драго Ђујић*

Главни уредник

ПАВЛЕ ИВИЋ

БЕОГРАД
1999

Секретар часописа
др Никола Рамић

У финансирању ове књиге учествовало је
Министарство за науку и технологију Србије

Издају
Српска академија наука и уметности, Београд, Кнез-Михаилова 35
и
Институт за српски језик САНУ, Београд, Ђуре Јакшића 9

Израда програма и компјутерска припрема за штампу: Давор Палчић

Штампа:
SVEN Niš

САДРЖАЈ

	Стр.
Љубисав Ћирић: Говори Понишавља	7—262
Никола Рамић: Ливањско-дувањски говорни тип	263—426

ЉУБИСАВ ЂИРИЋ

ГОВОРИ ПОНИШАВЉА

Теркама Александри и Данијели

Овај рад је незнатно измењена верзија докторске дисертације, одбрањене 5. јула 1995. године на Филолошком факултету у Београду, пред комисијом коју су сачињавали др Радоје Симић, редовни професор, др Милорад Дешић, редовни професор, и др Недељко Богдановић, редовни професор. Члановима комисије захваљујем за драгоцене савете и сугестије дате у току и после одбране. Посебну захвалност за свесрдну помоћ у свим етапама рада дугујем своме ментору професору Симићу.

Велику захвалност дугујем и рецензентима: проф. др Недељку Богдановићу, проф. др Слободану Реметићу, директору Института за српски језик, који књигу објављује, и академику Павлу Ивићу. Нарочито су примедбе последње двојице много допринеле побољшању текста пред његово слање у штампу. Академику Ивићу срдечно захваљујем још и на незаборавном иницијалном разговору о томе шта би било најкорисније одабрати за тему дисертације.

На крају, најпријатнија ми је дужност да овде поменем све оне добре људе из Понишавља са којима сам данима разговарао, и чији говор чини основу овога рада. Неправедно је издвајати било кога, а немогуће је поменути их све појединачно. Многи, на жалост, више нису међу живима. Кад год се машим ове књиге њихови ликови ми искрсавају пред очима, а њихова имена ће уз текстове живети док и књига буде живела.

САДРЖАЈ

УВОД	19
ПОНИШАВЉЕ	19
Положај и границе	19
Из прошлости Понишавља	20
Становништво и постанак данашњих насеља	25
Подела Понишавља према језичким критеријима	30
Досадашња дијалектолошка истраживања	32
Истраживачки задаци и рад на терену	38
Део први: ГЛАСОВИ И АКЦЕНАТ	41
А. ФОНОЛОШКИ СИСТЕМ	41
Вокали	41
Консонанти	42
Б. ФОНЕТИКА	42
Вокали	42
Вокал <i>А</i>	43
Вокал <i>Е</i>	44
Вокал <i>И</i>	45
Вокал <i>О</i>	46
Вокал <i>У</i>	46
О заменама гласа јат	47
Вокалске секвенце	48
Елизија вокала	50
Редуција вокала	51
Афереза	51
Синкопа	52
Апокопа	52
Покретни вокали	52
Хапнологија и сродне појаве	53
Полугласник	54

Вокално <i>Л</i>	59
Вокално <i>Р</i>	63
Консонанти	65
Сонант <i>Ј</i>	65
Сонант <i>В</i>	69
Сонанти <i>Л, Н</i>	71
Консонант <i>Ф</i>	72
Сугласник <i>Х</i>	74
Африката <i>Ѕ</i>	76
Африкате <i>Ч, Џ</i>	77
Африкате <i>Ђ, Ђ</i>	79
Судбина неких старијих сугласничких група	81
Сугласници у сугласничким групама	82
Сугласничке групе у иницијалној позицији	83
Сугласничке групе у медијалној позицији	85
Судбина финалних сугласничких група	91
Испадање и уметање сугласника	91
Метатеза	92
Сугласници на крају речи	92
О неким међусугласничким односима	93
Недоследности система ГП у држању резултата ранијих гласовних промена	93
Судбина финалног <i>л</i>	93
Јотовање	94
Палатализације	96
АКЦЕНАТ	97
Акценат именица мушког рода	98
Акценат именица женског рода	99
Акценат именица средњег рода	100
Проклиза	100
Атонација	101
Акценат заменица и бројева	101
Акценат придева	102
Акценат презента	103
Акценат императива	103
Акценат имперфекта	104
Акценат аориста	104

Акценат радног придева	105
Акценат трпног придева	105
Део други: ОБЛИЦИ	107
I ДЕКЛИНАЦИЈА	107
ИМЕНИЦЕ	108
I деклинациони тип	108
II деклинациони тип	114
III и IV деклинациони тип	117
Остаци синтетичке деклинације	120
Облици именица уз бројеве	122
Неке семантичке и обличке појаве код именица I деклинационог типа	125
Неке семантичке и обличке појаве код именица II деклинационог типа	126
Неке семантичке и обличке појаве код именица III и IV деклинационог типа	127
ЗАМЕНИЦЕ	127
Личне заменице	127
Удвајање облика личних заменица	134
Лична повратна заменица	136
Именичка заменица КО и ШТО/ШТА	136
Заменице сложене са КО-ШТА	137
Придевске заменице	138
Присвојне заменице	138
Показне заменице	139
Показне заменице за каквоћу	140
Показне заменице за количину	140
Односно-упитне заменице	140
Неодређене и одричне заменице	141
Опште придевске заменице	141
ПРИДЕВИ	141
Компарација	143
Компаратив	143
Суперлатив	144
БРОЈЕВИ	145
ЧЛАН	146
Деклинација заменичко-придевских речи	152
ПРЕДЛОЗИ И ОПШТИ ПАДЕЖ	154

II КОНЈУГАЦИЈА	163
ИНФИНТИВ	163
ПРЕЗЕНТ	163
ИМПЕРФЕКАТ	167
АОРИСТ	169
ПЕРФЕКАТ	170
ПЛУСКВАМПЕРФЕКАТ	171
ФУТУР	171
ФУТУР II	173
ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊИ	173
ПОТЕНЦИЈАЛ	173
ИМПЕРАТИВ	174
ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ ТРПНИ	176
НАПОМЕНЕ О ПОЈЕДИНИМ ГЛАГОЛИМА	177
ПОМОЋНИ ГЛАГОЛИ	184
III НЕПРОМЕНЉИВЕ РЕЧИ	185
ПРИЛОЗИ	185
Прилози за време	185
Прилози за место	188
Прилози за начин	190
Прилози за количину	191
Прилози за узрок	192
Творбено-семантички аспект прилошких речи	192
ПРЕДЛОЗИ	194
ВЕЗНИЦИ	194
УЗВИЦИ	196
РЕЧЦЕ И ПАРТИКУЛЕ	198
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	201
ЗАЈЕДНИЧКЕ ОСОБИНЕ ЦЕЛЕ ОБЛАСТИ	201
ИЗОГЛОСЕ КОЈЕ СУЧЕЉАВАЈУ ЗОНУ II СА ЗОНОМ I	203
ИЗОГЛОСЕ КОЈЕ СУЧЕЉАВАЈУ ТИП I ^a СА ТИПОМ I ^b	204
ИЗОГЛОСЕ КОЈЕ ПОВЕЗУЈУ ЗОНУ II И ТИП I ^a	206
ОДНОС ГП ПРЕМА ДРУГИМ П-Т ГОВОРИМА	206
КАРТЕ	209
Карта 1: Мрежа испитаних насеља — списак и скраћенице	209
Карта 2: Фонетизам именица <i>камен</i> и <i>џламен</i>	210
Карта 3: Ликови предлога <i>близо</i> и <i>џозади</i>	210

Карта 4: Ликови заменица <i>какво</i> , <i>ѿкакво</i> и прилога <i>како</i>	211
Карта 5: Суфикси <i>-ак</i> , <i>-ек</i> , <i>-ик</i>	211
Карта 6: Прилог <i>добро/добре</i>	212
Карта 7: Покретно <i>е</i> код бројева	212
Карта 8: Ликови именица <i>хлеб</i> и <i>сир</i>	213
Карта 9: Фонетизам именице <i>гнездо</i>	213
Карта 10: Ликови прилога <i>ѿшек</i>	214
Карта 11: Рефлекси полугласа у именици <i>даждевњак</i>	214
Карта 12: <i>Љ</i> и <i>У</i> (< <i>Љ</i>)	215
Карта 13: <i>ЉЬ</i> и <i>ЬЛ</i> (< <i>Љ</i>)	215
Карта 14: Фонетизам глагола <i>шѿројим</i>	216
Карта 15: Фонетизам именице <i>ѿасуљ</i>	216
Карта 16: Партикуле <i>ј</i> , <i>ва</i> , <i>ка</i> , <i>на</i>	217
Карта 17: <i>ѿ/с</i> у облицима глагола <i>хѿейѿи</i>	217
Карта 18: Прелаз <i>ћ</i> , <i>ђ</i> у <i>ч</i> , <i>ѿ</i>	218
Карта 19: Алтернације <i>ѿ/ч</i> и <i>ћ/ч</i>	218
Карта 20: Палатализовање <i>к</i> , <i>г</i>	219
Карта 21: Фонетизам лексема <i>губно</i> и <i>равно</i>	219
Карта 22: Фонетизам именице <i>земља</i>	220
Карта 23: Фонетизам лексема <i>чесма</i> и <i>чизма</i>	220
Карта 24: Ликови придева <i>мали</i>	221
Карта 25: Фонетизам облика <i>уђем</i> и <i>сиђем</i>	221
Карта 26: Судбина групе <i>-зј-</i>	222
Карта 27: Плурал именице <i>човек</i>	222
Карта 28: Наставци <i>-и</i> , <i>-ови</i> ; <i>-е</i> , <i>-ове</i> ; <i>-је</i>	223
Карта 29: Наставци <i>-ићи</i> и <i>-ѿија</i>	223
Карта 30: Заменичке енклитике <i>ју</i> и <i>их</i>	224
Карта 31: Ликови заменице <i>ми</i>	224
Карта 32: Постпозитивна употреба заменица	225
Карта 33: Ликови прилога <i>зими</i> и <i>леѿи</i>	225
Карта 34: Ликови глагола <i>ѿлачем</i>	226
Карта 35: Употреба упитно-узвичног <i>зар не</i>	226
Карта 36: Типови потврдних реченица	227
Карта 37: Типови упитних реченица	227
ТЕКСТОВИ	229
Јелашница	229
Островица	230

Градиште (белопаланачко)	231
Вега	231
Ланиште	232
Шпај	233
Моклиште	233
Ореовац	234
Сињац	235
Црноклиште	236
Темска	237
Ореовица	237
Сопот	238
Завој	239
Крупац (пиротски)	240
Градиште (пиротско)	241
Блато	242
Гњилан	242
Присјан	243
Доња Планиница	244
Резюме	247
СКРАЋЕНИЦЕ	251
ЛИТЕРАТУРА	253

УВОД

ПОНИШАВЉЕ

Положај и границе

1. Извирући испод Кома, једног од врхова Старе планине у Бугарској, Нишава тече кроз Србију долином дугом 151 km пре него што се, десетак километара низводно од Ниша, не улије у Лужну Мораву. Њену долину чине: Пиротска, Турђевопољска, Белопаланачка, Островичка и Нишка котлина, међусобно повезане клисурама, од којих је најживописнија Сићевачка, дуга 17 km¹. Општине кроз које пролази ова долина јесу: Димитровград, раније Цариброд, Пирот, Бела Паланка и Ниш.

2. Димитровградска општина је после ослободилачких ратова на Берлинском конгресу 1878. припала Бугарској². После I светског рата 1919. она је припала Србији, односно Југославији. Данас њено становништво чини бугарска национална мањина, а територија припада бугарском језичком подручју³.

С друге стране, Нишка котлина већим својим делом припада Јужном Поморављу. По дефиницији Михајла Костића она „лежи у Нишавско-јужноморавској области, у Доњем Нишављу и северном подручју јужног Поморавља и положена је

---

¹ Енцикл. Југ. 298.

² В. границе тадашње Србије код Милић. Краљ. Србија, 165–166.

³ Има нечег необјашњивог, феноменалног, у овом „давању“ и „враћању“ становништва и територија. С једне стране, Јован Цвијић говори о „често врло живом антагонизму“ Шопова према Бугарима каже да „многе породице од Софије, Враца, Берковице и Видина које су се доселиле у Србију данас се убрајају у најбоље српске породице. Једини Шопови који су се уопште одликовали у јавном животу пореклом су из тих породица“ — Балк. полуостр. 438. С друге стране, моји информатори из Доње Планинице причају да је Планиница била једно јединствено село, па је комисија која је успостављала државну границу пресекла атар, те су поједини чланови породица прешли границу да би обрађивали своју дотадашњу земљу, и за четрдесет година, колико су били у саставу бугарске државе, етнички се толико издиференцирали да се данас осећају Бугарима, формирали засебно село — Горњу Планиницу, говоре „добър ден“ и презивају се на -ов. Идентичну ситуацију сам забележио раније у селу Пресека у Лужници испитујући лужнички говор. Комисија је, држећи се преседине, пресекла село на „куће над пут“ и „куће под пут“, па је и село по томе добило своје име. за четрдесет година становници кућа „над пут“ су постали Бугари, они други су остали Срби, а ја сам имао прилику да, седећи у школској згради, разговарам са људима из оба дела сада поново јединственог села не примећујући никакве разлике у њиховим говорима, док су за то време два учитеља у двама учioniцама радили сваки свој посао: један је учио депу српском књижевном језику, други бугарском.

на челу Нишавске удолине⁴. Потребно је, стога, одредити границе Понишавља, јер је његов говор предмет овог рада.

3. Те границе би изгледале овако: од Доње Планинице, као последњег српског села пиротске општине, линија сече под правим углом Нишаву на исток у правцу села Милојковца обухватајући га, пење се ка Петерлашу, али га не обухвата, јер припада димитровградској општини, затим се билом Басаре усмерава на север до манастира Св. Ђорђа повише Темске, одакле скреће на северозапад обухватајући Осмаково а заобилазећи Бабин Кал, село Белопаланачког Буцака, који припада сливу Сврљишког Тимока, затим се изнад Горњег Риња хвата била Сврљишких планина, којим се креће до Плеша, одакле скреће на северозапад и између Ореовца и Пасјаче, мимо Кнез-Села, избија на Горњи и Доњи Матејевац. Од Доњег Матејевца линија поново под правим углом сече Нишаву на запад у правцу Габровца. Од Габровца, обухватајући Радикину Бару, линија удара на југ и повише Драшкове Кутине хвата се била Суве планине, којим се креће до Големог врха повише Штрбовца. Од Големог врха поново скреће на исток пролазећи поред Братишевца и Горњег Стрижевца, које оставља Лужничкој котлини, избија на Голаш, са кога се спушта до изнад Понора, обухватајући га, а затим креће у правцу села Раснице, Присјана и Камика обухватајући их, а не обухватајући села Пасјач и Сињу Главу. Од Камика линија води право на Доњу Планиницу, где се круг и затвара.

4. Географски Понишавље се дели на Горње, Средње и Доње. Горње Понишавље чине Пиротска и Ђурђевопољска котлина⁵. Поједини аутори у Горње Понишавље убрајају и Висок, осојни предео иза Басаре и Видлича у сливу Височице⁶. Средње Понишавље чине Белопаланачка котлина⁷ и Коритница⁸. Доње Понишавље чине Островичка котлина и део Нишке котлине до границе Понишавља⁹.

5. Два главна центра којима су гравитирала села Понишавља била су, како у прошлости тако и данас, Ниш и Пирот. Гравитациони утицај Пирота био је у прошлости јачи него данас „и ширио се до Сићевачке клисуре и Сврљишких планина“¹⁰. Једно време Белопаланачка котлина је припадала нишком региону, да би новом територијалном организацијом Републике Србије поново припала Пиротском округу. Да и оваква микрорегионална издељеност Понишавља неће остати без последица на пружање и распрострањеност појединих изоглоса, видеће се касније.

Из прошлости Понишавља

6. Због свог врло повољног географског положаја Понишавље је било насељено од најстаријих времена. Преисторијска налазишта су констатована у атарима Јелашнице (крмени са костима медведа — *ursus* и пећинског пса — *canis sprealeus*),

⁴ М. Костић Ниш. котл. 295.

⁵ М. Костић Ђпољ. котл. 27–43.

⁶ Ћирић Насеља 129.

⁷ М. Костић Бол. котл. 9.

⁸ Коритничку котлину чине седам села у сливу Коритничке реке, а уобичајенији народни назив за њу је *Корубина* — М. Костић Коритница 193–195.

⁹ Ми смо за границу пружања Понишавља у правцу Ниша узели линију Доњи Матејевац — Габровац, јер се дотле простире С-З дијалекат, који улази у круг нашег интересовања у овоме раду.

¹⁰ Ћирић Насеља 122.

Брзог Брода, Габровца, Горње Врежине, Доње Студене, Доњег Матејевца, Нишке Бање (камени чекић и бронзанодопска керамика), а преисторијска насеља у атарима Доње Врежине и Малче. Околина Ниша је у то време била једна од четири области у којима се простирала отаџбина Дардана, народа са стадима оваца и коза (чувени дардански сир), који се бавио и ловом и риболовом и имао много робова¹¹.

7. Око 280. године пре н. е. Келти су основали насеље из кога ће се ходом времена развити данашњи Ниш. Тај праисторијски Ниш је егзистирао скоро два века¹². Исте године кад и преисторијски Ниш, Келти су основали и насеље из кога ће се много доцније развити данашња Бела Паланка. Ово насеље они су прозвали Ремезијана, по келтском (галском) племену Ремима¹³.

8. Од највећег значаја за будућу историју овога краја била је римска колонизација и изградња војног и трговачког пута (*Via militaris*) од Београда до Цариграда (деоница од Београда до Ниша завршена 33. или 34. г. н. е.). Дуж трасе овога пута настала су прва организована насеља. Имена ових места, њихов распоред и међусобно растојање у миљама, доносе антички итинерари — спискови путних станица. Станице које наводе итинерари на подручју Понишавља углавном су убициране, мада се о појединима још воде дискусије. Тако најпознатији од њих — Јерусалимски итинерар (*Itinerarium Hierosolimitanum*) наводи следећа имена: *civitas Naiso; mutatio Redicibus, Ulmo, Latina, Translitis; mansio Romansiana* и *Turribus*, тј. град Ниш; од моришта Просек, Островица, Теловац или Црноклиште (?), Суково или Димитровград (?); станице у којима се могло ноћити и снабдети храном Бела Паланка и Пирот¹⁴.

9. Најзначајније античко место у Понишављу била је Ремезијана, о чему сведочи богат археолошки материјал¹⁵. Она се из првобитне путне станице развила у аутономни град (*municipium*) и постала верски и књижевни центар са епископом Никетом на челу, као и седиште годишњег Сабора (*Concilium*) свих горњомезијских градова¹⁶.

Римски град Ремезијану су опустошили и разорили Хуни 441. и 447, а град је до темеља порушен 540. године приликом бугарске провале. На рушевинама Ремезијане за владавине цара Јустинијана подигнута је средином V века византијска Румизијана. Она је била богат град, са рудницима гвожђа у околини, на чије трагове се и данас наилази у атару села Космовац, а још више у топономастици. У време грозничаве градитељске и војничке активности Јустинијанове владавине (Нишлије родом) око Румизијане је подигнуто тридесетак кастела са задатком да, између осталог, штите рудокопе и рударско насеље (*Freggaria*).

Румизијана је разорена при навали Словена у VII веку. Функцију насељског (жупског) средишта преузело је суседно Мокро, данашње село Мокра. Словени ће у другој половини VIII или првој половини IX века на развалинама Румизијане подићи средњовековни град Извор, са висинским заштитним утврђењем на Великом курилу (539 m) и низинском насебином — подграђем — у подножју крај снажног

11 М. Костић Ниш. Котл. 296–297.

12 М. Костић н. д. 297.

13 М. Костић Бпл. котл. 30.

14 Петровић Ант. Пониш. 178.

15 Гушић Ремезијана 21–35.

16 Петровић н. д. 180.

крашког врела, које се и данас зове Врело. У XV веку турска освајачка сила ће разорити Извор, али ће га касније поједини њени виликодостојници обнављати, по којима ће варош добијати више имена: Мехмед-пашина паланка, Муса-пашина паланка, Мустафа-пашина паланка, а последњи турски назив: Ак-паланка биће, после ослобођења 1876. године, преведен у данашње име Бела Паланка¹⁷.

10. На невеликом растојању од Ремезијане развијао се у античко доба *mansio Tutibus*, данашњи Пирот. Али, док се Ремезијана развила, како смо видели, у аутономни град, Пирот је остао то што му име каже: успутна станица са кулом мотриљом (*turris* = кула)¹⁸, бар према досадашњим сазнањима, јер су „писани извори шкрти, а археолошки подаци недовољни да се развој града прати у појединостама“¹⁹.

Тек у XIV веку помиње се први пут Пирот данашњим именом²⁰. Касније Турци уводе свој назив за њега: *Şehirköy* (Шехиркој у значењу „варошко или царско село“)²¹. По ослобођењу од Турака остало му је данашње име Пирот.

11. Античко становништво у Понишављу је, судећи по ономастичким подацима, поготову топономастичким, било врло разнородно, са домороцима трачког, илирског и келтског порекла²². Видови живота су, такође, били разноврсни: насеља поред пута, тврђаве, рударски центри, пољопривредна добра, планинско сточарство²³. Словенска асимилација затеченог балканског становништва, претежним делом романизованог, имаће крупне последице на језик у источној половини јужнословенског подручја, па и Понишавља.

12. Први словенски упади на византијску територију започели су у VI веку у заједници са Аварима. Временом су достигли велике размере. Војничке походе заменили су у VII веку таласи незадрживог насељавања.

Биле су две гране Јужних Словена које су се паралелно пребацивале преко лимеса — утврђене границе Царства на Дунаву: источна, која је стизала преко Дакије и Дунав прелазила источно од Ђердапа, и западна, која је стизала преко Паноније, и Дунав прелазила западно од Ђердапа. Пукотина између ових двеју грана је постојала још у прапостојбини Словена, али ће она тек по доласку на Балкан постати судбоносна, између осталог и кад је језик у питању: створиће се на једној страни језичка група коју чине: српски, хрватски и словеначки језик, а на другој страни група коју чине бугарски и македонски језик (и некадашњи старословенски).

13. Павле Ивић је лингвистичким фактима показао правце наступања и границу која је омеђила ове две гране по пристизању у нову постојбину. Он каже: „Пажњу истраживача привлачи нарочито једна велика скупина очигледно давнашњих изоглоса које иду углавном заједно од ушћа Тимока преко источних подножја планина дуж српско-бугарске границе до Осогова, а затим у широком луку

17 М. Костић Бпл. котл. 143–149.

18 К. Костић Истор. Пирота 11.

19 Петровић н. д. 182.

20 О овоме в. и Ђирић Истраживања 19.

21 Ђирић Насеља 162.

22 Папазоглу Племена 173 и даље.

23 За Влахе Константин Јиречек каже да су потомци подунавских Римљана, које је навала народа од V века потисла далеко на југ; они су сами себе звали Романима у Далмацији, а Аромунима у Македонији — в. Јиречек Истор. Срба II 34.

кроз североисточну Македонију до Овчег поља и Скопља, и даље јужно од Тетова ка албанској етничкој граници око Шар-планине. Не улазећи у детаљно набрајање ових појава навешћемо неколико најважнијих, симболишући сваку само по једним паром примера, узетим из књижевних језика српскохрватског и бугарског, од којих први илуструје (у начелу) ситуацију западно од оцртане линије, а други стање на истоку од ње: сх. *дан* са истим вокалом као *сан* : буг. *ден*, али *сѣн* са друкчијим вокалом, сх. *рука* : буг. *рѣка*, сх. *земља* : буг. *земја*, сх. *ноћ* : буг. *ноц*, сх. *међа* : буг. *межда*, сх. *њега* : буг. *него*, сх. *шресемо* : буг. *тресем*, сх. *шресу* : буг. *тресѣт* (са *-иј* на крају). Сасвим је извесно да све ове разлике, по којима данас јужнословенске говоре делимо на западнојужнословенску и источнојужнословенску грану, потичу из дубоке старине, свакако не мање од око хиљаду година²⁴.

14. Припадници западне гране Јужних Словена продирали су долином Велике Мораве, затим Јужном Моравом и Нишавом, испуњавајући постепено цео моравски слив, а припадници источне гране с оне стране међе. Словени, као равничари и земљорадници, у почетку су избегавали планинске терене, које су настањивали сточари Румуни (Власи) и Арбанаси, и који су задуго правили тампон-зону међу Србима и Бугарима, што је омогућило диференцирање њихових језика, како показују поменуте изоглосе²⁵. Академик Ивић првобитну постојбину Румуна и Албанаца и смешта у Источну Србију²⁶. Када је популација Словена нарасла, почела је њихова експанзија и ка планинама, при чему су потискивали Румуне ка Дунаву и даље у данашњу Румунију, или их асимиловали, а Албанце ка Косову и Метохији. Контакт словенског језика са овим несловенским језицима имао је за последицу појаву тзв. балканизама у српским говорима Источне Србије, као и у бугарском и македонском језику (драстично смањење броја падежа, губљење инфинитива, удвајање облика личних заменица, аналитичка компарација, скраћивање свих дугих акцената).

15. Може се рећи да је Понишавље у средњем веку делило судбину Цариградског друма у сложеним односима међу тадашњим балканским државама: Византијом, Србијом, Бугарском и Турском, Цариградски друм, који се пружао од византијске престонице на Босфору преко Среца, пиротског краја, Ниша и Браничева до Београда, био је кичма византијске моћи и политике на Балкану. Византија га је грчевито бранила, и тек потпуно надјачана у борби невољно напуштала. То значи да се и Понишавље налазило у жижи византијских интереса.

Понишавље је, најпре, потпало под власт ојачале бугарске државе у IX и X веку. Почетком XI века Византија је поново обновила своју власт на читавом Балканском полуострву, а њене границе су поново избиле на обале Саве и Дунава. Када је током XII века Угарска закорачила у балканске земље потчињавањем Хрватске и Босне, Византија је схватила да је битка за Цариградски друм постала пресудна, па је предузела читав низ мера за одбрану друма и предела кроз које он пролази: дограђује стара и гради нова утврђења, обнавља бедеме Београда, Браничева и Ниша. У XIII веку Понишавље поново долази под власт Бугарске. Затим је у другој половини XIV века на сцену ступила Турска. Она је у више покушаја чињених из разних правца настојала да покори Србију, што јој је коначно и пошло за руком

²⁴ П. Ивић Срп. народ 18–19.

²⁵ Потпунији списак ових изоглоса в. у П. Ивић Дијалект. 14–16.

²⁶ П. Ивић Срп. народ 26–28.

1459. године. Понишавље је пало четири године раније и биће у турском ропству до 16. децембра 1877. године.

16. У целом овом периоду Понишавље је у више наврата било у српским рукама. У другој половини XII века српска држава почиње борбу за Поморавље. Године 1172. Срби се помињу у области око Ћуприје (Равно). Најтеже је било освојити Цариградски друм. Стефану Немањи то полази за руком у борбама 1182–1183, када у савезу са Угарском заузима област Ниша, Пирота и продира до Софије. Понишавље накратко улази у састав српске државе. Али је Немања остао сам против Византије, јер су се угарски одреди повукли. Он покушава да склопи савез са Фридрихом I Барбаросом, који се спрема за III крсташки рат, али безуспешно. Године 1190. побеђен је на реци Морави од византијске војске, коју је лично предводио цар Исак II Анђео. Тако су за извесно време изгубљени Поморавље и Понишавље.

У другој половини XIV века, после Маричке битке 1371, дошло је до прераподеле феудалних снага у Србији. Један део властеле је принуђен да прихвати турско вазалство (Мрњавчевићи, Драгаши), други је ојачао свој положај. Нарочито се издвојио кнез Лазар Хребелјановић, који је завладао читавим Поморављем, држао Ниш и део Источне Србије. Има података да је водио борбе са Турцима у пиротском крају после пада Софије 1382. године²⁷, јер је „град Пирот са Жежевичком клисуром (Драгоманским кланцем) био источна капија српске државе“²⁸. Друго сведочанство да је пиротски крај, значи и Понишавље, био у српским рукама у овом периоду јесу манастири Поганово, чији је ктитор био Константин Драгаш, сестрић цара Душана²⁹, и манастир Св. Димитрија у Дивљани, задужбина браће Мрњавчевића³⁰.

И из времена Деспотовине има података о борбама Срба да задрже Понишавље. Тако Константин Филозоф у биографији деспота Стефана Лазаревића пише како је он са војском стигао у пиротски крај и опленио околне турске земље³¹. Деспот Ђурађ Бранковић, настојећи да обнови борбу за ослобођење Србије, склапа савез са Угарском и организује велики ратни поход према средишту Турске. Године 1443. удружена српско-угарска војска, предвођена краљем Владиславом и деспотом Ђурађем, наступала је старим правцем преко Ниша и Пирота ка Софији, где је стигла у децембру, али се због изузетно лоших временских услова вратила натраг. Последња велика битка одиграла се 2. јануара 1444. на планини Куновици, у којој су Турци тешко поражени³². Али је у исто време са овом победом утрнула последња нада Срба да се одбране од турске најезде. А онда се спустио петвековни мрак...

²⁷ Станој. Ист. срп. нар. 160.

²⁸ К. Костић Истор. Пирота 13.

²⁹ Калић Пирот у ср. в. 192.

³⁰ А. Ивић, Грађа 200.

³¹ Калић н. д. 198.

³² О овој бици имамо следћи податак: „У великој битци на Куновици која се водила и у западном делу Белопаланачке котлине и у којој је деспот Ђурађ Бранковић жестоко потукао Турке, један убијени блиски рођак султанов као и хиљаде палих муслимана сахрањено је у Тамњаници. Трагови тог средњовсковог гробља налазе се у атару Тамњанице на месту Клепало“ — М. Костић Бил. котл. 138.

Становништво и њихов данашњи насеља

17. Понишавље је у турски период ушло као густо насељено подручје. О томе сведоче турски катастарски дефтери с краја XV и током XVI века.

Михајло Костић за Доње Понишавље наводи дефтер из 1498. године у коме је „у оквиру Нишке котлине без Добрича од укупно 56 данашњих села под идентичним, или готово истим, именом уписано 35“³³. Од њих ми ћемо поменути само она која улазе у наше границе Понишавља: Банцарево, Брзи Брод, Габровац, Горње Врежине, Доње Врежине, Горња Студена, Горњи Матијевац, Доњи Матијевац, Јелашница, Каменица, Кнез-Село, Куновица, Малча Горња, Бане (село Бања у саставу Нишке Бање), Бања Кутина (Прва Кутина), Чокоте (Чукљеник).

У Средњем Понишављу исти аутор је, користећи више дефтера и „регистара о данцима“, сва насеља „по времену постанка и старости“ поделио у четири групе: I средњовековна насеља; II старија села из времена пре XVIII века; III млађа насеља из друге половине XVIII века и позног турског доба; IV нова села из периода по ослобођењу од Турака. Ми ћемо поменути само насеља из прве три групе.

I Извор (Бела Паланка), Клисурса, Ново Село, Моклиште, Мокрин (Мокра), Орља, Црноклиште, Козја, Тамњаница, Љубатовица, Доња Глама, Горња Глама, Градиште, Топоница, Вета, Долац, Дражево, Трешњанци, Бабин Кал, Сињац, Шљивовик, Пајеж, Црвенчево, Мирановац, Станичење, Доња Коритница, Витановац, Враниште. Аутор затим додаје и ово: „Мада се у доступним изворима не спомињу, поуздано су средњовековна насеља и Букуровац и Горњи Рињ“.

II Космовац, Црнче, Дол и Крменица.

III „У ову групу долазе сва остала већа села међу којима и нека од оних која су се развила из читлука, или су обновљена уз читлуке. То су: Вргудицац, Глоговац, Црвени Брег, Шпај, Лесковик, Чифлик, Крупац, Теловац, Клење, Врандол и Ланиште“³⁴.

18. За Горње Понишавље податке износи др Јован Ђирић. За пиротску општину он каже да од 73 насеља по попису из 1971. постоје подаци у турским и другим изворима у периоду од XV до XVII века за 56 насеља. За поједина од њих тешко је, или немогуће, одредити убијацију, а помињу се у изворима XV или XVI века. Таква су: Макове, Черасниче („мало је изгледа да је у питању Расница“), Негожане, Прелесје, Длги Дел, Вирбовниче, Бухловча, Гали Лог, Берул, Чудовча, Биловча, Кисловча, Бардар, Сутрудерки, Комил, Радович, Гска, Иснои, Лешница, Попражева, Алуша (или Аљуша), Горњи Мирин, Магура (или Мађура), Алванеш, Вихиндол, Бања, Карвица, Басиач, Кириловче, Боп, Истружиште, Израна (можда Ржана), Горње Карие, Средорек (код Барје Чифлика), Радуште, Бунаја, Клокотеш, Ропот (изнад Раснице).

У другој половини XVIII и током XIX века настао је изван број чифчијских села. Таква су: Алачев Чифлик (данашњи Велики Јовановац) Барје Чифлик, Брђин Чифлик (код Крупачке мочваре), Мачков Чифлик (поред Крупца), Горња Раковица (изнад Крупца); а чифчијски систем је изазвао понегде пресељавање или

³³ М. Костић Ниш. котл. 302.

³⁴ М. Костић Бпл. котл. 137-141.

гашење села, какав је случај са Чакр-Извором (код Крупачке мочваре) и (Доњом) Раковицом (западно од Крупца, која се раселила делом и због куге 1837. године).

Од данашњих пиротских села у дефтерима XV–XVII века се помињу следећа, понека у нешто другојачијим ликовима: Бозовик (данашње Базовик), Бела, Буриловац — Барилофча (Бериловац), Балата, Пирмикур (Блато). Брлог, Болов Дол, Балев Дол, Братовци, Брајкофча — Брајкофче (Браћевци или Брајковци), Горна Луканија (Велика Лукања), Иржина Висока (Височка Ржана), Власи, Војнукофча — Војнегофча — Војнугофче (Војнеговац), Виранеште (Враниште), Градешнице — Градашнице (Градашница), Градеште — Заганица (Градиште), Гостуша, Добри Дол, Дојкинче (Дојкинци), Дирча Меридиз (Држина), Завиј (Завој), Извор, Искрофча (Искровци), Горне Лаботине — Горна Јалботина (Јалботина), Иеловича (Јеловица), Копрештиче (Копривштица), Костурче (Костур), Курпич — Курупич (Крупац), Куманофча (Куманово), Паскашија (после припајања Србији Милојковац), Инишор (Нишор), Обрениште (Обреновац), Ореховиче (Ореовица), Орља, Осмаковче (Осмаково), Паклешиче (Паклештица), Долне Пастача (Пасјача), Смрдан — Исмрдан (Петровац), Планинци — Планинче (Доња и Горња Планиница), Покривеник, Иржана — Ржана (Пољска Ржана), Понор, Пиресиан — Пресјан (Присјан), Храсница (Расница), Хрсовјани — Хрсовча — Хрсовче (Рсовци), Русемач (Росомач), Словина — Исловица (Словиња), Сопот, Истаничене (Станичење), Чорин Дел (Срејќовац), Сукобан — Сукова (Суково), Суходол-и кјучјук (Мали Суводол), Суходол-и бузурк (Велики Суводол), Петкожани — Ћопин Чифлик — Чифлик Петкожање (Мали Јовановац), Темска, Толу Дол (Топли До), Чуревидол (Церев Дел), Церова (Церова), Црнокалиште (Црноклиште), Црвенчова (Црвенчево), Чениглафча (Чиниглавци)³⁵.

19. Хришћански свет у Понишављу је трпео зулуме, као и свуда, али живот се како-такко уколотечио. Онда је, крајем XVII века, наступило време сеоба. Тада је и настала позната шопска миграциона струја, која је Горње и Средње Понишавље популацијски празнила све до најскоријег доба. Инверсних струја није било — одлазило се, али се није враћало.

У Доњем Понишављу пражњење је почело после првог аустро-турског рата (1689–1690). Ставивши се на страну хришћанске војске, српско становништво се после пораза са њом и повлачило у пределе преко Саве и Дунава. Друга етапа наступила је после другог аустро-турског рата (1737–1739), у другој Великој сеоби народа. Трећа етапа исељавања наступила је после народног покрета у Србији 1787. у нади да ће Аустријанци поново заратити. Четврта етапа је наступила после 1797. због доласка крцалија и њихових бездушних пљачки и пустошења. Тада су многе породице из Понишавља прешле у Поморавље, Шумадију и, нарочито, у околину Београда.

Највише је у овим сеобама била испражњена Нишка котлина. И то што сеобама, што накнадним масакром хришћана од стране осветнички острвљених Турака. Било је периода да је популацијски била толико испражњена да су сами Турци имали потребу да је поново засељавају³⁶. А оволико популацијско пражњење једне те-

³⁵ Ћирић Насеља 123–174.

³⁶ М. Костић Ниш. котл. 305–307.

риторије и поновно насељавање новим становништвом, које је као по правилу пристизало с југа моравском долином, морало је да има, и имало је, реперкусуја и на језик Доњег, односно Нишког, Понишавља.

Средње и Горње Понишавље, иако пражњено, пражњено је мање. Тако Коста Н. Костић наводи податак да су Турци 1737. потиснувши аустријску војску и српске добровољце попалили у пиротском крају 140 села³⁷. И др Јован Ћирић вели да је у овом периоду било паљења и премештања читавих села. Он, међутим, додаје још један узрок — болештине, нарочито по злу чувену „чуму“, тј. кугу. Та измештања у Средњем и Горњем Понишављу била су најчешће у границама атара села или региона, услед чега је „овим неизванрегионалним сеобама и премештањима становништва и насеља очуван континуитет насеља, очувани су њихови називи, језик и култура становништва“³⁸.

20. Активирајући се у XIX веку српско становништво Понишавља је велике наде у своје ослобођење полагало у Карађорђевог устанак 1804. године. У његовој војсци било је устаника и из ових крајева. Устаници из пиротског и нишког округа су се настањивали у Књажевцу и Зајечару, и по граници, њима су одређене војводе, и сви су горели жудњом да устанак пренесу и на своју територију. За војводе пиротског краја одређени су неки Мита и Маринко, и они су се у кореспонденцији са Карађорђево потписивали као „пиротске војводе“³⁹.

Године 1836. избила је у Пироту буна под вођством Хаџи-Неше Филиповића. Повод за буну је било удруживање пиротског ајана Махмуд Капиџбаше и владике Јеронима, иначе Грка, у немилосрдном глобљењу народа. У периоду од 27. јануара до 10. априла пребегло је у Србију око 1000 људи. Бегунци, распоређени по Књажевцу и околним селима, стану набављати оружје и спремати се да запале цео пиротски крај, због чега је кнез Милош морао да пошаље свог министра Аврама Петронијевића и дунавско-тимочког команданта Стевана Стојановића да народ умире и врате кућама, а он је на Порти издејствовао да се ајан и владика смене и „у сургун пошљу“. У сваком случају, лукави кнез је постигао оно што је желео: у народ је посејао семе буне, а пред Портом се још једном потврдио као фактор без кога је немогуће владати више хришћанима. И неуморни Вук Караџић је из ове буне извукао своју вајду — новог сакупљача народних умотворина у личности пиротског учитеља Проке, који му шаље две песме, штампане у I књизи Пјесама⁴⁰.

Године 1833. постављањем „плота“ на српско-турској граници „од Алексинца до Вршке чуке“ нова српско-турска граница се спустила на југ на огранке Јастрепаца и Сврљишких планина. Протеране турске спахије из српских села и турски грађани-ерлије из српских вароши, лишени својих дотадашњих привилегија и оставши без средстава за живот, угнездили су се међу неослобођено српско градско и сеоско становништво, наметнувши се за господаре и туторе. Притискајући српског сељака тешким аграрним наметима, ти су му муџахири отимали најроднију земљу, па због тога „од 1833–1841. тешко да је прошла и једна година, а да се у непосредној близи-

37 К. Костић Ист. Пирота 19.

38 Ћирић Насеља 126.

39 К. Костић Ист. Пирота 21.

40 К. Костић н. д. 25.

ни српске границе није десила по каква буна српског становништва Нишке котлине и суседних области⁴¹.

21. Исељавање се наставило и после ослобођења од Турака. Сада су узроци били економске природе: из пасивнијих крајева се одлазило у развијеније и богатије крајеве нове државе. Не ретко „у печалбу“ се ишло и преко границе, нарочито често у Влашку (Румунију)⁴². Ипак, и поред ових исељавања, и упркос страдању у два светска рата, дијаграм кретања броја становника је имао узлазну линију у Понишављу до шездесетих година XX века. Онда је кренуо низбрдо. Оваквом тренду депопулације доприноси с једне стране висока урбанизација, а с друге стране низак natalitet. Данашња ситуација у погледу насељености, нарочито сеоског подручја, то лепо илуструје. Најбоље се то види из следеће табеле⁴³.

Број становника	Општина НИШ		Општина БЕЛА ПАЛАНКА		Општина ПИРОТ	
	1921.	1981.	1921.	1981.	1921.	1981.
Година	1921.	1981.	1921.	1981.	1921.	1981.
Цело подручје	62568	230711	20325	18744	53688	69653
Градско подручје	25109	205412	2272	7502	10458	36293
	40,13%	89,04%	11,2%	40%	19,5%	52%
Сеоско подручје	37459	25299	18053	11242	43230	33360
	59,87%	10,96%	88,8%	60%	80,5%	48%

22. Средње и Горње Понишавље се налази у аметанастазичкој шопској области са мањим ретким острвцима досељеника из јужноморавских и вардарских области⁴⁴. Њу карактеришу, као што је поменуто у т. 19, унутрашња, локална сељакана. Ово потврђују истраживања др Михајла Костића за белопаланачки крај⁴⁵. Он наводи следећу табелу:

	родова	домиова
Пиротске котлине	7	27
Коритничке котлине	8	17
Заплањске котлине	4	5
Нишке котлине	7	31
Островичке котлине	2	10
Сврљишке котлине	11	76
Белопаланчког Буцака	5	15

⁴¹ М. Костић Ниш. котл. 311.

⁴² В. Николић Из Лужн. 27.

⁴³ Табела је урађена према подацима наведеним у монографији СР Србије 399, 474, 487; као и према резултатима пописа становништва 1991. године.

⁴⁴ В. карту о пореклу становништва северне Србије у Цвијић Балк. полуостр.

⁴⁵ М. Костић Бпл. котл. 54–73.

Ђурђевопољске котлине	10	51
Бабушничке котлине	10	90
Темачкког басена	3	22
Висока	3	6
Димитровградске котлине	1	17
Бугарске (Знепоље, Загорјс и уопште)	11	71
Власине	9	76
Битољске котлине	2	40
Тетовске котлине	1	8
Алексиначке колтине	1	1
Књажевачке котлине	1	53
Призренске котлине	1	19
Косова	1	2
Ваљевске котлине	1	1
Непознато место и крај	20	96
Свега досељеника у селима	119	734
У Белој Паланци	170	327 ⁴⁶

23. Доње Понишавље је, међутим, метанастанзичка област. У њој је највише досељеника вардарско-моравске струје, али има и косовско-метохијских и шопских досељеника. За ово подручје од значаја су Цвијићеве речи: „Они косовски исељеници који су у Србију прелазили око Копаоника, а нису се придружили горњој главној струји, затим преко Преполца, Мердара, Лисице и из гњиланске области кроз Кончуљску Клисуру Мораве, расули су се по долинама јужноморавских притока Топлице, Јабланице, Пусте Реке, Ветернице, као и поред Мораве између Лесковца и Бујановца; прешли су Јужну Мораву и насељавали се у околини Ниша и у Заплању⁴⁷.”

24. Говорећи о шопском варијетету, Цвијић каже да му је граница на истоку јако изражена (широк појас између реке Искра и Осме и јужно до места Вакарсла и Ихтимана), али да на западу он неосетно прелази у моравско-вардарски варијетет, који обухвата долину Јужне Мораве од Ниша до Гњилана и долину Вардара од извора до Демир-Капије⁴⁸. На муци смо, кад је Понишавље у питању, где се завршава један а почиње други. Ту могу помоћи, између осталог, такви елементи као што су народна ношња и, поготову, језик, у коме се и кроз који се одражава свеколика човекова активност. У Градишту, последњем белопаланачком селу идући низводно, записао сам: „Носиле смо сукно и забџн, па после почёмо и беле вутарће, ко овёј Островчањће и Сићевће“. Значи, угледање је било на ношњу села Островице и Сићева, јер се сматрала за модернију. Из Јелашнице имам овакав запис: „Невёсте

⁴⁶ М. Костић н. д. 58.

⁴⁷ Цвијић Балк. полуостр. 131; в. и напред поменуту карту.

⁴⁸ Цвијић н. д. 436–437.

се премéне у нáродну ношњу: фистáни, барéжи, јелéчићи... Обичним дáном нóсимо прóсто, вúнено, сељáчки: вутáрке, на нóге гúмене опáнке“.

Са овим казивањима слажу се налази двеју ауторки које су истраживале народну ношњу у Србији. Јерина Шобић каже да се *сукно–сукман* и *лиџак–мујер* као најкарактеристичнији одевни предмети носе у шопској области⁴⁹. Милка Јовановић је у својој књизи *Народна ношња у Србији у XIX веку* проучавала ношњу по следећим подручјима: 1. Подручје динарских досељеника; 2. Подручје тимочко-браничевског становништва; 3. Подручје косовско-метохијских досељеника; 4. Подручје моравско-вардарских досељеника; 5. Подручје шопског становништва. За подручје шопског становништва она каже да се „преко ње (кошуље — Љ. Ђ.) носио један од најстаријих хаљетака, за ову област веома карактеристичан, хаљетак од сукна — *сукно, сукман* и *лиџак, мујер*“⁵⁰. За подручје моравско-вардарских досељеника ауторка каже да је „један од најкарактеристичнијих женских хаљетака у јужноморавској ношњи био *фуџа*, или *вуџа*, врста сукње, која се и до данас тамо задржала. Ношене су преко кошуље и зими и лети“⁵¹. За подручје косовско-метохијских досељеника каже да се „преко кошуље лети носило *јелече тџмукџиче* (...), *каница*, а спреда преко кошуље опасивала се узана ткана прегача — *запрега* (...) а зими се преко кошуље облачила вуњена или тежињава *завијача*, врста сукње“⁵².

Ови подаци речито говоре да се Понишавље може поделити на шопску област, која се завршава са Градиштем белопаланачким, и подручје чији су становници претежно моравско-вардарски досељеници, а које почиње низводно од Градишта, или од уласка у Сићевачку клисуру.

Подела Понишавља према језичким критеријима

25. Полазећи од језичког материјала, Понишавље се може поделити на две зоне: зону Доњег Понишавља, која је покривена сврљишко-заплањским говором, и зону Средњег и Горњег Понишавља, која је покривена тимочко-лужничким говором⁵³. За зону сврљишко-заплањских говора користимо ознаку *зона II*; за зону тимочко-лужничких говора ознаку *зона I*.

Зону I можемо поделити на два типа: *џиџ I^a* (у географском смислу то је Средње Понишавље, односно Белопаланачка котлина и Курубина); и *џиџ I^b* (у географском смислу то је Горње Понишавље, односно Ђурђевопољска и Пиротска котлина).

26. Главни сноп изоглоса на основу кога је извршена ова подела, праћен кроз све три области јесте:

<i>Зона II</i>	<i>Тий I^a</i>	<i>џиџ I^b</i>
Фонематски ниво		
— <i>руке, нóге, кошуљка;</i>	— <i>руђе, нóђе, кошуљња;</i>	— <i>руђе, нóђе, кошуљња;</i>

⁴⁹ Шобић Шопска ношња 196.

⁵⁰ Јовановић Ношња 200.

⁵¹ Јовановић н. д. 180.

⁵² Јовановић н. д. 163–164.

⁵³ Зона „најдоњег“, Нишког, Понишавља, где спада и град Ниш, покривена је јужноморавским дијалектом. Она не спада у тему нашега рада, већ у тему описа говора Јужноморавске долине.

— б*у*á, *ја*бука; муз*ѐ*м; *ѡ*ун;
в*у*к, в*у*на;

— д*у*г (ачак); сл*ь*зá, с*у*нце;

— ж*у*ѡ, ж*у*ч, ж*у*ѡика,
ж*ь*уна;

— к*у*к, к*у*н*у* се; г*у*ѡам;

— гр*о*з*ѐ*, л*о*з*ѐ*;

— б*у*а, *ја*бука;
муз*ѐ*м/млз*ѐ*м; *ѡ*ун; в*у*к,
в*у*на/в*ь*лна;

— д*ь*г/д*ь*лг; сл*ь*зá,
сл*и*нце/сл*ь*нце;

— ж*л*ѡ, ж*у*ч, ж*л*чка,
ж*л*на;

— к*л*к, кл*н*у се; г*л*ѡам;

— гр*о*з*ѐ*, л*о*з*ѐ*;

— б*ь*лá, *ја*б*ь*лка; млз*ѐ*м;
*ѡ*лн/*ѡ*ьлн; в*л*к/*в*ьлк,
в*л*на/*в*ьлна;

— д*ь*лг/д*ь*лг; сл*ь*зá/сл*ь*зá,
сл*и*нце/сл*ь*нце/сл*ь*нце;

— ж*л*ѡ/*ж*ьлѡ, ж*у*ч,
ж*л*чка, ж*л*на;

— к*л*к, кл*н*у се / кл*н*у се;
г*л*ѡам;

— гр*о*з*ѐ*, л*о*з*ѐ*;

Морфематски ниво

— м*и*, в*и*; (j)и, (j)у; воj; им;

— л*у*ди; овчар*и*; рукав*и*;

— тáј лéбац; онáј кром*и*ѡр;
тај нáш с*ѡ*ар*и* жив*о*т;

— јелéчиѡи, ѡилиѡи,
ѡи*ч*иѡи;

— ѡóј; ѡуј;

— м*и*, в*и*; (j)и, (j)у; воj; им;

— л*у*ѡи; овчар*и*; рукав*и*;

— лéбацаѡи; кром*ѡ*ир*ѡ*иѡи;
нáшѡи с*ѡ*ар*ѡ*иѡи
жив*о*ѡи;

— јелечей*ѡ*ја, ѡилей*ѡ*ја,
ѡи*ч*ичи;

— ѡóј; ѡуј;

— м*и*/м*и*је/н*и*/н*и*је, в*и*; ѡи,
ѡу; воj/в*у*; им/ѡим;

— л*у*ѡе; овчарé; рукавé;

— лéбацаѡи; ком*ѡ*ирéѡи,
нáшѡијáѡи с*ѡ*ар*ѡ*ијáѡи
жив*о*ѡи;

— јелечей*ѡ*ја, ѡилей*ѡ*ја,
ѡи*ч*ичи;

— ѡóј/*ѡ*óва;
ѡу*в*а/*ѡ*ука/*ѡ*уна;

Синтагматски ниво

— Нел ѡи казујем?

— мумурза; ѡасу*ь*;

— ѡáѡико; ѡекмé;

— чéсма; ч*и*зма;

— вуѡáрка; чеѡи*р*е; чéрга;

— слéгнемо, излéгнемо
(сиѡе*м*о, изаѡе*м*о);

— в*и*кам (плачем);

— мáлечак;

— ѡри; кроз; иза;

— Нел ѡи казујем? / Ли ѡи
казујем?

— моруза; ѡасу*ь*

— баѡѡá; ѡекнé/*н*ьчвe;

— чеѡмá; ч*и*жма;

— сук*н*а (раније сук*н*о и
заб*ь*н); ѡанѡáлóне
(раније бревенéѡи);
ч*р*га/*ч*рга;

— слéзнемо, излéзнемо;

— в*и*кам

— мáлечак;

— ѡрекај; ѡроз/кроз; иза;

— Ли ѡи казујем? /
Казујем ѡи, ли?

— моруза; васу*ь*;

— баѡѡá; н*ь*чви;

— чеѡмá; ч*и*жма;

— сук*н*а (раније сук*н*о и
заб*ь*н); ѡанѡáлóне
(раније бревенéѡи);
ч*р*га;

— слéзнемо, излéзнемо;

— ровéм

— мánечак/*м*ьненьк;

— ѡокре; кроз, зади.

Потпунији списак изоглоса наведен је у т. 573 и 574.

Досадашња дијалектолошка истраживања

27. Најпотпунији опис говора источне и јужне Србије, па, дакле, и Понишавља, до сада је дао Александар Белић у својој монументалној студији *Дијалекти источне и јужне Србије*⁵⁴. Описујући на широкој основи говоре преткумановске Србије од Сталаћа и Зајечара на северу, до Враћа на југу, он је у њима открио неколика слоја особина, на основу којих их је поделио у три групе: тимочко-лужничку, сврљишко-заплањску и призренско-јужноморавску, а свима њима одредио штокавску основицу, односно припадност српском језику. Ти слојеви особина су:

1. најстарији (архаизми): чување једног полугласника реда *a* и чување вокалног *л* и *л* на крају слога (и речи);

2. млађи (иновације): *ж > у; а > е; *tj, *dj > њ, ђ; *skj, *stj, *zgj, *zdj > шћ, жд; чр > цр; вь- > у-; вс- > св-* (све као у другим штокавским говорима)⁵⁵;

3. најмлађи (балканизми): аналитичка деklinација и компарација; удвајање облика личних заменица; губљење инфинитива и квантитета у прозодији; употреба постпозитивног члана⁵⁶. Балканизми ове српске говоре највише приближују бугарским и македонским говорима, али Белић уверљиво доказује да су се поменуте особине развиле у свима њима посредством несловенских језика: грчког, румунског и албанског, посебно потцртавајући асимилацију затеченог романизованог становништва⁵⁷, луцидно антиципирајући резултате нове науке — балканистике, која ће се тек касније појавити. Речиту потврду исправности његових схватања показала су каснија проучавања два исељеничка призренско-тимочка говора⁵⁸.

28. О положају призренско-тимочких говора (код појединих аутора „торлачког дијалекта“) у односу на српски или бугарски језик, односно о његовом статусу међу осталим српским (и хрватским) дијалектима, постоје различита мишљења. По мишљењу Јагића, а њега прихвата бугарски лингвиста Стефан Младенов, „ови говори представљају српско-бугарску мешавину“⁵⁹. Решетар прихвата да су они српски, али не и да су штокавски⁶⁰. Сам Белић каже „да се о овом говору мора говорити као о штокавском“, иако извесне његове црте „чине да он у изве-

⁵⁴ СДЗБ, 1905, књ. I.

⁵⁵ Павле Ивић овима прикључује и друге особине, као: тзв. епентетско *л* у примерима као *земља*; разлика између *н* и *њ* испред *е* у примерима као *њега*; лична зам. I. л. *јд, ја*; заменички наставак *-га* у ОП; Н и А мн. им. ж. р. на *a* имају наставак *-е*, а не *-и* (*жене*); чува се трородност облика Н мн. заменичко-придевске промене: *бели, беле, бела*; у I. л. *јд. презент* наставак је *-и*, а у I. л. мн. *-мо*; у 3. л. мн. презент наставак је без крајњег *-и*, и друге — в. Дијалектол. 14–16.

⁵⁶ Белић ДИЈС LXVII–LXVIII.

⁵⁷ Белић н. д. LXXIV.

⁵⁸ Ради се о говорима које су њихови представници пренели из источне Србије у Румунију најкасније у XV веку, пре него што је у њима извршено упрошћавање падежног система, и уопште пре завршетка процеса усвајања балканизма — в. Петровић Караџ.; Томић Свиница.

⁵⁹ Поповић Ист. сј. 62; Ст. Младенов *История на българския език*, София, 1979. (В. критику: П. Скок, *О бугарском језику у свејейлоси балканистици*, ЈФ, књ. XII, 73–146).

⁶⁰ Поповић н. д. 63.

сном правцу стоји даље од чакавског према штокавском⁶¹. Павле Ивић, који у српскохрватском издању своје Дијалектологије ово подручје обрађује у оквиру штокавског дијалекта, а у немачком издању не, анализирајући разлике између торлачког и чакавског према штокавском наречју закључује да торлачки има у односу на штокавски бар онолико независан статус колико чакавски⁶². Оригинално мишљење о овом проблему износе Радоје и Бригита Симић. Они сматрају да се ту ради о „балканизираном штокавском дијалекту“⁶³.

За нас, међутим, остаје мериторно првобитно мишљење академика Ивића које гласи: „Ако желимо да одржимо равнотежу између историјског и синхроничног мерила, уврстићемо призренско-тимочке говоре у штокавско наречје, али ћемо им у оквиру тог наречја дати посебно место. Другим речима, поделићемо штокавске говоре на призренско-тимочке и све остале. При том не би било уместо звати призренско-тимочке говорима староштокавским или слично; њихова особеност састоји се много мање у архаизмима него у иновацијама (балканизмима)“⁶⁴.

29. Враћајући се поново Белићевим *Дијалектима* откривамо у њима последњи, релативно скорашњи, слој иновација развијених само на њиховом терену. То су:

а) Отврдњавање старих *ћ, ђ* (< *tj, *dj) у *ч, џ* у тимочко-лужничкоме (*свечá, мецá*), док оно изостаје у сврљишко-заплањском и призренско-јужноморавском (*свећá, међá*)⁶⁵;

б) Јака палатализација *к, г* испред палаталних вокала, односно *к* иза палаталних сугласника (*руће, нође, ћиша, друђи; кошуљá*), док она изостаје у сврљишко-заплањском и призренско-јужноморавском (*руке, ноге, киша, други; кошуљка*)⁶⁶;

в) Чување *д* само у тимочкоме, према *д, љ, у* у лужничкоме; *љ* и *у* у сврљишко-заплањском и *у* и *лу* у призренско-јужноморавском⁶⁷.

30. Белићеве границе које се протежу или се секу на територији Понишавља, крећући се од истока на запад и од севера на југ, јесу следеће: источну границу је у то време чинила државна граница према Бугарској, данас је то граница пиротске према димитровградској општини, односно линија Доња Планиница — Милојковац, како смо рекли раније у т. 3; западна граница тимочко-лужничког, која је у исто време источна граница сврљишко-заплањског, крећући се билом Суве планине од Драшкове Кутине удара на север преко Горње и Доње Студене, Банцарева и поред Островице сече Нишаву пењући се ка врху Сврљишких планина; западна граница сврљишко-заплањског дијалекта идући повијарцем Гарине и спустивши се Бербатовским потоком у Габровац сече Нишаву под правим углом на север у правцу Доњег Матејевца — ову линију смо и ми означили као крајњу западну границу Понишавља напред у т. 3; јужна граница тимочког поддијалекта, односно се-

61 Белић О сх дијал. 68–69, 105–106.

62 П. Ивић, *О класификацији српскохрватских дијалеката*, Огледи III 29–30.

63 РС — БС Наш језик — уводно поглавље.

64 П. Ивић Огледи III 30.

65 ДИЈС 165.

66 ДИЈС 196.

67 ДИЈС 91, 102, 114.

верна лужничког, креће се у смеру тока Нишаве полазећи од Церева Дела па између Пасјача и Присјана, остављајући на север Расницу, Костур и Понор, удара на Теловац, скреће затим на запад и поред Ореовца, који оставља с јужне стране, избија код дивљанског манастира Св. Димитрија, одакле поново скреће на север у правцу Тамњанице и обухвативши је спушта се на Нишаву, сече је на уласку у Сићевачку клисуру остављајући Градиште с десне стране, тј. тимочком поддијалекту.

31. Овде су, што се дијалекатског момента тиче, спрона села слива Коритничке реке, односно Корубине, како је овај слив познатији у народу. То су: Шљивовик, Бежиште, Ореовац, Горња и Доња Коритница и Дивљана. Она географски припадају Понишављу, а Белић их је језички уврстио у лужнички поддијалекат (то потврђује и мој материјал, сакупљан девет деценија после Белића — најизразитија дискриминанта у односу на тимочки поддијалекат јесте резултат вокализације *л* иза лабијала: *вук, вуна, музѐм, љун*). Пошто су села Бежиште и Шљивовик раније укључена у говор Лужнице, преосталих пет села сада укључујемо у говоре Понишавља⁶⁸.

32. Када су у питању језички материјал и Понишавље, има још једна особина коју Белић није бележио, а присутна је у говору ове области. То су вредности за вокално *л*. Белић наводи да је у тимочком поддијалекту, коме и Понишавље припада, у употреби једино *л*, а као изузетак помиње и *у*, али само у речи *Бугарин, бугарски* — ове примере је забележио у Пироту и Присјану⁶⁹. Моја грађа, међутим, потврђује и широку употребу неслоговних *џ* и *љ* (*бџа, вџна; дџг, слџце*). На основу овога сазнања може се ревидирати досадашње гледање на однос тимчког и лужничког поддијалекта, јер основна разлика међу њима остаје само изостанак *џ* у лужничкоме и *л* > *у* иза лабијала.

33. Две године пре појаве Белићеве фундаменталне студије о говорима источне и јужне Србије појавила се књига норвешког слависте Олафа Броха о овим говорима⁷⁰. У овим „дијалектима јужне Србије“ обрађен је, као један од њих, и говор Пирота. Поред увода књига садржи одељке о фонетици, морфологији (облици деklinације и конјугације и карактеристике њихових акцената), као и текстове на крају.

На ову Брохову књигу осврнуо се Белић у Уводу својим *Дијалектима*⁷¹, и посебном обимном расправом⁷². У оба осврта Белић одаје признање норвешком слависти, истичући да дело има несумњиве квалитете, али, такође, и крупне недостатке, од којих се неки могу правдати чињеницом да један странац, и то међу првима, бележи материјал непознатих говора. Белић, између осталог, замера Броху погрешно груписање и омеђивање локалних говора, као и то да његова испитивања „носе чисто описни карактер: ретки су случајеви када се он упушта у објашња-

⁶⁸ Радећи монографију о лужничком говору, ја сам, полазећи од административног критерија да су Бежиште и Шљивовик били у саставу лужничког среза, уврстио и њих у територију говора Лужнице. То није било у колизији са језичким фактима, а, ево, и сада се потврђује — в. Ћирић Лужница 14.

⁶⁹ ДИЈС 99.

⁷⁰ Брох Дијалекти.

⁷¹ ДИЈС ХС—СV.

⁷² Белић Мат. Брох.

вање језичких појава⁷³. Ово освртање на Брохове недостатке дало је Белићу прилику да допуни своју грађу; значајно место ту заузима нова грађа из Пирота.

Павле Ивић је књигу Олафа Броха овако оценио: „То дело, које никако није без позитивних квалитета, ипак далеко заостаје за Белићевим“⁷⁴. Као и: „Дело је у знатној мери неактуелно после појаве Белићевих Дијалеката“⁷⁵.

34. Три године пре појаве Брохове књиге појавила се у Алексиначком „Караџићу“ расправица Косте Н. Костића *Из Торлака*⁷⁶. У „седам поглавља језичке природе“ ових „фолклористичких бележака“ налазе се добро уочене и верно забележене неке од најкарактеристичнијих црта пиротског говора: полугласник, прелаз *к*, *г* у *ћ*, *ђ* и изговор *ћ*, *ђ* као *ч*, *џ*, чување самогласног *л* и *л* на крају речи и слога, упрошћавање сугласничких група *зд*, *сћ*, *шћ*, *жд* на крају речи, архаични облици ном. мн. именица, енклитички облици личних заменица *ђи*, *ђу*, неке од особености грађења појединих глаголских облика и појединих деминутива и сл. Ова расправица, иако мала по обиму, а написана од историчара по струци — али „одличног у свему“ — одиграла је значајну улогу на почетку нашега века указивањем на занимљивост овога говора и буђењем интересовања код лингвиста за његово проучавање.

Такву улогу одиграла је и расправа Милојка Веселиновића о пограничним говорима међу Србима и Бугарима, која се појавила десет година пре Костићеве⁷⁷.

35. Ипак, прве податке о говорима Понишавља, додуше веома малобројне и неселективно одабране, налазимо код Милана Ђ. Милићевића у *Краљевини Србији*⁷⁸. Говор Нишког округа је илустрован примерима који јасно показују његову јужноморавску основу⁷⁹.

За говор Пиротског округа вели се ово: „Говор Торлачана мало се разликује од говора Нишављана и Сврљижана. Могло би се рећи да се у говор Нишевљана варошана увукло више турских речи, него што их се чује у говору Торлачана. Чланови се чују ретко, и то у вароши, а по селима много ређе. Неке тврде гласове у Торлаку умекшавају више него ми, на прилику, често се чује *ћ* место *к*; *ђ* место *г*: моје *руће*, место руке; *широће луће*, место широке луке; *ћирија*, место кирија; беле *ноће*, место: беле ноге; моје *слуће*, место: моје слуге, итд. Даље, имају *в* место *ј*, на прилику: Мајка ме моли да *вој* дам, место да *јој* дам, итд“⁸⁰.

Овим примерима се има и нема шта додати. Неоспорно је тачно уочено умекшавање тврдих гласова, али је оно застало на пола пута: *к*, *г* + *е*, *и* > *ћ*, *ђ* (*руће*, *слуће*, *ћирија*), али изостаје: *ј*, *љ*, *њ* + *к* > *ћ* (*мајћа*). Нема се шта приговорити ни уоченој супституцији *ј/в* (*јој/вој*), али да ли ће бити тачна тврдња да се чланови ретко чују, и то по селима ређе, него у вароши?!

73 ДИЈС ХСVI.

74 П. Ивић, *О јореклу и особинама јиротског говора*, Огледи III 195.

75 П. Ивић Дијалект. 126.

76 К. Костић Торлак.

77 Весел. Зона ч, џ.

78 Милић. Краљ. Србија.

79 Милић. н. д. 137–138.

80 Милић. н. д. 248–249.

36. После Белићеве студије наступила је осека у радовима о говорима призренско-тимочке зоне. Сматрало се, не сасвим без разлога, да је њоме речено све што је потребно рећи. Ипак, у последње време почели су пристизати ситнији радови, али и обимне монографије, о појединим локалним говорима, или о појединим сегментима њихове структуре. Највреднији такав рад у коме је обрађена акцентуација у морфолошким парадигмама призренско-тимочке области је обимна књига америчке слависткиње Ронел Александер⁸¹.

37. У оквиру дијалектолошке екскурзије по ужој Србији октобра 1959. године Павле Ивић је посетио и два места која припадају сврљишко-заплањскоме, односно тимочко-лужничком говору, а оба се налазе у Понишављу. То су Јелашница код Нишке Бање и Гњилан код Пирота. У извештају са те екскурзије⁸² проф. Ивић је примерима тада забележеним истакао одређене сличности и разлике међу пет дијалекатских типова уже Србије. Иако због извештајне форме појаве нису илустроване већим бројем примера, за нас је драгоцено опажање које се поклапа са нашим материјалом и гласи: „У IV (Јелашница — Љ. Ћ.) налазимо у уз лабијале (*џун, вуна, музе-мо*) и у придеву *жуйи*, а иначе *љ* (*слънце, дълго*; упор. и *жљуна*). У V (Гњилан — Љ. Ћ.) вок. *л* се чува (*влк, слнце, клнемо*), али се алтернативно јављају форме са *ъл*. У *бъла* (= буха) и *јабалка* бележио сам овакав изговор (с неслоговним *л*)“⁸³.

38. О особинама пиротског говора у прошлим временима писао је Александар Младеновић у два рада⁸⁴. У првоме аутор даје преглед језичких и граfiјских одлика *Тештера нишавске митрополије*, који је фототипски објавио др Илија Николић; у другом се анализира језик рукописне ћириличке књиге из друге половине XVIII века написане у манастиру Св. Ђорђа у Темској. Аутор се у овоме раду посебно задржава на опису самогласника, закључујући на крају „да се овакав вокализам ($\begin{matrix} u & b & y \\ e & a & o \end{matrix} + p, g$ — Љ. Ћ.) могао образовати у пиротском говору, и уопште на овом подручју, доста рано (...) почев од краја XII и током XIII века“⁸⁵.

39. Особине пиротског говора побудиле су пажњу и Павла Ивића. Надовезујући се на Белићеву студију о говорима источне и јужне Србије он је у свом чланку *О йореклу и особинама йорешког говора*⁸⁶ разгледао, и из свог угла осветлио, неколико старих особина овога говора, као што су: свођење синтетичке деклинације на аналитичку; питање неутрализације опозиције *ь* : *а*; заменичке постпозиције типа *стѣарийи-стѣаријайи* и сл. И овде се потврдило правило здраве науке да значајна студија о значајном научном проблему доводи до нових научних резултата, а преко њих до нових и виших научних задатака. Значај чланка знаменитог научника јесте, пре свега, у назнаци програма будућим истраживачима. Он га дефинише као: 1. подробније утврђивање разлика међу месним говорима; 2. систематско проучавање акцената у морфолошким категоријама⁸⁷; 3. утврђивање географског односа

⁸¹ РА Такц.

⁸² П. Ивић Извештај.

⁸³ П. Ивић Извештај 399.

⁸⁴ Младенов. Тештер; Вок. пир.

⁸⁵ Младенов. Вок. пир. 277.

⁸⁶ ПЗБ, 1979, књ. 8–9, 203–210.

⁸⁷ П. Ивић Огледи III 195.

између образовања на *-џи* и на *-џаји* (*сџариџи*–*сџаријаји*)⁸⁸; 4. утврђивање у којој је мери неутрализација опозиције *ь : а* ван акцента уопштена у говорима призренско-тимочке зоне⁸⁹.

40. Као одзив на програм садржан у поменутом Ивићевом чланку настао је чланак о микродијалекатској диференцијацији у Понишављу⁹⁰. У њему је на корпусу од тридесет изоглоса показана унутрашња диференцијација говора Понишавља на три типа: тип Доњег, Средњег и Горњег Понишавља.

41. На широј основи постављен је чланак *О њиротском говору у светлосџи најновијих исџираживања* Андреја Собољева⁹¹. Он је у оквиру свог пројекта изучавања *јужнословенске Ч-Ц зоне* вршио истраживања и у пиротском Понишављу. У чланку је 29 изоглоса конфронтирано у седам „етногеографских области“, од којих су за нас важне три, јер се дотичу области које ми истражујемо. То су: северозападно или белопаланачко Понишавље, југоисточно или пиротско Понишавље и Висок. Занимљив је његов закључак о пиротском говору као „говору без изразитије лингвистичке физиономије, који се одликује само специфичном комбинацијом особина присутних у околним говорима“⁹², као и да пиротски говор има „своју архаичну периферију у Високу, а иновацијску у Забрђу, док говор у пиротском Понишављу заузима средишњи положај и може да се одреди као језгро пиротског говора“⁹³. Ми ћемо се у току рада повремено освртати на овај изванредно занимљив и информативан чланак^{93а}.

42. Ми смо још пре отпочињања прокупљања грађе на терену били у уверењу да градски говор Пирота не представља изворну дијалекатску целину због сталног и снажног досељавања околног становништва. И то не само из ближе, већ и шире околнине. Има у њему, на пример, доста Лужничана. Због тога га нисмо узели као пункт за дијалектолошко истраживање, што не значи да истраживање овога говора са социolingвистичког становишта не би било врло корисно.

Слично гледиште заступа и Собољев. Он каже: „Питање је, с обзиром на стално досељавање околног становништва у град које претпостављамо и у прошлости, да ли се изворни градски говор Пирота у Брохово и Белићево време уопште још могао забележити као дијалекатска јединствена говорна целина. Данас то свакако представља изванредно тежак, ако не и немогућ задатак“⁹⁴.

88 П. Ивић н. д. 199.

89 П. Ивић н. д. 201 у нап. 17.

90 Ћирић Диј. диференц.

91 Собољев О пир. гов.

92 Собољев н. д. 209.

93 Собољев н. д. 210.

93а Када је рукопис монографије о говорима Понишавља већ био припремљен за штампу до руку ми је дошла студија младог руског научника Андреја Собољева у којој он излаже своје концепције о реализацији издавања дијалектолошког атласа тзв. јужнословенске *ч, џ* зоне — в. Собољев Јужносл. Ч-Ц. Тај атлас се и појавио на немачком језику 1998. године: Andrej N. Sobolev/ *Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens I, II, III*, Biblion Verlag, Marburg/Lahn, 1998. Током коректуре имао сам га при себи, али се, нажалост, нисам могао њиме користити при писању рукописа.

94 Собољев О пир. гов. 206 у нап. 10.

За разлику од оваквог објективног и непристрасног гледишта једног Руса наводимо сасвим супротно гледиште Бугарина Рангела Божкова. Он је у својој монографији о царибродском (димитровградском) говору као пунктове за истраживање уврстио осим српских села Крупац, Суково, Височка Ржана и град Пирот⁹⁵.

43. Пиротски говор добио је недавно и свој речник⁹⁶. Речник је рађен по добрим узорима и, како аутор каже, „садржи само оне речи које су (...) својом употребом везане за пиротско језичко подручје“. У речнику нема речи под словом *х* и *ф*, али има *s* (= *дз*) и *'* (= полуглас, нпр. *'нћав* = њнћав). Ми смо се определили да у раду појаве илуструјемо само примерима забележеним нашом руком, стога ћемо се овом речнику обраћати за помоћ тек у крајњој нужди, кад не будемо имали нашег примера, или када будемо желели да проверимо поједину нашу реч.

44. Обимну, верно бележену и ванредно занимљиву дијалектолошку грађу на простору пиротске општине забележио је Драгољуб Златковић. Она је објављена у три броја Српског дијалектолошког зборника⁹⁷. Златковићева грађа сама по себи представља добар објекат за дијалекатску анализу. Ми ћемо се на њу, као и у случају Живковићевог речника, освртати само онда када будемо осетили потребу да потврдимо или проверимо поједине примере из наше грађе.

45. О пиротском говору, или из пиротског говора, појавило се у последње време више ситнијих радова, или записа његовог лексичког, фразеолошког или ономастичког блага⁹⁸.

46. Неке од најкарактеристичнијих особина говора Средњег Понишавља, конзервираних у његовом ономастикону, дате су у уводном делу монографије о ономастици белопаланачког краја⁹⁹.

Истраживачки задаци и рад на терену

47. За наш рад, односно задатке које желимо да остваримо њиме, од битне важности су две скорашње монографије о говорима суседним Понишављу. То су радови у којима је обрађен говор сврљишког краја — северни сусед Понишавља¹⁰⁰, и говор лужничког краја — јужни сусед Понишавља¹⁰¹.

Сврљишки крај је у лингвистичком смислу подељен на два дела: источни, у коме се говори тимочко-лужничким говором (заправо његовом тимочком варијантом) и западни, у коме се говори сврљишко-заплањским говором. Репрезентант првога је Бучум, а другога Бели Поток.

И лужнички крај се у лингвистичком смислу дели на два дела: источни део или праву Лужницу, где се говори тимочко-лужничким говором (заправо његовом лужничком варијантом) и западни или Лужничко Заплање, где се говори сврљишко-заплањским говором.

⁹⁵ Божков Димитровград 7.

⁹⁶ Живковић Речник.

⁹⁷ Златк. Посл-пор.; Златк. Фраз. страх.; Златк. Фраз. омал.

⁹⁸ О Овоме в. у Ђирић Истраживања.

⁹⁹ Ђирић Ономастика 39–41.

¹⁰⁰ Богдановић Бучум.

¹⁰¹ Ђирић Лужница.

Понишавље, налазећи се између њих, такође је располућено на источни и западни део. У источном је у употреби тимочка варијанта тимочко-лужничког говора (в. т. 25), у западном делу је у употреби сврљишко-заплањски говор. Преведено у слику то би изгледало овако:

сврљишко-заплањски		тимочко-лужнички
(Бели Поток)	СВРЉИГ	(Бучум)
(Доње)	ПОНИШАВЉЕ	(Средње и Горње)
(Лужн. Заплање)	ЛУЖНИЦА	(Права Лужница)

И Богдановић и Ћирић су описујући своје говоре на синхронном плану, у исто време уочавали и истицали разлике међу њима. Наши основни задаци у овоме раду се донекле усложњавају. Ми ћемо тежити да поред синхроног описа оба говора Понишавља правимо паралелу са северним, односно јужним суседом. При томе ћемо се трудити да пратимо, колико то буде у нашој моћи и спреми, распрострање појединих дијалекатских црта, како уздужног — смером Понишавља, тако попречног — смером Лужница–Понишавље–Сврљиг, и обратно.

48. Западни сусед Понишавља — јужноморавски говор — не улази непосредно у наше интересовање, али ћемо указивати на неке његове најбитније карактеристике, поредећи их са особинама нашег говора, служећи се при томе радовима који описују овај говорни тип¹⁰².

Источни говорни сусед Понишавља — димитровградски говор — спадајући у домен бугарске дијалектологије, такође не улази у наше непосредно интересовање. Међутим, и на неке његове особине ћемо се освртати, поредећи их са особинама нашега говора; неке изгласе ћемо пратити и дубље унутар бугарске државне територије, служећи се при томе радовима који описују северозападне бугарске говоре¹⁰³.

49. Говор Средњег Понишавља овоме истраживачу није био непознат, јер је обишао свако место у оквиру пројекта белеежа ономастике за потребе Одбора за ономастику САНУ. Такође са овог подручја је и пункт за Српски дијалектолошки атлас — село Моклиште — који је истраживач обрадио. Мање су му били познати говори Горњег и Доњег Понишавља. Стога је истраживање започео у Горњем Понишављу од саме границе територије српског језика, или, друкчије речено, од почетка

¹⁰² Богдановић Алекс.; Михајл. Лесковац.

¹⁰³ Божков Димитровград; Бг. атлас.

територије говора Понишавља, од села Доње Планинице. Затим се, водећи рачуна о равномерној посећености, кретао ободима или дном котлина које чине долину Понишавља. Унапред се определивши да предео Висок (слив Височице) не уђе у територију његовог проучавања, истраживач није могао да одоли да, наишавши на одличног информатора из Завоја, не забележи и говор овога сада потопљенога места¹⁰⁴, па ће се особине овог височког села интерполирати међу особине говора Понишавља. Истраживач остаје при уверењу да би посебно истраживање говорних особина ове предеоне целине била захвална тема¹⁰⁵. Места која су истражена, као и њихове скраћенице којима ћемо се служити у раду, дата су у карти бр. 1.

50. Гро грађе је добивен снимањем на магнетофонске траке. Истраживач је био најзадовољнији када би успео да поред основног информатора (који, наравно, треба да испуњава познате услове доброг информатора) у разговор увуче више мештана, макар да су и укућани, и у томе је у добром броју случајева и успевао. Његова улога се онда сводила само на назначивање основних смерова разговора (тема), а снимао би се не монолог, већ дијалог, са неретким варничењима полемичких страсти. Све је то доприносило информаторовом samozабраву и спонтаности разговора, односно дијалекатској чистоти изговорене речи у познатом кругу људи, а не пред непознатим странцем. А осим тога, такве групе су у доста случајева биле генерацијски разнородне (свекрва–снаха, више пута ту је и унук или унука). При свему томе истраживачу је остајало више времена да у своје свеске бележи поједине интересантне облике или обрте, па и читаве исказе.

51. Пошавши од тога да у сваком делу Понишавља има по један основни пункт, истраживач се определио за места: Крупац код Пирота за Горње, Вету за Средње и Јелашницу за Доње Понишавље. У њима се, сем магнетофона, служио и познатим упитницима за прикупљање дијалектолошке грађе (Милке Ивић за синтаксичку проблематику, Павла Ивића за фонетску и морфолошку проблематику, Ронел Александер за акценатску проблематику, као и упитник за испитивање босанско-херцеговачких говора). Ако се овоме дода раније попуњени упитник за Српски дијалектолошки атлас у Моклишту, испада да је у четири места грађа прикупљана дуплом методом: магнетофоном и упитником.

52. Истраживач се захваљује информаторима на поклоњеном времену и стрпљењу, у нади да ће заједничким напором бити сачувана од заборавља говорна реч Понишавља ове генерације, као и поједини видови живота њоме одсликани.

¹⁰⁴ Село Завој потопљено је 1963. године покретањем огромне масе земље на десној падини низводно од села. После нестанка села мештани су се спустили у околна пиротска села, где су формирали своје махале. Разговор са информатором обављен је у Градашници, његовом новом месту живљења.

¹⁰⁵ Додуше, у неколико радова дате су одлике говора Висока, али одлике конзервиране, рекли бисмо фосилизиране, у топонимима и антропонимима, а које су далеко од мноштва нијанси, прелива и пулсирања које може само жива реч да пружи. Ти радови су: Богдановић Топоними; Вукићевић Називи; Лилић Фитоними. Њима треба придодати и Богдановић Ојконими.

Део први

ГЛАСОВИ И АКЦЕНАТ

А. ФОНОЛОШКИ СИСТЕМ

Вокали

53. Говори Понишавља (убудуће скраћеница ГП) имају пет стандардних вокала: *a, e, и, o, y*; затим полугласник *ь* и сонанте *л* и *р* у живој вокалској функцији. Овакав вокалски систем обично се представља правоугаоном шемом:

$$\begin{array}{ccc} и & ь & у \\ + & & р, л^{106} \\ е & а & о \end{array}$$

54. Вокали у ГП изговарају се као у стандардном језику. Међутим, у не мало позиција они производе различите изговорне варијанте — алофоне. Појава и приroda алофона у овом говору условљена је: а) деловањем гласова из окружења, па се алофони јављају као комбинаторичне варијанте фонема, где треба прибројати и акценат као супрасегментну фонему; б) од говорног представника, па се алофони јављају као слободне варијанте фонема, овоме треба прибројати и темпо говора¹⁰⁷. Оваквих алофона највише је забележено код полугласника, у нешто мањем обиму код осталих вокала, али у много мањој мери него код Белића и у једном и другом случају. Запажају се следећи случајеви: *ь^а, ь^в, а^е, а^о, е^а, е^и, е^о, о^а*.

55. Изговорне варијанте се не задржавају у варијационом изговорном пољу основног вокала, већ расту ка изговорном пољу вокала-нијансе и у највећем броју

¹⁰⁶ П. Ивић Дијалект. 110.

¹⁰⁷ Описујући говоре призренско-тимочке зоне Белић даје оваква запажања: „За целокупну фонетику ових дијалеката веома су карактеристична ова четири момента: 1. задржавање старих гласова; 2. асимилација звукова: палатализација и лабиализација које се развијају специјално на земљишту ових дијалеката; 3. губљење акценатског квантитета и квалитета; 4. утицај акцента на измену вокала“ — ДИЈС 7. Мало ниже он ће рећи и ово: „Гласови дијалеката источне Србије врло су гипки: на њих врло лако утичу околни звуци и дају им своју гласовну, тонску боју. Тврди самогласници после и испред палаталних сугласника прелазе у палаталне вокале, постају сами умекшани, док под утицајем лабиалних сугласника постају и сами налик на звук *o*, у, лабиализују се. Вокали једнога слога утичу на други, сугласници који напредо стоје једначе се, вокали се асимилишу у разним слоговима мењајући своје место и начин артикулације. У овоме погледу ово је не само једини познати српски дијалекат, већ по покретљивости свога гласовног система један је од врло ретких словенских дијалеката у опште“ — ДИЈС 8.

случајева прелазе у њега. За све многобројне случајеве супституције једног вокала другима мора се претпоставити да су прошле кроз фазу алофона.

56. У једном случају се уочава двокомпонентни гласовни комплекс који се реализује као блага дифтонгизација основног *e*: *леле* P¹⁰⁸.

57. Ближи описи и анализа услова под којима долази до смене фонема алофонима, и ових новим фонемама, даће се при разматрању појединих вокала у Фонетици. И ми ћемо у овом раду прихватити гледиште да „ће полазно стање бити данашња ситуација (замена вокала *o* вокалом *a*, рецимо, у речи *мајинка* биће обрађено под *a*, јер је то оно *шио јесће*, док је *o* оно *шио му је прешло*)“¹⁰⁹.

Консонанти

58. Консонантски систем карактеришу:

а) одсуство фонеме *x*,

б) присуство фонеме *s* (*дз*),

в) недоследно одсуство фонеме *ф*,

г) лабилан изговор фонема *в* и *ј*, што доводи до њихових честих испадања.

59. На фонолошком плану од прозодијских чинилаца једино акценат остварује диференцијалну функцију, и то, опет, једино местом на коме се реализује, будући да је изгубио квантитетска и тонска диференцијална својства, а и неакцентоване дужине су изгубљене¹¹⁰. Овај акценат — експираторни — обележаваћемо у раду знаком за дугоузлазни књижевни акценат, а његову природу описаћемо у т. 243.

Б. ФОНЕТИКА

Вокали

60. На артикулацију вокала у ГП знатног утицаја има то да ли се остварује у акцентованом или неакцентованом слогу¹¹¹. Вокали под акцентом у принципу чувају своју стандардну артикулацију, или она прелази у нешто ужу, што даје нешто затвореније самогласнике, док у неакцентованом слогу долази до отварања артикулације, што доводи до појаве алофона, или до супституисања другом, отворенијом, вокалском фонемом¹¹².

61. Осим акцента, на артикулацију вокала утичу и гласови из ближег или даљег окружења, тј. од слоговне или међуслоговне асимилације или дисимилације.

¹⁰⁸ У грађи из суседне Лужнице имам примера са потпуном дифтонгизацијом овога гласовнога комплекса: *лиэле*. Понекад се, због хијата, развија неслоговно *й*: *лиёэле*.

¹⁰⁹ Богдановић Алекс. 64.

¹¹⁰ Које „такође, имају способност да диференцирају значење или форме“ — Јовић Трстеник 38.

¹¹¹ „Иначе је дистрибуција вокала релативно слободна: сваки од њих може се у начелу јавити у почетном, средишњем и завршном положају у речи, а такође и испред и иза сваког консонанта“ — Ивић–Реметић Кална 591.

¹¹² Овоме је доста пажње посветио Белић (ДИЈС 31–34); тврдећи да „данас већ има доста речи које се у овим дијалектима готово стално, и, понегде, једино говоре са овако измењеним вокалом, на пр. *мајинка*, *лајов*, *йолајин*, на зам и сл.“ ДИЈС 32–33.

Белић је овоме посветио доста пажње. По њему, на измену вокала најснажније утичу палатални сугласници и лабијали: први чине да отворени самогласници прелазе у затворене, а други „да се и самогласници изговарају лабијално, тј. да *a* пређе у *o* или *y*, *e* у *e^o* или *o*, *o* у *y*“¹¹³. Овоме треба додати измене због промењеног односа основа у овоме говору, које ће бити наведене у морфологији.

Вокал *A*

62. Изговор *a* место *e* као *a* или *a^e* срећемо у примерима: једнуш и ош *a^eнијуи* В, *обвце блају* Б, *видало* О, *завник* Т Ц (од зевња — *зевник* тј. подрум), *зајац* В, *зајјиин* В ДПМ С, *крв излајии* из *мѣн*¹¹⁴, *јалечѣ* П, *кладенац* Оц, *ковчаг* М, *ковчаг* В, два *ковчага* С, *ковчази* Гб, *ковчаези* В, *мачава* Кр ПР (= маћеха), не *налајии* га муа Гњ, *одлајие* жѣне низа село М, *обраце* В (од „обреле се, раде нешто по реду“), *оглади* Т („огледи“ — део свадбеног церемонијала), *срецало* Г (сред-село, центар села), *сјоџсар* Гб По, *сјоџсар* В, *ћисало* зѣље, *ћисало* млеко Гб ДП По Б, *чейарѣс* прве године Б, *шашир* О.

63. Изговор *a* место *o* као *a*, *a^o* или *o^a* среће се у примерима: *адвакаји* Ш, *алѣар* Ос, *ајајѣка* Сп, *ајерајор* О, *ајерацију* К О, *бакаљѣ* Т (мн. од *бакал* — бокал), *банбоне* Кр, *баишалу* П, *гамѣла* Ос, *зазара* ли се, *дизамо* се ДП (од „зазорити се“), *јак* Гб Ос, *јак* П (у оба случаја одрично „јок“), *крстилноше* Ј, *ладавину* Ос, *Маклишиѣ* С (ојк. Моклиште), *мајѣика* Гњ Ј О, *мајѣичѣ* Б М, *мајѣовѣлче* Гп, *најалеони* Б, *олаво* Ц, *олава* В, *ордананци* Ш, *јалѣше* Ш (= еполете), *Остриравица* Ос (ојк. Остривица), *јаљк* Гб Оц (прил. полако), *јаѣмук–јаѣмучак* Ц, *јањава* Б Сп, *јањава* Т, *јаѣјучи* По, *јаѣјрика* Гб, *Прѣјалац* С (ојк. Преполац), *раѣошке* Ј (мн. од рогожа), *сеѣом* З, *сјраво* жѣто Гњ, *удаваѣи* Гб П.

64. Изговор *a* место *i* среће се у примерима: *чаније* Оц, *шашири* ПР, и у изразу: *пѣп ни чаји* Ј¹¹⁵.

65. Изговор *a* место *y* забележен је у примеру *шуберкалоза* З.

66. О *a* место *ь* у неакцентованом слогу као *a*, *a^ь*, *ь^a* биће речи у одељку о полугласнику (т. 111 и 113).

67. Појединачне напомене. а) На целом простору vznik те има лик *ѣа* (в. т. 549). б) На целом простору се чува стари дублет *квачка* (: ковочка). в) У појединим местима је *жѣѣвалица* В М Оц; у појединим *жѣѣвалица* К ДП; у појединим *жѣѣѣвалица* По. г) Непостојано *a* је бележено у неколика случаја који одступају од стандардних: *јапарајас* ДП; *смѣјају мѣсо* По; *сјарѣ* Б Гб Сп Т. д) Оваквим *a* у појединим случајевима разбијају се тешки консонантски скупови за изговор типа *низа село*, *јаѣда ѣѣбе* (ниЗ Село, преД Тебе у значењу „пред тобом“) и сл.

¹¹³ ДИЈС 17.

¹¹⁴ За примере типа *излајии*, *налајии*, *одлајии* објашњење в. у Ђирић Лужница 33.

¹¹⁵ Изрази као: *пѣп ни чаји*; *пѣп му чѣји* долазе у обзир само кад је у питању читање верских књига, и од свештених лица, иначе је на целом простору само *чѣјам* (упор. у стсл. *чисти–чѣтж*; у српсл. *чисти–чѣтоѣ* → *чату*).

Вокал *Е*

68. Вокал *е* у ГП потиче од *е* у изходном систему, јата и назала *а*. Осим тога, у ГП често се среће и *е* као супституент других вокала, у чему ГП не представља изузетак међу другим српским говорима¹¹⁶.

69. Изговор *е* место *а* као *е*, *е^а* или *а^е*. Ову супституцију условљавају на првом месту палатални сугласници, некадашњи и данашњи, прогресивно или регресивно, али обавезно у неакцентованом слогу. Примери: а) Иза палатала: *играј краљу барјекџару* Гњ, *другојече* ДП, *јеръм* М Сп, *јеребица* Гб М, *јестѣк-јестѣци* Г П С Ц, *јојес* Р, *јројено* брашно Гб, *јријешел-јријешели* В М П Ц ДП, *шајек* Б; вода у *илуће* Б; *баћева* О (= бадава); *Игњешовдн* Б; *Зајечер* З, *чебър* М, *чебрѣак* Т (колац на коме се носи *чебър*, тј. чабар), *черѣа-черѣе* Г Гњ Ј О Ос По С Ц, *черају* Б, *чараје* П; башта ни је *грешвал* Б, *не се дешевало* П, *вино сѣашева* Б П Р, *шеније* Кр; *зребуља* Гб (можда према корену *зреб-*), *режън* Р Ц, *рекија* Ос, *ређија* Гњ Оц П Р Б В К Л О Т, *ћеремиде* М Сп (упор. и изворно *keremid*, *keremit*¹¹⁷).

б) Испред палатала: *Маћедонци* Гњ; *оклеђија* В; *кечкеџи* Гб; *сливе меџарће* Т; *деждѣвѣак* Кр, *деждѣвник* М; *бер ти знаш* К, *газдерица* Ос, *зер сам малко поработила* Б, *касерине* Гњ Т, *идемо у лезерицу* Гб.

70. Поједини примери из претходне тачке могли би се објаснити деловањем међуслоговне асимилације: *камање* Кр ПР Р, *камање* По О; или као туђице усвојене у лику који одступа од стандардног: *кечкеџи*, *касерине*. У следећим примерима управо су ови моменти пресудни за супституцију *а* вокалом *е*: *брашеница* Кр, *виџел* Оц (овде можда у питању други суфикс), *Гњилен* Гњ З (ојк. Гњилан), *екџер* — два *екџера* Б, *жешелицу* К, *комесаџија* Ос, *иџилицањи* М П По, *иџилицање* ДП, *санишметџер* Б.

Карактеристичан пример из ове групе је *камање*, према коме је у јед. *камик*. Ови ликови срећу се у појединим местима I^б типа, в. карту 2.

71. Известан број заменица и прилога имају ликове са *е*, *е^а*, и место *а*. Појава је примећена у I^б типу, и то чешће уколико се иде више уз Нишаву — в. карту 4. Примери су: *кекво* ДП, *кекџа* ДП; *шекџа* тѣлци Кр, *шекџо* Гп ДП Кр С Сп Т Ц, *шекџоа* Т, *шекџој* О, *шекџоја* ПР; *кекџо* ДП, *некекџо* ДП, *кекџо* ДП, *некикџо* ДП; *шекџо* ПР; *иџгај* Кр (= тада).

72. Појединачне напомене. а) Одређени број именица гради се префиксом *јре-* место *јра-*: *јребаба* С, *јреунука* Б, *јреунучеџа* ДП Сп П. б) Одређени број лексема, најчешће су то деминутиви, саграђен је суфиксом *-ек* или *-ик*: *босџечек* О, *иџерчек* ДП, *имам јриџисек* Кр, *сџомачек* З; *зџлчик* Кр Гп ДП (= залагајчић) — в. карту 5. в) Због задржавања вокативског наставка *-е* и у ОП (општем падежу) јављају се полусложенице типа: *ми сас баџе-Богџова* П (= ја и бата-Богџов). г) У појединим местима

¹¹⁶ В. нпр. Богдановић Бучум 21–23; Богдановић Алекс. 68–80; Вукадиновић ГЦТВ 61–63; Стевановић Црна Трава 187–188; Ћирић Лужница 29–31; Станојевић Тимок 372–373; Павлов. Јањсво 29–30; Реметић Призрен 386–388; Реметић Шумадија 138–140; Јовић Трстеник 50–52; Б. Николић Колуб. 39; М. Николић Полим. 221–223; Симић Левач 136–130 и др.

¹¹⁷ Шкаљић Турцизми 190.

је *кавѐ* (упор. тур. kahve¹¹⁸, у другим *кава*, а у неким *кафа* (*кафа* у зони II, а *кава/кавѐ* како где на осталом простору).

73. Супституција *e* место *и* среће се или у страним речима, или у домаћим као резултат асимилацијско-дисимилацијских процеса. Примери: *берећѐи* Гб (упор. и тур. bereket¹¹⁹), *велѐани* Р (у тур. fincan¹²⁰), *неѐ ме енѐерѐсовало* Б, *јенѐкцију* Сп, *лемузине* Т, *лесица* Кр О, *леѐије* Сп, *мерише* З Кр ПР, *меѐрељѐзи* Гп, *ѐавейљак* Б (од *ѐавиѐи*), *резиканиѐ* О, *ћелимарка* Р, *фалсефиканиѐ* О, *поп му чейѐи* (в. и т. 57).

74. Због „поремећаја у дистрибуцији *-и/-е-* (< *-ћ-*) у неким глаголским основама“¹²¹ јављају се примери типа: *несѐм зайамѐѐла* З, *ја сам мислѐла* З, *ми смо мислѐле* С.

75. Остали случајеви: а) Прилози за време *зѐми* и *леѐи* у појединим местима су са *e* на крају. Примери су наведени у т. 527, а в. и карту 33. б) Везник *или* често се среће и као *ел(и)*. Примери су наведени у т. 541. в) Према *сѐомен* овде су и неки глаголи са *e* место *и*: *не ѐоменѐјује се* тој више Т (= не поминѐе се), *сѐоменѐјује* га често Т, *сѐоменѐјуем* га М, да ме *сѐоменѐјују* Оц.

76. *E* место *o*. Деловањем асимилацијско-дисимилацијских процеса добивени су ликови следећих примера: *ѐењава-ѐењаѐе* В П, *њѐан* П, *њѐјнег* О З, *ниѐега* Гб С, *ниѐему* Ц, *сѐаѐега* Т, *друѐега* Гб З Оц С Сп Т, *најсѐареге* З, *ѐмаемо* Г ДП П, *ѐошѐевале* су С, *ѐвце чуѐаемо* Б.

77. Показне речце имају и ликове са *e* на крају. Примери су наведени у т. 568.

78. *E* место *y*. Презентска енклитика помоћног глагола *хѐиѐи* у 1. л. јд. понекад је у форми *ће/че*. Примери су наведени у т. 475.

Вокал И

79. *И* место *a*. а) Чује се у *диждѐвник* Ј (джд-) ¹²². У примеру *јединажес* В Кр М Оц Ш сачуван је стари дублет (**једин-* : **једѐн-*).

б) Асимилацијским процесом добивен је лик *Триѐијаници* Гњ (од Тракија).

в) Ликови заменица и прилога са *и* који се срећу само у ДП типа: *кикѐѐ*, *кикѐѐа*, *некикѐѐ*; *кикѐ*, *некикѐ*, *некигѐи* (= некада) су по свој прилици образовани под утицајем суседног димитровградског говора¹²³. В. карту 4.

80. *И* место *e*. Због асимилације до супституција долази у следећим примерима: *маѐија* Ј, *маѐија* В (маѐеѐа > маѐеа > маѐеја > маѐија), *сириѐе* В, *сириѐар* Оц, *сириѐарница* Оц (али *сиреѐе* М Кр, *сира* Ј Ос — в. карту 8), *ѐемѐир-ѐемѐири* Л Ц, *шиѐер* Г Кр В Т Ц, *шиѐерана* Б; *њигѐѐв-њигѐѐви* В Гб Гњ Ј М Б Ц; *чейѐири*с По, *чейѐириесе* В; *сикѐирамо се* Ј.

81. *И* место *o*. Поједине заменице сложене са *ко* изговарају се са *и* на крају: *неѐи* м. неко; *ниѐи* м. нико; *сѐаѐи* м. свако — примере в. у т. 361.

¹¹⁸ Шкаљѐић Турцизми 381.

¹¹⁹ Шкаљѐић н. д. 138.

¹²⁰ Шкаљѐић н. д. 283.

¹²¹ В. Симић Левач 139.

¹²² Тако и у Алексиначком Поморављу — Богдановић Алекс. 80.

¹²³ Божков Димитровград 71–74: 108.

82. И место у. На целом простору је *сѣруиџка*. Осим тога забележио сам и: де-ца̄ заспа̀ла, а мецӣ њӣ змија̄ ДП.

Вокал О

83. О место а као о, о^а или а^о. Говорећи о лабијализацији самогласника Белић је истакао да „сугласници *в, м, б, њ, л, р, к* утичу на самогласнике који се пред или за њима налазе тако да се самогласник *а* мења у а^о или о, е у е^о или о, о у у“¹²⁴. И савремени ГП дружа такве потврде.

а) Испред лабијала: *комишо* Гњ С Сп (= предл. *ка*), *џомук* ДП, *седом* Гб По ПР С Сп Т Ц, *осом–осомдесет* Г Гњ К Кр М О Оц П Сп, *собор–соборемо се* Л С, *соборњак* М.

б) Иза лабијала: *бобо-Ђева* Г, *бобо-Деса* О, *бобо-Зорка* П (али самостално употребљено је увек *баба*), *бојаги* П, *бођи* Оц, *вољада* Сц, *Живодинка* Ј, *мога̀ре–мога̀ришиџа* М Оц П По, *нао̀йоко* Гб, *џа̀мучак* Ц, *џо̀џику* Гб, *шволер* М.

84. О место а остварује се у суседству неких сонаната:

а) Испред *р, н, л*: *а̀џор* Г, *долео* В Гб ДП, *одонде* М Ц, *чора̀је* Гб П, *чора̀џи* ДП, *чора̀песта* ДП¹²⁵.

б) Иза *р, н*: *ма̀носџир* В, *роба̀џија* Р, *рожа̀њ* По.

в) Међусловном асимилацијом објашњава се пример *нао̀йоко* Гб.

г) И овде је бележено: *осџа̀л* Гб М Ц, *осџа̀ли* Оц (= сто)¹²⁶; али и: *асџа̀л* Б, *асџа̀л–асџа̀ље* Гњ.

85. О место е. Изгубљени осећај за употребу *е* иза палаталних сугласника довео је до потпуне морфологизације *о* у творбеним или флексионим наставцима. Такви су примери: *бро̀јови* Б, у *канцоларију* Гњ; *на̀шо* Гп Ј Б, *чѝјо* М Т; *годѝшњо* ДП, *данаш̀њо* Ј, на Светог Нико́лу *зимњога* ДП, на Светог Нико́лу *лѐтњога* Гњ, *јѐсењо* Сп, *кра̀вљо* ДП, *јагњео̀* Б, *овчо* С, *но̀чњо* време Сп, *џрѐдњо* ко́ло О, *џослѐгњо* О; *џрвѐњо* Б, *џрѐњо* Сп Ц и многи други.

86. О место у. а) Ова супституција знатније се остварује у вези са лабијалима: *да̀џом* З, *кобу̀ра* М, *здѐнемо* у *ко̀је* М, *мому̀рза* В, *мору̀за* М Оц Сп Кр (али је *муму̀рза* у Ј), Грци *Црно̀вони* О (надимак по црној вуни којом су трговали).

б) Један број глагола уопштен је са иницијалним *о м. у*: *оне се ода̀доше* Гб, *да омесим* леб М Оц Ш, *да се омџеш* Л Т Б Г.

в) Остали случајеви: реч хиљада готово редовно употребљава се у лику *џва̀до* Гњ М Р Ц; *суџорен* Т, *чу̀џора* Т (али код истог информатора *чу̀џурица*, сада као војничка посуда за воду); озго̀ре *се наџро̀ни* Гп (натруни се пасуљ измрвљеном паприком).

Вокал У

87. У место а. Асимилацијским процесом добивена су следећа два примера: *одову̀дука* Гб, *одону̀дука* Л и *румунџка* Ос (армуџка > рамуџка > румунџка).

¹²⁴ ДИЈС 23.

¹²⁵ Тако и у појединим местима Лужнице, а примери се могу објаснити као задржани „изговор према турском *согар*“ — Тирић Лужница 29; Шкалаџи Турцизми 164.

¹²⁶ Упор. у Левчу: наред *осџала*, *осџалче* — Симић Левач 144.

88. У место *и*. Забележени су ови примери: ја сам била *гошћуља* Т, тата ни направи *ћредуљку* на ногу Б (предилица на ножни погон), крпа *цедуљћа* ДП.

89. У место *о*. Ова супституција остварује се у следећим окружењима:

а) *к + о*: *куи* ДП, *куј* ДП¹²⁷, *куга* ДП З К М О Ос Т Ц, *никуга* О ПР Т; *кункурусују се* Г.

м + о: *армуника* П.

й + о: *йуганац* Ј, *йугача* Гб (али и *йогача* М К Оц), *йујуиће* Оц (али и *йойошка* В М и *шуиша* Кр = паприка).

б) *о + в*: Нёмци су били *моћоризувани* З, *несъм уверавал* докүмента Ш.

о + й: *сйуијаљћа-сйуијаљће* Б Сп (= стопало).

о + р: *дóкйур-дóкйури-дóкйурица* Г Гп М ПР Сп Б Гњ К О, *чóйур* Ј.

в) Две напомене: у примеру *буза* — праимо *бузé* П сачуван је старији лик именице *боза*, тако га бележи и Вук¹²⁸; у дативским формама именичких заменица *кому-некому* М Т такође је сачувано старо стање (стсл. *кѣто-кого-кому*).

О заменама гласа *јај*

90. Познато је да су говори призренско-тимочке зоне „чисто екавски“¹²⁹. Ову тврдњу ћемо потврдити познатим примерима, од којих неки представљају тзв. икавизме шумадијско-војвођанског типа¹³⁰.

а) Одрични облици глагола *јесам*: *несъм-неси-нејé-несу*;

б) Императиви: *вржéте, живéте, оћидéте, йазéте, радéте, сéдете*;

в) Ликови презента: *вéјем, одвéјем, грéјем (се), сéјем, йосéјем, смејém се*;

г) Именице типа: *греоија, девóјка/девóјћа, леја* (= леха), *млеко, секира/сећира, секирченце* Ј (али је исти информатор употребио и *сикирам се*);

д) Заменице: *неки/нећи, йонекй/йонећи, нешйи*;

ђ) Придеви: *бéл-белá-белó, гнéван-гнéвно, сéрава вуна, сéраво млеко* Оц¹³¹;

е) Прилози: *гдé-негдé-нигдé-йонегдé, овдé, ондé, йрédвечер* (али и *найри-двечер* Ј); *осém*.

91. Од глагола *добђјати* и у ГП облици су: ја ти *додија, дóдија ми, додијало ми, дóдија ми се* (в. и претходну т. под е)¹³². Сличан овоме је глагол *дејаним се* у значењу „животарим, борим се, истрајавам некако“.

¹²⁷ Радоје Симић сматра да је супституција *о* са *у* у *ко(ји)* извршена под утицајем гласа *ј* — Симић Левач 146–147.

¹²⁸ Караџић Рјечник¹ 90.

¹²⁹ „ћ прелази увек у е“ — Белић ДИЈС 4; „Замсна ћ је чисто екавска“ — П. Ивић Дијалект. 114.

¹³⁰ В. нпр. у Централној Шумадији — Реметић Шумадија 89–108.

¹³¹ „Сира < сýра (жућкаста маст на још неопраној вуни) ... Можда је сираво млеко настало у наслону на именицу сир“ — Реметић Шумадија 101. Моји информатори наводе да је сéраво млеко доиста жућкасто, и да је такво само прва два-три дана после јагњења или тељења, а ако се пије такво млеко „има да се просерећ“. Из овога проистиче да нема наслона на именицу сир, која овде најчешће гласи сýрење и, ређе, сýриње.

¹³² Глагол *додијати* има широку ареу простирања у штокавским говорима. Исцрпан попис литературе о његовој распрострањености в. у Реметић Шумадија 104 у нап. 224. На том месту се каже

92. Изворни префикси *йри-* и *йрѣ-* добро се разликују. Говори се: *йреврѣшам*, *йрекрѣстѣим се*, *йрѣмрем*, *йресадим*; *йрѣлаз*, *йрѣйтис*, *йрѣнос*, *йрејечѣница*, а, с друге стране: *йризнам*, *йрилѣйтѣим се*, *йричѣстѣим се*, *йричѣкам*, *йрийаѣлим*; *йризнаница*, *йриколица*, *йрисусѣиво*, *йрийѣисак*; *йриближѣно* и сл.

Ипак, у облицима неколико глагола префикс *йри-* је замењен префиксом *йре-*. Примери: да расадимо, мѳж се нештѳ *йреваѣитѣи* ДП (у значењу „прихвати“), *йрејаѣви се* у ѳпштину Гњ, да се *йрејаѣвитѣи* у Пѣрот С, *йреказа га* Кр, *йреказује* Т, *йремѳран* да отѣде Гњ, драгѳвољно ел си *йремѳрана* Ос, тѳј свѳ *йрејаѣда* тѳј Ос, *йрејаѣшѣм* опрегљачу М (= припашѣм кецељу), *йрејаѣшу се* Ц.

Није забележен обрнут случај замене.

93. У облицима неколика глагола забележена је замена префикса *йро-* префиксом *йре-*. Примери: да се јаѣве на *йрѣзив* Гњ, *йрѣзива се* војска Гњ, *йремѣне се* Гб, *йремѣне ме* Оц, *йремѣним се* Ј М Т С, *йренаѳде* да је град билѳ Гб, *йрешиваѣла* ни забѣнчек Б, *йрешѣје* га да не ократѣје Б¹³³.

Вокалске секвенце

94. Слично лужничком говору, и ГП обилују вокалским групама. „У њѣму (говору Лужнице — Љ. Ћ.) се, поред двѳчланих вокалских секвенци, често сређу и трѳчлане. Разлог томе је често губљење сонанта *ј* у међувокалском положају и систем посебних наставака за грађење глаголских времена (поред веђ познате чињенице о нестанку *х*)“¹³⁴. За ГП додали бисмо и губљење *в* и јѳш, као посебну специфичност, *жс* у облицима глагола *кажем* у појѣдиним местима.

95. Судбина вокалских група, примарних и секундарних, је тројака: а) држе се; б) сажимају се, обично после извршеног процеса асимилације, прогресивне или регресивне; в) укидају се развијањѣм секундарних прѣлазних гласѳва, најчѣшће је то *ј*, понекад и *в*.

За илустрацију ове појаве биће коришћѣн и деѳ грађе дат у поглављима о *ј*, *в* и *х*.

АА: *маам* ти да стѣнеш Оц (= машѣм), *снаѣва–снаѣѣѣа–снаѣна* М, Т, Ц. Група се укида контракцијом: *моѳ снаѣ* Б.

АЕ: *бае* О, ја неумѣјѣм да *баѣм* О, *заѣк* Т, *заѣчѣр* З, *знаѣ* Гб, *знаѣш* Гп, он *каѣ* З, ја *каѣм* З, како да ти *каѣм* Сп, *ѳстѣѣе* га З, *снаѣ* Кр, *ѣкѣѣмо* Т, *ѣѣк* Б, *ѣснаѣѣѣѣ* се ожѣни Сп.

Група се укида развојѣм прѣлазног *ј*: *дѣѣѣс* ДП, *знаѣш* З, *играѣѣчи* М, П, *ѣѣраѣѣж* М.

Ликови без *жс* у презенту *кажем–кажѣш–кажѣ* бележени су у појѣдиним местима Јб типа.

АИ: *калаѣсуу* котлѳѣе Ц, *наѣраѣи* куђу Б, *йраѣимо* весѣље Гњ, нек *йраѣи* док *йраѣи* Ц.

и ово: „Гражеѣи ѳјашњење ширѣ распрострањѣности гл. *дѳдијаѣитѣи* од *сијаѣитѣи* П. Ивић указује на могућност наслона на глагол *дијаѣитѣи*, *дијаѣм* (од дихати).

¹³³ Овако је и у понеким другим говорима, в. нпр. Симић Левач 139.

¹³⁴ Ћирић Лужница 39.

Група се укида развојем прелазног *j*: *кајиш* По, *најрајише* Б, *најрајене* Сп, *оцџаи* ме саму Т.

АО: *имао* трои волóви П, *наóде* ману О, *наóколо* М, *маóвина* В, Ј, Кр, М, *сџраовé* С (= страхови), *сџраоџија* О.

Група се укида контракцијом после асимилације: *неé* кó сџ Т, *сане-санџце* М, Т¹³⁵, *соџиџевáше* ни Оц.

АУ: *имаоше* некаквó *áуце* Т (= аутомобилчић), *трипут* га *наукамо* Ј (од пухнути, дунути), *немау* пáмет Ос, *џáук* Кр, Оц, *џреџáкау* винó, *џричау* Гб, *имао снау* Б, З, С, *шеџау* М.

Група се укида или контракцијом, или развојем прелазног *v*: *отишли* да се *венчу* Л (венчају > венчау > венчуу > венчу);

џáвук В, Ј, *џáвучина* О, на *Мџрка Пáвуновог* Ос.

ЕА: *ја беснеá* О, *веáње* жџто Ос, *неé смеáла* В, П, *сџарéа* В, Гб, Гп, *џеá* кúће Б.

Група се укида развојем прелазног *j*, заправо задржавањем дела изворног *j*: *дрéа*, у *меáну* М, *смеáње* Гб, Сп, П, Ц.

ЕЕ: *жалéемо* В, *живéем* некакó ДП, *неé* додџл Гб, *нумéе* да се одврже О, *оџсéем* брашно В.

Група се укида или контракцијом, или развијањем прелазног *j*: *неé* се љубџло кó сџ М, *жалéемо* Гп, *лелéе* се М, *напије* се па *лудéе*, *шашавéе* Ц, *кад узрéе* М.

ЕО: *ја бéо* оцџл Сп, *бéомо* пошли З, *грéове* Т, *грéови* В, М, Оц, *греоџá* М, *мéови* В, Ј, М, *остаде* *неóрано* Гњ, *нóсеомо* пртене кошуље Ц, *Орéовица* О (ојк.), *Преóд* Гб (мкп.).

За укидање групе имам само пример *Орéвица* О (ојк.).

ЕУ: *нумéу* га поштóу О. Чешћи су примери са *j*: *зрéју* М, *лудéју* Ц, *оџарéју* К и сл.

ИИ: *Јеремџин* дџн К, *Сџаниџин* унóк Оц, *чиџ* си тџ Сп.

Група се укида или контракцијом, или развојем прелазног *j*: *чиџ* је нóжав М; *каџиџичка* М.

ИО: *авџон* В, Гб, Ј, Ос, Т, *радо* В, Ј, Кр, М, *сџáдион* Г. Понекад се развија и прелазно *j*, али ретко: *камџон* О.

ИУ: *јенéкџу* Сп, *џéнсџу* Ос. Чешћи су примери са *j*: *девојчеџију* да видим М, у овуј *џáриџију* Оц, на *џију* ми се ўкачи О.

ОА: *њóан* баштá Б, *моá* сна Б, *моáџа* свекрва Т, *џоáџи* џи Р, *џоáрче* Сп, *џаквóáџе* О, *џрóа* децá Б.

Група се не остварује доследно, што потврђују примери: *бојáла* сам се Т, дојде једн *Завóјац* З, на *џојáџу* Л, *расова* К, М, Оц (= расоха), с *џојáџку* ПР.

ОЕ: *коéџо* В, *моéга* Гњ, По, *моéџога* мўжа Гп, *џóес* Р, *џóеџе* Гп.

Група се укида прелазним *j*: *дрўгојече* ДП, *сóје* Гп.

ОИ: *боџи* се Сп, *коџ* те дџра П, Ос, *двоџа* М, *моџиџи* сџн Гп, *ја мóрам* да *на-сџоџм* на свџ Б, *џроџа* З, С.

¹³⁵ „У примеру *сане-санџце* није дошло до контракције групе *-ао-* (...), облик *сани* је старији од *саони*, и он се у овом говору држи“ — Ђирић Лужница 35. То вреди, како се види, и за ГП.

Група се укида на више начина: а) девокализацијом *и*: на Св. *Тројцу* Гб; б) задржавањем примарног *ј*: *бројимо* М, да те *ојојимо* О, *шијројимо* Кр; в) развојем прелазног *в*: *шијрoвимо* Ј — в. карту 14.

ОО: па ми *дооди* да се обесим О, *дооде* Гњ, К, М, О, Т, *ману* да *доодиш* при нас Гп, *пооре се* жито Гњ, *лепо* ме *проонодеше* О, *проодило* детето К.

Група се понекад укида контракцијом: *додди* ли поп овуј години Ос.

ОУ: при *моути* бабу Ц, *гоца* *поумираше* туј зиму Р, *ја* сам *самоук* Сп.

Група се чешће не успоставља чувањем *ј*: при *Воју* Р, на *коју* страну С, *поју* целу ноћ Ј, Оц, П.

УА: *буа* В, Ј, М, *груамо* грoзје М (= муљамо), *огруа* се жито В (= оврше се, али док се то радило коњима, копитама се омлати), *муа* Гњ (= муха), немoј да *се муаше* Г, *шуа–шуаше* Гњ, ДП, че ни *ујисе* Р. Код прилога *ју* развијају се прелазни звуци, па се тако образују партикуле: *ј(а)*, *в(а)*, *к(а)*, *н(а)* — в. карту 16.

УЕ: *њег* тој *еншересе* По, *избацуе* Оц, *замазуе* с мед Кр, *зайазуе* Б, *премизуем* Ш, *преиравуе се* Т, *исуе* Ш, *сијуеш* ДП, *навацуеш* градину М, К.

Група се понекад укида развојем прелазног *ј*: то је *чујен* манастир ДП; али најчешће чувањем изворног *ј*: *дарује* Ц, *сијуем* М, *ујржуем* М, *шегуе се* ДП и сл.

УИ: *куи* ти га знае Ос.

УО: *моусерине* Ц, *уо* (= ухо) на целом простору; тој било бш *уочи* Свети Илију Гб.

Група се укида контракцијом: *Содб* Б (= Суводол — ојк.)¹³⁶.

УУ: *докаруу се* вeчeром В, *ја* не *дочууем* Сп, *калаисуу* котлoве Ц, *пошјуу* га О.

Група није стална, јер се *ј* и задржава: *дарују* М, *заграцују* М, *целивују* Л и сл.

ЕАЕ: Какo живите? Па да видиш до са *неде* јако Сп. Група се и укида контракцијом: Какo си баба-Вeрђе? *Нђе, нђе* М. (У оба случаја постало од *не (х)аје*, „не мари“, „није лоше“ и сл.).

ИЕО: *најиеоше се* па лудеју Ц, ви Лужничане сте големи реџиџије, али и ми *ијеомо* Р, *ијеомо* на руђе П.

ОУЕ: мoраш да вој *усвоуеш* све како речé Б.

УЕО: *жељуемо* да се омрсимо Оц, они ни *казуеоше* З, *исуееше* ни писма Т, *времењуемо се* Ц.

Елизија вокала

96. Елизија вокала у ГП није тако честа и обична појава као у неким другим говорима¹³⁷. Ипак, она се усталила и уопштила у следећим категоријама: *а* у везници *да* и предлогу *на*; *е* у негацији *не* и енклитичком облику помоћног глагола хте-

¹³⁶ Идентичан случај контракције, и у идентичном примеру, забележио је Душан Јовић у трстеничком говору — Јовић Трстеник 45. Истини за вољу реба поменути да се у изговору овога ојконима каткад чује једно танко билабијално *в* после испадања у: *Сходол* Б.

¹³⁷ „Може се рећи да је елизија на овом простору прилично честа и обична појава“ — Реметић Шумадија 119; упор. и напомену 277 у којој је наведена литература о распрострањености појаве у штокавским говорима.

ти; *o* у прилогу *овамо*; *y* у енклитици *чу*. Међутим, појава није доследна и није општа, тј. не среће се на целом простору, а поред елидираних ликова напореда егзистирају и неелидирани. Примери:

Вокал *a*: *морам д-ім В, мрзи ме д-ім Ос, аде д-идемо дома ДП, ко че д-идем ДП; беште н-овам ел натам Гб, ја си ото н-овам Гб, йду натам — н-овам Ц.*

Вокал *e*: *Како си баба-Вёрће? Н-аје, н-аје! М, н-умејем да се снајдем О, оно тбг н-умејал да се сунча никој Т, н-умеемо га поштүемо О, ја н-умејем да врвем грацћи Л, трбе да кове косу па н-умеје М.*

Вокал *o*: *деца се разидоше које натам које на-вам О, једно сеца натам, једно на-вам Ос, јела на-вам Оц. Облик навам је очигледно добијен у наслону на *нашам*. У Лужници он није бележен, али је зато бележена форма са редупликованом се-квенцом: *нанонам* (на + но + онам)¹³⁸.*

Вокал *y*: *а он каже: ч-идем у фабрику па како ми буде З.*

Редукција вокала

97. Ни редукције вокала нису честе појаве у ГП, али су, ипак, чешће од елизије. Међутим, за разлику од неких говора, овде нису запажене делимичне редукције¹³⁹.

Афереза

98. Редуковање почетног вокала забележено је у следећим примерима:

Вокал *a*: *двакай ми писује тој Ш, двакай ме питује Ш, он је работил на еродрум Б, мерикан платно Т, хитће од реије ДП (полазни лик је (х)аршије), Свети Рањел — свейирањелци В, Ос (у питању је слава Св. Архангела, и они који је славе.*

Вокал *e*: *наш старешина стүри йалейе од рамена Ш, зашто стүри йалейа Ш, шје га у тамњу собу М, шје ти па јец Оц.*

Вокал *i*: *узје некције за од ватру О, намажи с малин К, једн Талијан пријде Гв.*

Вокал *o*: *кад почне да двоји сироватку Б (= да одваја сурутку), свештавамо љу Б (= освешћивасмо је), давам леб на војску слободилачку Ш.*

Афереза вокала *o* је нормална појава у чланској морфеми, а она се среће само у зони I: *детје-во, детје-но, женја-ва, женја-на* и сл.¹⁴⁰ У примеру *оашка* (жене *башка*, девојчетија *башка* М, *башка* плева, *башка* слама Ос и сл.) сачуван је изворни турски лик овог прилога¹⁴¹.

Вокал *y*: *немој да се случајно ванеш у коло В, вануло га тифус Гб, у шорак веч изиђује Гб, шорак Ј, шорник В, Кр, М¹⁴².*

¹³⁸ Ђирић Лужница 38.

¹³⁹ Богдановић Алекс. 87.

¹⁴⁰ Посебно су интересантни примери типа: једно овак *ково* нашево М, мушкјатле *шшјово* имамо М, *кошо* тј што врвеш (говориш), тека и оно врви М и сл. Њихово објашњење биће дато у поглављу о члану (т. 397, 403).

¹⁴¹ Шкаљић Турцизми 124.

¹⁴² За именицу *шорник* Радоје Симић вели да је „највероватније позајмљеница из црквеног језика, па се не може говорити о губљењу *y*- него *в*-“ — Симић Левач 161.

Синкопа

99. Најчешће су редукције *-и-* и то у облицима придевских заменица, неких бројева, неких императива и неколиким именицама. Примери: *ти, сѝнко, нѝмаш ѝо́лко* влакнѝти на гла́ву на *ко́лко* је сва́дбе и *госја́ ба́ба* поишла М, *даньска* оmlа́тиш *ко́лко* што́ че лѝгнеш О (= окопаш колико да се опружиш кад легнеш), *ово́лка* жена (мала) а *ово́лко* (много) да мо́ж да доса́ца Гб; *че́ѝри* го́дин тра́жим пѝнсију Ш, два́ес и *че́ѝри* го́дин сам радѝл Ш, *че́ѝри* деца́ Гб; де́ца, *бе́ѝѝе* глѝ какѝв о́блак ѝде Гб, *дрѝѝе се* З; *деверѝчна* ДП, М, Ц, *сесѝрѝчна* М, *шловја́нка* П.

Вокал *-о-* се редукује редовно у облицима глагола *го́ѝовим*: свекрва ми *го́ѝви*, а ми у поље Гб, ја ци *го́ѝвим* М, *го́ѝве* по дванаес јела Т.

Понекад се редукује и у предлогу *кроз*: кад по́јде *крс* село́ Б.

Вокал *-е-* се редукује у 2. л. мн. презента глагола хтети: Јѝчте ако *о́чѝе*, ако *не́чѝе* — немо́јте О. Појава није доследна.

Апокопа

100. Пропуштање крајњих вокала у изговору је доста честа појава у ГП. Категорије у којима се ова појава среће су: а) редовно код именица на *-на*; б) појединим облицима презента и императива; в) код појединих придева, прилога, везника и речци.

Вокал *а*: ѝма трѝес *го́дин* веч Гб, еве́ неко́лко *го́дин* по́љсно за ра́боту М, било ли е *ѝсѝин*, неѝ ли Гб, два́ са́та и *ѝоловѝн* ДП, три *сѝоѝин*, пѝт *сѝоѝин* ћи́ла М, о́сом *сѝоѝин* ку́ће Т, че́рка вој била *краѝковѝд* Т (можда је овде реч о именици, а не придеву)¹⁴³.

Вокал *е*: не зна́м које́ *го́дин* је било́ Т, че́три *го́дин* тра́жим пѝнсију Ш, три́ *го́дин* га но́си Ос, што́ не мо́ж бо́ље да бу́де О, *ѝовѝиш* сто́ка се чува́ло В.

Вокал *и*: са́ је бо́љ живо́т Ц, *не л* ти казу́јем Гб, *не л* да лежи́ш до́ле Ос, *да л* че се ја́ врати́м О, ме́симо, *ел* си купи́мо готóв ле́б В, бе́ште новáм *ел* ната́м Гб, ко́памо *ил* ѝдемо на жѝтву М, де *ѝоверѝв* сас децу́ву М (= повреви, тј. поразговарај).

Вокал *о*: онѝ се одби́ше низ *брд* надóле Гб, *ка́м* те О, не мо́гу да ѝдем у клозѝт, *нег* у собу Б, не́ма да изла́зе, *нег* са́мо лежу́ Б, неѝ црна́, *нел* белá Гб (= него).

Вокал *у*: једну́ *го́дин* два́ пу́та доди́ше Гб, два́ес тре́ћу *го́дин* ДП, то́ј е дру́гу *го́дин* било́ М, *ѝглав* ме уби́ло О, ни́шта *не мо́г* да напра́вим О, *не мо́г* се слѝшам О, *ѝрудин* Б (в. више примера у т. 295).

Покрећни вокали

101. Са апокопом је повезано и питање тзв. покретних вокала. Како се из грађе дате за илустрацију апокопе види, нарочито се вокали *е*, *и* на крају речи у неким категоријама понашају као покретни. Ово се пре свега односи на везнике *ил(и)*, *ел(и)*, затим на речцу *л(и)* и 2. л. јд. императива. Слично овима као покретни вокали

¹⁴³ Примере као: неко́лко *годин*, три *сѝоѝин* Слободан Реметић објашњава као сачувани стари Гмн. на *-ѝ* — в. Реметић Призрен 464.

понашају се и *о* у *нег(о)* и *кам(о)* и *у* у *мог(у)*. Најстабилнију апокопу показују именице на *-на*.

102. Покретни вокали се и у ГП појављују најчешће код прилога и предлога. Међутим, што је типично за ГП, неки од њих се у појединим местима појављују само код појединих прилога или предлога, значи да су територијално условљени. За илустрацију појаве довољни су само примери са покретним вокалом, а не без њега, јер се и подразумева да таквих примера има.

а/ѵ: *низа* срѣд Гб, *ода* тѣг Гб, *ода* дѣт сам се чува́ла М, *иода* дрво Л, *и́реда* те́бе М, *и́роза* сѣн Гб, *и́роза* село В, *уза* се́но Гб, одла́те же́не *низа* село́ М, *дека* му олечи́ла синато́га Т (упор. не́чеју ме момче́тија *дек* сам црвѣна ПР), ва́не га *оса́да* Сп, *наи́реда* но́сеоше шамѣ́је Т — у једном случају и редуликовано *нанаи́реда* ДП.

е/ѵ: до *дванáесе* жње́мо ДП, *двáесе* чла́на ДП, *и́еи́нáесе* ћи́ла Б, *и́ринáесе* ду́ши ДП, *чеи́и́ри́есе* и́љади ДП, дошла́ сам на *шеснáесе* го́дине ДП, баба́ Са́вка *дванáесе* е роди́ла ДП, има́мо ћи *и́ри́есе* веч: си́нове, уну́ће, пре́унуће, па́раунуци, веч *и́ри́ес* су се наглави́ли П (в. карту 7).

Како се из последњег примера види, исти информатор је у истој реченици употребио форме *и́ри́есе* и *и́ри́ес*, а то и јесте одлика покретних вокала. Сва места у којима су забележени ови примери, како се види, припадају I^б типу, из чега проистиче закључак да се покретно *е* код појединих кардиналних бројева само ту и среће.

Покретно *е*, али сада на целом простору ГП, среће се још и са прилозима: *го́р(е)*, *до́л(е)*, *наго́р(е)*, *наддо́л(е)*, *оздо́л(е)* — у једном случају и редуликовано: кад идеш *озоздо́ле* она́ је на ле́ву страна́у М¹⁴⁴.

и/ѵ: *изи* плѣвњу́ З, *изи* ца́к, *изи* дрвја́, па́до *изи* цре́шњу, *изи* ка́цу О, Ц, *бези* ле́б З, *крози* лју́ђе З, *изи* ко́ла Гњ, *низи* Каша́к З, *коди* де́вера С, *нади* ва́ду Л, *оди* бо́лку, *оди* те́сто О, Т, *оди* првѣ́ну же́ну Б, *оди* де́сет ћи́ла Ц, *оди* жи́то По, Гњ, *иоди* дрво́ Гб, *иоди* сукно́ З, *иоди* цр́гу О, *и́реди* го́сје По, *и́реди* вра́та Б, *цандари* *изи* вршалицу́ Гњ и сл.

Покретни вокал и са предюзима *без*, *из*, *кроз*, *низ* и *уз* среће се само у I^б типу.

о/ѵ: *ова́м(о)*, *одна́окол(о)*, *она́м(о)*, *о́кол(о)*, *и́а́м(о)*, *наи́а́м(о)*, *нова́м(о)* — тако на целом простору ГП.

у/е: *сва́кому/сва́коме* — на целом простору.

Хайлологија и сродне појаве

103. Изостављање читавог слога, тј. секвенце од најмање два гласа, у ГП је доста честа појава. Слично стање показује и лужнички простор¹⁴⁵. Појава се среће у следећим категоријама:

а) Именице: *да-Ви́то* Ц (= деда-Вито), *клане́џа-кланеи́џи* Ј М Ос, че ми до-несе́ бомбо́не и *и́олиџи́ање* Сп (= напoлитанке), *наваџи́ја-наваџи́је* П По Ц¹⁴⁶, *тече*

144 Редуликоване секвенце у суседној Лужници су знатно чешће — Ћирић Лужница 38.

145 Ћирић Лужница 37.

146 В. у МС Речник *наводаџија*, књ. III 498.

му низ *лак* З (= лакат), *органи́з* нече да ради О, *на́ зем*, *ио́ зем*, *у́ зем* М В С Т Ш, ради по *уме́* Ос (учење, знање). Именица кукуруз има хаполошки лик *мору́за* у зони I, у зони два она гласи: *муму́рза* Ј, *мому́рза* Ос.

б) Заменице: гле *квá* ми е главá Б, *квó* је билó З, *квó* ли работи́ше Гб, *на́но*, *квó* направи М, *не́маш квó* у *и́жу* да унесéш Т, *не́ма на квó* да омéси С, *ш-чé* рабóти сí рота С, *ш-чé* му М, *ш-чé* праи Гп, *ш-чé* ти па́ре без здрав́је Гњ, З.

в) Бројеви: још *ени́уи* Оц (= још једанпут), *шéсе* бра́ви М, мо́ј сíн íма *шéсе* го́дине Т.

г) Глаголи: оне́ *не да́ву* О (= давају), мо́рам д-íм В (= да идем), мрзí ме д-íм Ос, а ја́ женá да íм О, мисли́ла сам да íм код ортопеда ПР, мо́рам да íм В; *јéм ле́б* и *лу́к* Гп, ако си премóран *мо́ж* се *лýко* ма́неш Ос, *организа́ли се* Оц, *óчи* да ра́диш пољопривреду Ос (= *оч* (еш л)и), *јетр́ве се сíиáве* па че се подáве Т, *сíиáве се* двојца Гп (= саставе се), доклé *сти́гнем сíиáнем* го́ла водá Ос (= постанем), нумéје да *устíавља* ДП (= зауставља), *чéк* и *то́ј* да ви ка́жем Гп, *кудé-ч* да íдеш Гњ, *кудé-ч* врéчуву М, *како́-ч* дру́гојече Гб. Посебно треба нагласити поједине облике глагола *ош́ићи*: ми *ош́о*мо Ј, ја́ *ош́о* В, *ош́о*мо Гб, *ош́о*ше Б, *ош́лá* Т, *ош́лí* да дéну сéно З, *ош́лá* за не́негá Гб, *ош́лí* го́лí Ос и сл.

д) Прилози: *кó* е билó Гб (= како), *кó* се óн зовéше Ос, да ти испр́ичам *кó* íдемо на седéњу М, *некó* га удесíмо Ос (= некако), *ту́ј* да отíде па да жи́ви *ра́и* Сп, овдé једíн пóп мо́же да жи́ви *ра́и* Ос (упор. у тур. rahat)¹⁴⁷.

ђ) Предлози: пóток *зади* на́с З, овáј селá *зади* Суводóл О; шумáк *сади* појáтуту Сп, *сади* реку́ту З.

Предлог *зади/сади* употребљава се само у Iб типу.

е) Прилог-речца *и́и*к у ГП среће се у следећим ликовима: ја́ сáмо *и́и*ће па́до О, *и́и*ће почéше девојчети́јата да крáте кóсе Т, *и́и*ће почéла да óка ПР; ја́ *ће* решí да íдем В, *ће* га видó íде Ос, *нема́* — *нема́* *ће* зáлаја кучéто Гб, *ће* завану́ше да се вр́тају од грáницу Гб, óн *ће* дош́л на óсуство Гп; *и́и*ће несú имáле, *и́и*к ако́ ту́римо од мушкáтлеве штóво сáдимо М — в. карту 10.

Полугласник

104. Међу маркантне особине ГП спада и полугласник. То је самогласничка фонема која „по правилу има гласовну вредност нелабијализованог вокала, најчешће средње висине, обично средњег или задњег реда“¹⁴⁸. Фонемска природа његова потврђује се способношћу да укупношћу својих дистинктивних својстава опонира другим члановима вокалског система, односно да својим присуством или одсуством уноси разлику у значењу речи. Ако се упореде, на пример, значења следећих минималних речи видеће се да она почивају на опозицији њиховог средишњег, вокалског дела: *л́к* „лаган“ : *лак* „средство за лакирање“ : *лéк* : *лíк* : *лýк*. Оваква његова фонемска природа најбоље се чува у једносложним речима, или ако је под акцентом у вишесложним речима. Тада се и изговара као „чисти“ полугласник, како је горе описано.

¹⁴⁷ Шкаљић Турцизми 528.

¹⁴⁸ П. Ивић Дијалект. 110.

105. У вишесложним речима када није под акцентом он често прелази у различите изговорне варијанте, које су у ГП најчешће комбинаторично условљене, тј. зависе од гласовног окружења полугласника, мада се срећу, додуше ретко, и слободне варијанте алофона, условљене од говорног лица, понајчешће од његовог емфатичног стања. Варијацијско поље изговора полугласника у овим условима креће се од нешто отворенијег полугласа (ь^a — можемо га звати слабији степен алофоније) до нешто затворенијег самогласника a (a^a — јачи степен алофоније). Али има и других поља варијације ($\text{ь}^e, \text{ь}^i, \text{ь}^o, \text{ь}^y$). У крајњем резултату алофон може да пређе у нови квалитет — да буде замењен, префонологизован, новом фонемом (a, e, i, o, y).

106. Исто тако, с друге стране, алофон слабијег или јачег степена у ненаглашеним слоговима развијају и остале вокалске фонеме, а не само полугласник (a^e, e^e, i^e, o^e, y^e). То значи да се у ненаглашеним слоговима неутралише опозиција полугласник ~ вокалска фонема, односно вокалска фонема ~ полугласник¹⁴⁹. Ипак, најчешћа је неутрализација опозиције $\text{ь} \sim a$, јер се и ради о полугласнику реда a . Павле Ивић мисли да се ради искључиво о неутрализацији $\text{ь} \sim a$ у пиротском говору¹⁵⁰, али мој материјал, као и Белићев, мада мање од Белићевог, показује и друге случајеве.

107. Из до сада реченог јасно је да се фонемска природа полугласника најбоље испољава у једносложницама и када је под акцентом у вишесложним речима. Овоме треба додати још да се он среће у свом фонемском лику (ь) и у неакцентованим слоговима, али је овакво његово појављивање неупоредиво мање од алофонског. Исто тако полугласник се појављује у алофонском лику и кад је под акцентом, и то само у јачем степену (ь^a).

Стога ћемо реализацију и природу ове самогласничке фонеме у ГП најбоље уочити ако примере групишемо и разгледамо овим редом: 1. фонемска природа полугласника у домаћим и страним речима, једносложним и вишесложним, под акцентом и ван акцентованог слога; 2. алофонска природа његова у домаћим и страним речима; 3. прелажење, префонологизација, алофона у друге фонеме. Ово ће нам омогућити да, на крају, извучемо и закључке о принципима његове дистрибуције.

Пре него што пређемо на навођење примера потребно је дати једну начелну напомену. Полугласник је у ГП веома чест, примери са њим толико бројни да сви они никако нису могли бити наведени. Наведен је онолики број колико је било потребно да се покаже принципска природа његова. Ово указује на то да ће он још задуго бити једна од битних фонетских одлика ГП. Сличне констатације изречене су и за друге, суседне и нешто удаљеније, призренско-тимочке говоре¹⁵¹.

149 Ово је и Белић уочавао, јер каже да се „полугласници најбоље чувају онда када су наглашени“, да се тада „најпрецизније изговарају“, „међутим, када су без кацента, за или пред њим (...) тада могу да приме много нијанси: $\text{ь}^a, \text{ь}^e, \text{ь}^i, \text{ь}^o, \text{ь}^y, \text{ь}^a, \text{ь}^e, \text{ь}^i, \text{ь}^o, \text{ь}^y, \text{ь}^a, \text{ь}^e, \text{ь}^i, \text{ь}^o, \text{ь}^y, \text{ь}^b$ (...) или да прелазе у вокале потпуног образовања: a, e, i, o, y “ — ДИЈС 44–45. У доба израде ове његове монументалне студије још није било структуралног метода у лингвистици, па он није могао да оперише прецизним терминима као што су: *фонема, алофон, дисинкција, опозиција, неутрализација* и друге.

150 В. П. Ивић, О пореклу и особинама пиротског говора, Огледи III 199–201.

151 В. нпр. Станојевић Тимок 365–366; Богдановић Бучум 6; Ћирић Лужница 19; Вукадиновић ГЦТВ 57; Реметић Призрен 358.

Фонемска природа полугласника

108. Прави полугласник се најдоследније држи у једносложним речима. Примери: *ббз* М „зова“, *ббш* Гб Гп ДП Ј К М Ос, *дбн* Г Кр О Ос, *збл* М, глг *кбв* је М (= ка-кав), *ибњ* Пр Ц, *сбв* М Оц, *сбз* В Г Ј К Кр Л М Ос Оц Т Ц Ш, *сбм* ДП (= јесам), *сбн* Б В М С, *сбс* мѐн П, *ибз* Ј З М, *ибк-ибк-ибк* Гб (ономатопеја пуцњава), *чбк* В Л М.

Новица Живковић бележи и две именице са финалним полугласником: *дб* „дах“ и *мб* „прах у воденици“¹⁵².

109. Чисти полугласник се држи и кад је под акцентом у вишесложним речима. Такав полугласник среће се:

а) у корену речи, или у њеној основи: *Ббгња* вѐчер Кр, *Ббгњи* вѐчер Гп, *Ббгњи* дбн П, *ббгњак* Оц Ш, *Ббдња* вѐчер Гб, *Ббдњи* вѐчер ДП, *ббдњак* Ц, *ббцкам* Гп, *ббчва* К, *ббчве* З М Т Ц, *вбшће* Г О Сп Т, два *дбна* В Гп К З, *пѐшес дбна* Гб П С Сп, *дбњом* ДП К П, *дбсће* З П С, *тупан само дбшче* Р, *залбзувала ме* ДП, *зачбс* К, *зблва-зблве* В С Т Ц, *излбжем* О, *измбкнем* Ц, *исбне* Гб Ц (усахне), *исцбклиш* Ц, *једбн* М, *Јелбшница* Гб, *јечбм* В М, *какбв* М, *кбмишо* Л (= ка), *квасбц* М, *кошбл* В Гп З, *По* Оц Ц, *лбжем* Т, *лба-лбо* Б К М, *лбскаво* П, *лбно* Б Гп, *мблчка* О, *мблко* Гб, *мбнчка* Гњ З, *мбненка* Ц, *наибкнем* М Т, *наибкмимо* Ц, *начбс* З М, *начбска* ДП, *нбчве* О, *нбчви* ДП З ПР, *некакбв* Б М, *несбм* Гњ Гп З Л М О Ос ПР Т Ц Ш, *овбс* З М, *овбн* З Оц, *овакбв* М, *огбњ* ДП, *олбкшица* Оц, *оибнци* Гб Гњ Гп М Оц П, *орбл* К, *осбвне* О, *оцбш* Б М ДП О Ц, *ибшбл* М, *иблбк* М (прил. лакше, спорије), *размбкнемо* М, *ручбк* М, *сбвне* Гп М, *сбга* ДП Кр ПР Сп, *сбгшњи* ДП, *сбмшур* Сп, *сбне* Гп (сахне), *сбшвни* се ДП Ц, *шбвно* М, *шбга* Г Гб ПР Сп Ш, *шбњће* Б Гб, *шбиа-шбиа-шбиа* З (ономатопеја коњских копита), *шбшче* с нође По З, *шбкмимо* Гб, *шакбв* М, *усбши* се Оц, *чбчка* ме О, *Цурцовдбн* ДП Гб Сп, *шбшнем* му Ц;

б) у префиксима: *избзве* ме По, *избчу* се Гб (изаткају се), *одбине* О, *разбине* Гп, *сббра* нас З С;

в) у суфиксима: *белушбк* Р, *венчбк* Ос, *вирчбк* М, *додбк* В (доход + ак), *Долбц* Гб (ојк.), *збирушбк* Б, *зоббк* Ц, *једнбг* М (прил. одмах), *једномбн* Гб (прил. често), *кршбк* Т, *мазбк* М, *момбк* Ос, *мршавбц* М Сп, *редбк* Т, *русшбк* Ј В (= труп), *скроббк* О, *солчбк* О, *судбк* П, *шбнбц* З, *удавбц* Г;

г) у турцизмима, или речима са изворним турским суфиксом *-лбк*: *јесшбк* М, *калбй* Б, *сандбк* Гб; *богаилбк* Сп, *калабалбк* Т, *комишилбк* Оц, *војовлбк* М Ш, *чивилбк* Оц.

Новица Живковић бележи и полугласник у иницијалној позицији: *бнћав-бнћавац-бнћало*¹⁵³.

110. Чисти полугласник је забележен и у неколико случајева ван акцентованог слога: *бршшачнбц* М, *дѐвершй* С, *васуљчбк* ДП Ц, *вбздбн* К, *вбздбндбн* П, *зшшшб* В ДП Л, *здрávaцшй* В, *сбњшја* С (= узенгија), *кбкб* ДП, *малечбк* В Сп, *одморшй* К, *ибрезшй* К О.

Ову констатацију лепо илуструје и Златковићева грађа (Златк. Посл.-пор.; Златк. Фраз. страх.; Златк. Фраз. мал.) која просто кишти примерима са полугласником.

¹⁵² Живковић Речник 35, 87.

¹⁵³ Живковић Речник 178.

(*ʔ^a*) до нешто затворенијег *a* (*a^b*). То исто дешава се и са самогласником *a* у таквим слоговима. И он се реализује у изговорној варијацији од нешто затворенијег *a* (*a^b*) до нешто отворенијег полугласа (*ʔ^a*). На ову редукцију осим нагласног момента утиче и гласовно окружење, у првом реду лабијали. Такви су примери: *ба^{чи}ја* М (отац), *бра^{ћа}нац* Ј Ос, *ва^су^љ* Кр, че ми *да^де* Б (али: *да^де* ми Б), *да^ска* М, *ка^кво* Т, *ма^чни* га О, *ма^{чи}ка* Л, *ма^{чи}на* Оц, *ма^{чи}а* М (жарач), *оба^две* Б, *оба^два* О, *иа^зила* ме К, *иа^{ри}заци* Гњ С, *иа^су^љ* М, *иора^си^ем* Сп, *са^јва^н* М¹⁵⁷, *све^{ка}р* М, *иа^мн* М Кр (прид. и прил.).

Префоногизација алфона

114. Изговорна нијанса између *a^b* и *a* је сасвим минимална, па често долази до замена *a^b* правим *a*. То исто морамо претпоставити и кад су у питању изговорна поља других вокала. Појава је бележена како у основама, тако у суфиксима, а по најчешће у чланским морфемама. Примери:

а) *ба^дњак* Ј, *ба^чва* Ј, *ве^{на}ц* Ј, *да^{на}с* Ј, *дан^ска* Гб ДП З, *за^{ба}ње* ДП С, *за^лва* Ј, *ја^{ра}ц* М, *ка^ква* Ј, *ма^нечак* З, *мо^{га}рац* М, *мр^{та}вац* Сп, *нач^с* Ос Оц, *њо^јан* Оц, *ио^кр^овац* Гб, *са^г* Ј (прил. сада), *са^ги^њо* ДП, *са^с* фрѐзе М, *си^исал се* Р, *ви^иља^и* ПР, *дво^{ра}в* М, *за^бна^и* Оц, *му^жа^и* Г, *ов^на^и* З, *ог^ња^и* ДП Т, *све^кра^и* Т, *си^арца^и* М, *ши^оре^иа^и* В, и други;

б) *Вели^гден* Гп Ос Оц По С, *ден^с* Т, *Пет^ровден* Оц, *де^жд^евник* М, *де^жд^ев^на^к* Кр (в. карту 11), *ре^жњ* Р, *ше^гај* ДП;

в) *ди^жд^евник* Ј (в. карту 11);

г) *осо^м* Кр М, *осо^мнајес* В Кр, *се^дом* Кр М, *ро^жњ* По; *ло^жица* М Кр;

д) *са^ндуци* Гп.

Принципи дистрибуције

115. Из наведених примера могуће је сагледати основне принципе дистрибуције полугласника у ГП. Можемо их сажети у следеће закључке:

1) Полугласник се среће у једносложним, двосложним и вишесложним речима.

2) У једносложним речима увек је у медијалној позицији између два консонанта. Испред *ј* прелази у *a* (*д^бн*, *м^бас*; *з^мај*).

3) У двосложним речима реализује се у првом, другом, или у оба слога (*б^бч^ва*; *ко^иџ^л*; *д^нњс*). Пред сонантом *ј* прелази у *и* (*з^мија*, *овија*, *и^ија*, *онија* — „овај“, „тај“, „онај“).

4) У вишесложним речима могућа је реализација у свим слоговима, што значи и могућност да носиоци свих слогова буду полугласници (*и^иб^кми^{мо}*; *р^зм^кне^{мо}*; *бе^лу^иџ^к*; *в^бз^дџ^н*, *в^бз^дџ^нд^н*, *д^бн^дњ^с*).

5) Живковићеви примери *д^б* и *м^б* (в. т. 108) и *б^нџ^{ав}–б^нџ^{ало}* (т. 109г) говоре да ова фонема не зна за дистрибуциона ограничења употребе у финалној и иницијалној позицији. Овај закључак би се, полазећи од ових примера, односио само на *Ј^б* тип. У мојој грађи са целог подручја ГП таквих примера нема.

¹⁵⁷ И у турском исто, в. Шкаљић Турцизми 543.

116. Када је у питању неутрализација опозиције *ь-а* у неакцентованом слогу, стиче се утисак да је ова појава више заступљена у зони II, јер је у њој записано неупоредиво више примера са *ь^a*, *a^b*, *a*, него оних са *ь*.

Вокално *Л*

117. Вокално *л* је послужило Белићу као један од основних диференцијалних критерија на основу кога је говоре призренско-тимочке зоне поделио у три групе: тиможко-лужничку, сврљишко-заплањску и јужноморавску¹⁵⁸. По њему, једино је тимочки поддијалекат прве групе сачувао вокално *л* (њего ћемо из техничких разлога само у овом одељку обележавати са *л*), док су га сви други даље развили, и то: лужнички поддијалекат и сврљишко-заплањски дијалекат у *љ*, јужноморавски у *лу*, уз нешто ређе у у обе задње групе говора. Малобројне примере са у у тимочкоме и *љ* у јужноморавскоме Белић је објаснио као утицај или књижевног језика, или уношењем из предела где су се они аутохтоно развили. Према томе, по њему, имали бисмо овакву ситуацију: 1. *слза*; 2. *слъза*; 3. *суза* и 4. *слуза*.

118. Изостаје, како се види, пета могућност — *сьлза* — каква је постојала у старом језику пре X–XI века. Овакво стање, без последње варијанте, бележе и каснији истраживачи ових говора¹⁵⁹. ГП, који својим попречним пружањем пресецају тимочко-лужнички и сврљишко-заплањски дијалекат, знају и за овај континуант вокалнога *л*¹⁶⁰. У њима се, дакле, срећу: *л*, *у*, *љ*, *ьл*, а изостаје типични јужноморавски рефлекс *лу*. Само што је дистрибуција и фреквенција појављивања појединих рефлекса различита у појединим говорним типовима. Пре него што то објаснимо ево најпре записане грађе.

Позиције у којима се чува *Џ*

119. а) Иза лабијала: *Б + Џ*: *обљко се Т*, *обљчѐм се Т*, *обљко друђе дреје Сп*, *обљчѐ се З Т Ц*, *обљчѐш се Т*, *обљчѐ ме Т*, *сѝне*, *обљчи другу мајцу Сп*.

П + Џ: *ѝјне торбице П*, *наѝјни се ДП*, *наѝјнимо Сп О*, *ѝјно Сп*.

М + Џ: *измљѐмо Сп*, *измљзу се Кр*, *мљѐ се К М*, *мљѐм ДП*, *мљѐмо М Гп Т Ц*, *мљѐње М*, *мјзло се С*, *мјзне малко Ц*, *мљу Гб Гп*, *ѝомљѐм Г Кр*, *ѝомљѐ се Л М*, *ѝомљѐш К*, *ѝомљзу М*, *ѝомљзу се Л*, *ѝрѐмљз Гб*, *ѝрѐмљѐ Сп*, *ѝрѐмљѐмо Ш*, *ѝрѐмљзѝејш Ш*, *ѝрѐмљзу Ос П*, *ѝромљѐ Ц*, *ѝромљзу К*.

В + Џ: *вљк Кр*, *вљка сам видѐла Т*, *вљна П*, *вљницу З*, *вљну ДП М С*, *вљњено З*, *вљци Гп*, *вљчишиѝе Гп* (пејоратив од *вљк*), *ѝовљкло се З*.

б) Иза дентала: *Д + Џ*: *дљг пѝт Кр*, *дљђе гаче Ц*, *ѝдљѝи гóдине Бóг П*.

¹⁵⁸ В. Белић ДИЈС 90–123.

¹⁵⁹ Станојевић Тимок 364–365; Богдановић Бучум 13–16; Ћирић Лужница 25–27; Вукадиновић ГЦТВ 71–73.

¹⁶⁰ Додуше, Белић наводи три примера из Темске и Пирота са делимично развијеним полугласом испред *д*: *јабљка*, *јабљко* и *засљнула се* — ДИЈС 91. Павле Ивић помиње у свом познатом Извештају из 1959. године да се у Гњилану код Пирота поред примера са вокалним *л* (*вљк*, *слѝце*, *кљемо*) „алтернативно јављају и форме са *ьл* (*была*, *јабалка*) — Извештај 399. Овакво *ьл* широко је заступљено у Златковићевој грађи, а бележи га и Живковић у свом Речнику.

Г + Л: *наи́ђца* пипёр у чу́туру Ц, *наи́ђцаш* Ц, *си́ђкла* сам М, *си́дко* га О, *си́ђцамо* По, *и́ђкли* смо Т, *и́ђцањ* М Т (туцало, тучак), *и́дче́мо* Т, *и́ђчена* папrika М, *и́дчу* К, *у́иђца* град поље П.

С + Л: *сђба* Гб¹⁶¹, *Сђбица* Гб (мкт.), *сдза* Оц, *сђнце* Б Гп Кр О Оц П С, *сдче́нце* З.

в) Иза алвеопалатала: *Ж + Л:* *жђна* В, *жђи* В Кр, *жђи́а* Гп, *жђи́арка* Оц (= врста птице, сеница), *жђи́арку* М, *жђи́е* Гп, *жђи́еница* М С (коров по младом житу), *жђи́и* П, *жђи́ица* Л (= златан новчић), *жђи́ице* Г С, *кад се жђи́не* Т (кад зажути), *жђи́о* Оц, *жђи́ика* Оц (врста шљиве, веома укусне), *жђи́иће* Оц, *жђичка* В Кр М (жуманце)¹⁶².

г) Иза велара: *Г + Л:* *гђиаш* и ако ти се не *гђи́а* Ц.

К + Л: *кђк* В Кр, *кђкови* М, *кђн* Кр (врста дрвета), *кд́не се* В К Кр Л, *кдну́* Ц, *кдну́ се* Гб Т О, *кд́нина* Гб Т, *кд́иши́а* П, *кд́иши́но* ДП П, *и́оскђ́нем се* Гб (у смислу: притегнем се, обратим пажњу на свој изглед при сусрету са старијом особом), *и́рекђ́цам* В, *скђ́ца* ПР, *скђ́цаш* Гп¹⁶³.

Позиције у којима се реализује *У < Л*

120. *Б + Л:* *буа* В Ј, *Бугари* Г Гб, *Бугаре* З П С Кр Р Гп ПР Т О, *бугарскомањинци* ДП, *бу́је* Ј, *јабука–јабуће* В Ј М Оц По Ос, *обуче́мо се* Ј.

П + Л: *наи́уни* Оц, *наи́уни́мо* Ц, *и́ун* Ј, *и́уна* М, *и́уни* Ос, *и́уни́мо* Ј М, *и́у́не* папrika М.

М + Л: *му́же́ње* Гб, *музé* Ј Л Ос, *музéмо* Ј По, *му́зне* Ј, *музу́* В Ос, *и́омузé* О Р, *и́омузéм* В Ј, *и́омузú се* Л Оц, *и́рэмүз* Ос, *и́рэмүзéмо* В, *и́рэмүзује* Ј, *и́рэмүзујемо* В.

В + Л: *вук* В Ј, *вүкови* По, *вүна* Л По, *вү́нене* Гб Оц, *вү́нено* Ј К, *вүну* В Гб Ј Ос По, *вү́не* К По, *вү́че* дóm Ос.

Д + Л: *дү́бим* Ј, *дү́жину* Г.

Т + Л: *и́у́ца се* ка́мен Ос, *и́у́цало се* ру́кама Ос, ка́мен *и́у́цамо* Ш.

С + Л: *сү́нце* Ј, *сү́нча се* Т.

Ж + Л: *жсү́на* Ј, *жсү́и* Г Ос, *жсү́ице* ципéле Ј, *жсү́ика* Ј Ос (жуманце), *жсү́ио* Ос, *жсү́ч* В Ј Кр.

К + Л: *кү́к* Ј, *кү́н* Ј, *кү́не се* Ј, *кү́чина* Ос, *кү́ну се* Ос.

Позиције у којима се реализује *Ль < Л*

121. *Д + Л:* *дльа́бэм* М, *дльг* В (дугачак), *дльго* По.

Т + Л: *и́лькал* О (туцао), *и́лькана́* С, *и́лькана́* Кр (плевња).

С + Л: *сльба* Оц По, *сльа́ба* В, *сльза́* Ј, *сльзе* Оц По, *сль́нце* Ос К В Г Кр Оц По Т.

161 Ову форму Белић изводи из *си́дба* — ДИЈС 97.

162 Живковић бележи форму *ждч* — Живковић Речник 39.

163 Ову форму Белић изводи из *си́дца* — ДИЈС 228 у фусноти.

Позиције у којима се реализује ЂЛ < ЈЛ

122. Б + ЈЛ: *бѡлѧ* Кр П Ц, *бѡле* Т, *бѡље* П Ц, *бѡлосѣрина* Ц, *јѡбѡљка–јѡбѡљѡ* Кр Т Ц, *јѡбѡљка–јѡбѡљѡ* Гп Кр Ц, *јѡбалѡ* З О.

П + ЈЛ: *најѡлни* Т Ц, *најѡлни се* Сп, *најѡлниѡл–најѡлниѡла* Б Ц, *најѡлнимо* си Сп, *најѡлњено* Ц, *ојѡлзнемо се* Гњ (опузнемо, покиснемо до голе коже), *јѡлна* ПР, *јѡлни–јѡлнимо* Б Сп, *јѡлно* Кр Ц, *јѡлњена* паприка Т, *јѡлњене* шушпе ДП Кр („шушпе“ су исто паприка).

В + ЈЛ: *вѡлк* Кр, *петнаѣс вѡлка* Кр, *вѡлна* Б Гп Кр Т Ц, *вѡлну* Гњ Гп М П Т, *вѡлњен* М Б Кр Т, *вѡлњено* О Ц, *вѡлци* Кр Т.

Д + ЈЛ: *дѡлбѣм* Кр, *дѡлбѡк* М, *дѡлг* Б (дугачак), *дѡлга* Кр, *дѡлгачка* М, *дѡлго* Т, *дѡлѡ* Б, *дѡлѡ* Гп.

Т + ЈЛ: *стѡлцају* Р.

С + ЈЛ: *сѡлба* Кр М, *сѡлзѧ* В М Кр, *сѡлзе* Б Гп, *сѡлнце* ДП, *сѡлѡ* Р, *сѡлѡви* Р (= грана–гране).

Ж + ЈЛ: *жѡлѡ* М Кр, *жѡлѡрѡ* Гп Кр, *жѡлѡѣница* По, *жѡлѡѡло* Р, *жѡлѡѡце* Б Кр Т Ц, *жѡлѡослѡвѡ* По.

К + ЈЛ: *кѡлнѣ* Ц Б, *кѡлнѣмо* ДП Кр, *кѡлнѣш* М, *кѡлцане* шушпе Гп, *кѡлѡина* Ц, *кѡлѡиѡѡ* Гп ДП Кр ПР, да ѡи *скѡлнемо* Б (пригрлимо).

Остали случајеви у вези са ЈЛ

123. а) Када је ван акцента уместо *л* јављају се рефлексии *ли* (*длѡбѡк* В) или *ла* (*ѡ длабин* Р). Примарно је *длѡбѡк*¹⁶⁴.

б) Стари превој вокала огледа се у примерима: *влѡчѣг* М Сп (примитивна дрвена направа за превлачење тешког терета, обично камена); *јрѣмлаз* К М По С, *јрѣмлазимо* ѡвце Гб К, *јрѣмлазе се* ѡвце С, *јрѣмлазу* ѡвце По.

в) Облици постали од аблаутног степена **велк-* (стсл. *вѡлѡшти*) су: *навѡлекоше* Р, *облѡчѣм се* — *облѡчѣмо се* Б М Сп, *јрѣвлѡкоше* Гб, *свѡлекла се* кожа Б, *свѡлекли се* Гб, *свѡлѡ се* Гб К, *соблѡкла се* Гб, *соблѡчѣм се* Б (в. т. 488).

Принципи дистрибуције

124. а) ЈЛ се не реализује на апсолутном почетку нити крају речи. Белићев пример *ѡм* (< хѡм)¹⁶⁵, не среће се у овом говору, а страна реч *биѡцикл* овде се користи или у лику *биѡцикла*, или је замењена домаћом *ѡѡчак*. У трочланим таутосилабичким секвенцама оно се остварује или у једносложним речима (*кѡк*, *кѡн*), или кад слог са *л* заузима финалну позицију (*јрѣ-мѡз*). У осталим случајевима оно је самогласник претходног слога на граници са наредним (*мѡ-зу*, *ѡ-мѡ-зу*). Оваква ограничења у дистрибуцији важе и за остале рефлексе *л*.

ЈЛ се у ГП остварује иза лабијала (*б*, *ѡ*, *м*, *в*); дентала (*д*, *ѡ*, *с*): алвеопалатала (*ж*) и велара (*з*, *к*). Није пронађен пример у коме би испред *л* стајали *з*, *ѡ*, *ѡ*, *ч*, *ѡ*, *ш* или *х*. Оно се среће у врло мало корена од којих су изведене многе речи, које су са

¹⁶⁴ О овоме в. код Белића ДИЈС 122.

¹⁶⁵ Белић каже да је *ѡм* ороним (име брда), али да „његова значења народ више не зна“ — ДИЈС 96.

већом или мањом фреквенцијом употребе на овом простору. Територијална распрострањеност изгледа овако: *л* се употребљава само у зони I, и то: примери са *Б + л* само у I⁶ типу; примери са *П + л* само у I⁶ типу; примери са *М + л* великом већином у I⁶ типу; примери са *В + л* скоро искључиво у I⁶ типу; примери са *Д + л* само у I⁶ типу; примери са *Т + л* већином у I⁶ типу; примери са *С + л* у I^a и I⁶ типу; примери са *Ж + л* у I^a и I⁶ типу; примери са *Г + л* у I⁶ типу и примери са *К + л* у I^a и I⁶ типу.

б) *У (< л)* се у ГП остварује у истим фонетским условима као и *л*, значи иза лабијала (*б, њ, м, в*); дентала (*д, њ, с*); алвеопалатала (*ж*) и велара (*з, к*). Територијална распрострањеност изгледа овако: оно се употребљава само у зони II и I^a типу, и то: примери са *Б + У* у II и I^a; примери са *П + У* у II и I^a; примери са *М + У* у II и I^a; примери са *В + У* у II и I^a; примери са *Д + У* само у II; примери са *Т + У* већином у II; примери са *С + У* само у II; примери са *Ж + У* само у II; примери са *Г + У* само у II и примери са *К + У* само у II. Изузеци од овога су примери: *Бугарин–бугарско*, који се, једино у тим ликовима, употребљавају на целом простору ГП; *јабука, муземо, вуќ, вуна* у По из I⁶ типа и *жљуна* у J из зоне II, који је вероватно унесен из јужноморавске зоне.

в) Двофонемски (неслоговни) континуант *лв (< л)* остварује се само иза дентала (*д, њ, с*). Територијална распрострањеност: среће се у обе зоне.

г) Двофонемски (неслоговни) континуант *џл (< л)* остварује се иза лабијала (*б, њ, в* — изостаје *м*); дентала (*д, њ, с*); алвеопалатала (*ж*) и велара (*к* — изостаје *з*). Територијална распрострањеност: среће се само у I⁶ типу и у М из I^a типа (в. карте 12 и 13)¹⁶⁶.

125. За говоре Сврљига вреди следећа констатација: „У говору Б (тимочка варијанта — Љ. Ћ.) вокално *л* је у живој употреби, има своје место у вокалском систему и изговара се чисто, без пропратних елемената (...) У говору БП (сврљешко-заплањска варијанта — Љ. Ћ.) нема га, сем *лв* у неколико речи“¹⁶⁷. У говору Лужнице у подједнакој су употреби *л* и *лв*¹⁶⁸. У суседном димитровград-

¹⁶⁶ Павле Ивић је у једном скорашњем чланку ревидирао гледање на услове који регулишу појаву *лу* у јужноморавском и у сврљешко-заплањском дијалекту. Он каже да *лу* у јужноморавском долази „углавном иза дентала *д* или *с*“, а да у сврљешко-заплањском дијалекту „у положајима иза велара или алвеопалатала господари или бар преовлађује рефлекс *у*, што ствара значајну разлику према суседном лужничком поддијалекту, где је у таквим приликама нормално *лв*“ — О рефлексима слоговног *л* у призренско-тимочкој дијалекатској области, Огледи III 209. У закључку се каже: „У тој светлости јасно се истиче важност рефлекса *л* јер су ту у питању по две иновације на обема странама: два разна принципа репартиције рефлекса *л* и два рефлекса, *лв* одн. *лу*, у примерима где резултат развоја није *у*. Досад је изгледало да се у оба случаја сврљешко-заплањски говори слажу с лужничким, а сад се показује да се то слагање односи само на појаву *лв*, а не и на услове који регулишу распоред *лв* и *у*. Ово је утолико значајније што су у питању једне знатније фонетске иновације у сврљешко-заплањском дијалекту које не би биле заједничке целој призренско-тимочкој говорној области“ — П. Ивић н. д. 212.

Према досадашњој литератури рефлексима *лв* и *у* у сврљешко-заплањским и лужничким говорима одговарао је *л* у тимочком говору (Станојевић Тимок 364–365) и *л, у* у говору Бучума (Богдановић Бучум 13–15). Њима сада треба прикључити *џл*, који је карактеристична иновација Пиротског Понишавља.

¹⁶⁷ Богдановић Бучум 13.

¹⁶⁸ Ћирић Лужница 25.

ском говору бугарске националне мањине употребљава се: *д, ль, њл, у и њ*, па се изговара: *вдк, вљк, вьлк, вук и вьк*¹⁶⁹.

Вокално Р

126. Вокално *р* се у ГП јавља у свим оним положајима у којима и у књижевном језику: почетак речи пред сугласником; између сугласника; у сложеницама састављеним од речи које почињу са *р* иза којег непосредно долази сугласник и префикса који се завршава самогласником¹⁷⁰. Овоме треба додати и следеће случајеве, различите од оних у књижевном језику: испред *л* на крају слога, које овде по правилу не прелази у *о*; и апсолутни почетак речи, као последицу елиминисања *х* у овим говорима.

Постоје и обратни процеси: стварање секундарног вокалног *р* редукцијом самогласника испред, или иза *р*, односно девокализацијом вокалног *р* развијањем самогласника испред, или иза вокалног *р*.

Примере ћемо и систематизовати држећи се горњих правила о дистрибуцији вокалног *р* (и за њега ћемо само у овом поглављу употребљавати знак *р*).

127. *Р* на почетку речи пред сугласником: са шипће *рџау сúde рџом* Гп, *рџне* Ц, че *рџнемо* З, мѝрш, *рџо* једна М Ос, *рџкам* Т, *рџкамо* С, *рџкамо се* Б, *рџа* М, *рџавџу* Ц.

128. *Р* између сугласника: *брџо*, *набрџила* М, *брџе* Ос, *брџ* Б М Р, *брџобџине* М Оц, *брџ* В Кр Ј, *ибрџкамо* рабóту По, *брџо*с М, *обрџи се* О, *брџкају се* Ј, *збрџкала се* П, *брџиџе* овце По, *врџа* В Кр Ј, *врџина* Оц, *врџе* га уби́л К, не́ма да *врџам* О, *врџиди* М, *врџем* С, *врџујемо* Ос, *врџи* ме Сп, *врџне се* С, *врџише* ме В, *врџкам* кад прџчам К, *врџикају* жџне Ј, *врџикало* В (мотовило), *врџе* По, *врџица* Гб (узица, канап), *врџка се* М (озире се), *врџва* М (велики земљани ћуп за зимницу), *врџиник* В, *врџињак* Кр, *врџињик* Ј (сач), *грџав-грџина* Гб К О, *грџаљају се* Г, свиња *грџи* М, *грџан* М, *грџица* Оц, *озрџице* Т, *грџџиџа* овца Сп, *грџ* Кр, *грџан* В (жбун), *грџне* Б З М, *грџнице* М, *загрџамо* Ј Оц, *згрџил се* Гб, *згрџил се* М, *грџкава* коса ПР, *дрџа* Т, немој да *дрџнеш* М, *дрџаџе* Оц, *дрџиџи* ДП, *дрџаџе* В Ј Кр, *дрџамо* вуну Оц, *дрџа* ме С, *дрџав* М, *дрџо*с Оц (закрпа), *дрџиџина*, *одрџавџела* О, *дрџник* Гб, *зрџаџе* Оц (отвор кроз који се гвири), *зрџо* В Гп, *Зрџа* Оц (име овце), *зрџало* Оц, *назрџне* П Т (нагвири), *засрџи* ме О, *озрџи се* Б, *крџ* Б Ос, *крџав* Оц, *закрџавџел* К, са́мо *крџају* Ос, *крџџика* Оц (део воловских кола), *крџи*мо овце Ц, *крџе* ДП (окарина), *окрџено* К, *крџџеж-џиџџеж* О, *крџиџине* Оц, *крџиџина* Гп, *скрџа* са зуби М, *крџи* ко *грџне* С, *крџи*мо колач По, *умрџује се* М, *мрџај* Б, *мрџџа* Г, *мрџица* По, *замрџне* К, *мрџи* су П, че му *смрџи* нос Гб, *мрџиџе* К, *мрџи*мо Ц, *мрџав* В, *мрџина*, *мрџав* В Кр, *џрџо* дете Ц, *џрџав* Т, *џрџи* ко коњ Р, *џрџи*мо Гп, *џрџаџа се* Оц, *џрџи* ми Ос, да га *оџрџим* Ј, *џрџица* М Оц, *џрџиџи*, *џрџиџице* П, *џрџају се* Оц, *џрџило* уши К, *срџџеж* Гб, *срџи* се Т, *Срџан* ПР, *срџме* Т (рибарска мрежа), *срџме-срџмено* Т, *срџаџи* По (врста јестивих гљива), *срџи* В М Кр Ј, *срџикаво* за рабóту М, *срџе* Б, *срџа* К, *сџрџи* М, *џрџ* Т, *џрџџеж се* Гб, *џрџа се* Ос, *џрџаџа се* Оц, *џџрџавџица* О, *џрџак* Оц, *џрџица* М, *џрџица* Оц (направа којом се кудеља млатила), *џрџка* В Кр Ј, *џрџакоџи* М, *џрџиџе* ДП, *џрџџеж* О, *џрџиџика* М, *џрџиџица* М, *џрџи* О, *сџрџиџеж* В Кр, *џрџен* По, *џрџа* Оц, че *џрџнемо* Гњ, *џрџило* Г, *џрџају* Т, *џрџика* Ц, *џрџиџе* П.

¹⁶⁹ Божков Дмитровград карта 9 на стр. 169; Бг атлас карте 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118.

¹⁷⁰ Стевановић Грам. I 79.

Из ових примера се види да вокалном *p* могу да претходе следећи сугласници: *б, в, г, д, з, с, к, м, њ, с, њ, ц*. Изостаје могућност са *ж* испред вокалног *p*, каква постоји у књижевном језику, јер речи *жрџва* и *жрвањ* нису забележене, и изгледа да и нису у употреби. Секвенце у којима се реализује вокално *p* су: БРД, БРЖ, БРЗ, БРК, БРЛ, БРН, БРС, БРЧ, ВРБ, ВРВ, ВРГ, ВРД, ВРЖ, ВРЗ, ВРЉ, ВРН, ВРС, ВРТ, ВРЦ, ВРЧ, ВРШ, ГРБ, ГРВ, ГРД, ГРК, ГРЛ, ГРЉ, ГРМ, ГРН, ГРС, ГРТ, ГРЧ, ДРВ, ДРД, ДРЖ, ДРК, ДРЉ, ДРМ, ДРН, ДРП, ДРТ, ДРЧ, ЗРК, ЗРН, ЗРЊ, СРК, СРН, СРТ, КРВ, КРД, КРЖ, КРК, КРЉ, КРМ, КРН, КРЊ, КРП, КРС, КРТ, КРЦ, КРЧ, КРШ, МРГ, МРД, МРЖ, МРЗ, МРК, МРЛ, МРЉ, МРМ, МРН, МРС, МРТ, МРЦ, МРШ, ПРВ, ПРГ, ПРД, ПРЖ, ПРЗ, ПРК, ПРЛ, ПРЉ, ПРС, ПРТ, ПРЦ, ПРЧ, СРБ, СРД, СРБ, СРК, СРМ, СРН, СРП, СРТ, СРЦ, СРЧ, ТРВ, ТРГ, ТРЖ, ТРЗ, ТРК, ТРЛ, ТРЉ, ТРМ, ТРН, ТРЊ, ТРП, ТРС, ТРТ, ТРЧ, ТРШ, ЦРВ, ЦРГ, ЦРБ, ЦРЖ, ЦРК, ЦРН, ЦРТ, ЦРШ. Положаји у речи у којима се остварују ове секвенце су иницијални или медијални. Ако саме граде реч, у ком случају ако се нађу у сложеници, могу да буду и у финалном положају.

129. *P* у сложеницама од префикса и речи које почињу са *p*: че заржџи (пас) да те уплаши О, зарџавело Ц, изрџкај га Оц, срџку се (= срчкају се, тј. посвађају се).

130. *P* испред *л* на крају слога: зашрл Т, оврл М Ос, умрл К По, ушрл шмајсер у нас Р.

131. *P* у секвенци: (X)*P*-; -*P*(X)-; -*P*(X): *р*ка кад спи М, коњ *р*кне П, *р*кну По, *р*њака Ј, *р*ња В Кр (ноздрава), *р*сне Р, *р*скавица; *вр*ови Гб Оц, *вр*ове ДП Кр, *овр*омо М, *и*рџи Ц (прхут, перут); *вр* В М Ш, *заср* се ДП (зазрех се, загледах се), ја се *зашр* С, ја *овр* М.

Међу овим примерима срећу се случајеви да се *P* на синхронном плану налази испред самогласника (*вр*ови, *вр*ове, *овр*омо, *и*рџи), мада је на дијахронном плану оно било испред *x*.

132. Секундарно вокално *p* настаје редукцијом самогласника испред, или иза неслоговног *p* у неакцентованим слоговима, Позиције у којима се реализује су:

a + *p*: наш *а*шр Ос, *ба*кр Ц, *бр*даци По, *кр*нел Ц (карнер), *и*рџизани Гњ Кр.

p + *a*: *р*ж В (стсл. *р*жж), *р*женица Гњ О ПР, *р*жњове Гп.

p + *e*: *р*жџи ко куче К.

p + *o*: *м*ну *кр*з село По.

p + *y*: *рк*мачи Р (рукмачи — прорези уместо цепова на бревенцима), *р*коља Оц (рукоља — руковет жита при жетви српом).

a + *p* + *a*: *и*рџор О (таратор — врста салате од поврћа).

133. Супротан процес одвија се развијањем самогласника испред или иза вокалног *p*, при чему оно губи статус слоготворне фонеме. У ГП су забележени следећи такви случајеви:

џ + *p*: ви сте се *вр*вџи Гп¹⁷¹.

е + *p*: сас *сер*мј Л.

¹⁷¹ Највероватније је овај пример унесен из суседног димитровградског говора. Овој претпоставци говоре у прилог две чњенице: а) у ГП нема паралелизма *џ* : *џ*р типа *дџ*ло : *дџ*рво, како је у димитровградском; б) у ГП нема, нити је могућа, вокализација типа *дар*вен, *кар*вав, *Сар*бин.

p + e: бакрѐни сѹдови Ц (али упор. и претходну т. под *a*), бакрѐно Гњ, деца мрѐла ДП П, мрѐло се Ј О, ѿмрѐл народ ПР, ѿмрѐло З, умрѐл Гб Гп Ј Л М П С Т, умрѐла В Г Гњ М ПР Ц, умрѐло Гб Гп З Ш. Примери типа *мрело се* настали су аналогичном према *мрем*.

p + o: ѿрѐслук П, ѿрѐслуци Ц¹⁷².

Консонантии

Сонанти Ј

134. Сонант *j* у данашњим ГП показује изразиту нестабилност артикулације. Међутим, оваква његова артикулација није спецификум само ових говора, нити само говора призренско-тимочке зоне, већ и осталих штокавских говора¹⁷³, па и књижевног језика¹⁷⁴. Због тога се овај глас код појединих аутора третира као прелазна фонема (*u*)¹⁷⁵.

135. У овом раду примере ћемо груписати у три групе полазећи од фонетске реализације гласа *j*: а) Примери са пуном артикулацијом — обележаваћемо га слогом *j*; б) примери са редукованом артикулацијом — обележаваћемо га надредним словом *j*; в) примери у којима не долази до артикулације, заправо са нултом артикулацијом. Чини се да међу примерима друге група има бар два варијетета: са јачом редукацијом и са слабијом редукацијом¹⁷⁶.

Пуна артикулација Ј

136. Пуну артикулацију *j* остварује на почетку речи испред самогласника задњег реда *o*, *y*; *a* и, не увек, испред *e*. На почетку речи *j* није забележено испред *u*, па је то „и једно од ограничења његове дистрибуције“¹⁷⁷. Изузетак представља протетичко редуковано *j* у акузативној енклитици личне заменице 3. л. мн. *ји* после губљења *x*, али и то недоследно, и не у свим местима.

Примери: *Јован* О, *Јордан* Гб, *Јосив* М, *јок* О, *јошће* В; *југовина* Т, *јунци* Б, *јушредњ* Оц, *јучер* М; *ја* — на целом простору, *јабука* Оц, *јабљка* Кр, *јајка* М,

¹⁷² „У примеру *ѿрослук-ѿрослуци* (...) по свој прилици се чува етимолошка веза са изворним кореном (упор. у нем. *Vrurstuch*), а не о губљењу самогласничке функција *p* (упор. књ. *ѿрслук*)“ — Тирић Лужница 28.

¹⁷³ В. Белић ДИЈС 126–135; Богдановић Бучум 31–33; Богдановић Алекс. 94–99; Станојевић Тимок 380–382; Тирић Лужница 42–45; Михајл. Лесковац 19; Стевановић Црна Трава 192; Вукадиновић ГЦТВ 79–86; Павлов. Срет. ж. 103–105; П. Ивић Галип. 104–108; Јовић Трстеник 56–60; АП–БМ Ресава 268–271; Реметић Шумадија 145–150; Реметић Призрен 392–397; Симић Левач 81–108 и др.

¹⁷⁴ Стевановић Грам. I 77–78.

¹⁷⁵ Павле Ивић за њега каже: „Овај се сонант артикулише као неслоговно *u* слабије или јаче у зависности од околних гласова, од акцента и најзад од темпа говора и говорних навика, степена пажљивости и прецизности артикулације појединих говорних представника“ — Галип. 104.

¹⁷⁶ Слично тврђење налазимо у Богдановић Алекс. 94. Радоје Симић издваја посебну групу примера са неслоговним *u* (*u*) и успоставља критеријум да „фонолошки релевантна фонетска разлика *u* : *j* није, дакле, ни у ширини пролаза ни у брзини протока фонационе струје, него у томе да ли је моменат *ѿрекида карактеристичног ѿрошока* уочљив или не“ — Симић Левач 108.

¹⁷⁷ Јовић Трстеник 57.

ја́сла М, *ја́ца* З, *јаши́ли* га З; *јéвѣшка* Т, *једéње* Т, *јелéк* М, *јéстѣк* Ц, *јейѣ́ва* ДП, *јечѣ́м* М и сл.

137. Пуну артикулацију *ј* остварује и на крају речи у појединим категоријама. Ово утолико пре ако је у питању једносложна реч, или ако је финални слог акцентован¹⁷⁸.

Примери: *крај* М С Ш, *крој* П, *зној* ДП, *Осој* Ј (мтп.), *линолeј* ПР, *Завој* З (ојк.), *разбој* М, *славуј* М; *мој* М Кр Ј С, *ѣвој* Гб Оц; *и́грај* Гњ, *искаруј* Гп, *легај* Ц, *сеј* М, *сиѣуј* Р, *немóј* Ос Т Ц Ш; *еј-ој* ДП Кр.

138. У медијалној позицији глас *ј* се изговара пуном артикулацијом најдоследније у суседству неког другог сугласника. Најиделанији услови за то су ако се нађе у окружењу: вокал задњег реда + Ј + непалатални сугласник, или у обрнутом реду ових конституената. И овде се могу срести *е* или *и* уместо вокала задњег реда, али у врло ограниченом броју примера. Потврде ћемо тако и разгледати:

а) Испред сугласника: *ајмо* Ш, *војска* Гњ, *девојчети́ија* М, *дојде* К М ПР С, *зајци* В М Оц, *мојѣа* деца́ З, *мојѣи* син К, *најдем* М, *највише* те волим К Оц, *најбољ* живóт О, *најјосле* В, *и́о́зајмица* ДП, *и́ојдем* Кр, *и́рејдем* О, *и́ријдемо* Ј, *сајван* М, *чекајше* Оц, четѣ́рис *кравајка* По, *имајзер* Кр.

б) Иза сугласника: *барјак-барјаци* Л М, *бѣзје* М, *вамѣи́рје* З, *грóбје* ДП, *гóсје* Гп Кр, *грóзје* М, *дивјансѣи* ма́но́стир Ос, *ди́вјо* О, *дрѣ́ва* М О Ос С Т Ш, *здра́вје* Б Гб Гњ По Оц, *изјалови́ле се* Сп, *кóзјо* млекó, *кра́вјо* ДП, *күрјаци* Кр, *ли́сје* М, *ло́зје* М Оц, *објави́ше* рат Б, *ору́жје* О (али и *ору́жице* О), *и́руѣје* М, *сно́је* Б Гб Гњ М Ос, *Србје* З, *црѣје* Гп О, *ча́ришавје* Г, *и́и́ореѣје* З.

139. Пуну артикулацију *ј* остварује и у међувокалском положају. Његова артикулација у овој позицији тесно је повезана са квалитетом вокала између којих се смешта: слабија је ако су они палатални, а јача ако су непалатални. Још један моменат је битан — близина акцента, а осим тога, и то да ли је акценат у слогу непосредно испред или непосредно иза слога са *ј*. Акценат испред *ј* утиче да се оно редукковано изговара, јер интензитет изговора попушта после акцентованог слога, као што он расте приближавајући се акцентованом слогу, па самим тим и условљава прецизнији изговор. Ово се лепо види када се *ј* смешта између два *и*, или сипред *е*, где се оно, по природи ствари, најслабије изговара. Примере ћемо разгледати према секвенцама:

О Ј И: *који* Гб, *бројила* сам Л, *си́ојим* М.

И Ј Е: *ѣи́јење* М.

О Ј Е: *мојéга* М Оц, *некојé-некојéга* О Сп.

И Ј А: *голе́мијаи́* имóт О, *имеѣи́ја* М, *јанија* Кр ДП, *ѣи́јаниши́не* М, *ѣи́јац* С, *ѣи́ја* З М Т, *ови́ја* Л, *они́ја* М (= тај, овај, онај).

Е Ј А: *извеѣи́рејало* К, да се *и́рејавиши* С, *си́арéја* Гп, *смеја́ње* В, *ѣéја* пéсме Гњ, несѣ́м *умејал* Ш.

А Ј А: *зајак* М, *милица́јац* О, *ѣа́ја-она́ја* Гп (пок. зам., та, она), *ѣбгаја* З (прил. тад).

¹⁷⁸ Позната је чињеница да је дистрибуција акцента у говорима П-Т зоне слободнија него у говорима било ког другог краја, па се он може реализовати и на финалном слогу.

О Ј А: бојала сам се Т, Завојац З, на њојатиу Л, с њојатику ПР.

У Ј А: на онуја страну К, рујан М.

А Ј О: крајови Б.

И Ј О: чијо Б М Оц.

Е Ј О: њројено брашно Гб.

О Ј О: с мојотиога сина О.

И Ј У: да видим девојчетију М, у овуж њарију К, на шју О.

Е Ј У: зреју М, лудеју Ц.

А Ј У: знају В Кр Ј, њграју М, њкају М, потоџрим с мају ДП.

О Ј У: при Воју Р, на коју страну С, њоју целу ноћ П.

У Ј У: дарују М, заграјују М, целивујују Л.

Редукована артикулација Ј

140. Редукована артикулација *j* се среће у овим положајима:

а) На почетку речи: *ју* Л (= их), *једџн* М Т, *једно* Гб, *језд* останемо живи М (= ваљда).

б) На крају речи: *немој* В Кр М Ј, *изброј* М, *њџгај* Кр.

в) Најмногобројнији случајеви редукованог изговора *j* су унутар речи. Ту се издвајају посебно две позиције: *j* међу вокалима у постакцентатском слогу, од којих је други обавезно палаталан, и *j* испред палаталних сугласника. Утисак је да се ради о две врсте редукованог *j* у овим позицијама: једно је оно испред палаталног вокала, друго је оно пред палаталним сугласником. Прво је са јачом фрикацијом и ближе је по фонетском утиску сугласнику *j* — обележаваћемо га надредним *j* (j), друго је са слабијом фрикацијом и ближе је самогласнику *u* — обележаваћемо га неслоговним *u* (u).

Примери за први случај:

И Ј И: *кајџичка* М.

А Ј И: *блај* овца М, *крајџиџа* М, *најрајил* Л.

О Ј И: на Св. Тројцу По, *бројимо*, *двојца* М, да те *ојојимо* О, *сјојим* М.

И Ј Е: *бијем* Ос, *добјем* М, *мајје* ДП, *најџе* се Ц, *џриџељ* Ц, *сјџе* Гп, *убџе* на О, *шамџе* Т, *шџем* П.

Е Ј Е: *напџе* се па *лудџе*, *шашавџе* Ц, *засџарџе* Гп, *зрџе* Гп, *жалџемо* Гп, *кољџемо* ДП, *не смејо* О, *лелџе* се М, *оздравџе*, *че ојусџе* П, *сџем* Гњ, *узрџе* М, *умџемо* Оц.

О Ј Е: *дрџојече* ДП, *соје* Гп.

У Ј Е: *вечерџе* Ц, *дарџе* Ц, *сјџџем* Сп, то је *чџџен* манастир ДП, *шеџџе* се ДП.

Примери за други случај: *брајџа* Кр М С, *девојџа*—*девојџе* М П Гњ, *јачџе* М, у *кџџу* Гњ, *мајџија* Кр, *сојџа* М, у *џрџџу* недељу П, Св. Тројца М, *ујџа* М Т. Овде спадају и: *дејџи*, *мајџи* М К.

Из ове групе треба издвојити примере: *брајџа*, *кџџа*, *џрџџу*. У њима *j* није етимолошко, већ развијено фонетским путем — антиципираним издвајањем елемента *j* из *ћ* услед асимилације непалаталног вокала са потоњим палаталним сугла-

сником¹⁷⁹. Ова изоглоса је, како се види, карактеристика I^b типа, али се десном обалом Нишаве спустила до М у I^a типу. Низводно и на левој обали није бележена¹⁸⁰.

Нулта реализација Ј

141. Нулту, или скоро нулту, реализацију *j* показује и на почетку, и у средини и на крају речи.

а) На почетку речи *j* се не реализује, или се бар факултативно не реализује, све код истог информатора, испред самогласника *e* и *o*. Примери су малобројни, углавном су то прилози, или бројеви у функцији прилога, а посебно се истиче презентска енклитика *je* (јесте) и заменичка неклитика *ju*. Примери:

еднуш Б, *једанпút* и *још енијуи* В, *едън* В Л, *една* (и *једна*) Л, *една* М С, *едну* В ДП П, *ош енијуи* Оц, *еднога* Оц, *едну* Оц, *еднак* М, *еднаћи* М; *ош енпút* Оц Б В М О По С, *ошше* Б ДП З Сп Т; *питуваше* ме ко *e* било В (како је било), *тека e* било ДП, *кво e*, *сине* Оц, *радело e* се С, *она ме e* бирала Т; *че у тeрамо* О, *сѣг у има* много М (*сад је има* много, *реч је о болести*), *праве у са сејтин* Ос; али: *ја ју знам* М, *са ју нече једу* Ос и сл.

б) На крају речи *j* се не реализује иза самогласника *и*. Сви примери су из категорије сингуларских облика императива. Ту се, заправо, ради о стапању *j* са *и* испред себе у аутосилабичком окружењу. Примери:

нави га М (за часовник), *наиу се* П, *оми* га Т (умиј га), *пи* Оц, *уби* ме, али не мрдам М.

в) У средини речи нулту реализацију *j* срећемо у вокалским окружењима. За овакве случајеве Недељко Богдановић каже да има утисак како између два *и* као да „има неког танког *j*“ које раздваја *и(j)и* комплекс¹⁸¹. Такав утисак се стиче у ГП још и за комплекс *e(j)e*. Нереализовање *j* у средини речи прегледаћемо по секвенцама:

И Ј И: *Јеремин* дѣн К, *Сѣнанин* унук Оц, *чиу* си ти Сп.

А Ј И: *калаисуу* котловe Ц, *ѣраи* док *ѣраи* Ц (траје).

О Ј И: *ја мoрам да насѣоим* на сви Б, *моиши* син Гп, *двои* свирачи Кр, *двоица* М Оц, *кои* те дѣра П Ос, *сѣои* М, *ѣроица* З С.

У Ј И: *куи* ти га знае Ос.

Е Ј Е: *вeмо* жито Л, *мoра да се вee* Оц, *жалeмо* В, *живeем* ДП, *неe* В К Кр П ПР Т Ц (= није), *нумeем* Ос, *одвeемо* Оц, *ошсeем* брашно В, *кад човeк оштарeе* П, *свe че ѣоскуѣe* О, *че им се смee* народ Ос.

А Ј Е: *ја нумeем да бeем* О, *зeк* Т, *зeци* Т, *зeчар* З, *знаем* Кр, *знаe* В ДП, *знаeш* Гп Ц, *знаeше* ли ДП, *снаe* Кр (снахе), *ѣкаем* С, *ѣкаемо* Т, *ѣдек* Б (= шајак).

О Ј Е: *Воени* мoс Сг, *коe* В Т, *коeшо* М Кр, *моe* Кр, *моeга* Гњ По Гп, *ѣoес* Р (= појас), *соe* З (= сохе), *ѣвоeга* С, *ѣoеше* ГП.

У Ј Е: *њeг тој ениѣерeсуе* По, *ениѣерeсуе се* П, *замазуе* с мeд Кр, *зайазуе* Б, *избацуе* Оц, *ѣисуе* Ш, *ѣремѣзуем* Ш, *ѣреѣравуе се* Т, *сиѣуеш* ДП.

¹⁷⁹ Белић ДИЈС 145–146. Он наводи примере и за *ђ* (*дађеш*), али овакви примери, већ и због одсуства специјалног јотовања, не припадају нашој зни, па нису ни потврђени нашом грађом.

¹⁸⁰ Појава је бележена и у Лужници — в. Ћирић Лужница 43.

¹⁸¹ Богдановић Бучум 31.

Е Ј А: ја *беснеа* О, *веање* Ос, *неће смеала* В П, *сїареа* В Гп, *їеа* куће Гњ.

О Ј А: *моа* унучета Кр, *моаїи* мўж Гњ, *моаїиа* свекрва Т.

И Ј У: *јенекциу* Сп, *їенсуу* Ос.

Е Ј У: *нумеу* га поштўу О.

А Ј У: *немау* памет Ос, *їреїакау* вино Ц, *шеїау* М.

О Ј У: *моуїу* бабу Ц, *мораш* да му *усвоуеш* Б (= усвајаш све шта каже).

У Ј У: *ја не дочууем* Сп, *докаруу* В, *калаїсуу* Ц, *нумеу* га *їошїїуу* О.

142. Овде треба издвојити секвенцу И Ј А, у којој се уместо нереализованог *ј* понекад реализује секундарно *в*. Такви су примери: *навїва се* П, *овїва* огњїште Ц (овија, обилази око њега, тако је радила некада млада у својој новој кући), *савїва* Кр.

Секундарно *в* уместо нереализованог *ј* развија се још и у следећим примерима: *оїовку* не тражим О (= опојку, наркозу пре операције), с *їоваїшку* Ц (= с тојашку, са тојагом).

Секундарно *Ј*

143. Секундарно *ј* се среће и у ГП. Издвајају се следећи случајеви:

а) Протетичко *ј*. Оно се, вероватно, најпре развило у зеву, па се касније задржало у засебним лексемама. Такви су примери: *јексёр* ПР, *јуже* М О, *јўжа* Ос, *ју-жеїїїна* Ц, *јулар* М; *јеве* О (= ево); жени се *јели* пред војску, ели по војску С.

б) Као супституент гласу *х* у зеву или на крају речи: *аждаја*, *дреја*, *леја*, *сїр-ја* — тако на целом простору; *смеј* — на целом простору; *ореј* у зони I, *ора* у зони II.

в) Као партикула у више категорија: код именичких заменица: *кој* Гб М, *куј* ДП, *некој* В К (али *неки* Ј), *нікој* В Кр Ј; код показних заменица за ж. и ср. р.: *овај*, *їај*, *онај* — *овој*, *їіој*, *оној*; код прилога: *зайїој* М Ц, *їакој* Ј, *їїуј* Гб К Л Ос Т; код узвика: *брeј* З.

Сонанїи *В*

144. У највећем броју случајева глас *в* се изговара лабиодентално. Свега у неколико изузетака је забележен билабијалан изговор. У облицима неколика глагола, односно у неколико вокалских група ових облика, глас *в* се пасивније артикулише, па се ту најчешће и губи, или се место њега у новоствореном зеву изговарају други гласови. Има, међтуим, примера и са забележеним секундарним *в*. Примере ћемо тим редом и разгледати.

145. *В* потпуног лабиоденталног образовања среће се у следећим положајима:

а) на почетку речи: *вашка* М, *вeнци* Ј М, *весeље* Гб, *вeшар* М, *вїдїм* В Ј Кр М, *вїкља* М (плачљивко), *вода* В Ос Оц Ш, *волим* Ј М, *врба* В Ј Кр, *врeвїмо* В, *вўжгам се* Ј, *вунїја* М (левак) и сл.;

б) у средини речи: *авгус* Т, *базовка* Ј, *бачва* Ј, *двор-дворїишїе* В Ј Кр, *дуван* По Ш, *дувар* В Ј Кр, *зевња* В (али *зeмња* Ј), *кава* В, *кавe* Кр, *кова* В Кр, *квачка* В Ј Кр М, *мрївак* Ј, *навацїје* В Кр, *свїње* Ш, *савeљка* Ј (*свeјело* код Вука), *свeкар* В Ј Кр Т, *удавїца* Ј Кр, *човeк* В Ј Кр М;

в) на крају речи: *бирóв* М Оц, *лажóв* В Ј Кр, *лојóв* К, *кожýв* Оц, *крé* В Кр М, *жив*, *крív*, *нóв*, *багрéмóв*, *црешњóв* — тако свуда.

146. Чини се да на крају речи *в* показује најпасивнију артикулацију. Тада је покрет приношења дође усне горњим секутићима најслабији. То се ипак успешно остварује уколико је акценат ближе крају речи, како то потврђују примери под *в*) из претходне тачке. Уколико је акценат удаљенији од краја речи, и ако се уз то испред *в* нађу самогласници *о*, у или *а*, могућност да се *в* изговори сасвим пасивно, тј. билабијално, утолико је већа. Такви су примери:

Малисоx, *Радисоx*, *óчуx*; *скрчаx* (= шкрт), *убаx*, *шћембаx* (великог стомака, трбушаст). Такав изговор је још забележен и у примеру: *забоxарила* сам¹⁸². Овако је, у принципу, на целом простору.

147. Код појединих облика једне, невелике, групе глагола, односно у неколико вокалских група тих облика, *в* показује најмању отпорност, па се ту најчешће и не изговара. Моја грађа показује да су то глаголи: *зрúвам*¹⁸³, *заборáвим*, *мúвам* (*се*), *остíáвим*, *йрáвим* (*найрáвим*, *йрейрáвим*), *стíáвим* (*остíáвим*, *йостíáвим*, *расíáвим*); а вокалске групе: *-аве*, *-ави-*, *-ува*¹⁸⁴. Примери:

зрúамо грóзје М (= муљамо), *огрúа се* жíто В Л (омлати се), *забораí* М, *забораíмо* С, *забораíл* М, немóј да *се мúаише* ДП, *остíаила* З, *остíае* га З, *це йостíаи* веча́ра М, *йостíае* Оц, *остíае* Ос, да *стíаише* Ос, *остíаил* Сп, *расíае се* Ц, *найраи* кúћу Б, *йрáим* Б Ц Ш, *йрáимо* Гп М Ос, *йрáено* ода́вна Гб, *найрáена* Б, *йрáе* В Гњ Л М Т Ц, *йрейрáена* В, *йраíл* П Оц, *йрáени* Р, *йрейраíимо се* Ос, *найраíла* Ц.

148. У појединим говорима *в* се губи из групе *-ав-* у итеративним глаголима¹⁸⁵. Оно се, међутим, у ГП чува у овој позицији¹⁸⁶. То потврђују следећи примери:

почé да *заборáвљам* М Оц, *úзне ча́шу* па *наздрáвља* Оц, *наздрáвљује* на сви́ по рéд Оц, *йрейрáвљам* Гб, *остíављам* М, *ја сам се йрейравља́ла* Ј, *йрейрáвљам* се Ј, *стíављам* зíмницу К.

Ова група се не успоставља новим јотовањем: *дúвјаци* М (= дивљач), *дúвје* сви́ње К Оц, *здрáвје* М, *кравјо* млекó М и сл.

149. *В* се држи и у групама *-сív-* и *-шív-*¹⁸⁷, за разлику од појединих других говора у којима је *в* из ових група „доследно уклоњено“¹⁸⁸. Примери:

¹⁸² Белић налази да је *в* у говорима II-T зоне у свим позицијама билабијално, а зависно од отвора међу уснама оно се остварује или „као у потпуног образовања, или као *ʋ* (звук у непотпуног образовања, или се, на послетку, он неће уопште ни чути)“ — ДИЈС 158. Ивић сматра да је једна од старих одлика консонантизма српскога језика била билабијални изговор гласа *в* — Два главна правца развоја консонантизма у српскохрватском језику, Огледи II 75–76.

¹⁸³ Уместо непостојећег инфинитива користимо 1. л. јд. презента.

¹⁸⁴ О губљењу интервокалног *в* у групи *ави* упор. и Станојевић Тимок 381; Стевановић Баковица 62; Павл. Срет. ж. 103; П. Ивић Галип. 109.

¹⁸⁵ В. нпр. Реметић Призрен 398; Вукадиновић ГЦТВ 90; Реметић Шумадија 152 и наведена литература у нап. 417.

¹⁸⁶ Тако и у Лужници — Ђирић Лужница 54. У говорима Сврљига група се недоследно упрошћава — Богдановић Бучум 44.

¹⁸⁷ Тако је и у говорима Сврљига и Лужнице — Богдановић Бучум 45; Ђирић Лужница 55. Ипак се тешка четворочлана група *-йсív-* у појединим местима Лужнице упрошћује у *рóйсiо*.

¹⁸⁸ Реметић Шумадија 151.

дрўсїтво Т, *богасїтво* М, *искусїтво* Р, *наслесїтво* Р, *оусїтво* Ш, *познансїтво* Оц, *пїријатїельсїтво* Ос и сл.

150. У ограниченем броју лексема *в* се не изговара. Тако је овде доследно у употреби: *ср̀би* ме М (у књ. јез. *свр̀би* ме), *суде* редом Гб (у књ. јез. *свуда*); али је и овде само *дїгнем* В Ј Кр М, *подїгнем се* Сп и сл.

151. Зев нестao губљењем *х* или *в* укида се секундарним *ј*: *бу̀је* Ј М оц, *на̀пра-јише* Б, *на̀прајене* Сп, *о̀стаји* ме саму́ М и сл.

Обрнуто, место изгубљеног *ј* јавља се *в* у облицима глагола *шї̀рójим*. Забележени су ови примери: *шї̀рoве* прасе Ј, *шї̀рoвен* коњ Ос, *шї̀рoвена* свиња В. Облици са оваквим *в* од глагола *шї̀ровим* карактеристика су зоне II. Изгласа је допрла до В из I^a типа. У М је *шї̀рoје*, у Кр *шї̀рójим–шї̀рoјен* (карта 14).

152. Аналошко *в* се успоставља у деминутивним облицима глагола *пї̀јем*. Примери: *пї̀внем* по́често Гб, *пї̀вкам* си М, *пї̀вкају* си, *пї̀вкају* П (= пијуцкам).

153. *В* место *пї̀* у речи *пї̀асу̀* среће се само у I^b типу (в. т. 163). *В* у партикули *ва* среће се, такође, само у I^b типу (в. карту 16).

154. Секундарно *в* је забележено у следећим местима у примерима: *дeвџелина* М, *јанувар* М, *фебрувар* М, *павучина* Ос, на Мирка Павуновог Ос, *павук* Ј, ја *сївасá* ко̀лко имао ра̀боту М, бобо-Вeрка *сївасáла* М, кад се све *сїваше* В.

155. За *в* пред слабиm полугласником у иницијалном положају у речи наводим следеће примере: *пї̀орак* Гб Ј, *пї̀орник* В Кр, *удавица* Ј Кр, *удовица* В, *уну̀к* М П ДП, *Уведeње* Б.

Сонантїи Л, Н

156. Артикулација ових сонаната је у највећем броју примера и у свим окружењима као у стандардном језику. Тако је, рецимо, у примерима: *во̀лим*, *клас̀је*, *клу̀вче*, *ко̀ла*, *ладовина*, *лис̀је*, *метїла́*, *пї̀лик*, *слива–сливе*, *слeме*, *челo*; *не́мам*, *несу́*, *пї̀ладне*, *пї̀окло̀ним*, *пї̀ромeним се*, *учи́ним* и сл.

157. У релативно малом броју примера ови алвеоларни сонанти прелазе у своје палаталне парњаке *љ*, *њ*. Позиције у којима се врши ова промена најчешће су положаји пред палаталним вокалима — дакле, у секвенцама *ле*, *ли*, *не*, *ни*, али не увек, и не обавезно. Ово је запазио и Белић, и појаву тумачио или утицајем аналогije, или дејством претходног сугласника на потоње *л*, *н*, закључивши да „умекшан сугласник није ни у једном случају постао под утицајем потоњег палаталног вокала“¹⁸⁹. Ова појава је бележена и у Лужници и у Сврљигу¹⁹⁰, што показује да она „иако није тако битна, ипак није случајна“¹⁹¹. Реметић појаву тумачи асимилацијско-дисимилацијским процесима у сугласничким групама (*кл* > *кљ*; *жл* > *жљ*; *гн* > *гњ* и сл.)¹⁹².

¹⁸⁹ Белић ДИЈС 223–224.

¹⁹⁰ Богдановић Бучум 40; Ђирић Лужница 48.

¹⁹¹ Богдановић н. д. 41.

¹⁹² Реметић Шумадија 182–183.

158. Примере ћемо разгледати овим редом: а) са променом *л, н* у секвенцама *ле, ли, не, ни*; б) са променама ван ових секвенци, в) без промена, у секвенцама и ван њих.

а) Л + Е: с воду *љеу* Т, сáндуци *скље́йеоше* Гб (склепали како-тако), *кљеши́и* М, *жље́б*, *жље́бина* М Кр, *шље́м* Ј.

Л + И: *каљи́иши* М О, *љи́вница* В, *зла́то* *љи́ла* В, *љи́јено* *зла́то* В, *и́рљи́ца* М.

Н + Е: *в́ље́не* М Кр, *в́ље́но* По, *гње́и́е* главу П, *гњездо́* Ј, *гњездало* В Кр М, *ја́гне* Ј М Оц По Р Т Сп Ц, *и́њева́л* на с́н С, *и́њева́ла* сам М (карта 9).

Н + И: *врши́и́к* М (али *врши́и́к* Ј Гб = „сач“), *Ци́гањи* М К О, *и́ро́лейи́и* Оц (овде прво асимилација па десимилација: *ћн* > *ћњ* > *и́њ*).

б) *врши́и́к* Г, *жељу́д* В, *жељу́дац* Ј М (али *желу́дац* Кр), *леши́и́к* Кр О (али *леши́и́к* Оц), *и́ла́дњу́у* Гб (али *и́ла́днии́и* Гб), *и́аши́а* М (кош у коме се чувало су-во месо).

в) *али́и́ле́рац* П, *в́лно* Т, *венéр* ДП В, *завáлена* недеља Р (последња недеља ускршњег поста), *заѓрлени* Г, *зайа́ле́ње* мозак Б, *зайо́слен* Р, *зайо́слени* О, *зайосле́ње* Г, *зайа́лена* З Ц, *ја́гне* Гп ДП З, *ја́гнии́и́а* Гп, *ја́гнење* о́вце З, *ме́зелимо се* М, *ме́зелиш се* Оц, *оде́лење* Р, *и́ле́вња* М К, у *Пле́вље* Т, *и́рова́лено* Оц Ц, *сле́ме* К, *сли́ва-сли́ве* Г З ЛМ С (али *и́ли́вовица* Гњ), *Сли́вовик* Оц (ојк.), *сли́вник* Гњ (шљивик), *сврли́шка* села́ Гб (али је чешће *Сврли́г*, *сврли́шко*).

Из ових примера издваја се изоглоса *ја́гне, ја́гнии́и́а, ја́гнење* која се среће само у I^б типу, и то у неколико места овога типа географски ближних селима бугарске мањине. У свим осталим местима је *ја́гне, ја́гнии́и́а, ја́гне се* о́вце.

159. Доследна палатализација сонаната *л, н* извршена је у зони I испред *ћ, њ* посталих од *к, г* пред вокалима *е, и*: бёлка–бёлке–бёлёће, црнка–црнке–црнёће (врсте конопље). Остале примере в. у т. 194).

Консонант Ф

160. Већина испитивача штокавских говора сматра да глас *ф* не постоји као стална фонема, те да је он у говору старијег и непокретнијег становништва супституисан гласом *в*, а да се у новије време поново јавља обично у речима страног порекла, које у наше време улазе у употребу, и да је чешћи код оних који „су учествовали у ратовима или су више путовали“¹⁹³. Има и мишљења да је овај глас редовно и доследно замењен гласом *в*¹⁹⁴.

Да бисмо одредили степен присутности овога гласа у ГП и његов фонолошки статус, навешћемо све примере у којима је он присутан, и оне у којима је супституисан другим гласовима, уз напомену да су сви забележени у говору старијег становништва, у којем има и информатора који су учествовали у ратовима, али и старица које се нису мицале из места рођења.

161. Забележени примери са *ф*: а) на почетку речи: *фа́брика* В, *фа́брично* П, у *фа́бирку* З Ос, *факу́и́и́и* Сп, *факу́и́и́и́и* Г, *фа́милија* Б Гп З, *фа́рбају се* Ј, *фе́бру-*

¹⁹³ Богдановић Бучум 33; Богдановић Алекс. 103; АП–БМ Ресава 267; Јовић Трстеник 62; Реметић Шумадија 156–159; Симић Левач 110–113.

¹⁹⁴ Нпр. в. Станојевић Тимок 384.

ар Б З, фалсефикајџ О, не фѣрма љу П, фијакере (ном. мн.) Б, фино је билџ Ј Р, фи-
сјани Ј, флаше Гп, у флашуџу Б, флигорно ДП, Франџузи Гњ, у Франџуско Гњ,
фрезирамо сас фрезу Ј, сас фрезе М, фрџни З, фрџаљ П, фуџери З, фудбал Ц;

б) у средини речи: исфрезирамо Гб, кафа Ј, кафу К Кр, кафана Б Кр, у кафану
К П, кафеџија К, кофе Ј, официри Гњ Ос, љрефѣк О, љрефџган манџуп К, љрџфи-
сор К, џелефџн Оц, џиџфус Б Гп Гњ ПР, џрафо-сјаниџа Г, џрафиџе О, уфџрба Ј,
фалсефикајџ О, џџфер Б ДП К.

162. Забележени примери са в: а) на почетку речи: вабрику Ш, вангла Гб, ве-
нер В Гб ДП З, вијакер Кр, виљан Ц, вирџнџе ДП, висџанџиџи Ј, виџиљ ПР, влаша
М, у влашуџу Б, влаше Ј Р Т, Враниџузи Гњ, из Враниџуско О Т, у Враниџуску Б, врезе
К, вуџарке Ј, вурња По;

б) у средини речи: асвалиџ Ј П О, ниџој не смеје да се авџра Т (да се аџира),
јџвиџка З, кадивѣ Гп Т, кава М, у кавану М Т, кова М, кове Кр Ос, навџа Гб Сп, ови-
џир З Л Т Ш, за овиџира Б, севџе Р, на сџвриџу Ј, џеверџч К, џреџи се Оц Сп, џевли-
ја Сп, Чџвлик К С (ојк.), Баџје Чџвлик Р, џловџанка П;

в) на крају речи: џев Т, чџршав Ј.

163. Посебан случај представља лик речи џасуљ (phaseolus). Он је бележен
као џасуљ у зони II и I^a типу, а у I^b типу као васуљ Б Г Гњ ДП Кр ПР О С Ц. Додуше,
у Б су бележене и алтернативне форме васуљ/џасуљ (в. карту 15). У димитровград-
ском говору претеже форма васуљ над џасуљ¹⁹⁵, а у западним бугарским говорима
унутар Бугарске среџе се још и форма фасуљ¹⁹⁶.

164. У само једном примеру ф је супституисано са џ: џрезе В К.

165. Иницијална група хв- понекад се своди на в: ваља Оц; понекад даје ф:
фаља М, што се своди на алтернаџију в/ф после губљења х в. т. 173).

166. Наведени примери сугеришу следеџе закључке:

1. Глас ф као фонетска појава је у данашњим ГП присутан и егзистира као за-
себна јединица¹⁹⁷.

2. Што се тиче фонолошке стране, може се реџи да се овај глас у веџем броју
случајева јавља као факултативна варијанта фонеме в, лексички ограничена на
старији слој домаџих речи, или на давно преузетим турџизмима¹⁹⁸.

3. У новијој лексици, која у народни говор продире преко књижевног језика,
или из градског говора, постоји извџстан број речи, још увек невелик, у којима се
употребљава једино ф, што сведочи да овај глас почиње да заузима своје место и у
фонолошком систему као засебна јединица¹⁹⁹. Потврде: факулџиџиџи, фалсификајџи, фџ-
бруар, фудбал, џиџфус, џрафо-сјаниџа, џџфер, придев џрефџган и прилог фино.

¹⁹⁵ Божков Димитровград карта 30 на стр. 190.

¹⁹⁶ Бг атлас карта 317.

¹⁹⁷ Тако је и у Лужници — Ћириџ Лужница 41. У сврљишким говорима се „код стариџих људи
редовно супституише са в“ — Богдановиџ Бучум 33.

¹⁹⁸ В. Симиџ Левач 112 и нап. 78.

¹⁹⁹ Упор. и Ремџиџ Шумаџија 159; Симиџ Левач 112.

Сугласник Х

167. И у ГП глас *x* је уклоњен из фонолошког система. Белић мисли да се он у говорима источне Србије изговара до половине XVIII века. Он овакав закључак изводи на основу записа из манастира Св. Ђорђа у Темској из 1742. године²⁰⁰. Новија проучавања губљење гласа *x* у Понишављу померају ближе нашем времену²⁰¹.

У данашњим ГП овај глас је темељно уклоњен, и то у свим положајима у речи:

а) *ајдџк* М, *амбар* С²⁰², сас *арџију* Р, *аџилџк* ПР²⁰³, у *аџину* Ос, *екџер* Б, два *екџера* Б, *армуника* М П, *иљадо* Гњ К М, *иљаде* Оц Р, *иљаду* П, *иљадарку* Сп, петсто *иљади* Т, *лџб* Гб Гњ К Л Оц По ПР Р Ц Ш, *лџба* Ј Ос, *лџбац* Ј, *лџбове* З П, по *ладовину* ДП К Ос, *ладовина* М Оц, у *ладовинку* О, ја *иџам* О, Бог *одиџ* по зем О, *одиџ* Т, помогнете ме ако *очиџе* М, *оџа* Б М, *ранили смо* Гњ, *ранили су* ни добро Р, *ране се свиџе* Т, *џитџе* од *реџије* ДП (= хартије), они пишују на *рџиџку* Сп (= хартијицу), *оџу–оџем* Ј, свириџ је у *румунџку* Ос, *џела* би Ос, да су *џели* О, ја *џкнем* Ј, трипут *џкнемо* Ј, *ркну* на нос По;

б) *бџла* Кр П, *буџа* М Оц (у оба примера буха), *греоџа* М, *греови* Гб, *греове* Т, да *дооџиш* Гп, *дооџи* ДП Ос, на *маове* З, *наукамо* га Ј (од хукнути), *меови* М, да *изране* деџу К, *залџише се* П, да *исџне* Ц (исахне, исуши се), *џоаџиџли* џи Р, *џоарче* Сп, *Преоџ* Гб (мтп.), *џиџије* Б М, *џресану* О, *џрџиџ* Ц (прхут, перут), на *сџрану* Гп, да *ме сџроне* М (= сахране), *сџа* М, *сџау* Б З С, *сџае* Гб Кр Ц, *сџираоџа* О, *сџраове* С (страхови), да *сџне* Гп (сахне), да *живи рџи* Ос²⁰⁴, *џо* Ј В М Кр, *усџне* М и сл.

Овде долази и категорија 1. л. мн. аориста на *-(x)мо* типа: *даџома*, *јеџома*, *насаџимо* и сл.

в) *вр* К М Ос Оц, *гра* М, *сџра* га Ј, *сџра* ли те К М О, *сџра* ни Гњ З; *оџма* Т Ш.

Овде долазе и категорије: 1. л. јд. аориста типа: ја *оџидо*; енклитика л. зам. у мн.: *стра* *иџи/џи*.

168. Уместо изгубљеног *x* у једном броју речи доследно се изговара глас *j*. Примери: *дрџа–дрџе* Кр М ДП Гњ ПР, *меџур* М (= бешика од заклане свиџе, мехур је *џлик*), *буџе–муџе* М Оц, *сџреџа* К М Оц С, *куџна* М (= кухиња); *грџе* О, *орџе* В ДП Кр Ц, *смеџ* Гњ. Међутим, код именице хектар бележене су форме: *екџер* и *јеџкџер* Гп (в. и претходну тачку).

²⁰⁰ „Како се у то време још чува *x* у *насаџимџо*, значи да се оно у то време, бар у неким овдашњим дијалектима, могло чувати уопште, а његово је ишчезавање, што је врло вероватно, и могло настати и у томе и у другим местима тек после друге половине XVIII века“ — Белић ДИЈС 210.

²⁰¹ Проучавајући језик Тефтера Нишавске митрополије, вођеног у Пироту између 1834. и 1872. године, Александар Младеновић налази да у „примерима у којима се чува *x* у Тефтеру нису искључиво турске речи, што показује, свакако, да овај глас у време писања овог споменика није још био потпуно изгубљен у народном говору“ — Младенов. Тефтер 209.

²⁰² Шкаљић Турцизми 92–93.

²⁰³ Шкаљић н. д. 296.

²⁰⁴ Шкаљић н. д. 528.

169. У неким речима уместо *x* јавља се *v*: *дуван* Ј М Кр Т, *кувар* В Ј Гп, *мачава* По М (= маћеха), *расова* Оц (= расоха); *кожув* Л Гб К, *очув* В, *глув* М О, *сув* О Сп Ц; *ветар дува* М.

170. У речима пореклом из црквеног језика, или туђицама које у наше време улазе у употребу, глас *x* се супституише њему најближим гласом *k*. Такви су примери: *Исус Крисиос* О, *кришијанин* М; *аниикрис* Гњ, *Праково* Ш (ојк. Прахово), *ипреикодно* П, *ипикои* Сп (приход), *иазука* В Ј Кр М, у *иазуку* Г (али: *иазуварка* Гњ), *иоқвалницу* сам добио Ш, *сакрана* Ј, да *сакране* Сп, *Тикомир* Сп Гб, *Чекосло-вак* ДП, у *шакџу* Р; *ваздук* Ј, *илек* П, *илек-музика* Ј, *шарлак* З.

171. Последњи супституент гласа *x* јесте глас *s*. Он се среће у веома ограниченом броју примера, а изоглоса се простире на малом простору. Примери: несъм *стие-ла* ДП, не *стие* да иде Гњ, она не *стие* З, не *стиело* ДП, не *стиесте* да једете ДП, који је *остел* З, ми не *стиемо* З, они не *стиеше* О, не *остиело* П, не *стиеле* да казују ПР.

172. Примери који сведоче да је *x* био члан гласовног система ГП су: тупан само *дбииче* Р (= бубањ само дахће), *дрешће* О (од дреха), *њишам-њишнем* Ц (од њихати), да не *одиса* Сп Ц (од дах), *орешчичи* Т (од орѣхъ), стра је *стирашан* О (= страх је страшан).

173. И у ГП сугласничка група *xv*- своди се на *v* или даје *ф* у облицима од двеју основа: *xвал-* и *xваи-*²⁰⁵. Тако су добивени примери: а) *вала* ти Гб М К Оц, *вали се* По Т, *иоваливечера* Оц; *фала* В Кр Ј, *зафале се* Р; б) *ваџају се* Гб, кад би га *ваџи-ла* О, *уваџим се* О, да се *ванеш* у коло В, па ме *вану* за руку Гњ, тройца га не мџ *обвану* Б (обухвате); *фале* им триес човека Р, не *фали* му ништа Р Сп; да *ирифа-иши* Ш.

174. Забележено је и неколико случајева употребе *x*, међутим сви примери показују неоспорни књишки утицај: *хармоника* Ј, добро се *храни* Ос Р, стџчну *храну* Б З, *Хрваи* М, *Хрвацка* В Ј М, *Хрисиос* Г, *врховни судија* О, *брух* О.

175. На основу наведених примера могу се извући ови закључци:

1) У иницијалној позицији *x* се супституише са *j*, *k* или *s*. Супституент *s* јавља се само у одричним облицима помоћног глагола *хйеџи* и карактеристика је I⁶ типа (карта 17).

2) У медијалној интервокалској позицији супституенти су: *j* уз вокале *и*, *e* или *у*; *v* уз вокале *о* или *у*; *k* у речима из црквеног или књижевног језика²⁰⁶. У речи *иазука* није дошло до фонетске измене *x > k*, него је цео суфикс *-ха* истиснут продуктивнијим и фреквентнијим суфиксом *-ка*, и то доста рано²⁰⁷.

3) У финалној позицији *x* је супституисано: са *j* иза *e*; са *v* иза *у-* и са *k* у туђицама *илек* и *шарлак*.

²⁰⁵ Упор. и Реметић Шумадија 159–160; Симић Левач 113.

²⁰⁶ Тиме и наша грађа потврђује Белићево мишљење да су „речи са *k* дошле из цркве или школе или књижевно-административног језика“ — ДИЈС 211.

²⁰⁷ В. о овоме у Видоески Куманово 77.

Африкаџа s

176. И у ГП африката *ц* има свој звучни парњак. То је африката *s*. Она је одлика многих српских говора²⁰⁸, као и бугарских и македонских²⁰⁹. У ГП она има доста високу фреквенцију употребе, што потврђује моја грађа, а исто тако и дијалекатска грађа Драгољуба Златковића²¹⁰, као и речник Новице Живковића²¹¹.

177. Глас *s* се остварује на почетку речи и унутар речи, а на крају речи јавља се само као резултат асимилације по звучности. У највећем броју случајева полазна основа за остварење овога гласа је глас *з*, са којим он највише и алтернира. На алтернацију *з/s* у иницијалном положају великог уплива имају гласови *в* и *р*, односно групе *зв-* и *зр-* лако прелазе у *sv-* и *sr-*. У медијалној позицији ту улогу врши глас *џ*²¹². Чини се да томе доприносе и гласови *б* и *с*. Ако се ради о речима страног порекла, ова ограничења не долазе у обзир.

Осим са *з* глас *s* може каткад да алтернира и са *д* и *џ*, о чему ће бити посебно речи.

178. Примери са *s* у домаћим речима: а) иницијална позиција: *sáгъи* дѣн Б (овде се ради о основи *зад*), *sáгъа* Р, *sadi* појáту Сп, *nasád* Ц, *nasáda* ДП, *osád* М Ц, *osáda* В З, *ïosádi* нáс Сп, *svézde* М, *svездíце* Гб, *svéри* се З, *да се свéриши* ДП, *svéре* ни се П, *svéрили* се, *usvéрили* се З (= учудили се, задивили се), *svóna* М Л, *svóне* Гњ, *svónци* П (ојк.), *svonáра* Р, *svéнем* М, *osébla* М, *oséбне* ДП, *oséбо* Б П, *ïpreséбомо* О, *súdamo* Р, *súдање* Р, *súдар* С, *súдају* М С, *osúdamo* Р Сп, *séd* М (= зид), *séдови* М, *zasédáмо* ђи Гњ, *izsvéрицано* Ц (= из + цврцкано), *ïpresory* Оц (< пред + зору);

б) медијална позиција: *бубрэсу* З²¹³, *дúсaj* руће Гњ, *дúсам* се, *дúсaj* се Гњ, *дúсамо* се Гњ ДП Кр М, *дúсам* се ДП М ПР, *дúсajу* се З, *дúсáло* се рáно Кр, *надúсамо* Б, *издúсамо* Б, *дúсáле* се ПР, *ïодúса* се ПР, *не доcтúиsа* П, *nasúвају* се б (надимцима се вређају), *насрне* С, *насрúшам* ДП, *насрnúли* С, *насрúвају* ме ДП, *не насрúвајте* М (= не загледавајте, не нагвирујте), *ïошрsају* га О, *расцúрsају* га В, *сúиúsамо* По, *не сúиúsа* водá за свí Р, *сúиésамо* се Гњ, љутó па сáмо *усцúрsа* и *псúје* га Р, *једѣн* се *ýсп* у мéне Р, *не уйрэсу* се у јерѣм Сп (у питању је други однос основа: није упреза-ти–упрежем, него упреза(ти)–уйрэзам, значи да се ради о *з/s*);

в) финална позиција: *ïогáнас* га нагрíзал Оц (миш), *слéиас* би бóље урабóтил К (у бржем говорном темпу).

208 В. Белић ДИЈС 200–205; Богдановић Бучум 34; Богдановић Алекс. 103–104; Станојевић Тимок 379–380; Ћирић Лужница 46; Стевановић Црна Трава 189; Вукадиновић ГЦТВ 91–93; Михајл. Лесковац 19–20; Павлов. Јањево 31–34; П. Ивић Галип. 131; Томић Свиница 33–34; Барј. НП-Сјен. 65; Јовић Трстеник 64–65; АП–БМ Ресава 272; Симић Левач 119–120; Реметић Шумадија 169–170; Реметић Призрен 406–407.

209 Као посебну фонему третирају је граматике бугарског и македонског језика — Андрејч. Бг грам. 49; Конески Мак. грам. 111–112. За суседни дмитровградски говор каже се да фонема *s* „не се различава по акустична и артикулационна карактеристика од сџтата фонема в книжовниј език, но се употребљава много по-често“ — Божков Димитровград 26.

210 Златк. Посл.-пор. 341–683; Златк. Фраз. стах. 175–457; Златк. Фраз. омал. 423–740.

211 Живковић Речник 178.

212 Павле Ивић сматра да то *џ* треба да буде „следећи консонант у речи (*садњи*, *судан*)“ — П. Ивић Дијалект. 114. Међутим, наши примери показују да оно може да буде и претходни консонант.

213 Собољев као једну од својих изоглоса за Пирот наводи *ïолоси* — Собољев О пир. гов. 205.

179. Примери са *s* у туђицама: *bensín* Б, *biscásu* Ј, *discásu* Ђ, *сьњђија* С (узенгија), *ѡénsија* Б Гњ П, *ѡénsијица* ДП, *ѡенсионер* Р З Ц, *ѡенсионери* П, *ѡрекунсило се* Ц (савило се, пресамитило се).

180. Уместо речи *обсова*²¹⁴ у ГП је: *ббз* В Кр М и *баз–базовка* Ј.

181. У примерима *swíska–swíche* М С Сп П (= двиска) *ð* алтернира са *s*.

182. Павле Ивић је у говору Галипољских Срба нашао да „на месту сваког *ш*, *ж*, *ч* и *џ* може стајати одговарајући пискави спирант, одн. његова африката — *с*, *з*, *џ* и *s*“²¹⁵. Мало касније он ће изреком рећи и ово: „Иначе, то треба истаћи, *s* није фонема и не долази никад тамо где наш књижевни језик има *з*“²¹⁶. Новица Живковић у свом Речнику пиротског говора наводи и речи *сијка* и *сијкање* (= дечја игра савитљивим штаповима)²¹⁷. У Лужници те речи гласе: *џијкам се* и *џијкање*²¹⁸. Исто тако је и у Оц: *џијкам се*; *ајде да се џијкамо* М. Ради се, дакле, о алтернацији *s/џ*.

183. На основу наведених примера могу се извући следећи закључци:

а) *s* се релативно често среће у ГП, али ипак у ограниченем броју лексичких јединица.

б) Позиције у којима се остварује, такође су ограничене: иницијални и медијални положај у речи.

в) У највећем броју примера полазна основа за остварење овог гласа је глас *з*. Окружења у којима *з* постаје *s* су: *з-*, *зв-*, *зр-*, *-з-*, *-ð з-*.

г) Без обзира на то што се остварује алтернација *з/s* у великом броју наведених примера, има један мањи број њих у којима се реализује само *s*. То су примери са иницијалним групама *зв-* и *зр-* (*svézda*, *svéри се*, *svóna*, *nasrñem*, *zasrñtam*, *izsvrцkano*). Ови примери, као и примери: *swíska* и *siјkање*, омогућавају овом гласу статус посебне фонеме, бар када је у питању говор старијег слоја становништва Понишавља²¹⁹.

Африкате Ч, Џ

184. Артикулација ових африката одговара књижевнојезичкој ортоепској норми, без обзира на позицију у којој се реализују, или на порекло, односно њихово постање. Изговор њихов је свуда једнак, нпр. у следећим речима: *вечер*, *јучер*, *очи*, *ѡбчнем*, *чело*, *чији си*, *човек*, *свечá*, *ноч*; *џандáр*, *џеј*, *џигерица*, *џа*, *Џурцовдџн*, *јџу*, *меџа* и сл.

185. Много је интересантније, међутим, њихово порекло у говорима источне Србије. По Белићу, оне су или старог, заједничко-словенског порекла²²⁰, или су африкате *ћ*, *ђ*, које воде порекло од старих група *tј, *dј очврсле у *ч*, *џ* на терену ти-

²¹⁴ Какву бележе: Јовић Трстеник 64; Реметић Шумадија 170; Симић Левач 120.

²¹⁵ Упор. примере: *bostñansije*, *дућансија*, *ѡенсер*, *снџир* и др.

²¹⁶ П. Ивић н. д. 135.

²¹⁷ Живковић Речник 178.

²¹⁸ Ђирић Лужница 163.

²¹⁹ Као посебна фонема *s* је обрађена у радовима: Богдановић Алекс.; Јовић Трстеник; Реметић Призрен; Томић Свиница. Као алофон фонеме *з* овај глас је обрађен у радовима: АП–БМ Ресава; Симић Левач; Реметић Шумадија (в. и литературу код њега у напмени 200).

²²⁰ ДИЈС 172.

мочко-лужничког дијалекта²²¹ „много пре времена када су се турске речи почеле у већој мери употребљавати у споменутом дијалекту²²² (...) и пре него што је *швј*, *двј* дало *ћ*, *ђ*, а то је, по свој прилици, време од XII–XVI века“²²³.

Према томе, тимочко-лужнички дијалекат поред старих *ч*, *џ* као иновацију развија нове *ч*, *џ* отврдњавањем старих *ћ*, *ђ* (< *tj, *dj). Та иновација изостаје у сврљншко-заплањском и призренско-јужноморавском дијалекту.

Да бисмо илустровали ову појаву, прво ћемо навести примере са *ч*, затим са *џ*, затим примере дивергентне по зонама, и на крају покушати да извучемо неке општије закључке.

186. Примери са *ч* бележени су код: а) именица: *босочá* О, *бу́чка* М (суд за бућкање млека да би се добило „масло“), *бу́чкало* М (клип којим се бућка), *врéча* З М, *врéче* М О Оц Ш, *врéчу* З Ц, *гáче* ДП З К О ПР Сп Т Ц, *го́лочá* О, *домачíи* К Оц По, *домачíне* Т, *мáчавá* ПР (= маћеха), *нѣчви* ПР (наћве), *но́ч* В Гб Гњ Л Оц С Р Т, *свечá* М Кр Ц, *свéче* Б О ДП Гп Т, *са свечу́* Гб С Т, *чёрка* ДП М П, *чёрће* П Сп, *џри чёрку* Гб Сп Т, *чу́й–чу́иови* В Б О.

б) придева: *божичéв* пс Гп (= божићни пост), *но́чнo* врéме Сп.

в) глаголских облика: *досéчаји́ше се* Сп, *исџрачу́јемо га игра́јечи* П, *једéјечи* В (= једући), *осéчам* О, *не осéча* ништа Ц, *о́чеш–нечеш* Б С Т В М Оц Т Ц, *се џосéча* П (= посећује), *џочу́шнi ме* О, *че џренóчимо* гóре З Сп, *нечéју* ме момчети́ја ПР, *чу ви донесém* К, *сéчам се* Д ДП, *чу́шнумо* га З, *уџчу́ју* ме Ш.

г) прилога: *вéч* Гб ПР Сп Ц Л Оц По П Ш, *начéс* Л Ц, *но́чом* ДП Кр, *но́чу* Гп, *кно́чи* Т Ц, *синóч* В К Ос, *су́ноч* ДП П По Ц (= сву ноћ).

д) суфикса: *деверичич* М, *јаганчичи* Л Т, *кравајчичи* По Т, *младичи* М, *орéшчичи* Т, *џиличи* Л, *џиличичи* Т, *рукавчичи* Ц, *судовчичи* О, *џичичи* Сп.

187. Примери са *џ* бележени су код: а) именица: *вeџá–вeџe* М Оц Т, *граџање* Р С (= ном. мн. грађани), *граџање* Б, *калуџерица* В, *краџа* Т, *краџе* су билé Гб Л Т, *маџи-ја–маџије* Т Ц, *меџá* Гњ Л М Кр, *до меџу́* Гњ, *најџа* Сп (најџа, од најседем се), *обреџа* С (обређа, од обређам), *џрeџа* С, *Св. Џорџа* В, *џеџ* Ц, *Џурџовдџи* В Гб ДП О Оц Ц.

б) придева: *брађа роџени* Б, *роџени* бра́т ДП, *риџо* По.

в) глаголских облика: *виџ* га З, *виџевáли* смо ДП, *виџевáла* сам П, *ја га гаџá* В, *гаџáмо* ји Ос, *глéџ* каквá сам О, *досáџа* ми Б О, *најдосáџа* ми О, *зайовeџује* Б, *пóп зараџује* добрe пáре К, *јeџ* Оц О Т, *наваџујем* грађину О, *наваџујемо* грађину Б ДП, *несэм се џогаџáл* Гњ, *џогаџу се* Оц, *џогаџáли се* Б К, *џрекаџујемо га* Ш, *раџа се* Гњ ДП, *раџају се* Гп, *сá раџају* и без мџџе Ц, *рсклаџују* ни бгањ Ос, *среџáваји́ше* си Б, *сџг се угаџа* Т.

г) предлога: *меџу* рeдoви М, *меџу* сoбoм Гб, *меџи* њи́ змијá ДП, *измеџу* њи́ Б.

188. У зони П изостају супституције *ћ/ч*, *ђ/џ* (карта 18). Потврде за то су: *бад-њачићи* Ј, *вистáнчићи* Ј, *домаћин–домаћине* Ос, *класићи* Ј, *кравајчићи* Ј, *крстíићи* Ј, *џилићи* Ј, *оће* Ј Ос, *оћеш* Ј Ос, *оћем* Ј, *нећу* Ј Ос, *свећа* Ј Ос, *ће* йдемо Ј, *ће* йде, *ће* се мáнда Ос, *ймам* трí *ћерке* Ј, *ћерко* Ј, *при ћерку* Ос; *Бурђовдџи* Ј Ос, *међá* Ј Ос.

²²¹ Белић н. д. 173.

²²² Белић н. д. 174.

²²³ Белић н. д. 190.

189. Поједини примери без супституције бележени су и у зони I. То су: *домаћин* К ПР Сп, *домаћина* Гњ, *Божјих* Гњ, *госпође* Б, *младићи* Р, *ноћу* Л, *колко илаћаи* К, *скујоћа* Сп, *ћујови* Б, *ћујешћина* Б.

190. Из наведених примера може се видети да је иновација *ћ*, *ђ* > *ч*, *џ* доследно развијена у зони I (тимочки поддијалекат), а недоследно у зони II (заплањски поддијалекат). У Островици, која је на граници са зоном I, могу се срести појединачни примери од обе врсте. Такође, поједини усамљени примери без супституције из зоне I (наведени у претходној тачки) могу се сматрати скорашњим импортом из књижевног језика.

191. Има, међутим, један број примера карактеристичних само за тип I^б. То су облици следећих глагола: *вачам* (се), *врчам* (се), *обрчам* (се), *иоврчам* (се), *илачам*, *иврачам*, *сречем* (карта 19). Примери из говора су: *вача* ме сџн Б, *несу се вачале* Г, *вача се* Гњ, *вачамо се* за руће ДП, *вачал* рибу Кр, *вачал се* огањ О, *вачало* ватру Ц, *врчамо се* Гп, *врчају се* З, *врчаше се* Кр, *нече да се врча* О, *обрчамо се* ДП, *обрчу* за Кр, *да се не иоврча* тј З, *да ми илача* О, *илачамо* Р, *илачаше* ни Гњ, *илачали* смо ПР, *илачају* ни Г, *иврачаше* ни Гњ, *сречем* га П.

Оваквих облика нема ни у Лужници, ни у Сврљигу. И у једном и у другом говору срећу се исти ликови, иако се један налази јужно, други северно од пиротскога краја. Тако у Лужници они гласе: *вршам* (се), *обршам*, *иовршам се*, *илачужем*, *ирачужем*, *срешнем* или *сришам* (у итеративу)²²⁴, у сврљишким говорима: *врша се*, *обршај*, *иравша се* и сл.²²⁵

Африкаше Ђ, Ѓ

192. Артикулација африката *ћ*, *ђ* је као у књижевном језику. Тако је, на пример, у речима: *браћа*, *кућа*, *срећа*, *цвече*, *обећам*; *госпођа*, *ћубре*, *ћувеч*, *Ђура*, *рђа* (као пејоративна именица, али *рџа* као производ корозије) и сл.

193. Осим африката *ћ*, *ђ* познатих и осталим штокавским говорима, тимочно-лужнички дијалекат као иновацију развија *ћ*, *ђ* палатализовањем задњонепчаних сугласника *к*, *г* испред палаталних вокала *е*, *и*, односно иза палаталних сугласника *ј*, *љ*, *њ*²²⁶. Белић као могућност помиње и палатализовање *г* иза *ј*, *љ*, *њ*, али не наводи примере за то. Примера за палатализацију ове врсте није пронађено ни у говору Лужнице, ни у говорима Сврљига, нити у говорима нешто удаљенијег средњег Тимока и Црне Траве²²⁷.

194. Палатализација је бележена у следећим случајевима:

а) К + Е: *араће* Кр (врста шљиве), *баће* Б, *боље* ДП, *бомбоње* Г Оц, *Божидарће* М (вокатив), *буље* Гб Л ДП, *вше* Сп Т Ц, *владиће* ДП, *воће* Г ДП („вочка“ је овде „сува шљива“), *Верће* М (вокатив), *винче* чапе Оц, *граће* По, *грацаће* Б Г ДП Кр, *груће* П, *друће* ДП, *дуже* К, *Живче* Гп (вокатив), *жлше*

²²⁴ Ђирић Лужница 47.

²²⁵ Богдановић Бучум 42. У Алексиначком Поморављу *ш* > *ћ* у оваквим случајевима, нпр. *ваћам*, *огрћам*, *осићам* и сл. — Богдановић Алекс. 116.

²²⁶ Белић ДИЈС 191.

²²⁷ Богдановић Бучум 39 у напмени 21; Ђирић Лужница 50; Станојевић Тимок 375; Вукадиновић ГЦТВ 99.

Гњ М О Оц, *кóсће* К, *кошчињће* Кр, *крушиће* Оц, *лáнсће* гóдине Т, *маишиће* М, *Маће-дóнија* Ш, *мáчће* К, *мéчће* Гб Гњ, *муће* Б Г ДП, *нишиће* М, *нићега* Л М (овде ће пре бити: *ники* > *нићи* па *нић-* схваћено као основа), *ојрешће* П (прегаче), *Осїровчањће* Гб, *јазуће* Т, *јайриће* В, *јерашиће* Гб Ц (ускршња јаја), *јечурће* В, *Пироћањће* З, *јолће* Гб (пољка и камењарка су врсте јаребица), *руће* Б Гњ ДП М О Оц П По ПР С Т Ц Ш, *свирће* Гб ДП, *сéмће* Б, *Сїћевће* Гб, *Слободáњће* О (вокатив), *сїруће* Ц (гране), *сврáће* По, *їрешће* М (трепавице), *капе* им *їолће* З, *їрмће* Гб Гп, *ћили-мáрће* Гњ, *ћишиће* ДП ПР, *ћóшиће* Гб, *Цизањће* С Т, *чáшиће* Гб, *чёрће* Б, *чорáиће* Гб, *чишиће* Гп, *шишиће* Гб, *шћембеїија* ДП (тур. *işkembe*)²²⁸.

б) К + И: *белћи* ДП З ПР Т (у тур. *belki*)²²⁹, *бичћија* ДП (у тур. *biçki*)²³⁰, *бугар-сћи* ДП Гп Р Л, *Грћиње* Л, *девóјачи* дóм М, *заћијује* Б, *Извóрсчи* дóл З (мкт.), *колé-наччи* О, *ланиши* Ђáци Ос, *муши* М, *наћишчи* Ц, *нићи* С, *ошћинем* Гб О, *їаланччи* срéз О, *їáсїорћиња* К, *їеши* Гњ М С Ц, *їешић* Гб Ос Ц, *їешири* М С, *їешир* Б Гп Кр ДП, *їеширчé* В, *їироїсчи* крáј Гњ, *їрећинула* сам се М О, *їонеш* Ц, *расчи-нумо* Б, *рећија* Б З К Л М П По Т, *рећиције* Р, *сећира* З О По Ц, *сећира ме* О, *сећра-ција* Ц, *свáћи* К П По Ц, *свéшчи* рáт Гњ, *сћиша се* ДП, *срччи* комїте З, у *Трáћију* Р, једно *ћило* Кр, *ћинемо* Кр Л (кидамо), *ћиши* грне Ц, *ћиселина* Ц, *ћисц* мáлко Т, двáес *ћиломешара* Т, *ћишéч* Сп, *ћишќа* Гб ДП М По Т, *ћишиће* М ПР, *ћиша* Г ДП К Кр П По Т Ц Ш и сл.

в) Г + Е: *вирóнће* ДП, *врће* Ц (= кврге, бубуљице), *длће* гáче Ц, *дрўће* ћигáе М, *дўће* М (код бурета), *Ђермáнац* Ш, *нóће* Б Г Гњ ДП М ПР О Л По С Т Ц, *óбће* Гб ДП Кр, *Свет Рáнћел* По, *їојáће* Ц, *ћумўће* По, *црће* С Т, *чрће* М, *чићерица* С.

г) Г + И: *бáћи-бóћи* О Р Сп Ц (= бајаги)²³¹, *боћине* П, *боћињће* Кр, *бурћија* Гб, на *Дрáћицу* Гб ПР, *дрўћи* З С Т Г Гб К О Ос П, *ђи* Б Г Гњ Гп ДП Кр П ПР Р (= их), *ђи-бáнице* Ос, че *изћинеш* Р, *изћинусте* Гб, *изћинўше* Б, *зáћину* Гп Сп, *зáћинул* З (= погинуо), *їоћинемо* С Ц, *їоћинўло* Л, *свёћија* С (упор. тур. *üzengi*)²³².

д) Ј + К: *вéјћа* Ц, *девóјћа* В ДП Л По ПР С Ц, *девóјће* Гп, *коїлáјћа* М, *мáјћа* Б ДП Кр О П ПР Р, *їеснойóјћа* По, *сóјћа* М, *сїарóјћа* Б, *ўјћа* ДП М, *ўјћеси* М.

ђ) Љ + К: *влачўља* П, *висўља* П, *качамїльћа* В, *кошўља* Б В, *љўља* Кр М Ос, *муљћаоше* се гóре Гб (од муљкам се, мувам се), *рукóльћа* В Гб Оц, *скробїльћа* З, *совéльћа* П, *сїуїáльћа-сїуїáльће* М Сп.

е) Њ + К: *коврждáњћа-коврждáњће* Т (обредно пециво које се даје коледарима), *їуцáњћа-їуцáњће* Г (кокице), *рњћа* М (ноздрва), *свињћа* Ц (дечја игра свињице), *седéњћа* Б Гњ Ц, *седењћўјемо* Ц.

195. Палатализација није бележена: а) У зони П: *вáшке* Ј, *гранїчке* Ј, *девóјке* Ј Ос, код *девóјку* Ос, *ковáничке* Ј, *кике* Ј, *комишке* Ј (ном. мн.), *кожўшке* Ј, *кочинке* Ј,

228 Шкаљић Турцизми 591.

229 Шкаљић н. д. 134.

230 Шкаљић н. д. 141.

231 Вилотије Вукадиновић претпоставља да би турцизам *баји* могао да буде потврда да г иза ј прелази у ђ, исто као што г испред и прелази у ђ. Међутим, овде се ради управо о овом другом случају, јер је и у турском *баџи* (в. Шкаљић Турцизми 113). Развој је следећи: *бајаги* > *бааги* > *баџи* > *баји*. *Баји* наводи и Вукадиновић. Из овога: *баји* ј је могло да буде издвојено, па да се добије лик *баји*, исто као што се ј издвојило из ђ у, такође Вукадиновићевом примеру, *брајћа* — в. Вукадиновић ГЦТВ 99.

232 Шкаљић Турцизми 635.

кошлájка Ос, краjи́ки Ос, кошуjька Ј, маjка Ј, мéкике Ј, моjи́ке Ј, наkиjи́мо се Ј, на-и́шински Ј Ос, не́ки Ос, jаjри́ке Ј, jераjшке Ј Ос, jеишкíрче Ј, реkиjа Ос, рéскице Ј, ро-гóшке Ј, рукавíчке Ј, рjу́ке Ј Ос, санда́лке Ј, седéнка Ос, седéнке Ј Ос, Сéjка–Сéjке Ј, секíрам се Ј, секíрченце Ј, сеjа́чки Ј, слíвке Ј, смóкиње Ј, сjа́рински Ос, сjо́личке Ј, jа́рвке Ј, jроноjшке Ј Ос, че́раjке Ј, чjи́ке Ј, шjмке Ј; ве́риге Ј, баjа́ги Ј, она ги размазала Ос, дрjу́ги дjн Ос, књíге Ос, нóге Ј Ос.

б) У зони I: брjу́ки дивизион II, ве́рски прáзник Г, jо девоjку Гб, кецéjьа Б, кечкéjи Гб, кíке Б В ПР, стó кíла К, киричáне Р (задржан изворни турски лик — упор. тур. kireç)²³³, кíша Л, óмладински дóм Р, раkиjу В Л, свéjски рáт Г; баjа́ги–боjа́ги О П Р, боjине–боjинице Г.

196. На основу наведених примера могу се извући ови закључци:

1. Појава палатализовања *к, г* испред *е, и* и *к* иза *ј, љ, њ* доследно је спроведена у зони I — коју покрива тимочки поддијалекат, а недоследно у зони II — коју покрива сврљишко-заплањски поддијалекат (в. карту 20). Тако је и у Лужници: зона покривена лужничким поддијалектом потврђује палатализацију, зона покривена заплањским поддијалектом (Лужничко Заплање), не потврђује је²³⁴. Тако је и у Сврљигу: Бучум зна за њу, Бели Поток не зна²³⁵. Процесом палатализације захваћене су и речи страног порекла — углавном се ради о турцизмима и покојем грцизму и германизму.

2. Ретки случајеви палатализације срећу се и у зони II, и то у Ос, али и ту се исти информатор користи обема формама (нпр. *ру́ке/руjе, нóге/нóје, дрjу́ги/дрjуjи* и сл.).

3. Примери без палатализације у зони I су: или туjице (*боjине, кечкéjи, кецéjьа, кíке, киричáне*), или високофреквентне домаће речи (*девоjка, кíша, раkиjа*), или су их изговарали мушки информатори, чији је говор више натруњен појавама са стране, због мобилнијег животног пута (*брjу́ки дивизион, ве́рски прáзник, óмладински дóм*). Овде спадају и *кiкjв; неkи́ко* из ДП (в. т. 79в).

4. Наведени примери показују и једну карактеристичну појаву. Африката *ћ*, која садржи у себи елеменат *ј*, може тај елеменат у појединим случајевима да издвоји из себе као посебан глас где га не бисмо очекивали. Такви су следећи примери: *браjђа* М Т Ц, *домájћо* винце ДП, у *шájће* По (= у шаке). С друге стране, *ћ* може и да апсорбује тај глас у себе у позицијама где бисмо га очекивали. Такви су примери: *девоjћа–девоjће* Гб, *маjћа* Б По, *уjћа* Оц. Први случај је бележио и Белић²³⁶, а на други није обратио пажњу.

Судбина неких сjа́ријих сугласничких група

197. Старе групе *дл, jл* су се упростиле у *л*, што, у ствари, „значи у фонетско-физиолошком погледу, једначење тих сугласника — *jл, д* и *л* — и по начину образовања“²³⁷, будући да им је место образовања исто. Међутим, у врло ограниченом броју лексичких јединица оне су се одржале у ГП, а тако исто и у Лужници и

²³³ Шкаљић Турцизми 418.

²³⁴ Ђирић Лужница 48–49.

²³⁵ Богдановић Бучум 39–40.

²³⁶ Белић ДИЈС 199.

²³⁷ Бошковић Упор. грам. 104.

Сврљигу²³⁸. Ради се о радним придевима свега три глагола: *йасѣи*, *сесѣи* и *сре-сѣи*, мада су поједини од њих послужили као основе за грађење других, композитних глагола. Ево забележених примера:

йáдла сам Б, *йáдла* ПР, *йáдло* Гњ, *йáдло* у водугу З, *оѣйáдло* Б, *йроѣáдла* З, вѣшће га *найáдле* О, када је *йроѣáдло* Р, *сédла* сам Б, *мѣ смо сédле* З, *сédли* М, *сédли* смо Гп, деца *сédла* П, *срѣѣла* ДП, *срѣѣла* га П, *йреспрѣѣли* С.

Појаву група *ѣл*, *дл* у оваквим примерима Белић је објаснио аналогијом према радним придевима у којима није било *ѣ*, *д*: према *довезém–довезъл–довézла* образовано је *сédнем–сédъл–сédла*, *срétнем–срétъл–срѣѣла*²³⁹.

Наравно, група *ѣл* је очувана и у *меѣлá*, као и у стандардном језику нашем.

198. Стара група *сѣр* сачувана је у следећим лексемама:

осѣрѣло М Т (брус), узне *осѣрѣло* па си *осѣри* косу М, *осѣрим* В ДП Ј Кр М Оц Ц, *осѣро* куче Гб, *осѣра* пцета Л.

199. Група *свр* се одржала у *сврáка* на целом простору ГП.

200. Група *сл* у речи *слѣва–слѣве* егзистира на целом простору, али се у изведеницама неједнако понаша: *слѣвник* Гњ (шљивик) : *шљѣвár* М (шљивик), *шљѣво-вица* Гњ.

201. На целом простору говори се: *зѣшѣер*, *крѣшѣење*, *огњѣшѣе*, *оѣшѣина*, *шѣѣй*, затим у облицима глагола: *врѣшѣѣм*, *йѣшѣѣм*, *йѣшѣѣм*²⁴⁰; *даждѣвњак/де-ждѣвњак/диждѣвник*, *мóждина*, *зѣвждѣм*. Уместо *зѣвждѣм* чује се и *сѣвркам* Оц и *шѣвркам* М.

202. Стара група *чр*- и овде је прешла у *цр*- у примерима типа *црв(ик)*, *црвén*, *црвó*, *црн*; *црѣшња*, *Црѣшња́нци* (ојк.). Административни назив села је, међутим, *Трѣшња́нци*, па он све више преовлађује и у свакодневном говору, поготову код млађих људи.

203. Судбина групе *чвр*- изгледа овако: *цврс* В Кр, *цврсѣа* О, *цврсѣо* Т; *чврс* Ј М.

Сугласници у сугласничким групама

204. У ГП се не срећу све групе које потенцијално и стварно постоје у стандардном језику. Тако на пример судбина појединих група није могла бити потврђена јер неке лексеме ови говори не познају (нпр. глагол *зѣврим*; именице: *зѣбан*, *зѣбица*, *зѣбун*, *йрегрѣшѣ*, *йрѣшѣ* и сл.). Стога ће се у овом одељку обрадити оне групе које у говору постоје, а до примера за њихову егземплификацију долазило се, најчешће, помоћу упитника у четири главна пункта за сакупљање грађе, што ће се у тексту лако уочити.

²³⁸ Упор. Богдановић Бучум 35; Станојевић Тимок 386; Ћирић Лужница 53; Стевановић Црна Трава 190; Вукадиновић ГЦТВ 104.

²³⁹ Белић ДИЈС 214.

²⁴⁰ Радоје Симић наводи примере са *шѣ* и од глагола *намѣшѣѣи* (*се*): *намѣшѣи*, *намѣшѣи се*, *намѣшѣимо* — в. Симић Левач 186, и у фусноти наведену литературу. Таквих примера у ГП нема, већ само оних са *сѣ*.

Сугласничке групе у иницијалној позицији

205. Иницијалне групе које се држе јесу:

гд-: *гдѐ* — на целом простору.

жг-: *жгѝлав* М Т.

шй-: *шйѝреѝ* В ДП М Оц Т, *шйѝјун* Ш, *шйѝрѝшамо* Оц.

шѝ-: *шѝѝавена* кожа Гп, *шѝѝављак* Оц (нека врста корова).

шк-: *шкѝола* — на целом простору, *шкѝембѝ* Ј / *шѝѝембѝ* К М Оц, *шкѝѝди* ми Б По.

жм-: *жмѝм* В Ј Кр М, *жмѝчѝћи* рабѝти Ј.

мл-: *млѝд-млѝди*, *млѝдѝжења* — на целом простору, какви *млѝдѝћи* се обе-
сѝше Р.

гл-: *глѝсѝѝа* В Ј Кр М, *глѝсѝѝе* Т, *глѝдѝц/глѝдѝц* В Ј Кр М (зеница ока).

дл-: *длѝака* В Ј Кр М, *длѝаково* Оц, *длѝг* Кр, *длѝѝе* гѝче Ц.

гн-: *гнѝј* В Ј Кр, *гнѝѝишѝе* М.

зм-: *змѝја* В ДП Ј Кр М, *чѝкају* ме ко *змѝскога* цѝра О.

зн-: *знѝм-знѝш/знѝјеш-знѝју*, *знѝаѝе* — на целом простору.

сн-: *снѝг* — на целом простору, овѝј сѝг *снѝма* мојѝ рѝчи Ос.

ср-: *срѝаѝѝа* В Ј Кр М, *срѝајују* се Сп, *срѝѝа* В Ј Кр М, *срѝкѝе* Т.

сѝ-: *сѝѝабло* В Ј Кр (али *дѝбљак* у М), *сѝѝакло* В Ј Кр М (поред *срѝа* као пара-
лелни лик).

вл-: *влѝкнѝ* В Ј Кр М, *нѝши* узѝше *влѝс* Т, *влѝсна* вѝна Оц, *нѝшлѝ* некаквѝг
Влаѝцу ДП.

вр-: *врѝа-врѝѝовина* — на целом простору, *врѝе*ме — на целом простору, *врѝѝе*но Ц Т.

жв-: *жвѝаѝем* К Оц, *жвѝаѝу* По, *жвѝаѝу* некаквѝ *жвѝаѝѝе* гѝме Г.

чл-: *члѝн-члѝнови* (у куѝи) В Ј Кр М, *двѝас* и *двѝа члѝна* М, (за прѝгиб између
голенице и стопала — *члѝнак* у М се вели *кѝчѝнка*: боѝи ме ногѝ у *кѝчѝнку*); нарав-
но, и у овом говору ова група се упрѝстила у *члѝвек* > *чѝвѝк*²⁴¹.

чр-/чр-: *чрѝн* В Ј Кр М, *чрѝга* К ДП О Г З Т; *чрѝга* В М С (али *чѝрѝга* Ј, где је задр-
жан турски лик, упор. *çerge*)²⁴².

206. Иницијалне групе састављене од плѝзива и којѝег другог опструента
упрѝшѝавају се огпадаѝем плѝзива:

ѝѝ-: *ѝѝѝе* Ј М, *ѝѝѝичѝчи* М Сп, *ѝѝѝичѝћи* Ј (поред напоредног *ѝѝѝе*, *ѝѝѝишѝѝа*).

ѝч-: *чѝлѝ* В М Кр, *чѝѝе* Гп М; али и *ѝчѝлѝ* Ј Кр (при чему је у Кр исти информат-
тор корѝстио обе форме)²⁴³.

²⁴¹ По Белићевом тумачењу у питању је дисимилативно упрѝшѝавање у овѝј рѝчи, јер „по акустичком утѝску *л* и *в* имају у себи нешто од тембра звука *у*, и то је, изгледа, било довољно, па да се дисимилација изврѝи“ — Белић Фонетика 144.

²⁴² Шкаѝић Турѝизми 172.

²⁴³ Из места у којима су забележени ови примери види се да је појава опѝта, а пример *ѝчѝлѝ* Ј Кр можда нетипичан, јер је добијен по упитнику. Уосталом, упрѝшѝавање групе *ѝч-* у рѝчи *ѝчѝла* познају и многи други говори — упор. Ремѝтић Шумадија 179, и литературу о овом проблему у напом. 485.

кћ-: *ћерка* Ј Ос; *чёрка* Б В М Кр Т Гп Гњ.

ѡк-: доследно код именичке заменице: *кó-кóј-који, нiкој*; осим тога још у: *каница-канице* В Оц Т Ц ПР; али: *ѡкајемо* Гп М, *ѡкале смо* В С Гб²⁴⁴.

дг-: *дуња* В Ј Кр М, *дуње* К Оц, друго је *дуња*, а друго *дуњѡц* К, *дуње* и *дуњѡци* По Т²⁴⁵.

бз-: *бѡз* В Кр М, *бáз-бáзóвка* Ј Ос. Према томе, група се не упрошћује, већ се овде чува старина, а овако је и у суседним говорима²⁴⁶.

207. Супституције на бази африкатизације у иницијалним групама остварене су у следећим случајевима:

ис- > *иѡ-*: *иѡѡша* П Ц, *иѡѡје* В Кр; али: *исѡшо* В Кр Ј П М, *исѡје* Ј М. Иста недоследност среће се и у Лужници²⁴⁷, док је група у сврљишким говорима доследно африкатизована²⁴⁸.

иш- > *иѡ-*: *иѡѡниѡа* В Ј Кр Т, *иѡѡишѡи* Ц; али: *ишѡниѡа* М Р Л, *ишѡишѡи* М. Недоследна африкатизација ове групе остварује се и у Лужници, и у Сврљигу. У Лужници она се недоследно африкатизује у лужничком типу, док у заплањском африкатизација изостаје; у Сврљигу се африкатизује само у сврљишко-заплањском типу, али не и у тимочком²⁴⁹. У ГП у заплањском типу група се африкатизује ако је реч о обредној славској пшеници, а ако не онда је *ишѡниѡа* Ј Ос (поред чешићег термина на целом простору *жѡишѡ*).

208. Супституције на бази асимилације, али асимилација посебне врсте где се једначи непалатални сугласник према палаталном вокалу, остварене су у иницијалним групама у следећим случајевима:

гн- > *гњ-*: *гњѡздо* Ј, *гњѡздало* В Кр М, *гњѡиѡ* главу у јѡндаци П, *гњѡлѡ* крушѡе М.

кл- > *кљ-*: *кљѡишѡи* В Кр М, *кљѡишѡ* Ј, зубарска *кљѡишѡа* Оц К.

жл- > *жљ-*: *жљѡб* В Ј Кр М, *жљѡзда* В Ј Кр М, *жљѡбѡине* Оц (непца), *жљѡби се* К (кези се, цера се).

шл- > *шљ-*: *шљѡм-шљѡмови* Ј.

209. Супституције на бази дисимилација у иницијалним групама остварене су у следећим случајевима:

мн- > *мл-*: *млѡзо* Б В Гб Гњ З Ј М Кр О Ос По ПР Р С Сп Т Ц Ш, да се *млѡже* ѡвце Ц, само се *млѡже* Гњ, *млѡгсѡѡво* З; али: *мнѡго* П Р. Судећи по броју места у којима је забележена ова дисимилација, може се рећи да је она општа појава. Два

²⁴⁴ У Лужници је: *ѡкајем-ѡкање*, али *каниѡа* — Ћирић Лужница 51; у сврљишким говорима: *ѡкала сам, ѡканѡ, ѡкање, ѡкаља*, али исто и *ѡканиѡе* — Богдановић Бучум 35; у ГП изгледа да је однос као у Лужници: *ѡкајем* : *каниѡа*. О односу *ѡкаѡи* : *каниѡа* у другим штоковским говорима в. Реметић Шумадија 180 у нап. 488.

²⁴⁵ Према томе изостаје упрошћавање отпадањем првог члана, какво је познато другим говорима — в. Реметић Шумадија 180. У ГП постоји реч *гуња*, али она означава дебели и топли покривач.

²⁴⁶ В. Богдановић Бучум 10; Богдановић Алекс. 125; Ћирић Лужница 22; Вукадиновић ГЦТВ 58.

²⁴⁷ Ћирић Лужница 52. Тако и у говорима Црне Траве и Власине, в. Вукадиновић ГЦТВ 102.

²⁴⁸ Богдановић Бучум 36.

²⁴⁹ В. Богдановић Бучум 36; Ћирић Лужница 52. Исту недоследност в. и у Вукадиновић ГЦТВ 102.

забележена примера без ње су нетипична, јер су их употребили информатори који су прилог *много* користили и са дисимилацијом. Тако је и у Лужници, и у Сврљигу, и у многим другим говорима²⁵⁰.

дл- > гл-: *глетшó* В ДП Ј Кр М Т Ц, *глетшёнце* К Оц.

дм- > гм-: *Гмийшар* К М, *Гмийшовдън* К Оц Гњ П.

дв- > св-: *свиска* Ј К М, *свисће* Оц С Сп.

зв- > св-: *свезде* М, *свёре ни се* П, *свона* М Ос.

Сугласничке групе у медијалној позицији

210. Медијалне сугласничке групе које се држе јесу:

-жд-: по *Љуберажду* По, *чуждо* О. Ова група је, како се и из броја примера види, веома ретка. Њу Павле Ивић објашњава као стари архаизам још из времена насељавања Словена на овим просторима²⁵¹. Ликове *чужж*, *чужда*, *чуждо*, *чуждина*, *чужденци* забележио је и Новица Живковић²⁵².

-шиш-: *грóбишиша* Л П, *буришиша* Т, *девојчишише* П, *јáгњишиша* Кр П, *јáришиша* П Сп, *могáришиша* Кр П, *навóшиша* Гп (обојци), *йрашишиша* ДП (прашина), *раскр-стишишише* Ц (раскрсница); *йушишим* О, *йушишише ни* П Р Ш, *немој да йройушишим* С.

-см-: *йесма-йесме* В Ј Кр М Оц Т С; али: *ја сам билá йеснойóђа* Гп.

-гн-: *јáгне* Гп Дп З, *јáгнишиша* Гп З, *јáгнење óвце* З. Сем у ова три места свуда на осталом простору је бележено *јáгне-јáгњишиша*, *óвце се јáгне*.

-нц-: *јáганци* Гб Л Р Сп, *йогáнци* М (мишеви).

-вњ-: *йлэвња* М ПР Ј Т.

-сц-: *йрáсци* Т.

-мњ-: *зймњи* С, *зймњо време* Сп.

-дн-: *једнá-једнó* В Ј Кр М, *йáдне* Б, *йлáднишише* Гб М. Али се група јавља и са метатезом у: *йлáндишише* Ј, *йлáндују óвце* Ј; али је ипак према *йладнишише* — *йлáд-њују óвце* Гб.

-кн-: *шкнэ* В З; али *шкмэ* Гб Ј (поред *н́чве* М и *н́чви* Кр).

-гд-: *негдэ-нигде* — тако на целом простору.

-кй-: *дркйи* ко прут К, *дркйим* М, *дркйавица* Ос (у корену дръгът), *нóкйи* В Ј Кр М Б.

-чк-: *кучка* М, *мáчка* В Ј Кр М, *мéчка* П, *мрéчка* завладáла Т, у *Нéмачко* О.

-сл- (пред и): *ја се замисли* В, и *ја мислим* Ос, *йомисли се* М Ц.

-сн-: *мрсно* Ц, *йóсна* јела Р ДП, *радосна* Г, *сйрáсна* свиња В Ј.

-зн-: *грóзно* времиште Т, *козá* је *скóзна* В Ј Кр М.

-ћн-: *срéћна* В Ј Кр М, *кућни* праг Оц, *нóћни* Ј (али *нóчњи* В Кр М). Придеви типа *божићни* нису познати, уместо њих записани су ликови: *божићев пóс* и *божичев пóс* В Ј Кр М. На целом простору је *срéћа-срéћан*, сем једног изузетка: *срé-шан* ДП.

²⁵⁰ В. Богдановић Бучум 53; Богдановић Алекс. 123; Ђирић Лужница 53; Вукадиновић ГЦТВ 116; Реметић Призрен 425; Јовић Трстеник 69; Симић Левач 198; АП-БМ Ресава 283 и др.

-ћк-: *воћка* Ј (стабло), али *вочка* В Кр М (сува шљива).

-мн-: *седомнајес-осомнајес* В Ј Кр М, *седомнаесте* се ожени Сп.

-нд-: *бандера* Б Г В Сп, *кандила* Р.

-вљ-: *владика благосијивља* П, *теј травке сијављамо* Ј, *ја сам се прејрављала* Ј (прерушивала), *пут ни само раздавља* Гњ, *ојрављам* приколицу Сп, *нумје да усјавља* Ш, *расиављали су се* и *напред* П (разводили се), *да се посијавља* вечера М, *кад се сине ми насјављамо* Б, *поче се ојравља* О, *набављају* у Суково ДП, *ја би боље ујрављала* с државу О, *поче да заборављам* Гб, *сијављамо се* на славе С (састајемо се), *осјављали су ми понешто* Гб. У трпном придеву група се не успоставља, ту се љ не образује у процесу јотовања, а аналогјом су враћени ликови типа: *заборавен*, *осјавен*, *посијавен* и сл. (в. т. 486)²⁵³.

-дм-: *одма* В Ј Кр М О Сп Ц Ш.

-мд-: *седмдесэ-осомдесэ* — на целом простору.

-мк-: *дрэмка* Гб, *три момка* Ос, у *момкову* кућу М, *сэмка* Г Б З.

-мч-: *момче* Ос, *момченце* Гп ПР, *момчејија* К Л О По, *момчурљаџи* Кр, *момчејишиа* ПР.

-йшиј-: *ојшијина* — на целом простору.

-сјив-: *кумсјиво* Г Гб М Ос ОЦ ПР Р, *осусјиво* Гб Ш.

-исјив-: *ројисјиво* ПР С Гњ.

211. Супституције условљене асимилацијама по звучности у медијалним севкенцама забележене су у следећим случајевима:

-жш- > -шш-: *бешше* од мене Гб Сп, *дршше се* К ДП О, *дршше ме* К, *дршше га* М Л²⁵⁴.

-џш- > -чш-: *гљчше* Оц, *вјчше* Б З, *јечше* Гб М Т Ц.

-зк- > -ск-: *ниска* кућица М.

-кд- > -гд-: *догдэ* дојдоште Гњ (= докле).

-зч- > -шч-: *мирашчија* Ц, узел је *мирашчику* С.

-гш- > -ки-: *друкше* Б Гњ К М.

-жк- > -шк-: *жешка* вода М, *жешко* време О Сп Т, *шешка* судбина К.

²⁵¹ В. П. Ивић Срп. народ 28.

²⁵² Живковић Речник 170.

²⁵³ Редуција групе -вљ- у итеративним глаголима на -вљати и трпним придевима ових глагола констатована је у многим штокавским говорима, и од самог почетка наше научне дијалектологије. Бележили су је: Белић ДИЈС 161; Станојевић Тимок 386; АП-БМ Ресава 277; Јовић Трстеник 73; Симић Левач 209-210; Стевановић Црна Трава 192; Богдановић Алекс. 131; Реметић Шумадија 152-153 и други. Што се тиче суседних говора ствар изгледа овако: у Сврљугу *вљ* > *љ*, али „оваква упрошћавања не иду доследно те имамо: *добављамо* (...), *свадба се углавља* (...), *никако се не јавља*“ — Богдановић Бучум 44; у Лужници упрошћавање групе није констатовано, али ни посебно истраживано: „Група -вљ се сачувала у: *осјављамо*, *ојрављамо*, али: *осјавен*, *ојравен* — Ћирић Лужница 54. Судећи по овим констатацијама ГП су најдоследнији у чувању ове групе.

²⁵⁴ Појава губљења вокала *и* у 2. л. јд. и мн. императива после које долази до асимилације по звучности у групи -жш- позната је многим говорима, в. нпр. Богдановић Бучум 36; Богдановић Алекс. 118; Барј. НП-Сјен. 101; Реметић Шумадија 325; Симић Левач 178 и други.

212. Супституције условљене асимилацијама по месту и начину творбе у медијалним секвенцама забележене су у следећим случајевима:

-*ми-* > -*ни-*: *ја́ниџим* ДП Кр М П Ш, *уја́ниџили* П По, *зајаниџила сам* Гњ Оц Л; али: *ја́мџим* Б, *ја́мџела сам* З. Судаћи по броју примера са *н м. м* и местима у којима су забележени, може се рећи да је појава општа, а примери без супституције спорадични²⁵⁵.

-*ни-* > -*ми-*: *једамџиџи* В Ј Кр М Оц.

-*нб-* > -*мб-*: *бомбо́на–бомбо́не* Г З О Сп Ц, *бомбонџија* О; али: *бомбо́не* Кр²⁵⁶.

-*зм-* > -*зн-*: *у́знем–у́знемо*, *у́зни–у́знџе* Гњ Л С Б ПР Т Ц ДП Ј Кр О Ш — што значи на целом простору.

-*џм-* > -*џн-*: *о́џнем–о́џнемо*, *о́џни–о́џнџе* Гб В Л Ј М К Кр ДП З Гњ Р П Ц Ш — што значи на целом простору. За случајеве из последња два става Радоје Симић каже: „У сложених глагола од старе основе *а-џи* иза *џ-* или *з-* из префикса (...) поред ређег *-м-* далеко чешћи и обичнији у говору је глас *-н-*“²⁵⁷. ГП познају само глас *-н-* у оваквим случајевима.

-*вн-* > -*мн-*: *гу́мно* Ј, *Ра́мин дол* Ос, *ра́мна* ливада Л, *ра́мно* Ј, *сџо́мна* ПР, *сџо́мненце* ПР; али: *гу́вно* Гб В Л М К Оц По Т, *ра́вно* П, *равниџиџе* К, у *равницу* Б, *ода́вна* Б, *ода́внаша* Гб, *џџвно* Гњ Оц, *сџџвни се* Ц, *сџвне* По, *сџо́вна* К, *сџо́вне* Гњ. Како се из наведених примера види, асимилација доследно изостаје у зони I, а доследно се спроводи у примерима *гу́мно* и *ра́мно* у зони II (карта 21).

-*мљ-* > -*мњ-*: *земња́* Ј Ос, од *зџмњу* Кр, *земња́ни* Р, *земња́но* Р.

Процес олакшавања изговора ишао је и даље до *-вњ-*: *зџња́* Б В М К Оц, стране *зџње* О, по *зџњу* ДП По Сп, *зџња́не* Гњ Оц, *зџња́но* По О П, *зџни́к* ДП З (= подрум), *уџиџо́вњена* Т. Међутим, асимилација се не спроводи доследно, јер су бележени и овакви ликови: *земња́* З, *земња́не* Т, *земња́но* Кр, од *зџмљу* Кр, и једном: од *зџмју* Гп, али је исти информатор употребио и ове ликове: *зџња́*, *зџњу́*, *зџња́не* панице (чиније) — (карта 22).

-*сч-* > -*шч-*: *ја́ шчју́ва* три деца С, *џешчи́це* О (деминутив од *џеска́* — руковет пожњевена жита).

-*шн-* > -*сн-*: *ти си у́месна* О.

-*шл-* > -*шљ-*: *џиџшљер* Гњ, *џиџшљера́ј* Гњ З Т.

-*шн-* > -*шњ-*: *вршња́к* Г Кр, *вршња́к* М (= сач), *лџшња́к* В Ј Кр М, *џа́шња* М (кош за чување сувог меса). Појава није доследна, јер има и оваких примера: *вршња́к* Гб, *лџшњик* Оц.

-*њс-* > -*нс-*: *деџи́нсџиво* В, *ко́нска* ко́ла Б, *сви́нска* ко́жа Б, *сви́нсџи* опњци Р (опанци од свињске коже).

-*лњ-* > -*лњ-*: *до́лња* ма́ла В, *до́лњи* кра́ј В Ј Кр М, *до́лњу* чељушку Сп; али: *ја́ нечу́* да сам *џодо́лња* ДП (тј. да будем сиромашнија).

²⁵⁵ За овакве случајеве Радоје Симић вели: „Глас *-н-* место *-м-* изговара се испред конс. *-џ-* у основи глагола *ја́мџиџи* и од њега изведених речи“ — Левач 180.

²⁵⁶ „Испред лабијалних оклузива *џ* и *б* изговара се, обрнуто, сонант *м* наместо *н*“ — Симић Левач 180.

²⁵⁷ Симић Левач 179.

-нђ- > -мђ-: *ѡрамђија–ѡрамђије* Гњ (прангија > пранђија > прамђија).

-нђ- > -њђ-: *ањђел* Ц, *Свети Рањђел* В С, *дунђер–дунђере* ДП.

-чк- > -шк-: *кашкаваљ* Кр Оц Р, *кашкаваљница* Оц М, *кашкаваљница* Л.

-гл- > -гљ-: *ѡгљи* В М, *ѡгљим* К Сп, *ѡгље* П С Гњ (али једино: *ѡриѡгљи га*, *сѡгљи га*, значи, када није у питању глагол *ѡгљим* који значи оно што је у књижевном језику глагол *ѡгљити*).

213. Дисимилација по месту творбе остварена је у примеру *накѡнче* Л. Исти овај пример бележен је и без дисимилације: *накѡнче* Ј, као и *коњче*, *коњчеѡија* В Ј К Кр М Оц.

214. Супституције у медијалним секвенцама условљене дисимилативним процесима бележене су у следећим случајевима:

-дњ- > -гњ-: *бѡгњак* Ш (бадњак), *Бѡгњи дѡн* П, *Бѡгња вѡчер* Оц, *ѡрегња* М Ц, *ѡрегњица* Т (предњи део кошуље), *ѡрегњиѡиѡа* Сп, *сѡгњиѡиѡа* Б (то су предњи и задњи трап запрежних кола), *ѡслѡгњи рѡт* С, *ѡслѡгњо* О, *срегња* Сп Ц Г, завршил *срегњу шкѡлу* К. Међутим, појава није општа, јер су бележени примери: *Бѡдњи вѡчер* ДП, *Бѡдњу вѡчер* Ј, *бадњак* Ј, *бадњачиѡи* Ј, *ѡслѡдњи* ДП, *ѡредњо* О.

-мњ- > -мљ-: *сумња* В Кр, *сумњамо* М, *сумњиво* Оц; али: *сумњам* Ј.

-мј- > -вњ-: *ѡавњаѡн* По, *Тавњаѡница* Ос (ојк.). Процес је у овим примерима могао бити прво асимилативне природе у *ѡамњаѡн*, па онда дисимилацијом у *ѡавњаѡн*.

-ѡч- > -вч-: *клѡвче* В Ј М Ц, *сковче* В М, али су бележени и следећи ликови: *клѡмче* Кр, *клѡвче* Кр, *скоѡче* Кр, *скоѡча* Ј. Слични овима су и примери: *дѡвка* Гњ Оц и *дѡѡка* Гп (рупа).

-ѡљ- > -кљ-: *ѡекља* Ц (именица петља), у све воли да се *ѡекља* М, *ѡекљамо* како мѡжемо П, *ѡѡекљано* Гп, *ѡекљавина* М.

215. За односе -зм-/ѡзм- и -см-/шм- у турцизмима *чизма*, *чесма* релевантни су следећи примери: *чѡзме* Ј, *чѡзме* В М Оц Р, *чесма* Ј, *чеѡма* Гб Гп М О К. Према томе може да се каже да је у зони II *чесма–чѡзма*, а у зони I *чеѡма–чѡѡзма*. И код Шкаљића је *чесма* и *чеѡма*, али само *чизма*²⁵⁸, што значи да је у речи *чѡѡзма* у зони I извршена једна врста даљинске асимилације (в. карту 23).

216. За дисимилативно упрошћавање секвенци -сц- и -шч- релевантни су следећи примери: а) За -сц-: *ѡцкљѡло* Ш (= исцаклило, исколачило очи), *ѡцрѡјаѡе* свѡ Гб, *ѡраѡи* Гб, *раѡѡѡиѡа се* В. Поред примера са редукацијом има и примера без ње: *ѡцкљѡло* Ц, *ѡцѡѡди се* Ц, *ѡцѡѡливују се* М; као и без претходне африкатизације: *ѡѡсѡкоше* Ц, *ѡѡсѡче* Ј, *ѡѡѡсѡрѡмо* млекѡ В.

б) За -шч-: *баѡшча* Кр, *баѡшче* Б, *баѡшчу* сам манѡла да сѡдим К, *баѡшчѡвѡнлук* Гп (упор. тур. *bahçe*)²⁵⁹; *гуѡшчѡѡија* Оц, *миѡшчѡѡија* М, *коѡшчѡѡине* Гп, *коѡшчѡѡиѡе* Б, *ѡраѡшчѡѡина* Гп ДП ПР Сп, *ѡраѡшчѡѡинка* Т, али: *кѡчѡина* М (кост), боли ме нога у *кѡчѡинку* М (зглоб), *кѡчѡинке* Ј, *ѡраѡшчѡѡина* К, *ѡраѡшчѡѡинка* Оц (и *ѡрасѡѡи* Ј).

²⁵⁸ Шкаљић Турцизми 172 и 178.

²⁵⁹ Шкаљић . д. 123.

Дисимилативно упрошћавање група *-ци-* и *-ич-* карактерише многе штокавске говоре²⁶⁰. За ГП могу да се извуку ови закључци, полазећи од наведених примера: а) турцизам *баишча*, *баишованлук* среће се углавном у I^б типу; б) ликови *кошчи́на*, *йрашчи́на* су, такође, одлика I^б типа. У зони II и I^а типу је *кочи́на*, *йрачи́на* (додуше и *йраси́ћи* у зони II). Упоређено са стањем у Лужници и Сврљигу ситуација је оваква: *баишча* није забележена ни у Лужници, ни у Сврљигу (место ње *гради́на*); у Лужници је: „у говору I^а и у зони II *кочи́на* : *кошчи́на* у I^б“²⁶¹, у сврљишким говорима групе се доследније упрошћавају у сврљишко-заплањској зони — говору Белог Потока²⁶².

217. Даљинска асимилација бележена је, наравно, и у ГП. Када је у питању ова асимилација треба одмах указати на две карактеристичне изоглосе. То су ликови придева *мали* и ликови глагола *слэгне* и *излэгне*:

а) *ма́ненка* ДП Ц (мала), *мъ́нечка* Гњ, *ма́ненко* Гп, *ма́нечак* З, *ма́нечко* Т, *ма́нечка* Ц. Овакви ликови, како се види, срећу се само у I^б типу, и то од Ц узводно. Напоређо са овим ликовима срећу се и ликови са *л*, али ређе: *ма́леца* Т, *мъ́лечак* О Сп, *ма́лечьк* Сп. Ликови са *н* не срећу се никако у зони II и I^а типу (карта 24);

б) *слэгнем* до́ле Ј, *слэгли* при чесму́ Ј, *слэгли* у дру́то село́ Ј, *излэгнем* го́ре Ј, *излэгну* из шу́му Ј, док *излэгнем* умо́рим се Ос. Овакви ликови, како се види, срећу се само у зони II. У зони I је једино: *слэ́зем*—*излэ́зем* (карта 25).

Наводим остале случајеве ове асимилације: *алџи́лџерац* П, *жаши́йо* В Л С ДП, *жы́шійо* Гб М, *изластџи́л* мо́тку Ц, *нара́стџре* шу́му за о́вце Гб, *њэ́кња* С (према *не́кња* К Оц), *узетмџе́ње* ми нејé добро́ ДП, *чу́шнем* П, *чу́шну* га с но́гу З, *рэнгер* Г (рентген), *шу́шени́це* М („сушеница“ — сушено месо), у *шу́шину* С, *шу́шџер* Сп.

218. И даљинска дисимилација је присутна у ГП. Она се испољава у два вида:

а) у виду супституције једних сугласника другима: *крнџл* Ц (карнер), у *рџлну* ДП, на *рэнгел* да се преглџда К, онџ че ме *слимџу* Сп, *слимџше* ни Оц, некаквџ *флизу́ре* Гп. Овде спадају и примери: *волџење* В, *гонџење* О, *молџење* Ш, *носџење* Т, *йалџење* М, *шалџење* Ц;

б) у виду испадања појединих сугласника због дисимилативних процеса: да влади́ка *благосџви* П Р (поред: влади́ка *благосџџџвља* П), *ваџџр* Оц, *ваџџри* К, *ваџџи́рјџ* З, *уваџџи́рил* се З, *комџџи́р* К Оц, *комџџи́ри* М По, *комџџи́ре* ПР (поред *крџмџџи́р* В Гњ Гп Ј). И овде су поједина лична имена без *-л-*, често и са супституцијом *а* са *о*: *Борџсов*, *Брани́сов*, *Љубџсов*, *Ради́сов* и сл.²⁶³

Овде се, такође, запажа једна изоглоса која обухвата само I^б тип: *кру́ша* Гп Кр Ц, *кру́ше* Г Ц Т, *йод кру́шу* ДП, набџри си од *кру́шеџше* Б, узни́ од *кру́шеџше* З, *йри кру́шу* Гњ. У зони II и I^а типу је једино *кру́шка*. Овде би могао да буде и морфолошки моменат у питању — други суфикс.

²⁶⁰ В. о овоме у: П. Ивић Галип. 144; Реметић Шумадија 198–199, и у овим радовима наведену богату литературу.

²⁶¹ Тирић Лужница 53.

²⁶² Богдановић Бучум 44.

²⁶³ Тумачење губљења *-л-* у примерима типа *Борисав*, *Борисављев*, затим *благосџџџи* дао је Слободан Реметић, као и њену раширеност у штокавским говорима — в. Реметић Шумадија 202 и нап. 568.

219. Супституције у медијалним секвенцама на бази африкатизације забележене су у следећим случајевима:

-*йс*- > -*йц*-: *лийцáла* О, *лийцóйине* Оц, *йцéйа* Ц, *йейцйје* Ц (али: *лийсáла* М);

-*йш*- > -*йч*-: *лийче* О, *да лийчеш* Т, *йчéшћи* Ц (али и овде: *лийше* М, *йшéшћи* М);

-*жб*- > -*цб*-: *вéцбају* Ј, *на вéцбу* Ј М, *кóњат је извéцбан* ДП, *извéцбане* ДП;

-*нс*- > -*нц*-: *ордонáнци* Ш (што и не мора бити африкатизација у питању, већ туђица усвојена у том лику).

220. Када се у сандхију или између основе и префикса нађу сугласници различити по звучности, долази до регресивне асимилације, а потом и африкатизације. Примери:

-*й с*-: *брацка* работа Б, *ййроцће* погáче Гњ, *ййроцко* селó С.

-*й (< d) с*-: по *беогрáцка* селá К, *богáцйиво* М Т, *госйóцко* Ос, *грáцка* црква Р, *оцечé* О П, *оцйўтра* Гб Ос С (= од сутра, тј. јутрос), *одоцйўтра* ДП (= од оцутра, тј. од јутрос), *срéцело* В (сред село, центар села), *срóцйиво* Оц. Ова африкатизација се не остварује доследно, јер су бележени и примери типа: *земљорáййсво* П, *йойсйримо* млекó В, *ойшéкоше*Ц, *ойшéче* Ј.

-*ч с*-: *ја це* напúпам бомбóвће Сп, *кудé це* издéвамо Гб, *кудé це* сéлимо З, *це* жéни Гп, *це* упознајéмо В, *це* опечé М; *ја ци* једém Б, *ја ци* мрднем П, *óн ци* бúде овчáр Л, *ја ци* кúпим С, *ја ци* íдем Ос и сл. У овим примерима ради се о споју ч из помоћног глагола после редукције *е* или *у* и *с* из заменичких енклитика: *ч(у) с(е)* женим > *це* женим; *ч(е) с(е)* селимо > *це* селимо; *ч(у) с(и)* купим > *ци* купим. Овако и Белић тумачи ову африкатизацију²⁶⁴, а иначе појава редукковања облика помоћног глагола је веома честа у овој зони (упор. нпр. следеће примере: *Кудé ч?* К Сп Т — *куда ћеш*; *Како ч* дрúгојече? Гб — *како ћеш другачије* и сл.).

221. Поједине медијалне секвенце се упрошћавају елиминацијом првог или другог члана секвенце. Забележени су следећи случајеви:

-*дс*-: *óсусйиво* Гп Ш, *йрéседник* Гњ, *срéсйиво* Р;

-*кй*-: *барјáййáр* С, *двá барјáййáра* Оц, *барјáййáри* М;

-*сй*-: *бóлесан*, *жáлосан*, *йóсан*, *рáдосан* — тако на целом простору. Али ова медијална група се држи у редним бројевима, без обзира што се као финална код основних упрошћује: *јединáјес–јединáјесйи*, *йéйнаесйи* итд.

-*шйв*-: *дрúсйиво* Гб, *дрúшйиво* Ј.

Интересантна је судбина групе -*кв*- у *бúка*, *бúке/бúће*, *букáр*, *бúкова* горá — како се једино говори на целом простору ГП, па и шире. У старословенском језику је било: Нјд. *воукъи*, Гјд. *воукъве*, Дјд. *воукъви*, према којима је образована форма *буква*, како је данас у књижевном језику. Изгледа да су говори ове зоне сачували изворни лик без *в*, а не да су га касније редуковали.

²⁶⁴ Белић ДИЈС 216.

Судбина финалних сугласничких група

222. Финалне сугласничке групе се доследно упрошћавају отпадањем ден-талног плозива:

-*сш*: *áвгус* Т, *брѣс* М, *крѣс* Гб Л По, *кóрис* О, *лис* Гб М Ос, *младос* Гб Ц, *мо-гућнос* ДП, *мóс* Г Гб З С Сп, *нѣсвѣс* Б, *йáкос* Гњ, *йóс* Ј Гп Кр Ос, *йрйчѣс* В Г Ј С, *йрѣс* В Ј Кр М, *радос* О, *чѣљус* По; *цѣрс* В Кр, *чѣрс* Ј М; *дванáс* Р, *шѣс* Г К ПР С, *шеснáс* ДП и сл.

Поводом ових примера ваља дати следеће напомене: а) од *брѣс*, *йрѣс* множина је: *брѣсшови* (ако није, што чешће је *брѣсје*), *йрѣсши*, тако и у деминутивима: *брѣсшѣк*, *йрѣсшѣк*; б) од *крѣс*, *чѣс* је *крѣсшим се*, *чѣсшим (се)*, *йрчѣсшим (се)*; али је код *маз* сачувана старина.

-*зд*: *грóз* О Ц; тако *грóзје* В К М О, *грóзјице* С Ц; али је у деминутиву *грóзѣк* Ц Г.

-*шш*: *вѣш* човѣк В Ј Кр М, *пáви се нѣвеш* З; али *вешшйна* М, *вѣшшя* Сп²⁶⁵.

-*жд*: у мом материјалу нема лексичких примера, али се могу за илустрацију прихватити примери *дѣж* и *чѣж* које наводи Новица Живковић у свом Речнику пиротског говора²⁶⁶.

223. Финалне групе у страним речима се недоследно упрошћавају. Ово, изгледа, зависи од лексеме у којој се јављају. У појединим се упрошћавају, у поједи-ним не. Записани примери су:

áсвалш Ј П С, *лívш* Т, *фрónш* З, *цѣменш* Г Ос Р; *кóмбáј* К Т Ос Сп, *йрѣфѣк* О (= перфект), *цандáр* З²⁶⁷. Нису бележене форме типа *цѣменаш*, *цѣнаш* и сл.

Испадање и уметање сугласника

224. Испадање сугласника се манифестује као потпуна редукција поједи-них сугласника унутар једне речи, или у сандхију, али у оквиру исте нагласне це-лине²⁶⁸.

а) Испадање сугласника у оквиру исте речи забележено је у следећим случа-јевима:

К: *чешшре* Ј — у зони I нема ове речи.

Ж: ја *каем* З, он *кае* З, попадали, *кае*, од глади З, како да ти *каем* Сп, он *кае* Сп. Како се види, испадање *жс* у облицима глагола *кажсем* среће се само у два ме-ста I^б типа.

²⁶⁵ Речи *йрегриш* и *йриш* изгледа да су непознате ГП. У спонтаном разговору нису се могле чути, а одговори по упитнику су: за „пришг“ је *йлик* Ј В М Кр; за „прегшг“ *нарáмак* Ј В Кр, или „нагрѣбла сам *једнѣ шáше* жито ис прѣсек“ М.

²⁶⁶ Живковић Речник 35 и 170.

²⁶⁷ Упрошћавање група -*зд*, -*сш*, -*шш* је широко распрострањена појава. „Овакво упрошћавање група *сш*, -*шш*, -*зд* покрива огромна пространства српскохрватске језичке територије. Појава је, на пример, захватила све говоре призренско-тимочке, К-Р и С-В основе“ — Реметић Шумадија 218. У напмени под текстом дат је исцрпан списак литературе.

²⁶⁸ Михаило Стевановић испадање сугласника објашњава дисимилацијским процесима — Стевановић Грам. I 108.

В: *џраи́л* је Оц, *ср̀би* ме сна́га Сп, *ср̀би* ме глава́ М, *ср̀бе* ме длáнови Оц, чéшамо се где ни не *ср̀би* Г Ц, *ср̀беж* В Ј Кр М, *суде* Гб ДП Р М Оц (= свуда), *суде* рéдом Гп.

Л: нéмају стру́ју па си с венéр *свѣ́ше* В, лáмпа по́јако *свѣ́ши* од гасáрче Гб.

225. У сандхију испада *д* из клитике *кад*, а да би се ово остварило, она треба да стоји у прсклитичкој позицији. Ова појава је забележена само у појединим местима I^б типа: *ка њо́йрѣбе* човѣку ДП, *ка ја́ дојдб* ДП, *ка њри́одиш* мóраш да се клáњаш ДП, *ка ои́и́де* ДП, *ка е Вели́гден* Гп, башта́ *ка мéне* дава́ ПР, *ка сам дошлá* ПР, *ка ви́ка* (плаче) оно му се шíре плу́ћа Кр, *ка је лóше* врéме Кр, *ка њóјде* нá гóсје Кр, *ка њзју́иро* З, *ка ои́и́ду* З, па *ка у сийгне* З (па кад је стигне).

226. Супротно испадању је појава уметања појединих сугласника у речима где им није место, те ту егзистирају као сувишни, паразитски сугласници. Такви су следећи случајеви: *вршáлница* Б, *вршáлнице* Гњ, *белви́це* Гп Кр По Т (врста шљиве), *дѣвѣ́елина* Гб К, *жѣ́твалица* М (и *жѣ́твалица* код истог информатора), *кокошкарник* М, *комéндија* Ц, *млаи́йине* Т (али *маи́йине* Гб М Оц — мотке о које се беси месо да се суши), *џáвучина* О, *џáсџуш* Ос (пасош), *џолóвнице* Гп С (половина хлеба), *џуклóйине* С, *џейлénка* О; влади́ка *благосѣ́и́вља* П, *змурнул* га у вóду Ш (можда и није реч о глаголу *зурнем*, већ *гњурнем*, *загњурим*, па нда супституцијом *гњ* > *гм*), не могъл да *обдрж́и* Ш, бобо-Вѣрка *сѣвасáла* рáботу М, *кад сѣвáше* че се врне В, *сѣвасáло* ДП; понекад се облици овога глагола употребљавају и са упрошћеном иницијалном групом: *сѣвáше* Гп ДП, *сѣвáшемо* По (поред: *сѣвасáмо* квó џмаома за рáботу Оц, тј. свршисмо посао); *кóрлаво* Т (кораво, тврдокорно); *џрвња* му женá умрѣ М; *нóчњом* џду Т, *џзбрдно* па се умóрим К.

Метáтѣза

227. Појава метатезе забележена је у следећим примерима:

барјáк (упор. тур. *bağrak*)²⁶⁹, *гáрвање* По, *грóјзе* Ј, *лóјзе* Ј, *кóјбан* Т (кобмајн), *корéла* те изéла О (колера), до *Крушумлију* С, *нáлуне* J²⁷⁰, *џлáндишѣ* Ј, *џлейџицање* ДП Кр (петлицање, патлицани), *џокрѣве* Гњ З; *забоварѣла сам* Гп ДП З, *џлáндују* Ј, *чѣми ни се* М (чини ми се).

Како се из броја примера види, појава метатезе није широко заступљена у ГП. Општији значај има једино метатеза секвенце *-зј-* у зони П у *грóјзе*, *лóјзе* (в. карту 26).

Сугласници на крају речи

228. Иако ГП спадају међу периферне штокавске говоре, они доста добро држе звучне сугласнике на крају речи. Десоноризација, уколико постоји, само је делимична²⁷¹. На пример: *лѣбá* Гњ П Ш, *лédш* М, *оргáнизс* О, *џри́дш* Ц, *симидш* (упор. и тур. *simid* и *simit*)²⁷² и сл.

²⁶⁹ Шкаљић Турцизми 113–114 и 121.

²⁷⁰ Код Шкаљића *налуне*, *нануле* и *налуле* (тур. *paňne*) — Шкаљић Турцизми 485–486.

²⁷¹ Познато је да се у неким периферним штокавским говорима, као што су врањски и џаковачки, затим неки говори Црне Горе, место финалних звучних сугласника изговарају џикови безвучни парњаци — в. чланак Ђсима Пеце *Изговор звучних сугласника на крају речи у срџскохрвајском језику*, ЗбФЛ IV–V/1961.

²⁷² Шкаљић Турцизми 565.

Постоје два примера са потпуном десоноризацијом, који се срећу на целом простору ГП: *комаѝи* и *зѝлок*. У оба случаја се ради о комаду и залогату хлеба, па је могуће да је лик са десоноризованим сугласником почео да се употребљава и ван устаљене синтагме (*зѝлок лѝб*, *комаѝи лѝб*), у којој се у сандхију врши асимилација по звучности. Пре ће бити, када се ради о речи *комаѝи*, да је задржан изворни грчки лик (упор. *κομμάτιον*).

О неким међусугласничким односима

229. Као и у другим српским говорима, и у ГП постоје примери у којима се испољавају одређени консонантски односи²⁷³. Примери у којима се они испољавају каткад се срећу на целој територији, а каткад захватају уже арее, те могу да буду фактори микродијалекатске диференцијације. За ГП релевантни су ови односи:

Г : З: *слѝгнем–излѝгнем* (у зони II) : *слѝзем–излѝзем* (у зони I) — карта 25.

К : Г: *коѝа* Гњ Гп ДП ПР; *гоѝа* В Ј Гб К Оц М (= много). Однос је опет територијално условљен, јер се лик са *к* среће само у I^б типу.

К : П: *кроз* Б Ј К М Т; *ѝроз* В Гб Л.

Г : Л: *него* В Ј К Л М Оц Ш; *нело* ДП ПР.

Т : Д: *ѝѝрес* Ш, *ѝѝбош* Гњ Ос; *адреса* Оц Р С, *дѝбош* К М Ш.

Г : Д: *сѝг(а)*, *ѝѝг(а)* Б В Гб ДП Ј Кр М ПР Сп Ц Ш — значи на целом простору (од старог *съгда*, *ѝѝгда*).

М : Н: *багрѝн* В Ј Кр М, *багрѝнов цвѝт* Гб Л Р Ц; према *багрѝн* иде *багрѝње* — тако на целом простору.

В : Ј : К : Н: *ѝѝј* (у зони I и зони II) : *ѝѝва/ѝѝј* (у I^б типу); *ѝѝј* (зона I и II) : *ѝѝј/ѝѝва/ѝѝка/ѝѝна* (у I^б типу) — карта 16.

Недоследности система ГП у држању резултатна ранијих гласовних ѝромена

Судбина финалног *л*

230. Судбина финалног *л*, како је познато, није иста у свим говорима призренско-тимочке зоне. У тимочко-лужничким и сврљишко-заглањским говорима *-л* остаје неизмењено²⁷⁴; у призренско-јужноморавским говорима како где: у јужноморавском дијалекту *-л* > *-ја* „у облику једнине мушкога рода партиципа претерита“²⁷⁵; у Сретечкој жупи као „нарочита особеност је замена *-л* на крају речи и на крају слога уснено-зубним сугласником *в*, и то у свим категоријама“²⁷⁶; у љаковачком говору *-л* > *-о*, али *-ал* > *-ао* > *-а* са морфологизацијом *-(j)а* у радном придеву²⁷⁷.

²⁷³ В. Богдановић Алекс. 134–135; Реметић Шумадија 206–210; Реметић Призрен 433–436.

²⁷⁴ Белић ДИЈС 583–596; Богдановић Бучум 17; Станојевић Тимок 383; Ћирић Лужница 34; Вукадиновић ГЦТВ 93–95.

²⁷⁵ Белић ДИЈС 596; Богдановић Алекс. 104–114; Реметић Призрен 419–422.

²⁷⁶ Павлов. Срет. ж. 80.

²⁷⁷ Стевановић Ђаковица 132–135.

231. Савремено стање ГП генерално потврђује напред изнесену тврдњу о неизмењености *-л*, али уз ове опаске: а) у говору се срећу случајеви замене *л* са *о*; б) такве потврде се срећу искључиво у радном придеву; в) срећу се скоро искључиво у говору мушких информатора; г) случајеви су чешћи уколико је село ближе граду, или је са њиме повезано бољим путем; д) замена *л* са *о* је чешћа у зони II него у зони I.

Ради илустрације свега реченог дајемо део забележене грађе.

232. Неизмењено *-л* је најчешће код радног глаголског придева у мушком роду. То потврђују следећи примери:

зайрл се Т, *он је умрл* К, *уйрл* шмајсер у нас Р; *дошъл* О Ос, *могъл* би В С, *нашъл* О, *прошъл* М, *ојишиъл* је Р; *болувъл* је Гб, не би *верувъл* Р, *ти си дал* прасе П, *дигал* се М, *думъл* М, *искојъл* Ј, *легал* Ос, *најадъл* О, *очувъл* си толку децу Ц, *иошиувъл* нас ПР, *иредъл* сам Сп, *он што је пошејъл* и *поклъл* народ Р, неје народ *разбиръл* Т, *умејъл* Ш; *видъл* си О, *горъл* је Ј, *померъл* народ ПР, *радел* сам Г К Р, *увъл* воду К, *узъл* Ј Кр, *умръл* Ос П; *седал* па *зажуъл* очи Гб, *ја сам зайазыл* Ш, *ја сам куйыл* Сп, *курйалыл* се народ П, *најравыл* је Ј, *иушиыл* овце Оц; *набол* га В, *иробол* га Оц, *убол* ме *у* срце О; *смурнул* га у воду Ш, *изернул* се Ц, *курјак дованул* овцу Сп, *тија човек ни помогнул* М, *ошрул* се Оц, *пожинул* је, и други.

233. Код именица *-л* се држи на апсолутном крају речи, али и у средини на крају слога. Потврде су:

вишел Оц, *њигов дел* Б, *кошъл* З Ц, *оръл* В Ј Кр М (орао), *пошъл* В Ј Кр М, *расол* Оц, *сврдел* Гб, *Суводол* Б Гњ (ојк.); *белчуг* М, *делба* О, *зълва* М Т Ц, *залва* Ј, *кадилница* З, *селце* С.

234. Придеви и прилози држе *-л*, такође, на апсолутном крају и у средини речи. Потврде су:

бел В Ј Кр М, *весел* Л ПР, *дебел* П Р Ш, *округал* К З, *ћисел* М, *цел* В Л Оц С О Гп Гњ По; *оздол* кад идеш Л М Р (= одоздо); *селска* црква Р, *сиелна* крава В Ј Кр М Оц Ц.

235. Потврде за *-о* место *-л* су: *татко исјеко* јагње Ј, *искојоо* рупу Ј, у рудник *радео* Ј, *чувао* сам овце Ос, *ишао* је Ос, боље да је *умрео* Ос, *знаервиро* се Ос, кад сам *био* момак Ос, *исјео* овчар лесу Ос, *најравио* столицу Ос, *аутобус ишао* па *налешео* на њега и *нашрадио* Ос, *служио* сам војску П, где сам *сиавао* Сп, *радео* сам Ш, *нисам итражио* Ш, *Тита је рекао* Ш, док сам *ја радео* мој занат Р, *ја сам иравио* Р, *кујовоо* сам Р.

Јотовање

236. Познато је да говори II-Т зоне не чувају све резултате гласовних промена вршених у прасловенској епоси, или у ранијим фазама развоја српскога језика. Мисли се на јотовање и палатализацију. Ми ћемо овлашно указати на резултате и категорије у којима се они чувају у ГП, а детаљније се задржати на оне у којима ГП одступају од прогресивнијих говора.

237. Стара јотовања се држе у презенту глагола „код којих се садашње време образује наставаком за основу *је-*²⁷⁸, имперфекту ових глагола и изведеним речима

²⁷⁸ Белић Фонетика 124.

(док компаратив као категорија не учествује, будући да се ради о аналитичком принципу). Али нису све групе сугласника обухваћене. Примери:

С, З, Х + Ј: *и́ишем–и́ишемо–и́ишеомо, ли́жем–ли́жемо–ли́жеомо, ди́шем–ди́шемо–ди́шеомо; ко́жа, ро́гожа, ду́ша, су́ша.*

Г, К + Ј: *лѣ́жем–лѣ́жемо–лѣ́жеомо, сѣ́ру́жем–сѣ́ру́жемо–сѣ́ру́жеомо, и́лѣ́чем–и́лѣ́чемо–и́лѣ́чеомо* (ако није *ви́кам* у I^a и *ровѣм* у I^b); *лѣ́ж(а), и́лѣч* (ако није *вика́ње*, односно *рова́ње*).

Л, Н + Ј: *ме́љем–ме́љемо–ме́љеомо, жњѣ́ем–жњѣ́емо–жњѣ́еомо; во́ља, го́ља, и́доље.*

Т, Д + Ј: *крѣ́ћем се – крѣ́ћемо се – крѣ́ћеомо се, глѣ́ћем/глѣ́ћем–глѣ́ћемо/глѣ́цеомо–глѣ́ћеомо/глѣ́цеомо; ве́ћа/ве́ца, ме́ћа/ме́ца, и́рѣ́ћа/и́рѣ́ца, ку́ћа, срѣ́ћа.*

Код Б, П, М, В + Ј резултати изостају, па се срећу овакви примери: понѣли смо грѣзје да си *зѣбемо* Т, чим *и́рока́йе* олабавимо ђгањ М. У појединим местима је *зѣмља*, у појединим *зѣмља*, у појединим *зѣвња*, и само једном *земја* (карта 22).

Код група СК, ЗГ, СТ, ЖД + Ј релевантни су ови примери: *крѣ́сѣено* О, *и́рекрѣ́сѣено* П, *о́жалѣ́сѣена* женá О, *у́йројѣ́сѣени* смо М, *нејречѣ́сѣен* коњ З (нештрожен); *крѣ́шѣење* правѣше на дете М, ја сам *крѣ́шѣевáла* Ј; *искрѣ́шевамо*: дѣвера Брацо, за́ову Сѣ́јке Ј.

238. Старо јотовање се не држи у облицима трпног придева код глагола на *-им* у презенту. Белић је ово објаснио губљењем старих облика са умекшаним сугласником испред наставка *-ен* на овом терену „јер је умекшаност претходнога консонанта била само традиционална и није се у самом српском језику вршила“²⁷⁹. Примери су наведени у т. 486.

239. Глаголске именице изведене од трпног придева с нејотованим сугласником основе су, такође, без резултата старог јотовања: *волѣње* В По, *гонѣње* О, *зайалѣње* мѣзак Б, *зайѣслѣње* Г, *молѣње* Ш, *носѣње* Т, *оделѣње* Р Б, *иалѣње* М, једну свињу ци чувамо за *ранѣње* Сп, *чисѣење* Ц, *шалѣње* Ц и сл.

240. Када је у питању тзв. специјално јотовање, група *јд* остаје нејотована у облицима глагола сложених од старог *и́иш*:

до́јде З К М С Ц, *до́јдем* Т, *до́јдеш* ДП, ја *дојдо́* Гб Ј, *до́јдемо* Ј, кад *до́јдеш* Л, *дојдо́ше* С, *до́јду* Р Гњ Гп Кр Л О ПР Ос П, *за́јде* Гњ, *на́јде* Б Гб С Т, који *ће на́јде* Ј (код истог информатора *до́ђе, и́риђе*), да га *на́јду* Б, *најдо́мо* Гб П, *и́ојде* Кр, *и́ојдо́* ја О, *и́ојдемо* Ј Ш, *и́рејдем* О, *и́рејдемо* Гб, *и́ријдемо* Ј, *и́ријду* К, *и́ројде* Б Гб Л, *и́ројдемо* З Ј, *и́ројду* Ц, *чѣвѣк се сна́јде* Р, *нумѣјем се сна́јдем* О.

²⁷⁹ Белић ДИЈС 152.

241. У категорији збирних именица и понеких придева остају нејотоване групе:

П, Б, М, В + Ј: *зрџбе* Ј ДП, *дивјаџи* М (= дивљач), *дрџе* М О Ос, *здрџе* Б Гб Гњ О С, *Скојје* Ос, *снојје* Б Гб Гњ М Оц Ос, *Срџе* З, *чаршавје* Г, *црџе* О; *дивјанџи* манастир Ос, *дивје* свиње М Т, *дивји* М П, *дивјо* О, *крџе*о млекџ ДП; али: *дивљине* Т (= дивљач), ишла сам до *Плевље* Т.

242. Ново јотоване осталих сугласника показује овакве резултате:

Л, Н + Ј: *весџе* Гб Л Оц Р Ц, *зеље* В Ј Кр М К Гб, *камење* Г Гб ДП К М Оц Р Ш (а кад је у јд. *камик* збирно је *камање* — в. карту 2), *џрње* В Ј Кр М.

Т, Д + Ј: *љуџи* Ј, *љуђи* Гб М Оц, *љуђе* З Т Кр ДП Гп (карта 27), *џруђе* Ј К По (али: таџња исплетена од *џруђије* М, *џиџређије* З); *џређи*–*џређа* В Ј Кр М (за неџак се говори *брађанац* В Ј Кр М, а за рођак — *рџднина* В Ј Кр М).

С, З + Ј: а) групе *сј*, *зј* из старог **sl(ʋ)j*, **zd(ʋ)j*: *брџе* В Гб Ј М О Р Сп, *зрџе* В М О Т Ц (поред *зрџе* Ј), *зџџе* ПР, *лисје* В Ј М Кр С Т, *раскрџе* К.

б) групе *сј*, *зј* из старог **s(ʋ)j*, **z(ʋ)j*: *класје* В Ј М Кр Сп Т Ц, *кџји* В Ј Кр М, *лџје* В Кр М (поред *лџје* Ј).

Видимо, дакле, да се групе *сј*, *зј* држе, сем што се група *зј* у зони П јавља са метатезом у *зрџе*, *лџје* (карта 26). Овакво стање се подудара са стањем у сврљишким говорима²⁸⁰, док метатеза поменуте групе у Лужници изостаје²⁸¹.

243. Испред форманта основе -а- понекад се налази умекшан коренски сугласник *џ*. Ова појава се среће само у I^б типу. Ту *џ* > ч у облицима глагола: (*х*)*ваџам*, *врџам* (се), *обрџам* (се), *џоврџам* (се), како они иначе гласе на осталом простору ГП, у зони П и I^а типу. Примери су наведени у т. 191.

Палатализације

244. Недоследност система ГП у држању резултата палатализације огледа се у следећим категоријама:

а) У 3. л. мн. презента: *дрџа насечу* Ос, *насечу* шџмке Ј, *џечу* лџб В, *оџечу* прасе Г Гњ П, *руђе* ни *оџечу* Гњ, *сечу* га Гб Р Ц, *муче* се да *сџечу* за старос П и други.

б) У облицима императива: *вучи* док *можеш* Р, *насџчи* лџк По, *насџечџе* колко *можете* М, *оџџчи* лџб Гб, са згџдно: *врџи* — *џџчи* — *јџц*, а напред *мџка* П, *оврџџе* К, *џолџџи* па се *дџзај* Ос, *рџчи* ми како *џч* Б и сл.

Како се види, у питању су уједначавања: 3. л. мн. се уједначава према осталим лицима, императив према презенту. У питању су, такође, неки од најфреквентнијих глагола са основом на *к*, *з*, *х*. Али ова појава је позната и другим говорима, како призренско-гимочке зоне, тако и шире²⁸².

²⁸⁰ „Консонантске групе *сј*, *зј*, дакле, у оба се говора одржавају, с тим што се група *зј* у говору БП употребљава и с метатезом“ — Богдановић Бучум 39.

²⁸¹ Ћирић Лужница 51.

²⁸² В. нпр. Богдановић Бучум 41; Богдановић Алекс. 124–125; Ћирић Лужница 85; Вукадиновић ГЦТВ 113; Јовић Трстеник 67; Симић Левач 194 и 197 и др.

АКЦЕНАТ

245. У ГП, као делу призренско-тимочке зоне, акценат је експираторан. Његову природу описао је Александар Белић²⁸³. Релевантне чињенице из описа су следеће:

а) Овај акценат је настао у процесу скраћивања свих старих дужина: преакцентатских, постакцентатских или под самим акцентом. Нове дужине настале касније фонетским путем у процесу сажимања појединих вокала после испадања *x, j* или *v* не спадају овамо.

б) Овај акценат се изводи из два стара акцента *˘*, *˝*²⁸⁴. У процесу ликвидације квантитетских опозиција задржала се само јачина гласа²⁸⁵, али донекле и силазна природа²⁸⁶. Због бржег темпа говора у зашљанско-јужноморавском дијалекту он је оштрији и краћи од нешто блажег у тимочко-лужничкоме дијалекту²⁸⁷.

в) Што се места овога акцента тиче, оно одговара старијој акцентуацији „коју можемо врло лако реконструисати помичући нове акценте *˘* и *˝* за један слог према крају“²⁸⁸. Тако је и у чакавском дијалекту и руском језику, што значи да је овај акценат „сачувао место заједничко-словенског језика“²⁸⁹, уз једно „врло интересантно одступање: преношење акцента за један слог према почетку речи у извесним случајевима у Брању и његовој околини“²⁹⁰.

246. Павле Ивић је значај призренско-тимочке акцентуације овако оценио: „Фонолошки значај специфичности призренско-тимочког система акцентуације ванредно је висок. Упоређен са системима осталих српскохрватских говора, где је број вокала удвостручен квантитетским разликама (дуги и кратки вокал су две различите дистинктивне јединице), а обично и још више повећан интонационим опозицијама, призренско-тимочки систем одликује се битним смањењем броја дистинктивних јединица у вокализму“²⁹¹.

247. При презентацији акценатских прилика у ГП ми ћемо се, као и до сада, освртати на прилике у говорима Сврљига и Лужнице²⁹². Као користан путоказ ко-

²⁸³ Белић ДИЈС 271–287.

²⁸⁴ Који „и музички и експираторно опадају, само што је први дуг а други кратак“ — Белић н. д. 272.

²⁸⁵ „Један се слог *йо јачини г гласа* истиче међу осталима“ — Белић н. д. 271.

²⁸⁶ „... по својој природи је близак нашем краткосилазном“ — Пецо Осн. акц. 151.

²⁸⁷ Белић ДИЈС 271–272.

²⁸⁸ Белић н. д. 274.

²⁸⁹ Белић *ibid.*

²⁹⁰ ДИЈС 274. Павле Ивић у свом *Извештају* помиње такво преношење у Тешици код Алексинца (*жéна, бра́да*), али каже да географски моменат искључује врањски утицај. Недељко Богдановић узима у обзир могућност таквог утицаја, он га зове „подстицај“, због јаке досељеничке струје из врањског краја — Богдановић Алекс. 136.

²⁹¹ В. П. Ивић Дијалект. 112.

²⁹² Акцентатске прилике сврљишких говора описао је Недељко Богдановић — Бучум 47–50. За Лужницу ће се користити примери из необјављеног одељка о акценту, као и корисне сугестије академика Павла Ивића које је при припреми рукописа за штампу дао аутору. Аутор се и овом приликом топло захваљује.

в) Тип: *човѣк-човѣка-човѣче-човѣци* (кад није *љуџи/љуђи/љуђе*), тако и: *орџаџи, њасџири, џандари/џандаре*.

г) Тип: *момѣк-момѣка-момѣче-момѣци*, тако и: *врајџи, јунџи, мољџи*.

д) Тип: *овѣн-овѣна-овѣче-овѣци*, тако и: *орлоџи, њетлоџи/њетлове*.

252. Вишесложне именице м. р. Код ових именица уочавају се следећа четири акценатска типа:

а) Акцент је на иницијалном слогу у свим облицима — тип: *џријашџел-џријашџеља-џријашџељу-џријашџељи*, тако и: *Бугари/Бугаре, манастири, обичаји*.

б) Акцент је на неком од унутрашњих слогова и ту се задржава у свим облицима — тип: *учџиџел-учџиџеља-учџиџеље-учџиџељи*, тако и: *исџиџници, родџиџељи, служџиџељи, омлаџиџци, конџиџци, ойџиџци, џосџиџџи*.

в) Акцент је на затвореној ултими у једнини а пенултими у множини — тип: *болесџиџк-болесџиџка-болесџиџци*, тако и: *осуџениџци, гумеџаџи* (врста опанка), *маџаџиџни, ойанџаџи* (пастирска кабаница).

г) Акцент је на ултими и у једнини и у множини — тип: *колџедар-колџедара-колџедари*, тако и: *гуџуџиарџи* (голуб), *јединџиџи, водџениџи* (врста крушке), *ковџрџџаџи њџи* (обредни колачићи који се дају колџедарима), *џетџиџаџи њџи/џетџиџаџе њџе*.

Акцентџи именица женског рода

253. Двосложне именице а-деклинаџије. Ове именице имају следеће акценатске типове:

а) Акцент је на првом слогу у свим облицима — тип: *баџба-баџбу-баџбо-баџбе*, тако и: *џаџбе, риџбе, стџирџине, бџчџе, коџже, њџве, стџене, џрџе/џрџе* и сл.

Овом акценатском типу припадају и именице м. р. а-деклинаџије: *деџда-деџде, чџиче, уџђе* (поред: *деџдеџви, уџђеџви, чџичеџви*).

б) Акцент је на другом слогу у једнини и ОП, а на првом у вокативу и множини — тип: *женџа-женџу-женџо-женџе*, тако и: *буџа-буџе/буџа-буџе, вџиџка-вџиџе, овџа-овџе, сестџира-сестџире, свиџња-свиџње, челџа-чџеле, грџеџа-грџеџе, игџла-игџле, мџиџла-мџиџле, свџеџа-свџеџе* и сл.

в) Акцент је на другом слогу у једнини, али у ОП прелази на први — тип: *руџка-руџку-руџо-руџе/руџе*, тако и: *водџа-водџу, воџсџка-воџску, главџа-глаџву, горџа-горџу, дуџиџа-дуџиџу, браџаџа-браџу, зџевџа-зџевџу, рекџа-реџку, средџа-средџу, снаџа-снаџу, стџиџрана-стџиџрану, џиџраџа-џиџраву*.

254. Именице а-деклинаџије са двосложним основама имају акценат на првом слогу, и ту га задржавају и у осталим облицима — тип: *џлаџнина-џлаџнину-џлаџнине*, тако и: *гоџдина, џстџина, руџдина, стџиџоџина, џџвџина*.

255. Именице женског рода на консонант, уколико нису пришле а-деклинаџији, или промениле род, имају акценат увек на првом слогу — тип: *Бџдџња вџечџер — Бџдџњу вџечџер — Бџдџње вџечџери*, тако и: *боџлес, јџесџен, маџиџтер, џаџметџи, џроџлеџи, стџаџрос*.

256. Остале вишесложне именице женског рода могу имати акценат:

а) На првом слогу: *виџруџиџка* (вихор), *џџетџиџаџиџа, заџдџруга, јаџбуџка/јаџбуџка, краџстџавиџа, куџкаџвиџа, ноџвина* (дневни лист, овде ова именица није у форми плуралија тантум), *неџдеџља, џроџиџаџиџа* и сл.

б) На неком од унутрашњих слогова: *вуйа́рка, гребу́ља, качамíљћа, кои́лај-ка, ногáвица, њера́шка, њрегáча, њрејра́љоџина, ређи́ја, сти́раоџи́ја, удави́ца* и сл.

в) На финалном слогу: *босочá, гладочá, голочá* (све три у О), *женишџи́на, мушџи́на* (обе забележена у Б), *мокриња́, џи́љкана́* Кр С.

Акцентаџ именица средњег рода

257. *Именице са једносложном оснóвом.* Ове именице разликују три типа акцентуације:

а) Акцентат ја на првом слогу и у једнини и у множини — тип: *брдо–брда*, тако: *врело, гувно, добо, дрво, зрно, коло, џоље, рало, село* и сл.

б) Акцентат је на првом у једнини а на другом у множини — тип: *лозје–лозја*, тако и: *жџи́о–жџи́а, гњездо–гњезда́* (кад није гњездало).

в) Акцентат је на финалном слогу и у једнини и у множини — тип: *влакно–влакна́*, тако и: *ведра́, вина́, млека́, мира́, ребра́, села́, сукна́* и сл.

258. *Именице ср. р. са множинским џроширењима.* Ове именице показују следеће типове акцентуације:

а) У облицима правилне множине акцентат не мења место: *близнé–близнéџа, време–времена, дудучé–дудучéџа, коџилé–коџилéџа, нако́њче–нако́њчеџа, оделéње–оделéњеџа, џарчé–џарчéџа, рамо–рамена, сéме–сéмена, сирочé–сирочéџа.*

б) Овако се понашају и вишесложне именице које не проширују основу — тип: *врешéно–врешéна*, тако и: *бробџи́нала* (мравињаци), *куџи́џила, остџи́рила* (брусеви), *раскрџа* и сл.

в) Уколико се ради о суплетивној множини саграђеној суфиксом *-џиџ/-џиџи* уочавају се два типа:

тип са акцентом на суфиксу: *класџи́џи, кучџи́џи, магарџи́џи, џилиџи́џи, рукавџи́џи;*

тип са задржавањем места акцента из основног лика: *висџи́анџи́џи, другáрџи́џи, јелéџи́џи, забџнџи́џи, кожџуџи́џи, крава́јџи́џи/крава́јџи́џи, јаганџи́џи, џи́џиџи/џи́џиџи* и сл.

г) Код збирних именица саграђених суфиксом *-џиџа* акцентат пада на *и* од суфикса: *девојче–девојчеџи́џа*, тако и: *близнџи́џа, дуџеџи́џа, коњчеџи́џа, коџилџи́џа, момчеџи́џа, шџембеџи́џа* и сл.

д) Ако се овим именицама придодаје хипокоритичка или пејоративна емоционална нота акцентат, такође, пада на *и* од суфикса: *кошеџи́џа, џуџеџи́џа* (џуповчиџи); *девојчеџи́џиџа, дечџи́џиџа, дрвџи́џиџа.*

Али, ако преовлада збирно значење над пејоративним, акцентат се сели са суфикса на основни лик: *јагњџи́џиџа, јаџи́џиџа, могаџи́џиџа.*

Проклиза

259. Преношење акцента на проклитику је доста честа појава у ГП. Слично је и у говорима Сврљига и Лужнице, док се у говору Алексиначког Поморавља „јавља у врло малом обиму“²⁹⁴. Преношење се остварује са именица, придева и бројева на предлог, а са глаголских облика на негацију *не*. Да би дошло до преношења

²⁹⁴ Богдановић Алекс. 137.

потребно је да је акценат тоничке речи на првом слогу (нпр. Н вода́, ОП во́ду, лока- тивско значење *низ-воду*). Ево довољног броја примера који ће ово потврдити:

на-воду Гб С Ц Т О М ПР, *низ-воду* Гб, *на-госје* Г, *на-госџи* Л М, *на-главу* Б З Т Ц, *ио-главу* Ц, *до-главу* Т, *на-гушу* Л, *од-глади* З, *у-дан* З, *до-зем* Л М, *на-зем* М, *ио-зем* Ц, *у-зем* М, *од-земи* О, *на-земи* Гп Гњ ДП, *на-ногу* Гб Т, *за-нође* Т, *на-руку* С Т З Гњ ДП, *исџод-руку* Л, *на-руђе* Л Оц, *из-руђе* О, *у-руђе* Ос Гб М С З, *на-очи* Гб З, *у-очи* С, *џред-очи* ДП, *на-нос* П Ц, *на-уста* Гб, *у-џоље* М С Г Гњ, *у-реку* Гп, *над-огань* По, *на-сџрану* Ц З О, *од-дом* Т, *у-свеџи* О, *уз-брдо* Сп, *у-рудин*, Б, *џреко-леџи* С, *џре- ко-ноч* По, *у-ноч* Т, *до-џролеџи* Б, *у-џролеџи* Б, *до-јесен* Б, *у-џладне* ДП;

на-суво Ц, *у-џџвно* ДП; три смо једна *ио-друго* Б, пресече га *на-чеџири* Ц; ја тој *не-знам* М, ја жену́ту *не-знам* Г и сл.

Аџонација

260. Са прокллизом је унеколико повезана појава атонације. Она може да буде потпуна и делимична.

1. Потпуна атонација се остварује у синтагмама у којима зависни члан остаје потпуно без акцента. Постоје неколика таква случаја:

а) зависни члан је одредба сродства, старосне или генерацијске разлике, или професије лица именованог управним чланом:

баба-Дука, *деда-Сава*, *дада-Лена*, *сваја-Верка*; *чича-Мџрко*, *сџрина-Жџвка*, *џеџка-Рџжа*; *маџџор-Јова*, *џоџ-Мџрча*, *госџодин-Жџвко* (овде у значењу „учитељ Жџвко“) и сл.

б) Зависни члан је ознака светости свеца који се празнује:

Свеџи-Јован, *Свеџи-Рањђел*, *Свеџи-Никола* (па и *свеџиниколци*, *свеџи- рањђелци* В — они који славе ове свеце).

в) Зависни члан је ознака приближне или тачне количине онога што је озна- чено управним чланом: *дваџри-дња*, *џешес-недеље*, *осом-деџеџи* и сл.

Разуме се, ако је тежиште информације на броју, он ће и бити посебно нагла- шен, нрп. моја баба је *дванаес деџеџи* родџла Ц.

2. Делимичну атонацију имају синтагме у којима зависни члан носи тежи- шну, диференцијалну, информацију. Он је обично придев одређеног вида, али не мора да буде увек. Управни члан не остаје без акцента, али је његова експираторна снага знатно слабија од акцента зависног члана. Такви су случајеви:

Велики (Голџми) Суводбл, *Мали Суводбл*, *Гмџџров кладенац*, *Кџси дџл*, *Расџе- џи џеџак*, *Чџс џонедџлник*; *зелџни лџк*, *црни глбг*; *џлави камен*; *голџми коџџл* и сл.

Ослабљени акценат означили смо знаком " .

Акценатџ заменица и бројева

261. Акценатске прилике код заменица и бројева најбоље ће се видети из са- мих њихових облика. О старом месту акцента код заменица, које вуче корене још из балтичко-словенске језичке заједнице, писао је Белић²⁹⁵. Овде ћемо додати неколике напомене.

²⁹⁵ Белић ДИЈС 416–417.

а) Бројеви у највећем броју случајева задржавају дијалектални гласовни склоп и непренесен акценат (*једън, јединáјес, чеййѝријес*), али у навођењу службених или календарских бројева се, опет најчешће, употребљава књижевнојезички лик и пренесени акценат (*седáмнаесѝе* сам рођен Сп, *Чейрде́сетѝ* мученика По).

б) Нема преношења акцента на предлоге типа *бѝз-мене*.

в) Нема употребе акценатског типа предлог + енклитички облик заменице: *на-се, ѝреда-њ, у-ме* и сл.²⁹⁶

г) Занимљива је акценатска алтернација у чланованим формама присвојних заменица, које се срећу само у зони I: *мој, моја, моје, моји, моје, моја* : *мојиви, мојава, мојево, мојиви, мојево, мојава*.

Оваквих алтернација има и код чланованих форми појединих именица, упор. нпр.: *човек-човекав, деѝе-деѝево, свекрва-свекрваѝа*; али:

зуби-зубиѝѝ, коњи-коњиѝѝ, синови-синовиѝѝ, ѝријатељи-ѝријетељиѝѝ;
жѝне-жѝнеѝѝ, змије-змијеѝѝ, овце-овцеѝѝ, руђе-руђеѝѝ;
године-годинеѝѝ, ѝланине-ѝланинеѝѝ, рудине-рудинеѝѝ.

Акцѝнаѝ ѝридева

262. Придеви са једносложном основом показују следеће акценатске типове:

а) *бѝл-бѝла-бѝло-бѝли-бѝле-бѝла*; такви су још: *бо́с, бр́з, го́л, жи́в, жи́ѝ,*
ку́с, лу́д, ме́к, ри́ц, си́њ, цр́н, шу́ѝ.

б) *ѝун-ѝуна-ѝуно-ѝуни-ѝуне-ѝуна*; такви су још: *длѝ/дѝлѝ, дрѝ, ја́к, крѝ,*
лош, млáд, сѝв, сѝáр, цѝл.

263. Ако се ради о одређеном виду акценат код придева из прве групе у женском и средњем роду се помера са ултимае, што се најбоље види у топономастици: *Куса Врáна, Си́ња Гла́ва, Бѝло ѝо́ље.*

264. ОП ових придева биће:

а) *бѝлога, бо́сога, голо́га, живо́га, шуѝо́га;*

б) *дрѝога, млáдога, сѝáрога, цѝелога* итд.

Али ако се ради о одређеном виду, и овде ће акценат код придева из прве групе да се премести за један слог напред, што се може закључити из следећих примера: рогáт сас шуѝо́га се не бодѝ Оц; али: навата́ли ри́бу бѝлога свѝта Т (тј. огромну количину).

265. Уколико се чланују сви они, по природи ствари, постају одређеног вида, па се то и акценатски одражава: *бѝлиѝѝ-бѝлаѝѝ-бѝлоѝѝ* итд., као и: *ѝунуѝѝ-ѝунаѝѝ-ѝуноѝѝ* итд.

266. Придеви двосложних основа показују ове акценатске типове:

а) Тип: *голе́м-голема́-големо́-големѝ-големѝ-голема́*; такви су још: *висо́к,*
длибо́к, зелѝн, црвѝн, широ́к.

б) Тип: *до́бар-добра́-добро́-добри́-добре́-добра́*; такви су још: *би́сѝар, мо́кар, о́сѝар.*

²⁹⁶ В. исто у сврљишким говорима — Богдановић Бучум 69. Тако је и у Лужници.

в) Тип: *дебѣл–дебѣла–дебѣло–дебѣли–дебѣле–дебѣла*; такви су још: *вашљив, ногаш, окаш, рогаш, сакаш, црвѣв, чељаш*.

г) Тип: *вѣдар–вѣдра–вѣдро–вѣдри–вѣдре–вѣдри*; такви су су још: *влажан, гладан, жѣдан, жѣзжак, жсилав, крашак, ѿсан, сѣшан, шѣзжак, ћорав, чѣшав, шашав*.

Оно што је речено за једносложне придеве из групе под а) вреди и за двосложне из исте групе.

267. Вишесложни придеви имају акценат на различитим слоговима, који остаје на истом слогу у свим родовима и облицима:

малечак/мљнечак, ѿшшован; кошловѣместѣ (овца са округлим вименом), *околчес, окрѣгал, ѿрикаден; болешљив, вршоглав, шумарљив*.

Акцenaш ѿрeзeншa

268. Место акцента, које остаје непромењено и код глагола са префиксацијом, налази се: или на корену, или на творбеном наставку *-ује, -еје*, или на спојном вокалу, или на крају.

а) Акценат на корену — тип: *ѿдем–ѿдеш–ѿде–ѿдемо–ѿдешѣ–ѿду*; такви су још: *бѣрем, вѣнем, вѣдим, волим, газим, давам, дѣлим, дѣнем, ѣнем, зѣдам, ѿграм, ѿмам, коѿам, могу, молим, ѿзим, ѿравим, раним, садим, чувам, шѣшам*.

б) Акценат на творбеном наставку *-ује, -еје* — типови: *верѣјем–верѣјеш–верѣје–верѣјемо–верѣјешѣ–верѣју*; *белѣјем–белѣјеш–белѣје–белѣјемо–белѣјешѣ–белѣју*; такви су још: *бљѣјем, куѣјем, ѿсујем, ѿљѣјем, ѿразњѣјем, ѿрачујем, ѿсујем, сањѣјем, сѣшѣјем, целѣвѣјем; гладнѣјем, живѣјем* (поред чешћег *живим*), *сѣшарѣјем, умѣјем, ирнѣјем*.

в) Акценат на спојном вокалу — тип: *ѿчѣм–ѿчѣш–ѿчѣ–ѿчѣмо–ѿчѣшѣ–ѿчѣју*; такви су још: *бодѣм, вршѣм, дадѣм, доведѣм, једѣм, мѣшѣм, музѣм/мзѣм, ѿлѣшѣм, ѿредѣм, расѣшѣм, сечѣм, шресѣм*.

г) Акценат на крају — тип: *горѣм–горѣш–горѣ–горѣмо–горѣшѣ–горѣ*; такви су још: *бојѣм се, висѣм, вршѣм, држѣм, лежѣм, лешѣм, седѣм, сѣшѣм, шрѣм, шрѣшѣм*.

Акцenaш ѿмѣрашѣва

269. Акценат је на иницијалном слогу у оних глагола у којима је у презенту на финалном или спојном вокалу — типови: *горѣ–горѣшѣ; ѿчѣ–ѿчѣшѣ*; такви су још: *бодѣ–бодѣшѣ, вршѣ–вршѣшѣ, вршѣ–вршѣшѣ, држѣ–држѣшѣ* (поред *држѣ–дршѣшѣ*), *ковѣ–ковѣшѣ, лежѣ–лежѣшѣ, лешѣ–лешѣшѣ, музѣ–музѣшѣ, ѿлѣшѣ–ѿлѣшѣшѣ, ѿредѣ–ѿредѣшѣ, седѣ–седѣшѣ, сѣшѣ–сѣшѣшѣ, шресѣ–шресѣшѣ, шрѣшѣ–шрѣшѣшѣ*.

Одступања од овога типа су императиви: *врнѣ–врнѣшѣ* (*врнем*), *денѣ–денѣшѣ* (*дѣнем*), *ѣнѣ–ѣнѣшѣ* (*ѣнем*), *кажѣ–кажѣшѣ* (*кажем*), *рѣшѣ–рѣшѣшѣ* (*рѣчѣм*), *сѣшѣнѣ–сѣшѣнѣшѣ* (*сѣшѣнем*), *узнѣ–узнѣшѣ* (*узнем*).

270. У глагола с иницијално наглашеним презентима на *-и* акценат у императиву прелази на последњи слог у једнини и на *е* од наставка *-ѣшѣ*: *газѣ–газѣшѣ* (*газим*); такви су још: *дѣлѣ–дѣлѣшѣ, жѣнѣ се – жѣнѣшѣ се, косѣ–косѣшѣ, куѣшѣ–куѣшѣшѣ, молѣ–молѣшѣ, носѣ–носѣшѣ, ѿзѣшѣ–ѿзѣшѣ, ѿлашѣшѣ–ѿлашѣшѣшѣ, ѿравѣшѣ–ѿравѣшѣшѣ, ранѣшѣ–ранѣшѣшѣ, солѣшѣ–солѣшѣшѣ, шрѣшѣшѣ–шрѣшѣшѣшѣ, учѣшѣ–учѣшѣшѣ, ѣдѣшѣ–ѣдѣшѣшѣ, чинѣшѣ–чинѣшѣшѣ*.

Овакав акценат имају ови глаголи и ако су са префиксима: *нагази–нагазѣше, њодели–њоделѣше, најлаѣи–најлаѣѣше.*

271. Императивски акценат осталих глагола слаже се са презентским: *иди–идѣше (идем), крадни–краднѣше; даље ћемо наводити само сингуларске ликове: знај, миј, њиј, ши(j), чуј; мељи, беж/бѣгај, виц, глец/гледај, сабирај, венчај, давај, зидај, њграј, извињавај* ДП (обичније је *извини*, мада и то ретко), *коѡај, моѡај, сисај, ѡѣрај, чѡѡај, чувај; бриши, лѣжи, мажи, ори, ѡиши, рѣжи, сѣчи; бљуј, грѣј, кољи, ѡѣри, ѡј, сѣј, ѡкај; веруј, куѡуј, ѡразњуј, ѡсуј, сиѡуј.*

Акцenaиѡ имѡерфекѡа

272. Акценат имперфекта се код највећег броја глагола слаже са презентским. Ако се погледају имперфекти од по само једног глагола из сваког од четири презентска типа, видеће се да се код имперфекта образују три акценатска типа. То су:

- а) Тип: *идео–идѣше–идѣше–идеомо–идеосѡше–идеосѡше;*
- б) Тип: *куѡујѣо–куѡујѣше–куѡујѣше–куѡујѣомо–куѡујѣосѡше–куѡујѣосѡше.*
- в) Тип: *ѡчѣо–ѡчѣше–ѡчѣше–ѡчѣомо–ѡчѣосѡше–ѡчѣосѡше; тако и: лежѣо–лежѣше–лежѣомо–лежѣосѡше–лежѣосѡше.*

273. Посебан акценатски тип имају тзв. имперфекти-аористи, облици за које Белић каже да су „по основи имперфекатски, а по наставцима аориски“²⁹⁷. Њихов акценат се не слаже са презентским, јер је увек на ултими у једнини и пенултими у множини. Такви су следећи примери:

ја беснеја О, *ја мислеја* да пријдем Гњ, *он не смеја* да ме аперѡше О; *нумејамо* да побѣгнемо Р, *онѡ не ѡѣјаше* да причају Гб и сл.

Акцenaиѡ аорисѡа

274. Акценат је на последњем слогу или спојном вокалу у једнини а претпоследњем у множини.

Тип: *идо–идѣ–идѣ–идоомо–идоосѡше–идоосѡше.* Такви су још: *видо–видѣ–видоомо, волѣ–волѣмо, горѣ–горѣмо, дели–делимо, има–имамо, могу–може–могемо, бега–бѣгамо, боја се — бојамо се, врѡше–врѡшемо, огладнѣ–огладнѣмо, горѣ–горѣмо, држа–држамо, живе–живемо, лежа–лежамо, леѡше–леѡшемо, седѣ–седемо, сѡоја–сѡојамо, ѡрѡше–ѡрѡшемо, ѡрча–ѡрчамо; гази–газимо, жени се — женимо се, коси–косимо, куѡи–куѡимо, учи–учимо, рани–ранимо (за хранити); гледа–гледамо, зида–зидамо, коѡа–коѡамо, моѡа–моѡамо, сиса–сисамо, ѡѣра–ѡѣрамо, чува–чувамо, бриса–брисамо, каза–казамо, ѡѣра–ѡѣрамо, чува–чувамо, бриса–брисамо, каза–казамо, лежа–лежамо, ора–орамо, реза–резамо, сиѡа–сиѡамо, бљува–бљувамо, грѣја–грѣјамо; кова–ковамо, ѡѡва–ѡѡвамо, ѡја–ѡјамо, сеја–сејамо, куѡва–куѡвамо, ѡсува–ѡсувамо.*

Уколико су глаголи имперфективни па се префиксима перфектизују, акценат се у 2. и 3. л. јд. превлачи на префикс. Примери:

ја заволе, ти, он заволе, ми заволемо; тако: изгорѣ–изгорѣмо, нагази–нагазимо, ѡдели–ѡделимо, ѡсеја–ѡсејамо и сл.

²⁹⁷ Белић ДИЈС 599.

275. Акценат је на последњем слогу или спојном вокалу у 1. л. јд. и у свим лицима множине, али се у 2. и 3. л. јд. превлачи на први слог.

Тип: *рекó-рече-рече-реко́мо-рекóстие-рекóше*. Такви су: *врну́-врну-врну́мо, дену́-дену-дену́мо, дену́ се — дену се — дену́мо се, шути́ну-шути́ну-шути́ну́мо; забора́ви-забора́ви-забора́ви́мо, илаи́ти-илаи́ти-илаи́ти́мо, иуи́ти-иуи́ти-иуи́ти́мо, крсти́и-крсти́и-крсти́и́мо, куи́и-куи́и-куи́и́мо; верува́-ве́рува-верува́мо, и́разњува-и́разњува-и́разњува́мо* и сл.

И код овог типа ако глагол добије префикс, акценат се у 2. и 3. л. јд. превлачи на њега. Примери:

ја *ои́куи́и*, ти, он *ои́куи́и*, ми *ои́куи́и́мо*, тако: *наи́лаи́ти-наи́лаи́ти-наи́лаи́ти́мо, и́оверува́-и́оверува-и́оверува́мо* и сл.

276. Акценат је на корену у свим лицима.

Тип: *се́до-се́де-се́де-се́домо-се́достие-се́доше*. Такви су још: *бо́до-бо́домо, да́до-да́домо, дове́до-дове́домо, је́до-је́домо, кра́до-кра́домо, ме́тио-ме́тио́мо, му́зо/ми́зо-му́зо́мо/ми́зо́мо, и́еко-и́еко́мо, и́ле́тио-и́ле́тио́мо, и́ре́до-и́ре́домо, ра́с-и́о-ра́с-и́о́мо, се́ко-се́ко́мо, и́ре́со-и́ре́со́мо; би́-би́мо (у значењу туђи), же́-же́мо, кле́-кле́мо, мле́-мле́мо; бра́-бра́мо, кла́-кла́мо, и́ра-и́ра́мо, и́ка-и́ка́мо*.

И код овога типа код појединих глагола, углавном једносложних, акценат се у 2. и 3. л. јд. превлачи на префикс. Примери:

ја га *уби́* В, мајћа ми ме *сти́же* и ме *уби́* ДП, ја *се оми́* М, баба ме *оми́* По, ти *о́же* ли Оц, ја *набра́* Т, он *набра́* кру́ше Г, ја *оира́* Л, ти *изаи́ка* ли? Б и сл.

Акцентаи́ радног и́ридева

277. Код највећег броја глагола акценат је на крајњем вокалу основе, и ту се задржава у свим облицима.

Тип: *виде́л-виде́ла-виде́ло-виде́ли-виде́ле-виде́ла*. Такви су још: *бегáл, боја́л се, волéл, врши́ел, врну́л, горéл, гледáл, дели́л, дену́л, дава́л, донéл, држа́л, живéл, забора́вил, зида́л, има́л, је́л, коси́л, кова́л, коиа́л, кра́л, куи́ува́л, лежса́л, мле́л, носи́л, остави́л, и́лаи́ти́л, и́ле́л, и́рави́л, и́оја́л, и́разњува́л, и́уи́ти́л, рани́л, сеја́л, чува́л*.

Овом типу припадају и радни придеви чија се основа у м. р. проширује секундарним њ (данашње а): *му́зал-му́зла-му́зло-му́зли-му́зле-му́зла*, тако и: *и́екал-и́е-кла-и́екло, се́кал-се́кла-се́кло, и́екал-и́е-кла-и́екло, и́ре́сал-и́ре́сла-и́ресло* и сл.

278. Акценат је на крајњем вокалу основе у м. р. јд., али у осталим облицима прелази на крајњи вокал облика.

Тип *да́л-дала́-дало́-дали́-дале́-дала́*. Тако и: *зна́л-знала́-знало́*; затим глаголи чија се основа проширује полугласником, примарним или секундарним: *иши́л-иши́ла-иши́ло-иши́ли-иши́ле-иши́ла*; тако: *дош́ил-дош́ила-дош́ило, наши́л-наши́ла-наши́ло, мога́л-мога́ла-мога́ло, река́л-река́ла-река́ло* и сл.; као и глаголи који у м. р. имају р: *умр́л-умр́ла-умр́ло-умр́ли-умр́ле-умр́ла*, тако и: *заср́л се — заср́ла се — заср́ло се, и́оши́рл-и́оши́рла-и́оши́рло* и сл.

Акцентаи́ и́риног и́ридева

279. Акценат је доследно на коренском слогу, без обзира на то да ли је глагол са префиксом или без њега.

Тип: доведе̑ен–доведена–доведено–доведени–доведене–доведена. Тако и: да̑ден (про̑а̑ден), бо̑ден (про̑бо̑ден), овр̑ишен, укра̑ден, ом̑е̑ишен, по̑му̑зена, до̑не̑сен, пе̑чен, ил̑е̑ишен, и̑ре̑ден (у̑и̑ре̑ден), се̑чен, и̑ре̑сен, би̑јен, ом̑и̑јен, ис̑и̑и̑јен, и̑ро̑и̑и̑јен, за̑и̑о̑че̑и̑, зд̑е̑ну̑и̑, ви̑ден, и̑ро̑вр̑и̑и̑ен, га̑зен, у̑го̑јен, о̑ж̑е̑е̑н, о̑ко̑сен, ку̑и̑ен, по̑и̑о̑и̑ен, ом̑е̑сен, и̑а̑зен, ил̑а̑и̑и̑ен, и̑ра̑вен, ра̑ње̑н, и̑ре̑со̑лен, ос̑и̑а̑вен, ве̑нчан, зи̑дан, мо̑и̑ан (намо̑и̑ан), и̑ро̑чи̑и̑ан, (о)бр̑исан, (ио)бра̑н, (с)ре̑зан, (и̑ре)гр̑е̑јан, (на)ко̑ван, се̑јан, и̑ра̑з̑ну̑ван, на̑и̑џ̑к̑ну̑и̑, чу̑и̑ну̑и̑ и сл.

Део други

ОБЛИЦИ

І ДЕКЛИНАЦИЈА

280. Веома разуђен систем синтетичке деκлинације понет из прапостојбине, српски језик је у свом самосталном развиту прилично упростио²⁹⁸. Говори призренско-тимочке зоне, као и бугарски и македонски језик, ушавши у сферу балканског језичког савеза, покрет који „углавном није старији од XV века“²⁹⁹, у контакту са несловенским језицима источне половине Балканског полуострва своју деκлинацију још више су упростили. Тако је код именица мушког и женског рода деκлинација сведена на два падежа: падеж субјекта — номинатив и падеж објекта — акузатив, који је постао тзв. општи падеж (*casus obliquus generalis*), а код именица средњег рода само на номинатив (= општи падеж); у множини у сва три рода само на номинатив (= општи падеж), чиме је, заправо, синтетички тип деκлинације преведен у аналитички. Наравно, присутан је и падеж за обраћање — вокатив — али он и није интегрални део реченице, већ само један накнадно додати део, па према томе „и није кад се строго узме падеж“³⁰⁰. Овако је и код заменица и придева, а бројеви углавном постају индеклинабилни. Осим тога, придеви престају да разликују вид (последница потирања интонационих опозиција), али се зато аналитичка компарација развија не само код придева већ и код одређеног броја именица, прилога, па и глаголских облика. С друге стране, код заменица долази до повећања броја облика појавом редукованих форми *mén, шéб, сéб* с функцијом пуних облика *мéне, шéбе, сéбе*, као и појаве удвајања личних заменица *мéне ме, њéму му* и сл. На крају, развија се у овом периоду и постпозитивна употреба демонстративних заменица *овáј, шáј, онáј*, које понекад и понегде добијају и право чланско значење. Све је ово битна одлика и данашњих ГП, додуше не увек у целини, и не увек доследно, поготову код млађег становништва.

---

²⁹⁸ Систем именичке деκлинације, који се састојао од пет образаца промене за сваки граматички род, са по седам падежних облика за једнину и множину и три за двојину, сведен је на четири обрасца промене за сва три рода, двојине је нестало, а плуралски облици датива, инструментала и локатива су синкретизовани.

²⁹⁹ П. Ивић Дијалект. 122.

³⁰⁰ Белић ДИЈС 302.

ИМЕНИЦЕ

281. Познато је да се именице у нашем језику сврставају у неколике деклинационе врсте, а да постоје два диференцијална критерија за њихово разврставање. Први полази од завршетка основе и облика номинатива једнине. По њему постоје четири деклинационе врсте: именице м. и ср. р. на *-о* или *-е*; именице ср. р. са самогласничком основном; именице ж. р. на *-а*; именице ж. р. на сугласник у ном. јд.³⁰¹. Други полази од наставка генитива једнине, и по њему постоје три деклинационе врсте: именице м. и ср. р. са наставком *-а* у ген. јд.; именице ж. и м. р. са наставком *-е* у ген. јд.; именице ж. р. с наставком *-и* у ген. јд.³⁰² Како у говорима призренско-тимочке зоне нема уопште посебног облика за генитив, а како је, с друге стране, један велики део, ако не и највећи, именица III врсте (некадашња стара *ī* основа) пришао именицама мушког рода на сугласник, Павле Ивић је за ову зону предложио следећа четири деклинациона типа:

1. <i>град-ø</i> , <i>бунар-ø</i>	— мн. <i>град-ов-и</i> , <i>бунар-и</i>
<i>сѣвар-ø</i> , <i>бóлес(ш)-ø</i>	— мн. <i>сѣвар-ов-и</i> , <i>бóлест-и</i>
2. <i>жéн-а</i>	— мн. <i>жéн-е</i>
3. <i>сéл-о</i> , <i>йóль-е</i>	— мн. <i>сéл-а</i> , <i>йóль-а</i>
4. <i>унúче-ø</i> , <i>вúме-ø</i>	— мн. <i>унúче-ѣа</i> , <i>вúме-на</i> ³⁰³ .

И ми ћемо падежну ситуацију ГП прегледати држећи се ових типова, али ћемо претходно дати још ове две напомене.

а) Поред аналитичких конструкција (ОП + предлог) као еквивалента функција косих падежа, постоје и остаци падежног система из периода синтетичке деклинације. Нарочито је релативно доста заступљен датив, али и други падежи, додуше они често, или једино, адвербијализовани.

б) Постоје посебни облици изборјане множине, нарочито код I и IV Ивићевог типа.

I деклинациони *ш*иш

282. Номина*ш*ив једнине. Обухвата следеће именице:

а) Именице мушког рода на сугласник, типа *човéк*, *кóњ*; *дán*, *йлúг*; *Драгúш*ин, *Мóмир*, *Тóдор* и сл.

б) Именице мушког рода на *-л*, типа *вóл*, *дéл*, *кошóл*, *орóл*, *йéцел*, *расóл*; *Данíл*, *Микаíл*, *Момчíл* и сл.

в) Именице мушког рода на *-о*, типа *бајко*, *дéчко*, *шáшкo*; *Аншанáско*, *Вишкo*, *Димитрáшко*, *Йвко*, *Радéнко*, *Цвéшкo* и сл.

г) Именице мушког рода на *-а* после елиминације *-х* типа *Влá*, *грá*, *орá*, *сиромá*, *сѣрá* и сл.

³⁰¹ Стевановић Грам. I 189–247.

³⁰² П. Ивић, *О деклинационим облицима у српскохрватском језику*, Огледи III 145–146, као и литературу о овом проблему у напомени 26.

³⁰³ П. Ивић н. д. 149.

д) Именице раније женског рода на сугласник које су у овим говорима пришле именицама мушког рода³⁰⁴, што закључујемо по тзв. К-индикатору³⁰⁵, типа: *Бѣгњи вѣчер* Гп, *бѣсан глѣд* Р, *голѣм жѣлос* Ос, *дѣбар* ти је *крѣв* Б, у *наш младос* Гб, *снѣма мојѣ рѣчи* Ос, и сл.

283. *Номинатив множине.* Наставци су: *-и, -ови (-еви); -је; -е, -ове (-еве).* Међутим, они нису равномерно распоређени на целом простору. Најраспрострањенији су наставци: *-и, -ови (-еви)*, за њима иде *-је*, а наставци *-е, -ове (-еве)* срећу се једино у I^б типу. Фреквенција прве групе наставака опада идући узводно од зоне II ка I^б типу, и обратно, учесталост употребе *-е, -ове (-еве)* опада идући низводно, да би се са Сињцем потпуно угасила. Наставак *-је* среће се на целом простору, али само у I^б типу у плуралским облицима (збирни облици саграђени њиме срећу се на целом простору, али они не спадају овамо). Стога је најбоље да примере разгледамо по местима крећући се узводно.

284. *Наставак -и:* *Арнауџиши* Гњ, *баруџи* Гњ, *барѣжи* Ј, *Бугари* В Л С Б Р П Кр ПР Гп ДП, *бробџици* Ц (мрави), *барџици* По, *бугарскомањџици* ДП, *вѣнци* Гб Л Оц Ц П, *врџици* Ј, *враџици* По, *гѣлѣби* По, *гуџџари* По, *грџари* По, *грџици* Ц, *гѣџици* Ос В Гб Л М, *гѣмеџици* Ј, *дукџици* Ј, *дѣругари* Гб О, *дѣни* Оц, *дѣнџери* М, *ђџици* Гњ, *жѣџици* Б, *зѣџици* Ос М По, *зѣџици* Гњ Пр, *јѣџици* В, *јѣџици* П, *Јеврѣји* С Гњ, *јѣџици* Б, *кѣџици* О, *комџици* Ц По, *корѣџици* М, *каџици* М, *кеџѣџици* Гб, *кѣџици* В Гб Л Оц М Т О, *кѣџѣџици* В Гб, *канџѣџици* Ј, *лѣџици* В, *лонџари* По, *Луџаници* З, *љуџици* Ос В П, *љуџици* В Л Оц, *маџѣџици* В Р, *мѣџици* Ј Ос ПР, *мѣџици* Гб, *мѣџѣџици* Гб, *муџѣџици* М, *маџѣџици* С, *оџѣџици* Гб Гњ Гп, *орѣџици* Ос, *овџари* В Гб Р, *омѣџѣџици* Р, *обѣџѣџици* Т, *џѣџѣџици* Кр, *џѣџѣџици* Ц, *џѣџѣџици* Ц, *џѣџѣџици* С, *џѣџѣџици* Оц, *џѣџѣџици* Гб, *руџѣџици* Оц, *родѣџѣџици* С, *рѣџѣџици* Р, *сѣџѣџици* ДП, *свиџѣџици* Ц, *свиџѣџици* Ј Гп, *сѣџѣџици* Гб, *џѣџѣџици* Ц, *џѣџѣџици* С, *џѣџѣџици* Ц, *ђѣџѣџици* Б, *ђѣџѣџици* О (шибице), *џѣџѣџици* Б, *фѣџѣџици* Ј, *фѣџѣџици* З, *џѣџѣџици* П, *Црновџѣџици* О, *џѣџѣџици* В, *џѣџѣџици* Ц Б Гњ Кр П ДП, *џѣџѣџици* ПР, *џѣџѣџици* Сп (карта 28).

Међу овим примерима интересантна је плуралска форма *џѣџѣџици*, која се среће само у I^б типу (карта 27).

285. *Наставак -ови (-еви):* *брѣџѣџици* Р, *брѣџѣџици* Б, *волѣџици* С Сп Б П, *вѣџѣџици* По, *глѣџѣџици* О, *дѣџѣџици* В О, *крѣџѣџици* Гб, *куџѣџици* Гб, *кѣџѣџици* М, *кѣџѣџици* Гњ, *куџѣџици* П, *лоџѣџици* Л, *нѣџѣџици* М, *џѣџѣџици* В Л, *џѣџѣџици* М, *џѣџѣџици* Оц, *џѣџѣџици* По Б, *џѣџѣџици* Б, *рѣџѣџици* М, *рѣџѣџици* М, *сѣџѣџици* Ј, *сѣџѣџици* Ј П, *сѣџѣџици* Ј С Ц, *сѣџѣџици* Ј В Л М Гњ, *сѣџѣџици* Гб, *сѣџѣџици* Оц М Б, *сѣџѣџици* М, *сѣџѣџици* По, *џѣџѣџици* Ц, *џѣџѣџици* Л Гњ, *џѣџѣџици* ДП, *џѣџѣџици* Ј В, *џѣџѣџици* Ј Б (карта 28).

286. *Наставак -је:* *аџѣџѣџици* Гњ (столови, астали), *баџѣџѣџици* Т (бокали), *ваџѣџѣџици* З, *гѣџѣџѣџици* По, *гаџѣџѣџици* П, *Гѣџѣџѣџици* З (етник), *дѣџѣџѣџици* Гп ДП, *дуџѣџѣџици* Т ПР, *ђѣџѣџѣџици* З ДП, *заџѣџѣџици* С Т Б П Кр Гп ДП, *јѣџѣџѣџици* П, *каџѣџѣџици* Ц, *казаџѣџѣџици* Ц, *коџѣџѣџѣџици* Гп, *Круџѣџѣџици* ПР (етник), *крѣџѣџѣџици* П, *љуџѣџѣџици* О С П Т Гп З Гњ П ДП, *мѣџѣџѣџици* ПР Ц ДП, *милиџѣџѣџици* Т, *џѣџѣџѣџици* Гп, *џѣџѣџѣџици* Кр, *џѣџѣџѣџици* ПР, *џѣџѣџѣџици* По Кр Гп ДП, *џѣџѣџѣџици*

³⁰⁴ „То бива за то што имају сугласник на крају, што им је ном. једнак са акуз. и што означавају мртве ствари“ — Белић ДИЈС 305.

³⁰⁵ Конгруенцијски (К) и парадигматски (П) индикатор су појмови које је увела Милка Ивић — в. М. Ивић Имен. род 192–211.

друмје З, *симишје* Т, *Србје* З, *шуйање* П Гп ПР ДП, *ћилимје* Т, *Цигање* О Т, *црвје* Гп, *џамадање* ПР, *шајторје* ДП, *шиборејје* З (карта 28).

287. Наставак -е: *Бугаре* С Т З О Сп ПР Гњ Гп Кр ДП, *вијакере* Р Кр, *грнчарé* Кр, *говедарé* ДП, *другарé* Т Сп, *дуњхере* ДП, *заирé* З ДП, *кашкаваље* Кр, *којачé* ДП, *косачé* Кр, *комтирé* ПР Кр, *мајстиоре* ДП, *месаље* Кр, *мужéше* Гп, *ногарé* Б, *овчарé* З Т, *орачé* ДП, *пријатиље* ДП, *пасириé* ДП, *пешириé* Кр ДП, *пóзоре* З, *рукавé* Ц ПР Г Б Гп, *рецеље* Гп, *разбоје* Гп, *шањирé* О Т Кр ДП, *учишéље* Т, *чукарé* Гп, *џандаре* З Гп, *џемiere* По, *широјаче* Кр (карта 28).

Код ових примера ваља истаћи следеће карактеристике: а) код појединих примера члан конгруира према облику (*Бугарé-ше*, као *женé-ше*; *Бугарé-шо*, као *деиé-шо*) код других према значењу (*Бугари-ши*, као *овчари-ши*; тако и *мужé-ше-мужé-ши*); б) лик *ногарé* је у духу говора I^б типа, на осталом простору је *ногари* В Ј М³⁰⁶. Лик *заирé* је задржана турска форма ове именице, која значи храну, људску или сточну³⁰⁷.

288. Наставак -ове (-еве): *адéшове* Ц, *бóнове* ПР, *брéшове* О, *вáлове* Гп, *волове* Ц Т З О П ПР, *градове* З, *греове* Т, *гладове* О, *дóмове* Т З, *дудове* О Гп, *дрóбове* ДП, *звéрове* ДП, *кошеве* ДП, *кéксове* ДП, *крéшове* Гп, *кошлóве* Ц Кр, *клéнове* Т, *куйове* Ц, *класóве* Ц З Сп, *кумове* Ц, *лéбове* З, *лéкове* Б П, *лошóве* Р (ћускије), *млинове* О, *пратишóве* Ц Т, *илугове* Ц Т, *иешлóве* Т, *йушóве* Сп, *йойóве* П, *ржéшóве* Гп, *рубóве* ДП, *рашóве* ПР, *рогóве* О Р, *свашóве* С Ц ПР, *снойóве* С Т Б П, *сйнове* О Сп П Гп ДП, *срйóве* Ц, *судóве* Ц Т, *снегóве* Т Гњ, *сйудóве* О, *смéјове* Гњ, *сокове* П ДП, *свекрóве* ПР, *шóйóве* Гњ ДП, *шóчкове* Сп, *шрóшкóве* О, *шёнкове* З Г, *чéйóве* Ц, *чешљóве* Ц, *чланóве* Сп, *чукове* Р, *џакове* Ц Т Сп Гп, *џейóве* С, *Шóйóве* Кр, *ширицóве* ПР (карта 28).

Примећује се огромна диспропорција у употреби наставака *-ови* – *-ове* над наставцима *-еви* – *-еве*, чак и у позицијама иза и данас меких гласова (*брóјови*, *смéјове* и сл.).

289. Наравно, посебно су овде интересантни наставци *-ове*, *-је* и *-е*, и то са више аспеката. Прво, по томе што је то веома стара особина. У старом језику ови наставци су били карактеристика номинатива (и вокатива) множине појединих врста именица (*синове*, *йушје*, *камене*). Акузатив множине ових типова именица разликовао се од номинатива, јер се завршавао на *-и* (*сини*, *йуши*, *камени*). С друге стране, постојале су именице са номинативом на *-и*, а акузативом на *-е*. Постојали су, дакле, односи: ном. *синове*, *људје*, *грађане*, *учишéље* : акуз. *сини*, *људи*, *грађани*, *учишéљи*; а с друге стране: ном. *мужи*, *коњи*, *венци* : акуз. *муже*, *коње*, *венце*. Највећи број штокавских говора уопштио је за ном. наставак *-и*, без обзира на његово номинативско или акузативско порекло (*синови*, *градови*, *йушеви*; *грађани*, *људи*, *учишéљи*; *коњи*, *венци*). Говори призренско-тимочке зоне су их сачували³⁰⁸. Осим

³⁰⁶ И у МС Речнику *ногарé* и *ногари* — кв. III 812.

³⁰⁷ Шкаљић Турцизми 644.

³⁰⁸ Наводећи своју грађу Белић истиче: за наст. *-ове* да се „употребљава у главном у тимочко-лужничкоме дијалекту“ — ДИЈС 321; за наст. *-је* „искључиво у тимочко-лужничкоме дијалекту и у местима запаљскога дијалекта која су на граници тимочко-лужничкога говора“ — ДИЈС 323; за наст. *-е* да се „употребљава, уопште узевши, ретко у овим дијалектима, у главном опет у лужничко-тимочкоме дијалекту“ — ДИЈС 324–325. Ове наставке у приличном броју примера

њих, још бугарски и македонски језик, као једини међу словенским језицима³⁰⁹. Могу се поставити два питања: прво, зашто су тако добро сачувани баш ови стари плуралиски маскулински наставци само на овом терену српскога језика, или словенских језика уопште; и друго, има ли разлика у њиховом манифестовању данас од стања које је бележио Белић почетком нашега века, и како је он тада на њих гледао?

У одговору на прво питање мора се поћи од тога да су управо ове именице понеле још из прасловенског језика у номинативу множине велику морфолошку варијантност. Ту је готово сваки стари деклинациони тип имао свој засебан облик (*гради — мужи, камене, синове, њишје*, односно наставке *-и, -е, -ове, -(ь)је*; они се јављају у писаним споменицима до краја XVI века³¹⁰. Номинатив је веома фреквентан облик, јер је као граматички субјекат, или конститутивни део именског предиката, саставни део готово сваког исказа, што ће рећи — падеж без кога је језичка комуникација незамислива. У условима синтетичке деклинације када се чувају облици свих падежа, при преструктурирању и редукацији појединих деклинационих типова током еволуције језика, номинатив је изложен утицају осталих падежа па долази до нивелације његових облика и преваге, уопштавања, најфреквентнијих именичких деклинација. Али у условима аналитичке деклинације, када су остала само два падежа — номинатив и акузатив — као једини конститутивни чланови новог падежног система, прекинута је потпуно његова веза са другим, несталним падежима. Номинатив се тако нашао усамљен, облички изолован, на његове еволутивне процесе више нису могли утицати изгубљени падежи, те је он могао стога сачувати своје старе форме, као што их је и сачувао. А најбоље их је сачувао тамо где је аналитизам најрадикалније спроведен, а то су од словенских језика бугарски и македонски, а од српских говора тимочко-лужнички говори, а од њих, опет, тимочки говорни тип околине Пирота, конкретно наш I^б тип.

У одговору на друго питање ваља поћи од тога да се, после нестанка већине падежа, номинатив почео осећати више као реч, лексема, а мање као падеж. Свакако, то осећање је аутоматизовано, несвесно, јер већина необразованих говорних представника и не зна за падеже и функције које они остварују у чину говорења. И

потврђује Маринко Станојевић в. Станојевић Тимок 392–395. Имају их и говори Црне Траве и Власине — в. Вукадиновић ГЦТВ 130–131. У призренском говору „у номинативу множине напореда долазе наставци *-е* и *-и* а основа се често проширује формантом *-ов/ев*“ — Реметић Призрен 453. У Ђаковачком говору у Н мн. напореда долазе облици на *-е* и *-и*, док је у А мн. „скоро редовно *-е*“ — Стевановић Ђаковица 102–105. Новија проучавања потврђују ове наставке (*-е, -је, -ове, -еве, -уве*) и у неким исељеничким говорима са призренско-тимочког терена — в. Томић Свиница 58–59. Најновија проучавања говоре да се данас све више шири, свакако под утицајем школе и средстава информисања, наставак *-и* (уз могуће форманте *-ов/ев*). Тако је на пример у Алексиначком Поморављу, мада су ту видљиви и трагови старих облика на *-е, -ове* — в. Богдановић Алекс. 144–145. Говор Лужнице зна само за наставак *-је*, и то само у једном свом делу који је на додиру селима са бугарском мањином, а такође и у ограниченом броју примера; в. Пирић Лужница 59. Говори Сврљига знају и за *-је* и за *-е*, али и овде само у оном појасу који припада тимочком поддијалекту, па и ту „се ови наставци у наше време већ губе“ — Богдановић Бучум 54. Остаје чињеница да ГП, односно онај део који смо ми назвали I^б тип, у овоме погледу заузимају репрезентативно место судећи према количини записаних примера. Огроман број примера на *-е, -је, -ове, -еве* садржи и дијалектолошка грађа Драгољуба Златковића сакупљена на територији општине Пирот — Златк. Посл.-пор. 341–683; Златк. Фраз. страх. 175–457; Златк. Фраз. омал. 423–740.

³⁰⁹ В. Конески Истор. грам. 116–117; Мирчев Истор. грам. 148–149; в. и Божков Димитровград 44–45.

³¹⁰ в. Даничић Истор. обл. 56–66.

онда је, наравно, дошло до диференцирања старих наслеђених облика на новој, лексичкој, основи, до везивања старих обличких наставака за поједине лексичке категорије, на пример за значење именица, за њихове творбене суфиксе, за стурктуру основе (број слогова), или њене финалне консонанте. То је дало повода Белићу да поједине наставке веже или за поједини значењски тип именица, или за структуру њихових основа. Тако он за наставак *-ове* вели да се, као и *-ови*, „додаје или једносложним именицама или оним које губе покретно *a*, те у зависним падежима, када се одбије наставак, постају једносложне“³¹¹. Ово се потпуно слаже са данашњим стањем (упор. наше примере *џрашкови/џрашкове*, *џрошкови/џрошкове*). За наставак *-е* Белић каже да се употребљава „само у једној групи примера: у именица које значе раднике и мушка лица, а имају завршетак, обично, *ар*, а, ређе, *ач*“³¹². Ово се не подудара потпуно са стањем које нуде данашњи примери. И данас су, додуше, бројне именице које значе вршиоца радње или носиоца занимања на *ар* (*nomina agentis*) које су још из прасловенског понеле свој наставак *-е*; постоје, али су малобројне, и именице овога типа на *ач* које су своје номинативно *-е* добиле касније угледањем на именице на *ар* (нпр. *другарé*, *говедарé*, *грничарé*, *овчарé*, *џандарé*, *койачé*, *косачé*, *орачé*). Али су њима пришле и именице друкчијег значења. Тако, док је Белић навео свега две именице овога типа: *џандуре* и *џастџуре*³¹³, међу нашим примерима, како се види, има их много више (*Бугаре*, *дунђере*, *амреле*, *кашкаваље*, *мајџоре*, *месаље*, *комџирé*, *мужé*, *џастџуре*, *џеџлиџање*, *џешџирé*, *џриџаџеље*, *џрозоре*, *разбоје*, *рецеље*, *рукавé*, *џаџирé*, *џргоње*, *учиџеље*, *џиџакере*, *џукарé*, *џемџере*). Пада у очи да се све, сем именице *муж*, завршавају на сонант. А и облик *мужје* (забележен у чланованој форми *мужџе*) вероватно је постао од фреквентнијег *мужје*. За наставак *-је* Белић вели да га „у овом дијалекту имају: а) именице *љуђе* (старо српско *людье*), *џигање* (...); б) имена становника (...) уопште, именице које значе *много џуди*“³¹⁴. Осим њих он је навео и три именице које не значе џуде: *јелење* (два пута) и *мрморје* (црви)³¹⁵. Како се из наших примера види, и код овог наставака данас је забележено много више примера који не значе „много џуди“, само је питање да ли су употребљени увек у плуралском или збирном значењу. Овде нам помаже К-индикатор (упор. нпр. носиле смо *убави забанé*, или *убаво забанé*; имали смо *бакрéné казање*, или *бакрéné казање*, тако и *вунени џамадање* и сл.). Најзад, уочљива је и бројност примера са наставком *-и* код именица чија се основа завршава на сугласник *џ* (*враџиџи*, *заџџи* и сл.).

Из свега реченог проистиче закључак да ГП, особито I^б тип, добро чувају старе номинативне множинске наставке именица мушког рода, као и то да су поједино од њих данас прилично, ако не и потпуно, везани за поједине лексичке категорије и њихову деривациону структуру.

290. Вокаџив. Именице овог деклинационог типа имају вокатив јединине на *-е*, *-о* или *-у*. Најраширенији је, наравно, наставак *-е*, као што су и примери јединине неупоредиво бројнији од примера множине, што проистиче из потребе саме комуникације.

³¹¹ Белић ДИЈС 317, упор. и 319.

³¹² Белић н. д. 325.

³¹³ Белић н. д. 323.

³¹⁴ Белић *ibid.*

³¹⁵ Белић *ibid.*

а) Вокатив на *-е* имају заједничке именице на сугласник и лична имена на сугласник. Примери: *еј, брѐ, воденичаре М, добро јутро, домашине Т, добро, браће, кво направимо О, Сашо, нембј ми се, сине, шегујеш ДП, еј, Ђве, затвори, сине Сп, воле јѐдан Кр, Гблубе, Писаре* (хипокористички мушки надимци), *Бобане, Драгомире, Даниле, Момчиле, Облане* (Облан је име коњу) и сл.

Од Бог вокатив је, разуме се, *Ббже*, али се често чује и форма *Ббше*, нарочито у прилици када се изражава појачана молба, или страх од нечега. Према овом вокативу не постоји номинатив Божък, док се велики хришћански празник и овде зове *Ббжић Ј*, или *Ббжич В Кр М*.

Од син вокатив је *сине*, али се среће и *синко*, каткад и *синће*. У обраћању са *сине* и *синће* тон је приснији, док се са *синко* задржава извесна дистанца у присности.

б) Вокатив на *-о* имају именице и имена која се у номинативу завршавају на *-ко*. Такви су примери: *опа, ббјко Ос, бјде, дѐчко Гб, шббико мбј Ј; Аншанаско, Вббико, Ђвко, Радѐнко, Цвѐико* (али је горе поменутих вокативом *Ђве* одражен хипокористички ном. *Ђва*).

в) Вокатив на *-у* у свакодневној комуникацији има само именица *бријатељ*: *знаш ли, бријатељу Гб, бјде, бријатељу*, да вршимо работу Ц и сл. У лазаричкој песми среће се стих: *бграј краљу барјашару*.

291. У множини вокатив је једнак номинативу. Примери: *бјдете, бријатељи М, добро дошли, кумови Оц, еј, овчаре*, не правѐте ми штѐту ДП, *е, моји синове*, че ме тражите ви П.

292. *Обшши падеж*. Општи падеж овог деклинационог типа је у једини облички једнак са акузативом, а овај је још од давнина био једнак са номинативом ако се ради о нечему што није живо биће. Ако се ради о живим бићима, општи падеж је облички опет једнак са акузативом, али је он одраније био изједначен са генитивом. Тако постоји следећа ситуација:

а) ОП/А = Н: *напраимо бресол Ј, глѐдам кад ће да пбјду из Студѐну и Чуclidean Ј, она пбнема ббмеи Ос, жбнемо са срѐ В, од Бѐоград дојде с вбз Гб, У Обрѐновац је држал задругу ДП* (ради се о пиротском селу), *окбпамо бокре-слбз Гњ, етѐ га у ковчак М, тѐри се чешаљ боди коибл Л, упрже са зѐјшн Ос, јб сам баба-Дѐка из Завбј З* и сл.

б) ОП/А ≠ Н: *Драгомира* утѐпа трѐськ (гром) Л, *бјд тѐ код лекара Ос*, не мбж да видиш нигде *збјка М*, *домбница однесѐ вечеру на овчара Ос*, *чеку ме ко змискога цара О*, *бн је до мојѐга зѐша Сп*, *тѐја старц доведе овна З*; — чак: *умре оди рака Сп* (неизлечива болест), и сл.

293. У множини општи падеж је облички једнак са акузативом, а овај је изједначен са номинативом³¹⁶. Ситуацију ОП/А = Н илустроваћемо следећим примерима: *ни смо са ббвоље ДП* (ми смо сада постали ббволи), *синове* имамо два П, *правимо бѐкмезје, рецеље Гп*, *ми смо Србје З*, у кољћи сам збирутк *човеци* дошла Б (скуп људи, велика породична задруга), *немам зѐби па шупѐљам Гњ, грацање смо бји зовали Р*, *идѐм сас волове О*, Бугарѐти како *Цигање Т*, у *цакове* нбсиш Ц, *терзије*

³¹⁶ „Једначење ном. и акуз. мн. именица мушког рода могло је имати (...) јаку подршку у старој једнакости истих падежа у ж. и ср. роду, а такође и у једнакости истих облика у дуалу“ П. Ивић Галип. 173.

шилић за муџје каиуијје и ѓрослуци Ц, идó у Смédерево ѓри синове С, врзујемо снóйо-ви М, побремо мецу редови М, одонóдука бију с шóйови Л, јанија сѳс комѓирé Кр и сл.

II деклинациони ѓији

294. Овом деклинационом типу припадају именице женскога рода, као и именице мушког рода са -а у номинативу једине. Према томе номинатив једине обухвата следеће категорије именица:

а) именице женског рода на -а међу којима поједине могу означавати и особе мушког пола, што се закључује из контекста. Навешћемо само мањи део ових именица из различитих места, интересантних ликом или значењем:

бáбичка Т, бачија С, бьлá Ц, б́чва Т, ви́ла Ос В, вуѓáрка Ј, врéча Л, вéца М, вéјћа Ц (нарамак), ви́рушка Сп (вихор), вражалица П, гребу́ља Гб, гр̀сница Т, грúчка Р П, дево́јка Ј, дево́ћа Гб, дру́шка Ц, ду́йка Гп, ду́вка М Оц, дрéмка П, жьлѓи́ица Т, жьлѓи́еница М, жéѓиалица В, зь́лва Т, зáушка Ц, зевња́ В, зéвна Ос, свóна Гњ, и́жа В, јанија Кр Т, калу́ђерка ДП, какалáшка З О (кочањка од кукуруза), кáсерина Т, коби́лка Ц, кру́ша Ц По, комѓи́ика С, кобу́ра М, каиѓи́јчка М, коли́ика М, качамѓи́ља В, кика В, койи́ица В, калуцѓри́ца В, кани́ца В, коѓлáјка Ос, кошу́љка Ј, ложи́ца Т, мánца Т (јело), мрéчка Гб, мому́рза Ос, мору́за Сп, náковања Т, обрámка Ос, ойрéшка П (прегача), ѓеснойóјћа По, ѓру́чка По (прут), ѓани́ица З (зделица), ѓо-њáва Сп, ѓани́ца Т, ѓресѓи́лка Ц (прегача), ѓлéчка Ц, ѓóсла Гб (посао), ѓрвени́ца Гб, ѓчени́ца В, ѓаланса Ј, ѓера́шка Ј, ѓрегъáча Ј, рукави́чка Ј, рого́шка Ј, рукóљћа В, ре-ћи́ја Гњ Р, рéми́чка Г (канап), реѓи́ица ДП, седéнка Ј, слѓ́вка Ј, сандáлка Ј, сéмка В, сукња́ Л, сѓуѓáљћа М (стопало), сѓру́ка Ц (грana дрвета), шóва́шка Ц, шóјага М, шейи́ица Ц, шрéйка М, ћи́ица П, ћóшка Гб, удави́ца По, умирáчка Сп, црэйња́ Гб, цр-га Ц, чáшка Гб, чр́га С; ку́кавица, ѓијáница, ѓрóѓалица — и мушко и женско, тако на целом простору;

б) овоме типу је пришао део именица некадашње ѓ промене образовавши номинатив помоћу наставака -а, -ка, -чина. Такве су: бу́ђа М, лъжá В; бóлка О, вьшкá М Кр, кáйка Оц, кокóшка М ДП, кóска М, мáјка Ј, мáјћа Г З, ћерка З ДП; кошчи́на Гп (= кост);

в) овоме типу припадају и именице мушког рода на -а типа: ба́ѓа, баѓи́а (= отац), влади́ка, гáзда, дéда, занайи́ица, комѓи́а, младожéња, наваѓи́ица, рóднина (= рођак), свирѓи́ица, сѓарéја (= старешина), слúга, шáѓа, ѓђа;

г) овоме типу припадају и именице које значе лична имена на -а, како мушка тако женска, пуна или хипокористична, типа: Будѓмирка–Бúда, Дрáгослава–Дрáга, Дукаѓи́ица–Дука, Óлга–Óла, Сѓѓијóнка–Мóнка; Блáгоја–Блáжа, Нóвѓца–Нóвѓа, Мѓлѓвоја–Мѓла, Тóдор–Тóша, затим Áца, Јóва, Мѓћа, Пэра, а ѓима је пришло и Тѓи́а (Тѓио — име некадашњег доживотног председника).

д) Одступања од номинатива на -а срећу се у појединим местима код именица које значе државу или крај или атар неког села: Нéмачко, Фрáнцуско, Ёнглеско, ћуѓѓенди́лско, кремéничко и сл.

ђ) Мањи део именица некадашње ѓ промене остао је на сугласник и у женском роду (али упор. и т. 282д): големá бóлес П, Бáдња вéчер Ј, дру́га вéчер М, ѓрва́ крв Б, нáша врс ДП, цéлу нóч жьéмо В Оц, бúје áпу у бóжју мáѓер Ј, у моју́ сѓáрос, дошлá ѓрблѓи, шѓј́ јéсен отступѓше Бугари З и сл.

295. Код вишесложних именица на *-ина* у више случајева губи се финални вокал, тако да изгледају као да се завршавају на сугласник. Белић је ову појаву објаснио редукцијом крајњег вокала у номинативу и акузативу, и егземплирао је примерима: у *висин*, на *новин*, на *йоловин*³¹⁷. И савремено стање пружа више потврда за ову појаву: невесте које су за *йуј годин* Ј, сваку *годин* се калайсују Ц, *йрoшлу годин* се обесише тричетворйца Р, *йсйин* је текá Гб С, билó ли је *йсйин*, нејé ли Ц, несмó *ј тавнин* дошли Ос, отишли *ј йланин* Гб, че тeрам овцeте *ј рудин* Б, живe *йоловин* гóдину и растáве се Ц, *йоловин* ми платил Б, ступáлђата мáлко *на сйран* Сп и сл.

Примећује се да појава елиминисања финалног *-а* условљава прелаз именице из супстантивне у адвербијалну функцију. То потврђује и пример: *ј глав* ме убило О, где се више не ради о именици на *-ина*. Такође је видљиво да се не ради само о номинативном и акузативном, већ и генитивном и локативном значењу.

296. *Номинайив множинe*. Познато је да је ном. мн. знао за два наставка: *-и* (= *ы*) и *-е* (= *а*), као и то да је наставак *-е* уопштен и код именица са основом на тврди сугласник. У ГП, у једном њиховом делу, међутим, задржана су оба до данас.

а) Наставак *-е* имају: 1. именице из групе под а): девојка–*девојке*, кошуља–*кошуље*, пропалица–*йрoйалице* и сл.; 2. именице из групе под б): *вйшкá–вйшће*, *ћeрка–ћeрке* и сл.; 3. већина именица из групе под в): *владика–владйће*, *газда–газде*, *младожeња–младожeње* и сл. Један део ових именица, углавном оних које означавају сродничке односе, имају, међутим, множину с наставцима *-еви*, односно *-еве*: *наши дeдeви* К, *сeстрe од ујћeви* М, *наши чичeвe* прешли тáмо ДП и сл.

б) Наставак *-и* имају именице из групе под ђ), наравно, оне које разликују број. Такве су: *јeсeње вeчeри* Оп, млoгo *нoчи* М, *мратйње нoчи* Оп, *некoлко йрoлeйи* нeмa *ћйшa* Т, бoлeс по *смрйи* сам добила ДП (= од смрти; баби су умрла два детета, уз то муж јој настрадао у саобраћајном удесу, тако да њена болест потиче од три смрти њој најдражих бића); али упор. и пример: кад бóде врeмe *мáйшeрe* ни oкају Ос.

в) Свакако су најинтересантније именице из групе под а) са плуралским наставком *-и*. Он је овде знак дубоке старине³¹⁸. Међутим, таквих примера је врло мало забележено — свега један у следећој реченици: *Йду двојца чoвeкa и јeдýн кáжe: гoтов рáт, жeни* З. Ово *жeни* је у овој реченици вокатив, али он је облички једнак номинативу.

Самостално употребљених плуралских облика на *-и* не наводи ни Белић, а нису бележени ни у говорима Сврљига и Лужнице³¹⁹.

297. *Вокатив*. Именице овог деклинационог типа имају два наставка: *-о* и *-е*.

а) Наставак *-о* је карактеристика великог броја именица из група под а), б), в) и г). Примери: *бáбо*, кудé је дeдa Оп, срám да те је, *девођо* Гб, *мáмо*, те га тáтко йде Б, *немóј*, *нáно*, да те вйдим да се вáнеш у oро В, нй (ми) уoкáмо: *овчáрко*, *овчáрко* ДП, *йијандурo* јeднa К, *мърш*, *рђо* јeднa Ос, *йeйико*, трeбe жйто да тeрaш М, *ујно*, квó рaбóтите М и сл.; *мáјћо* мйла Гъ, тó је, *ћeрко*, за лeк Ј, тй, *чeрко*, кудé се дeну З

³¹⁷ Белић ДИЈС 305.

³¹⁸ Белић ДИЈС 327.

³¹⁹ Белић ДИЈС 315–316; Богдановић Бучум 57; Ђирић Лужница 62.

и сл.; *дедо*, немóј да óкаш Сп, *ѿаѿо*, не мóгу да íдем Ос, *чíчо*, áјде при нас Гњ, *уј-ћо*, излэзни зачбс М и сл. Уколико се употребљавају у заједници са личним именом, када чине акценатску целину са њоме, именице из последње групе задржавају свој номинативски лик, а вокативски преузима само лично име: *баѿа-Са́ндо*, *деда-Ра́до*, *деда-Са́во*, као што га имају и кад се самостално употребљавају: *Јóво*, *Ни-кóло*, *Са́шо*, *Ср́бо*, *Тóзо*, *Ра́дивојо* и сл.

б) Наставак *-е* имају именице на *-га*, *-ка*, *-ица*: *тí си*, *Óљђе*, *ћути* Оц; *Бра́њђе*, немóј да си тí прекр́стена П, *кумице-Ву́ђе*, она се не зовé текá П, *тој*, *сваја-Вéрђе*, знаéш кадá је било З, *íди*, *Јéљђе* Гб, *за́ову* си зовéм *Сéјке* Ј, *ау*, *Слободáњђе*, што́ не бéгаш О, *брé*, *Тóиђе*, што́ не íдеш при дóктору Б (*Тóи́ка* је хипокористик од Тодор); *га́здарице*, дај на дéду нек вечéрају З, *Ву́кице*, јéл овáм Оц, *кумице-Вéрђе*, она́ се не зовé текá П, *мајчице* мојá Ц, *Ми́лице*, причéкај ме М, *Нóвице*, наздравí ми Кр и сл.

Белић за наставак *-ке* у вокативу вели да се прво употребљавао у личним именима, а касније „и у свим именицама које значе женско чељаде, а имају завршетак *ка*“³²⁰. Он то потврђује примером *мајђе* из Клисуре и Темске, места која сам и ја посетио, али такав лик нисам чуо. Постоје, међутим, следећа три примера: *бајђе* Оц, *нањђе* З и *комишиђе* М (*бај́ка* и *на́нка* су хипокористици од *баба* и *нана*, *нана* је и у овим говорима синоним за мама). Упор. и горе наведени пример: нí се уока́мо: *овчáрко*, *овчáрко* (а не *овчарђе*).

298. Овде ваља учинити једну генералну опаску. То је изразита хипокористичност, присност и топлина коју остварује вокативски наставак *-е*³²¹. Ово важи за све случајеве: било да се ради о заједничким именицама, било о мушким или женским именима или о њиховим хипокористицима. Примера је много:

именице типа *бај́а*, *да́да* (старија сестра), *до́да* (старија јетрва), *на́на*, *ѿај́а*, *уј́ка* имају готово редовно вокатив на *-е*: *да́де*, *дај́иђе*, ја те тебе мнóго во́лим Б, *до́де*, искочи́ да ви́диш чу́до М, *бај́ије*, за тебе носе нишáн ДП, киквó је, *на́не* ДП, *нањ́ђе*, куде́ це ми́ сéлимо З, *ѿај́ије*, да óкнемо стрíну Б, *у́ђе*, ожéсте ли Оц и сл. Понекад се такав вокатив употребљава и у синтагматском споју са пуним именом у функцији општег падежа, нпр. *тí си се жени́л сáс бај́ије-Богóсова* П (мисли се „исте године“);

пуна лична имена: *Дра́ђе*, како́ си се ти жени́ла ПР, *Са́ве*, како се осéчаш М, *да́да-Лéне*, квó че рабóтимо Б и сл.;

хипокористици: *тí*, *Буде*, нíшта не разúмиш Гњ (*Будá* је мушки хипокористик, а из говорне ситуације се зна да је говорном лицу симпатичан), *И́ве*, затвори́ врата Сп, *Јóве*, óкоси ли М, што́ си, *Ву́ле*, таквá З (*Ву́ла* од *Ву́ка*, а ово од *Вукóсавá*), знаш ли ти, *Ро́ле* Ј (*Ро́ла* од *Ро́са*), и сл.

Посебно треба истаћи вокатив *мо́ме* којим се у појединим местима I^б типа ословљава женска особа, без обзира на то колико је стара и да ли је удата или не³²². Такви су примери: *мо́ме*, éла т́ка Кр, *мо́ме*, Вéло, Вéло — мај́ћу ми óка Гњ (значи

320 Белић ДИЈС 315. Тако је и у Призрену — Реметић Призрен 463.

321 Ову појаву бележили су и други истраживачи — в. Богдановић Алекс. 148; Тирић Лужница 61.

322 Дистинкције које постоје у бугарском језику су: *момченце* — дечак, *момче* — нежењени млади мушкарац; *момиченце* — девојчица, *момиче* — девојка, *булка* — млађа удата жена.

да се ради о удатој жени са одраслом децом, чим једно од њих памти догађај о којем је реч).

299. Вокатив множине једнак је номинативу, за шта и није потребно наводити примере (уосталом, упор. напред дати пример: *готов рат, жени* З, или истог типа: *јечте, жéне* Ц, *жéне*, не галамéте Оц и сл.).

300. *Ойшћи йадеж*. У једнини ОП је облички једнак акузативу:

од вóну усучемо врце Ј, *само вóду давају на óмладину* Ос, *однесé вечéру на овчара* Ос, *у овуј ламйу* ми гоца *гас* гори М, *с једну руку мéша* Гб, *овијамо окол цркву* Ос, *нémaју дрýгу йóслу* В, *на мојéга Сáву* причам В, *деда-Бóжју* знаш ли Гб, *отóмо у Црвэну Рéку кой йой-Јóву* Л, *Бóг у йжсу*, *ми из йжсу* (благослов коледача при поласку из куће) Т, *ми смо са Сáву* овчари М, *работил је тáмо йо* *Лужницу* З, *Обрад пóра с фрэзу* М и сл.

301. У множини ОП је облички, такође, једнак акузативу, а овај номинативу:

дарујемо комé кошуљку, комé рукавичке, комé чарáйке Ј, *сac девојке* говоримо Ос, *сýг жњéмо више с жéйталице* Оц, *синови бйју майшере* Ос, *асталé се поставе у учионице* Гњ, *имáло је вражалице* П, *помáгају га владйће с йáре, с намирнице* ДП, *на јейрве* кúпи, а *мéн не теја* ДП и сл.

III и IV деклинациони йишй

302. Трећи и четврти деклинациони тип (Ивићев) ћемо прегледати заједно.

Номинайив једнине обухвата: а) именице средњег рода без проширења основе: *брашто* В, *бробњало* Ц, *брдо* Гб, *вино* Р, *врешéно* В, *вршкало* В, *зрóбље* П, *зүвно* Т, *зүмно* Ј, *говéдо* Гб, *дóбо* Ј Ос, *жйшйо* Ос Т, *здрáвје* Гб, *зрño* В, *јајце* Ц По, *јéло* Т Р Кр, *јүйро* Ј В, *кíло* Ј, *крíло* Гб, *корйшйо* Ц, *куйáйшило* Т Сп, *кóло* Т О, *лóзје* ДП, *мáсло* Ос Гб, *млекó* В ДП, *мéстйо* В Гб Сп, *мирó* С, *одéло* Т, *óко* Ос, *остйрило* Т, *йóље* Ј О, *йцéшйо* Ц П, *рáло* Ц Гп, *раскрсје* В, *ребрó* Ос, *селó* Ј В, *сиййо* Ј О, *сйрење* Ос Гб, *сйриње* В Оц, *сéно* Гб, *сукно* С, *шéсйо* Л Т, *шíло* Б Л, *цедíло* Ј, и сл.

б) именице средњег рода са проширењем основе: са *-н-*: *вйме* М Оц, *врéме* Ј, *йме* П, *рáмо* Ос М П Т Ц, *сéме* М; са *-йш-*: *близнé* ПР, *бљуцé* Р (земљана зделица), *буре* Т, *влакно* М, *гáјде* В, *грне* М По, *дешé* В Ј Кр М ДП, *дүйе* По, *душамé* Гњ, *јáгне* З ДП, *јáгње* Ј Ос В Л М, *јáре* Гб Оц По, *јужé* Ос Гп Ц, *кавé* Сп, *кадивé* Т (кадифа), *кошйшлé* ПР, *клувче* Ц, *күбе* В, *күче* Гб, *могáре* Кр О П, *накóњче* Ј Гб, *оделéње* Б, *йарчé* Ј Гњ, *йрасе* О, *сирочé* В Гб, *сркмé* Т, *шелé* Ј Ос В Оц, *шэкмé* Гб, *цубé* Т, *шйáйавче* Кр (= *накоњче*), *шћембé* ДП; са *-с-*: *небо* П (у примеру: *град штó пада од небеса*), *чүдо* Гп (у примеру: *мáни, даншњо врéме је чудéсо* — информатор мисли на понашање данашње омладине).

в) хипокористичка мушка и женска имена на *-е*: *Мйле* Ос С, *Рáде* Цупáльа Гб, *Рáде* Ђорча Р; *Милунче* Ц (од Милунка), *Рóле* Ј (од *Рóса*, а ово од *Росáнда*)³²³.

³²³ Мушких и женских хипокористика на *-и* типа *Мики* (Милан); *Зоки* (Зорка) свакако има и у ГП, али нису посебно бележени, будући да су „својина млађег нараштаја и осећају се као помодна новотарија“ — Богдановић Алекс. 151.

303. Именице ових дефлексионаких типова у ГП настају и од именица других родова помоћу различитих наставака³²⁴. Поједини од њих уносе деминутивну, па тиме и хипокористичну, нијансу у значењу; други аугментативну, па тиме и пејоративну, нијансу.

Деминутивни наставци су: *-е*: *кошлѐ* П, *кошѐ* Гњ Ц, *овнѐ* ДП, *иѐшлѐ* Кр, *сѐшовнѐ* Гњ; *-енце*: *гасѐрченце* Ј, *кошлѐнце* Ј Ц, *слѐченце* З, *секѐрченце* Ј, *сѐтаклѐнце* Гб, *сѐмомнѐнце* ДП; *-ѐнце/-анце*: *брашѐнце* Ц, *брашанце* Оц; *-че*: *бакрѐче* Ј, *бекчѐ* Гб (врста цвећа), *градѐнче* М, *двѐенче* П, *дѐсече* П (некадашњи ситни новчићи), *девѐјче* В Гб З ДП, *колийче* Ј, *кравѐјче* Гб Ц, *момчѐ* В М, *ѐарѐунче* С, *ѐрѐунче* Сп ДП, *ѐѐшкѐрчѐ* Ј, *ѐѐшѐрчѐ* В, *ѐрѐзорчѐ* Гб, *солѐрчѐ* ДП, *ѐрнакоѐйче* Гњ, *унѐче* Сп Б Кр, *чѐршавчѐ* Ј, *чукчѐ* Т; *-че + -енце*: *гасѐрченце* Г Ј, *секѐрченце* Ј; *-це*: *дрвѐце* Гп, *зрнѐце* О, *јајѐце* По, *цедѐйлицѐ* Гб; *-ице*: *грѐзѐице* Ц, *зѐљѐице* В М, *сѐрењѐице* Б.

Аугментативни наставак је *-ишѐ*: *девѐјчишѐ* К, *детѐишѐ* Оц, *кошлѐишѐ* О, *момчѐишѐ* М.

304. Инвентар именица ових дефлексионаких типова увећан је и пристожним бројем глаголских именица саграђених од трпног придева наставком *-је*: *венчѐње* В, *играње* Оц, *идѐње* Ос, *имање* С Р, *немање* О, *ѐномање* О (ове две према *имање*), *кршѐијење* В, *кусѐње* Кр, *окање* Ц, *оѐрошѐијење* В, *ѐијење* Гб, *ѐојање* Ц, *риѐјање* Ц, *седѐње* Ц, *смејање* В Ц, *ѐиѐјење* М, *убивање* Сп, *чисѐјење* Ц, *чувѐање* Ц, *шѐлење* Ц³²⁵.

305. *Номинаѐив множинѐ*. Именице с *-о* и *-е* у ном. јд. и сугласничком основном имају, као и у стандардном језику, наставак *-а* у ном. мн. Тај наставак имају и поједине именице које проширују своју основу сугласником *-н-*: *куйѐишла*, *осѐирила*, *ѐѐља*, *рала*; *врѐмена*, *врѐиѐна*, *рамена* и сл.

306. Именице које основу проширују сугласником *-ѐ-* множину граде на неколико начина.

а) Облике правилне множинѐ имају најчешће именице које су се у старом језику завршавале на *-а*³²⁶: три-чѐтри *имањеиша* су поседовали Р, једѐн ѐде с *јајеиша* и јаганци Гб, имаало је и *којиљеиша* ПР, два *оделењеиша* ми напѐише Б, кућа с пѐт *оделењеиша* Б, ја си ѐмам *солѐрчѐиша* ДП, децѐ *близнѐиша* ПР, *унѐчѐиша* ѐмам Сп, три-чѐтрѐнас ѐмам *ѐрѐунчѐиша* и двѐ *ѐарѐунчѐиша* Сп, ви сте моја *унѐчѐиша* Кр, ѐмам чѐтри *ѐрѐунчѐиша* ДП.

б) Другим суфиксима граде се облици којима се више изражава збирност, колективност, него правилна множина. Треба напоменути да у ГП нема именица колектива на *-ад*, сем спорадично *чѐљад* М.

³²⁴ Тако стање показују и други говори. Богдановић утврђује продуктивност наставака *-ичѐ*, *-чѐ* и *-енце* — Богдановић Алекс. 149; у говорима Сврљига продуктиван је наставак *-чѐ* — Богдановић Бучум 56; у Лужници су продуктивни наставци *-е*, *-чѐ* и *-ишѐ* — Ћирић Лужница; у Левчу је „број именица које се деклинирају по овој врсти увећан због продуктивности наставака *-чѐ*“ — Симић Левак 280. И тако даље.

³²⁵ Упор. појачану употребу ових именица и у Лужници, за коју је тамо речено да долази као компензација изгубљеног инфинитива — Ћирић Лужница 88.

³²⁶ Белић ДИЈС 326.

Најраширенији је наставак *-ишија*, којим се не образују само збирне именице за означавање младунчади³²⁷, већ и за означавање збира предмета³²⁸. Такве су: *бљуџеишија* Р, *госејишија* П (али и: *овија гóсје одéк су З*), *девојчеишија* Ос В Гб М С Т Б ДП, *гола дуйеишија* По, *душамеишија* Гњ, *имеишија* Ц П, *кланеишија* Кр, *коњчеишија* Гб, *койлеишија* П, *лулеишија* Гп, *момчеишија* В ПР ДП, *сирењеишија* П, *џубеишија* Т, *јанија од шћембеишија* ДП.

Појединим наставцима се деривира основно значење у правцу хипокористичности или пејоративности, тако:

-ја: *дрџа* Ос Л М О, *јужја* Ос — задржано основно значење,

-ина: *имеишина* По, *јареишина* Л, *јужсеишина* Б Гп Ц, *џраишина* ПР Гп — задржано основно значење, али:

-инка: *џраишинка* Т, *шелчинка* Т;

-ића: *звончеишића* П, *колеишића* Кр, *кошеишића* Гњ, *ћујеишића* Б;

-нца: *џилэнца* Кр;

-ишка: *џилишка* П — свуда истакнута хипокористичност;

-ишиа: *девојчеишишиа*, *дечишиа*, *дрвишиа*, *буришиа*, *јáгњишиа*, *јаришиа*, *могáришиа* Гб Т Р Гп Кр По — свуда поред основног истакнуто и пејоративно значење;

-ићи: *бáдњачићи*, *вистиáнчићи*, *другáрчићи*, *јелéчићи*, *класићи*, *кожсјучићи*, *кравáјчићи*, *крсићи*, *кучићи*, *магáрићи*, *џилићи*, *џичићи* Ј Ос; *јáганчичи* Т, *кравáјчичи* Гњ Т, *џиличичи* Л Т, *џиличичи* Т, *џичичи* Сп, *рукавчићи* З. Наставак *-ишија* је одлика зоне I, а наставак *-ићи* зоне II (карта 29).

Како се види, сви примери на *-ићи/-ици* представљају суплетивне множинске облике. Именице ср. р. саграђене деминутивним суфиксом *-че* су најпре прешле у м. р. па затим суфиксом *-и* саградиле правилну множину (*јелеч(е) + ић + и*, ово вероватно подржано примерима типа *крсићи + и*)³²⁹.

в) Суплетивну множину срећемо и у следећим случајевима: *јáганци* Ј Гб Л М С Сп Ц Гњ, *џраци* Гб, *џрасци* Т; *натурају се џаква грнци* О; *деца* — на целом простору; *очи*, *уши* — двојински облици; ако именица дрво означава посечено стабло има множински лик као у примеру: *носимо дрва*; за разлику када је још живо: *тај велика дрџа* Ос; именица доба у појединим местима гласи: *стáро дóба* Р, *римско дóба* В; у појединим: *јесéње дóбо* Ј, у мојé *дóбо* Ос — у множини само: *гóдишња дóба* Оц, *стáра дóба* Р.

307. Вокатив. Вокатив код именица ових деклинационих типова је и у једнини и у множини једнак са номинативом, за шта, мислим, није потребно ни наводити примере.

Белић је констатовао тенденцију замене вокатива номинативом у говорима призренско-тимочке зоне, и као потврду навео три именице: *деца*, *браћа* и *бег*, али каже „да их уствари има много више“³³⁰. И ја сам бележио такве случајеве: ајте,

³²⁷ Тако је и у сврљишким говорима — Богдановић Бучум 57.

³²⁸ Тако је и у говору Лужнице — Ђирић Лужница 60.

³²⁹ Упор. то исто и у: Богдановић Алекс. 150; Јовић Трстеник 85; Симић Левач 281; АП-БМ Ресава 320.

³³⁰ Белић ДИЈС 315; упор. и Богдановић Алекс. 151.

брајћа, на вечеру Ц, ајде *девојчица*, направете вечеру Ц, рекó: *деца*, раскарујте овцете Гб, е, *деца*, нече лёб да рúчамо Гњ, не móгу, *деца*, да блајим у пéтак П, она рече: *деца*, сéдете, знам да ви нође болу П, *деца*, немóјте да ми се смејете ДП.

308. Општи падеж је облички изједначен са акузативом и у једнини и у множини, а акузатив је једнак са номинативом. Пошто је ситуација идентична и у књижевном језику, примере овде нећемо наводити (уосталом, упор. поглавље о општем падежу и предлозима).

Остаци синтетичке деklinације

309. Већ је Белић констатовао да у дијалектима источне и јужне Србије има остатака од старе синтетичке деklinације „који су се сачували само за то што су се употребљавали *прилошки*“, али и падежних облика унесених са стране, из суседних дијалеката, па се „често употребљавају без разумевања“³³¹. Ове констатације вреде и за савремени ГП. Примери које наводим узети су из спонтаног говора информатора, од којих ни један није млађи од шездесет година, а бројност примера биће индикатор колико је, и да ли је, аналитизам из Белићевог времена устукнуо пред синтетизмом који тако снажно заплýскује ове дијалекте у наше време развијене комуникација.

310. *Генитив*. а) Најраспрострањенији, и најукорењенији, су генитиви који-ма се казују године или датуми. Они су, дакако, књижевног порекла, али су у свакодневној употреби како код мушкараца, тако и код жена: *дванаесте године* се разрати Гб, не знам *које године* беше Ј, не знам *које године* је било Т, *ланше године* ми умрел старцат Т, ја сам *десете* родена О, доделено на Србију *осамнаесте године* Р, башта ми зајину *петнаесте године* Сп, *седмнаесте* за деду сам дошла П, ја сам *седме године* Гп (тј. рођена сам 1907).

б) Следећи по учесталости је тип генитива једнаког са општим падежом: *поче од Мирка Павуновог* Ос, *врша до Бóга* Оц, *здравје од Бóга* Кр, *муће до зла Бóга* ДП, *Бóга ми* че потклизну државу О, *боли глава човéка* од њéга М.

в) Следећи тип генитива је онај који се употребљава прилошки: *наберу се гости бéлога свéта* Ј, *налови́л бéлога свéта* рибу Т, *од милине* да глédаш Т, *оцу́тира* га тéо бијем Ос (= од сутра, тј. јутрос), *нэмате ви ни и́ојма* како је било П, *тóлко висо́ко од зéми* З, *љуђе* ме глédају *са сипрáne* О, *двојца са сипрáne* ћи били Гп, *прва улица с дэсне сипрáne* Г.

г) Формом генитива, али не увек и његовим значењем, издваја се именица *дóм*, али ово важи само за I^б тип: *напи́л се па дошл́л дóма* Ц, *ја отидó дóма* Гњ, *ми тамн стíгомо дóма* Гњ, *тéшко, нејé ко дóма* П, *дóма* имамо пéт говéду П, *несéм била дóма* Гп, *аде дидемо дóма* ДП, *сви си мýжје дóма* ДП.

311. *Датив*. Дативи са значењима намене, управљености, окренутости, соп-*modi*, *incommodi* и сл. већ су прилично укорењени и код најстаријег слоја становништва: *ста́вимо дешéиу* пешкирче Ј, *даде́мо си га ма́јки* Ј, *кад појдемо према ку́ћи* Ј, *он си нóси ку́ћи* Ос, *молим се Бóгу* Т, *ти волиш човéку* да *кажеш* *пráво* О (али код истог информатора већ у следећој реченици: *ти зна́ш штá да ка́жеш на човéка*), и *ја сам ишла на пратњу дéди* Б, *штó не идеш и́аи́и* да *помóгнеш* Б, а *Тóшићи* све бóље

³³¹ Белић ДИЈС 335.

и боље Б (Тошка је хипокористик од Тодор), па кажем и *Храни* Б (Храна је хипокористик од Хранислав), *баби* много деца мрела ДП, ја га дадо *Смиљи* ДП, кад потраже *човеку* купује си ДП.

Други тип честог датива је окамењена форма у прилогу *кнóчи* (= вечерас): од ручк до *кнóчи* П, че си *кнóчи* дојдемо З и сл.

312. Акузатив. Осим правилних облика акузатива, постоје и такви који показују да је језичко осећање за овај облик још несигурно: молим си *Бóга* Т, *Бóга* си верујем Т, иду у *гóсти* Ос, идемо на *гóсти* редом Л, нема кој да ми дојде на *гóсти* М, тија *дни* идемо Оц, доле на ноге *ојáнке гúмене* Ј; али: чувао сам *оваца* Ос.

313. Инструментал. а) Највише је примера инструментала у којима долази до изражаја прилошка функција, или који су постали прави прилози. Такви су: *већíном* поред гробје пролазе Ј, још *вечером* правимо Ос, *вечером* домаћица омеси лёба Ос, дојду још *вечером* В, *јућром*, *вечером* давамо крмило на овце Ц, *вечером* дојдемо ДП, *већíном* смо с рало орали М, иде *редом* по људи Ос, са шипће ргау суде *редом* Гб, овршемо га *дњу* Л, и *ночу* жњемо Оц, това *дњом* буде П, *дњом* жега, нí (ми) *ночом* жњемо Кр, и *дњом* и *ночу* жњемо ДП, прецелива сви *редом* ДП и сл.

б) Из примера: са *шипће* ргау Гб, *већíном* смо с *рало* орали М и сл. закључује се да језичко осећање за инструментал још није изграђено. Односно, да су примери који се срећу у употреби унесени са стране, па се употребљавају без разумевања, што за последицу има често бркање инструменталног и социјативног значења, или инструментала и општег падежа. Такви су следећи примери:

раније се туцало (камен) *рукама* Ос, са *рукама* се туца камен Ос, ја сам све са *рукама* пенсниу стекао Ос, онí одма *шелефоном* јаве О.

Све ово потврђује Белићево мишљење да „у сваком случају, од старог инструментала остатака има, само се за неке од њих може са поузданошћу тврдити да су у употреби у свим овим дијалектима, а то су: *јућром*, *вечером*, *крадом*, *кришом* и *редом*, остали су унесени са стране“³³².

314. Локатив. Срећу се три групе примера локатива: а) локативи-прилози карактеристични за цело подручје ГП; б) локативи-прилози карактеристично само за подручје Їб типа; в) локативи унесени из књижевног језика, и као такви се употребљавају без потпуног разумевања:

а) *јесени* кад се све стваше В, он је ошъл *јесени* Гб, једну *јесени* закољемо Оц, *јесени* сејемо пшеницу а *пролетти* јечъм М, *јесени* ткајемо Гњ, *јућре* идемо на реку В, додола се прави *лети* Гб, *јућре* гости дојду Гб, *јућру* се дísам М, *зими* само седи Оц, *пролетти* сејемо овс М, *лети* посадимо гра С, *зими* игранка Гњ, *пролетти* се моруза оре Гњ, *лети* ослаби вода З, комињак се пије *зими* Т.

б) *зíme* работимо клчината Т³³³, *лети* жега Т, *зíme-лети* ја с њега Сп, *зíme* се не купем, само *лети* Сп, и *зíme* на бро без ћитку не идемо П, *лети* не седимо, само *зíme* Гп, *зíme* буде појачка З, *зíme* иду у пашу По, од *зими* би га труснула О, *ио зими* напростирам П, разбпну кожугу *на зими* Гп, прóстремо *на зими* цргу ДП.

³³² Белић ДИЈС 337.

³³³ И Белић помиње овакве случајеве. „Овамо долази и локатив од именице *летио* : *лети*; *пролетте* је образовано према облику *лети*, јер је његова обичнија форма, као што ће се видети, *пролетти*“ — ДИЈС 338.

в) све *по реду* дошло Ос, сви ни *по имену* написао Л, све што је *на свѣшћу* Т, он је имао одѣла што га *на свѣшћу* нема Т, у *реду*, како речеш Р, ја сам резикант што ме у *свѣшћу* нема О.

Облици именица уз бројеве

315. Још је Александар Белић констатовао да су именички облици уз бројеве сачували „неке архаизме који се другде не употребљавају“³³⁴. С друге стране, како „осим у конструкцијама с бројевима исти облици иду и с прилозима *млого*, *коџа* и сл. који детерминишу по количини (...) чини се занимљивијом терминологија по којој имамо поред *обичне* још *збирну* и *избројану* множину“³³⁵. Савремени ГП, готову њихов најархаичнији део — *І*б тип, углавном су сачували архаизме које је и Белић бележио. При навођењу данашње грађе ми ћемо је упоређивати са Белиће-вом, као и са стањем у суседним говорима Лужнице и Сврљига.

316. *Облици именица I деklinационог ѿиѿа уз бројеве*. Ове именице уз бројеве и количинске прилоге имају облике са наставцима: *-а* (наставак старе двојине); *-и*, *-ове* (наставци старе множине) и без икаквог наставка (али се такви облици само прилошки употребљавају). Белић је забележио и неколико примера са наставком *-ови* (*ѿројѿцу синови*, *два волови*)³³⁶. У Лужници изостају облици са *-ови*, *-ове* и без наставка, а то исто показују и сврљишки говори³³⁷.

а) Наставак *-а*: *два близнака* Ј, *два дѣна* Ј, *два саѿиѿа* Ос Гб Т, *два овчара* Гб, *два брѣсѿиѿа* Р, *два-ѿири месеца* Сп, *два камика* Б, *два ногара* М, *два реда* М, *два класа* Ц, *два-ѿири дѣна* З, *два сѿара* З, *ѿири балона* Ос, *ѿири ѿразника* Гб, *ѿири месеца* Оц, *ѿири сѿина* Сп, *ѿири-чѣѿири милиона* Сп, *ѿири месеца* Кр, *ѿири дѣна* С, *ѿири саѿиѿа* Ц З, *ѿири милиона* Т, *чѣѿири саѿиѿа* Б, *чѣѿири дѣвера* Ц, *чѣѿири леба* Кр, *ѿѣѿи венѿа* Оц, *ѿешѣс дѣна* В, *ѿѣѿи сѿина* П, *ѿешѣс ѿоѿа* П, *ѿешѣс ѿака* С, *ѿѣѿи каменѿка* Ц, *ѿѣѿи комада* В, *ѿѣс саѿиѿа* Кр, *ѿѣс леба* М, *седѿам леба* Гб, *седѿом саѿиѿа* Гњ, *седѿом сѿоѿиѿа* М, *осѿам коѿа* Кр, *дѣвѣѿ дѣна* Гб, *дѣвѣѿ ѿѣзика* М, *дѣсѣѿ ѿредмеѿиѿа* Ос, *дѣсѣѿ меѿѿира* Ос, *дѣсѣѿ саѿиѿа* Гп, *дѣсѣѿѿина сѿндука* М, *дѣсѣѿ ѿглена* ДП, *дѣсѣѿ ѿака* ДП, *јѣдѿанаес саѿиѿа* З, *дѿѿанаес саѿиѿа* Р П, *дѿѿанаес дѿнара* С, *ѿѣѿѿнаес леба* Гп, *ѿѣѿѿнаес ара* М, *ѿѣѿѿнаес вѿлка* Кр, *осѿмѿнаес грѿиѿа* М, *дѿѿѿнаес ѿиломеѿѿира* Т, *дѿѿѿнаес* и *два члана* М, *дѿѿѿнаес* и *дѣвѣѿ дѣна* ДП, *дѿѿѿѿнаес чѿвѣка* П, *чѣѿѿѿѿнаес ара* Оц, *чѣѿѿѿѿнаес мѿченика* По, *чѣѿѿѿѿнаес краѿѿѿѿа* По, *чѣѿѿѿѿнаес дѣна* М, *ѿѣдѣсѣ свѿѿиѿа* С, *сѿѿѿо меѿѿира* В, *дѿѣсѿѿиѿа* и *дѿѿѿѿнаес дѿма* З, *ѿѣѿѿѿѿѿѿо чѿвѣка* Р.

б) Наставак *-и*: *два дни* О, *два ѿѿѿиѿи* Б З, *два саѿиѿи* ДП, *ѿири ѿѿѿиѿи* Р Сп Кр ДП, *ѿири-чѣѿири ѿѿѿиѿи* М, *чѣѿири ѿѿѿиѿи* О, *чѣѿири месеци* Сп, *осѿом саѿиѿи* М, *дѣвѣѿи месеци* П, *дѣсѣѿѿи брѿѿѿи* Сп, *дѿѿѿѿнаес саѿиѿи* Ос Л, *ѿириѿнаес брѿѿѿи* Гб, *дѿѿѿнаес саѿиѿи* М, *дѿѿѿнаес брѿѿѿи* Т, *ѿириѿнаес брѿѿѿи* С По, *чѣѿѿѿѿнаес брѿѿѿи* ДП, *ѿѣдѣсѣ лѿѿѿиѿи* ДП, *ѿѣдѣсѣ брѿѿѿи* М, *седѿомдѣсѣ брѿѿѿи* Гп, *осѿомдѣсѣ брѿѿѿи* М, *сѿѿѿѿо брѿѿѿи* Л Оц, *дѿѣсѿѿиѿа брѿѿѿи* Кр, *ѿѿѿѿѿѿо ѿѿѿиѿи* Ц, *гоѿѿѿѿо ѿѿѿиѿи* Гп, *мѿѿѿѿо ѿѿѿиѿи* О.

³³⁴ Белић ДИЈС 326.

³³⁵ Богдановић Алекс. 155, в. и напом. 284.

³³⁶ Белић ДИЈС 331.

³³⁷ Богдановић Бучум 58; Ћирић Лужница 68.

в) Наставак *-ове*: *имамо два сѝнове П, ѝрѝји волѝве О, чѝйри ѝлѝгове Ц*³³⁸.

г) Без наставка (*ѝ* наставак): *два-ѝри ѝѝи Гб, ѝри ѝѝи се ѝде Ц, чѝйри ѝѝи Т, сѝдом ѝѝи Гб, гоѝд ѝѝи сам се уплашѝла По и сл.*

317. *Облици именица II деκлинационог ѝѝиѝа уз бројеве*. Облици овог деκли-
национог типа имају уз бројеве наставка: *-е, -и* и *-ѝ*. По Белићу облици на *-е* пред-
стављају стари номинатив множине; на *-и* стари номинатив множине на *ѝ*; а они
без икаквог наставка су добивени редуκцијом крајњег *е* или *и* код малог броја име-
ница ниске фреквентности³³⁹.

Најмногобројнији су, и у употреби на целом призренско-тимочком простору,
облици на *-е*, док се облици на *-и* и *-ѝ* срећу само у тимочко-лужничком дијалекту.
То потврђују и савремени говори Лужнице и Сврљига³⁴⁰. У данашњим ГП се срећу
сва три облика, често, како ће се из примера видети, и код истог информатора.

а) Наставак *-е*: *две жѝене Оц, две бачѝје С, две јеѝрѝве Оц, две гѝдине Сп, две сѝсѝре ДП, две калуђерѝе ДП, ѝри ѝрке Ј, ѝри сѝрине Гб, ѝри нѝдеље Гб, ѝри гѝдине Л, чѝйри крѝчане Р, чѝйри јеѝрѝве Ц, чѝйри сѝрѝне Ц, чѝйри сѝѝене ДП (= зи-
да), чѝйри гѝдине По, ѝѝи гѝдине Ос, ѝѝи ѝљаде Оц, ѝшѝс гѝдине Б, ѝшѝс рукољ-
ѝе В, сѝдом нѝдеље Оц М С По, дѝвеѝ жѝене Гб, дѝсеѝ ѝљаде Р, дванѝс вѝрѝе М,
дванѝс руѝе Т, дванѝс гѝдине О, ѝѝнѝс ѝвѝе и кѝзе Ј, шѝснаѝс гѝдине П Гп ДП,
дѝс ѝсѝм вѝрѝе Оц, ѝрѝѝс дѝше Гб П, чѝйѝрѝѝс кошуље П, ѝдѝсѝ гѝдине Ос, ѝ-
дѝсѝ дѝше М, ѝдѝсѝ и ѝѝи гѝдине П, шѝс гѝдине Т, сѝдомдѝсѝ кошуље С, сѝѝѝ и
шѝс гѝдине Кр ПР, сѝѝѝ и осѝмдѝсѝ ѝљаде Сп, некѝлко гѝдине ДП, мѝго гѝдине Р
Гњ Оц Ш и сл.*

б) Наставак *-и*: *две ѝљади М, чѝйри-ѝѝи ѝљади Сп, ѝѝи дѝши Оц, сѝдам дѝши
З, дѝсеѝ дѝши В С, дѝсеѝ жѝени З, дванѝс дѝши Гб, дванѝс гѝдини С, ѝрѝнѝс дѝ-
ши ДП, ѝѝнѝс дѝши Гњ Гп Кр, дѝѝс дѝши Ц, чѝйѝрѝѝс дѝши Т ДП, сѝѝѝ дѝши Р,
сѝѝѝ и осѝмдѝсѝ дѝши ДП, дѝсѝѝѝ ѝљади Б ДП, ѝѝсѝѝѝ ѝљади Т, ѝсамсѝѝ ѝљади
ДП, кѝлко дѝши Гп З, коѝд гѝдини Кр, мѝго дѝши Т и сл.*

в) *ѝ* наставак: *јѝднѝ гѝдин Гб Кр, ѝри гѝдин Ос, ѝѝи сѝѝѝѝн*³⁴¹ Т Р Сп, *дѝвеѝ гѝ-
дин Гб, дѝсеѝ дѝи ДП, дванѝс дѝи ДП, дванѝс гѝдин С, дѝвеѝнѝс гѝдин По, дѝѝс и
јѝднѝ гѝдин ДП, дѝѝс и дѝе гѝдин Сп, дѝсеѝѝѝна гѝдин Г, некѝлко гѝдин М.*

³³⁸ И ови наши примери потврђују исправну констатацију Белићеву „да се употреба плурала уз све бројеве развила пре него што се генералисао наставак *ове* — ови у множ. у извесних именица и сачувала у њима у овим случајевима до данас. То још једном говори у корист архаичности облика уз бројеве“ — ДИЈС 330.

³³⁹ Белић ДИЈС 326–328.

³⁴⁰ „Док је Белић за облик на *и* записао: *ѝљади, књижици, ѝари, зѝбници, гѝдини, дѝши* — у данашњем говору Лужнице само се последњи пример употребљава у том облику“. — „За облик без икаквог наставка Белић је навео примере: *душ, сѝѝѝѝн и гѝдин* — савремено стање лужничког говора потврђује велику фреквенцију употребе примера *сѝѝѝѝн; гѝдин* изгледа само уз редне бројеве, а *душ* никако“ — Гирић Лужница 69. — „... нисмо могли чути облике *жѝени* и *жѝен* (...). Ми облике: *душ, две дѝши, осѝм дѝши* нисмо чули, а чули смо осѝм *душе, петнаѝс душе* (...). Код именица хиљада ствар је нешто друкчија. Она се употребљава само уз број један, иначе је њен облик *ѝљадо*, после чега се облицима: *две ѝљади, пет ѝљади, сто ѝљади* уклапа у широк број конструкција какве граде именице средњег рода уз бројеве (...). Мислимо да би (облицима *две гѝдин, дѝведесѝ гѝдин* — Љ. Њ.) требало придружити и именицу *сѝѝѝѝѝна*, која је такође са јаком фреквенцијом и понаша се као година: *пет сѝѝѝѝѝ* динара, *две сѝѝѝѝѝ* гѝста, *ѝшѝсѝѝѝѝѝ* ћила овѝс“ — Богдановић Бучум 59.

³⁴¹ Реметић мисли да је *сѝѝѝѝѝн* „траг старине, тј. Г мн. на *-ѝ*“ — в. Реметић Призрен 464.

318. Облици именица III дефлекционог типца уз бројеве. Именице овог дефлекционог типа имају уз бројеве и количинске прилоге плуралске облике, тј. облике на *-а* и *-и*. „Уз број *тjри* и *четjри* употребљавала се првобитно множина: три села и тд., то је пренесено и на именице уз број два и остале бројеве“³⁴². Овако се понашају, тј. у овај дефлекциони тип су прешле, и поједине именице IV дефлекционог типа. Примери:

двe кiла Ос, *двe јeла* Р, *двe рaла* Гп, *двe дрвцa* Гп, *двe грнa* Кр, *двe лoзjа* ДП, *двe-тjри јeла* По, *тjри јушрa* К, *тjри сeла* Оп, *тjри рaла* Ц, *тjри-чeтjри мeстjа* О, *тjри-чeтjри врeшeнa* Ц, *чeтjри лoзjа* Ц, *иeтj хiлa* ВБ, *дeсeтj хiлa* ОпЦ, *двaнaдeс јeла* ТКр, *двaдeс и иeтj хiлa* Т, *тjриeс хiлa* По, *стjо рaлa* Б, *стjо хiлa* Ц, *двeстjа хiлa* Гњ, *иeтjстjошeн хiлa* МРСПДППо, *шaдo и двeстjа хiлa* М, *гoцa мeстjа* Б, *нeкoлкo мeстjа* Сп; чe узнeмo нa *двe мeстjи* пo дeсeт aрa М, нa *двe мeстjи* пoрa с фрeзу М; *двeстje* крстjинe смo нaжигaли Л.

Облици на *-а* и *-и* срећу се и у сврљишким говорима³⁴³. У Лужници се облици на *-и* не срећу никако³⁴⁴. Белић наводи и примере старе двојине уз бројеве (*двe мeстje, дрвe, кoлe, стjадe, двeстje, тjриcтje, тjри јушрe*)³⁴⁵. Таквих примера данас нема у ГП, осим *двeстje*, а ни у говорима Лужнице и Сврљига³⁴⁶.

319. Облици именица IV (Ивићевог) типца уз бројеве. Именице овог дефлекционог типа показују шароликост облика у бројним конструкцијама. Поједине именице III дефлекционог типа се уз бројеве понашају као да припадају овом типу.

а) Плуралски облици на *-eтjа*: *тjри грнeтjа* Оп, *двa иaрaунчeтjа* Сп, *имaм тjричeтjрнaдeс ирeунчeтjа* Сп, не знам *кoлкo унучeтjа* Сп, *чeтjри ирeунчeтjа* ДП, *шeс сирoчeтjа*; осим њих још и: спрeмe иo *двe-тjри јeлeтjа*, наследил је *тjри-чeтjри имaњeтjа* Р, *кyћa с иeтj одeлeњeтjа* Б.

б) Плуралски облици на *-и*: *двe јaгaнци* С, *двe шeлци* Т, *тjри грнци* М, *тjри јaгaнци* СТ, *дeсeтjиnа грнци* О, *дeсeтjиnа ирaсци* Т.

в) Дуалски облици на *-eтjи*: *двe грнeтjи* ГбМ, *двe јaгњeтjи* В, *двe дeвoјчeтjи* Оп, *двe рeбрeтjи* Ос, *двe шeлeтjи* В, *тjри дeтjeтjи* В, *тjри-чeтjри јaгњeнчeтjи* Л, *иeшeс кoлeтjи* В, *шeсe јaгњeтjи* М, *стjо јaгњeнчeтjи* Л, тj нeмaш *шoлкo влaкнeтjи* М, *кoлкo имaтe јaгњeнчeтjи* Л, нa *кoлкo мeстjeтjи* је кoпaнo злaтo Гб, нa *oбe рaмeтjи* М.

г) Збирни облици: *тjри дeцa* С, *тjри-чeтjри дeцa* П, *чeтjри дeцa* Гб, *иeтj дeцa* ТГпЗПо, *шeс дeцa* Ц, *двaнaдeс дeцa* Кр, *тjриeс дeцa* Б, *сeдoмдeсe дeцa* Т; *двe јaјцa* М, *иeшeс јaјцa* Оп; *двe дeвoјчeтjијa* Сп, *двe кaчeтjијa* С, *двe-тjри дeвoјчeтjијa* Б, *двe-тjри кaчeтjијa* Сп, *чeтjри дeвoјчeтjијa* Т; *чeтjри јaгњишeтjа* Гп, *чeтjри мaгaришeтjа* Кр.

³⁴² Белић ДИЈС 331.

³⁴³ Богдановић Бучум 59.

³⁴⁴ Ђирић Лужница 69.

³⁴⁵ Белић ДИЈС 333.

³⁴⁶ „Оваких примера употребе именица средњег рода у данашњем говору Лужнице нема. Ни самостално (цкље је непозната реч у Лужници — овде су *наочари*), нити уз бројеве“ — Ђирић Лужница 69. — „Уместо таквих облика имамо: двоје *цкље*, *двeстjа*, *двe дрвeтjи*, три *јушрa* и три *јушри*, *тjристa*“ — Богдановић Бучум 59. — Облика на *-e* од именице место уз бројеве в. и у: Богдановић Алекс. 156; Јовић Трстеник 85; Симић Левач 280; АП–БМ Ресава 318.

У поређењу са ГП у говору Лужнице изостају примери под *a*³⁴⁷; у говорима Сврљига примери под *z*³⁴⁸. Код Белића, гакође, нема збирних облика уз бројеве³⁴⁹.

Неке семантичке и обличке њојаве код именица I деκлинационог њиња

320. Именице *хлеб* и *сир* у зони П имају у номинативу и општем падежу паралелне ликове: *лѣб* и *лѣба*; *сѣр* и *сѣра*. Именица *сир* у појединим местима зоне I има лик *сѣрење*, у појединим *сѣриње* (карта 8).

Нема синтагми типа *бели лука*, већ је увек: *лук*, *бели лук*, *зелѣни лук* (прази лук), *црвени лук* (црни лук), и тако на целом простору³⁵⁰.

321. Од именице *гост* правилна множина је *гѣсти* Ос В Гб Л М; збирна именица је *гѣсје*, и она је скоро увек средњег рода: *голѣмо гѣсје* П, *мало гѣсје* П, *једно гѣсје* искача, *једно улази* П, *гѣсјеија* од *суде* рѣдом *налѣзла* П, са праве *гѣсјеиша* Гњ и сл. Ипак, понекад се ова именица схвата као да је мушког рода: *овија гѣсје* одѣк су ти З (= ови гости одакле су ти).

322. Од именице *човек* суплетивни множински ликови су: *људи*, *љуђи*, *љуђе*. Ова именица има и „правилну“ множину *чѣвѣци*. Ова форма је бележена у неколико места I^б типа (карта 27)³⁵¹.

323. Од именица које припадају овом деκлинационом типу поменућемо облички или семантички интересантне збирне или плуралске ликове:

а) од *јуџи-јуџиџиџи*: већном *џо јуџиџиџи* се збирају Ос;

б) од *камен-камење*, али је од *камик-камање* (карта 2);

в) од *дрво* збирни облици су: *дрва*, *дрѣја* и *дрвендор*. Овако је и од *железо* добијено *железор*. *Дрвендор* и *железор* могу да значе и предмете од дрвета или железа.

г) Обични су плуралски облици од именица које значе млада жива бића: *другарчићи*, *магарџићи*, *јѣганчићи*, *џиличчи*, *џииччи* и сл. Њима подобни су и деминутиви именица са друкчијом семантичком садржином: *кравѣјчићи* По Т (погачице), *џосџиљчићи* Ц (пеленице), *рукавчићи* З, *орѣшчићи* Т, *класџићи* Ј, *кожџучићи* Ј и сл.

324. Један број именица из групе *plurality tantum* се ликом укључује у овај тип: неки *бисѣси сѣјари* Ј, *џерзиѣсти нѣжици* П, *бели џѣклади* Гб, *месни џѣклади* Гб, *грѣбенци* Ц, *брашњѣни нѣчви* З, *џаџучи* Ц, *чѣраџици* бели Гп ПР.

325. Један број именица је променом рода пришао овом деκлинационом типу: *бѣшици* ДП (колевке), *власџи не насџоју* да се црква чува П, *голѣми грѣнци* М, потраже се позивом *зѣвѣнци* П (званице), несмо упанџили *друђи зѣр* П, *убав мѣз*, а нече да га једу В (в. и т. 282).

³⁴⁷ Тирић Лужница 69–70.

³⁴⁸ Богдановић Бучум 59.

³⁴⁹ Белић ДИЗС 333–334.

³⁵⁰ Познато је да су у појединим говорима ове три именице уопштиле партитивни лик *леба*, *лука*, *сира* — в. Богдановић Алекс. 143; Реметић Призрен 474; Реметић Шумадија 237; Симић Левац 222–223; АП–БМ Ресава 331.

³⁵¹ Форма *чѣвѣци* је присутна и у Црној Трави и Власини — Вукадиновић ГЦТВ 130. У Лужници је *људи* и *љуђи* — Тирић Лужница 59. У говорима Сврљига је *људи*, *љуђи* и *љуђе* — Богдановић Бучум 60.

326. Поједине именице из групе градивних именица овде се употребљавају у множини, што је каткад могуће и у стандардном језику: чували су се *баруџи* у Калето Гњ, *снегове* су били големџ Т. Овде се могу прикључити и идентични примери из других деклинационих типова: кад се почну печу *ређије* Гњ, каква *млека* му нејé донéла ДП, *моруже* изостале Сп и сл.

Неке семантичке и обличке њојаве код именица II деклинационог џиџа

327. На првом месту ваља поменути велики број именица саграђених суфиксом *-(и)ка*³⁵²: *бáбичка* Б П, *бóлка* Ос, *вршáчка* Кр, *главџчка* Ј, *зрúчка* Р, *дéдичка* Б, *дрémка* П, *друшџка* Т, *каџиџичка* М, *колџџика* Ј, *коџáчка* Кр, *кошúљка* Ј, *комшџика* С, *маџиџичка* Ј (мотичица), *мрéчка* Гб, *џредúљка* Б, *рабушџка* З (рабош), *рогóшџка* Ј, *умиráчка* Сп, *чашџка* Гб, *шáшџка* О. На овом принципу су настали различити ликови за поједине делове женске одеће или покућства: *џрегúљáка* Ј, *џресџиљка* Т Ц, *оџрешџка* П (у Лужници *оџрегúљáка*)³⁵³; *кобџлка* Ц, *обрáмџка* Ос (у Лужници *камџлка* и *могарџица*)³⁵⁴.

328. И овај деклинациони тип је обогáћен именицама које су у њега прешле променом рода: *зáушџка* Ц, *звóна* Гб Гњ Ос, *коџиџџа* В Т, *наковáња* Т (наковањ), *џáзука* М, *џáзувáрка* Гп, *џóсла* Гб, *родá* Ц (род), *роднина* П (рођак), *сџуџáљња* М Сп (стопало), *џáлога* Ц (талог). Додајмо овде и *кобура* М, *клобур* Т (суд у коме се држи брус са водом приликом косидбе — у Лужници *џуџулицá*)³⁵⁵.

329. Од именица које се завршавају на сугласник посебном судбином издвајају се именице *маџер*, *кђер* и *вечер*.

а) Прва именица се јавља у три лика: *мá(j)ђа*, *маџер* и *маџи*, од којих прва два лика и са множином: *мáјџа* Ј; *мáјђа* Ц Сп З Гп Т; *мáђа* О; *маџер* С О Ц Ј М П Ц; кад бóде врéме *маџере* ни óкају Ос, нáше *мáјђе* су се мучиле З; *маџи* Ц Ос Т.

б) Именица *кђер* јавља се у ликовима *ђерка-чёрка* (зоне II–I).

в) Именица *вечер* је најфреквентнија у женском роду: *једну вечер* М, *срэгња вечер* Ц, на *Бáдњу вечер* Ј, *Бёгња вечер* Кр, тáта казá *вечериу* З, *вечериуџу* дојдóше Т (овако се чланују и: *ночиуџу* Б, *јесениу* З, *џролеџуџу* Б; па и *данџу* Сп). У мушком роду ова се именица среће само у склопу назива верског празника: на *Бáдњи вечер* ДП, *Бёгњи вечер* Гп. У средњем роду може се срести једино у поздраву: *Добро вечер!* Оц.

330. Неке туђице прелазе из мушког рода у женски: *áџса* Р, *арџиџџа* О, *биџиџџа* М Сп, *мушџиџџа* Оц. За такве случајеве Душан Јовић вели: „Секвенца *-кл* на крају речи није у природи овог дијалекта па се променом рода решио један фонетски проблем“³⁵⁶.

331. Збирним именицама се осеђају, и тако употребљавају, именице попут: *младиња* не призна ниђег Гб, за данђшњу *мáдеж* Т, на *мушџиџну* трéбе шкóла, а на *женџиџну* не трéбе Б, давáл сам си на *роду* Сп, *чéљад* му се потикáла М. Али

³⁵² „За деривацију су значајни шира употреба у неким случајевима наставка с елементом к (*чашџка*, дем. *воденичџка*, а не *-иџица* — П. Ивић Дијалект. 114.

³⁵³ Ћирић Лужница 148.

³⁵⁴ Ћирић н. д. 146.

³⁵⁵ Ћирић н. д. 160.

³⁵⁶ Јовић Трстеник 159.

када се жели истаћи ироничан став према ономе што значе, употребиће се и у множинском лику: сѣг *госйóде* седé дóм Ос (а не раде у пољу, како баба жели).

332. Поједине именице из групе *pluralia tantum* употребљавају се у сингуларском лику: по́сле *с вѣлу* претрѣсамо В, па ју порáвнамо *с гребуљу* Гб, зна́м у *нóвину* да чита́м ДП, мла́да неvéста у *чезу* ПР, на *верѣгу* Оц. Појава није доследна, јер се срећу и примери правилне употребе ових именица: у котлѣнце па на *верѣге* Ј, натýрамо у *јáсла* Ј, јавѣл у *нóвине* Гњ.

333. Облицима множине означавају се: а) делови тела: *грúди, óчи, рáмена, сла́бине* (али: дóби на *ѣлуће* Б, водá се по́јави у *ѣлуће* Б); б) делови одеће и покућства: *бревенѣци, ѣанѣјалóне, чешѣре, нѣчви*; в) поједине тканине: *клáшње, ѣрѣшенице* Т ДП; г) поједини празници: *Блáговесѣти, Водице, Младѣнци* и сл.

Неке семантичке и обличке појаве код именица III и IV деклинационог шѣиѣ

334. Именице којима се означавају млада бића попут: *девојче, јаре, сирочѣ* и сл. имају множинске облике: *девојчѣиѣја* М, *јарѣиѣина* Л, *сирочѣиѣа* Гб. Међутим, у појединим местима оне се понашају у општем падежу као именице женског рода: да вѣдим *девојчѣиѣју* М, *ја сас девојчѣиѣјушју* дѣсам М, да пушта *јарѣиѣину* Л, ѣмам шѣс *сирочѣиѣу* Гб. Овамо иде и пример: ѣмају *ѣсѣиѣу* Л.

335. Именице *ѣме* и *јужѣ* граде множинске облике на два начина: ѣма *ѣмеиѣја* вѣздѣдѣн П, *ѣмеиѣина* рáзна постоје По; *јужа* направимо од жѣто Ос, направимо *јужѣиѣина* В Ц.

336. Именица *дóба* јавља се у два лика: стáро *дóба* Р В; у мојѣ *дóбо* Ј Ос. Именица *колѣда* јавља се, такође, у два лика: сѣг не смѣју да идý у *колѣду* Т (: *колѣда*); идý у *колѣдо* Ц (: *колѣдо*). Именица *рáмо* јавља се само у овом лику: преко *рáмо* Ц, ржњóве на *рáмо* Гп, детé на *рáмо* Ос, на *рáмо* тýре и нóсе М П Т.

ЗАМЕНИЦЕ

Личне заменице

337. Личне заменице разликују следеће облике: номинатив, општи падеж и датив. Општи падеж и датив имају акценатске и енклитичке облике. Акценатски облици се јављају и у редукованој форми (без крајњег вокала). Редуковани облици су чешћи од нередукованих, као што су неакцентовани чешћи од акцентованих. Поједини номинативни ликови понеких заменица се не срећу у стандардном језику.

Табеларно представљен систем личних заменица у ГП изгледа овако:

једнина	Н	<i>ја</i>	<i>ѣи</i>	<i>óн, онó</i>	<i>óна</i>
	ОП	<i>лѣн(е); ме</i>	<i>ѣѣб(е); ѣе</i>	<i>њѣс(а); га</i>	<i>њý; ју, у, љу</i>
	Д	<i>лѣн(е); ми</i>	<i>ѣѣб(е); ѣи</i>	<i>њему; му</i>	<i>њој; вој</i>
множина	Н	<i>ми; ни (није, мије)</i>	<i>вѣ</i>	<i>óни, óна, óне</i>	
	ОП	<i>нас; ни</i>	<i>вас; ви</i>	<i>њи; ји, и, љи</i>	
	Д	<i>нам; ни</i>	<i>вам; ви</i>	<i>њим; им</i>	

Као што се види, општи падеж и датив код заменица првог и другог лица јединине разликују се само у енклитичким формама. Пуни облици су им идентични, али се, наравно, разликују по синтаксичким функцијама.

338. Облици заменице првог лица јединине су: ном. *ја*; ОП *мене, мѐн, ми*; дат. *мене, мѐн, ми*.

Ја се среће на целом простору и примери нису потребни.

Општи падеж:

мене: *мене* ма́ти њстепа Ос, ба́ба *мене* дару́је Ј, љу́ди до *мене* прода́ју Ј, при́ђе код *мене* једна́ го́спођа Ј, ми́ло и за *мене* Т, ни се она́ с *мене* (посвађала), ни ја с њу́ Т, му́ж ми је по́млад од *мене* О, све́ у *мене* дошлѐ Сп, то́ј за *мене* ништа не зна́чи Б, она́ је њо́ *мене* (се родила) П, ста́ра како *мене* З, на *мене* сва́ћи наицу́је ДП и сл.

мѐн: је́дѐн се љсп у *мѐн* Р, две́ же́не *пред мѐн* њма да ме́љу М, се́дни до *мѐн* па си вреви́ (разговарај) с *мѐн* Ц, она́ би с *мѐн* продумала́ Ц, од *мѐн* по́нема лу́д О, на *мѐн* је смо́к напада́л О, *пред мѐн* што́ је билó не зна́м О, ја́ њо́ *мѐн* си зна́м О (тј. по себи судим), ту́ва и *мѐн* чува́ли По, *мѐн* оже́нише у деветна́есту го́дин По, *мѐн* и се-стру́ ми башта́ оже́ни Б, њсто́ и за *мѐн* тека́ Б, ни он зна́е *мѐн*, ни ја́ њег П, она́ како *мѐн* су́ва П, и он *мѐн* заволе́л Гп и сл.

ме: она́ *ме* са си́то овѝја Ј, испрати́ *ме* до аутобу́ску ста́ницу Ј, мрзи́ *ме* да њдем Ос, каба́ти *ме* В, не́кња *ме* питува́ Гб, ока́ше *ме* па *ме* питува́ше Гб, што́ *ме* бри́га М, стра́ *ме* О, воле́ *ме* Т и сл.

Јављају се и форме *ме* у ситуацијама у којима бисмо очекивали дативску енклитику: ми́ло *ме* Ј, ми́ло *ме* за уну́че В, жа́л си *ме* за ма́тер Б и сл.

Датив:

мене: *мене* се не допа́да то́ Кр, *мене* невеста́ најбо́ље че́рапе дала́ Ј, њдете код ба́ту, *мене* не́ма му́жат ту́а З (мени није муж код куће), *мене* неје́ бил ло́ш М, *мене* о́тђину пр́сти О, *мене* гу́мено (стопало) не тре́бе О, *мене* је Го́спод помогну́л О, *мене* узѐше кани́цуту ПР, *мене* се не њде ДП, и *мене* си сукно́ скроји́ ДП, *мене* тре́бу двѐста ца́ка ДП, *мене* њме Роса́нда П и сл.

мѐн: разде́ле у тепси́ју *мѐн*, те́б, оно́му В, сту́ри ји и *мѐн* ји ту́ри на́гушу Л (скиде са себе и мени их стави), *мѐн* не њде у гла́ву то́ј Ц, *мѐн* се чѝни Ц, *мѐн* се не допа́да Кр, *мѐн* закла́ше кра́ву Сп, када́ че *мѐн* да даде́ш Гњ, ма *мѐн* си орга́низам по́тпуно здра́в Г, *мѐн* је си́н студира́л ПР, де́вер гре́је ређи́ју а *мѐн* грѝци три́ уз ог-њѝште М и сл.

ми: ду́ма *ми* сва́шта Гб, ово́ј што́ *ми* је остави́л М, да́де *ми* Бо́г дечи́ца Сп, не-мо́ј да *ми* казу́јеш Р, млого́ *ми* је ле́по билó Ј, билó *ми* је бо́ље тѝг Ц, не би́ *ми* добро́ По, по *ми* зго́дно с тоја́шку ПР, да *ми* је да се изгубим ДП, да *ми* о́тну В, ста́рц *ми* је умрѐл Т, те́ше *ми* отсече́ гла́ву Р, Бо́га *ми* О, две́ *ми* о́чи О, си́н *ми* је у рудник радѐл, и му́ж *ми* Ј, бра́т *ми* се Пе́јча зове́ В, на зѝлву *ми* на снау́ту бра́т С (брат снахе моје заове), бега́ј, бра́и *ми*, у потóкат Гњ, а́јде, бра́и *ми*, да њдемо Гњ, немо́ј, бра́и *ми*, мо́лим те Гњ.

339. У вези са наведеним облицима потребно је дати следеће напомене:

а) облик *мѐн* Белић објашњава редукцијом крајњег вокала облика *мене*³⁵⁷, али не инсистира на томе под којим условима се употребљава једна, а под којим

³⁵⁷ Белић ДИЈС 400.

друга форма. Обе се срећу и у Лужници и у Сврљигу. Недељко Богдановић полази од тога да се „употреба једних или других (форми) може често везати за употребу појединих предлога — артикулационо више или мање прилагодивних: *од мене; с мѣн, уз мѣн*“³⁵⁸. За лужнички говор је изнета претпоставка да би „можда решење лежало у реченичком акценту (с обзиром на то да је и једна и друга форма акценатска) како то потврђују примери: *ѡѣб пѡре не трѣбу, мѣне трѣбу пѡре*“³⁵⁹. Чини се да истина лежи и у једној и у другој хипотези;

б) код дативске енклитике *ми* нарочито је честа функција посесивности (*си́н ми, му́ж ми, бра́ји ми* и сл.), поред других функција, као што су: намена (*свѣ ми накупува́ше, ду́ма ми свѡшта*), стања (по *ми* згóдно с тоја́шку), заклетве (*двѣ ми о́чи, Бо́га ми*), *incommodi* (*ста́рц ми је умрел*) и сл.

340. Облици заменице другог лица једнине су: ном. *ѡи́*; ОП *ѡѣбе, ѡѣб, ѡе*; датив *ѡѣбе, ѡѣб, ѡи*.

Номинатив *ѡи́* се среће на целом простору и примери нису потребни.

Општи падеж:

ѡѣбе: тој ва́жи и за *ѡѣбе* Л, два ста́рца ста́ри како *ѡѣбе* З, овој за на́с, овој за *ѡѣбе* М, *ѡри ѡѣбе* ли доди́ше Гб, до *ѡѣбе* ми нејѣ ста́ло Оц, с *ѡѣбе* не́ма рѣч да проду́мам Т и сл.

ѡѣб: на *ѡѣб* се наљу́ти П, с *ѡѣб* ли се видо́мо Б, од *ѡѣб* се не мо́ж жи́ви Кр, до́јде при мѣ́н, *ѡри ѡѣб* П, она́ *ѡо ѡѣб* ли је Сп (да ли је млађа од тебе), с *ѡѣб* сам се скара́ла О и сл.

ѡе: немо́ј *ѡе* ви́дим В, немо́ј *ѡе* уда́рим В, не́ма ко́ј да *ѡе* послу́ша Гб, чу *ѡе* мо́лим М, ни́ћи *ѡе* не сма́тра за црви́ву сли́ву С, отру́ло *ѡе* дабо́гдаде Ц, ни́ *ѡе* ка́рамо да до́јдеш ДП (ми те терамо, зове́мо да дођеш), зачѣ́с *ѡе* очѣ́сте ако не́ч љу́цѣи Р и сл.

Датив:

ѡѣбе: ба́бо, овој сам *ѡѣбе* купи́л О, ма *ѡѣбе* га да́до Ц, *ѡѣбе* ѡ́ма ко́ј да до́јде М, *ѡѣбе* ли одузо́ше коби́лу Сп.

ѡѣб: разде́ле у тепси́ју мѣ́н, *ѡѣб*, оно́му В, *ѡѣб* се па́де пара́ овуј го́дин Кр, прво њѡ́м да заве́рим (оверим легитимације) по́сле *ѡѣб* Гњ, свѣ што́ је најдо́бро *ѡѣб* купу́је Б, мѣ́н умрѣ башта́, а *ѡѣб* ма́ти ПР.

ѡи: ала́л *ѡи* ве́ра Ј, како́ да *ѡи* ка́жем Ос, па *ѡи* ре́кне свѡшта́ Гб, на но́с *ѡи* излѣ́ло Ц, како́ да ѡ́ма о́н *ѡи* узне́ Т, ру́ће би *ѡи* изѣ́ло О, и Бо́га *ѡи*, свѣ ни плати́ше до пару́ Сп, вола́ *ѡи* узо́ше Гњ, не мо́гу *ѡи* отво́рим ПР и сл.

341. Облици заменица трећег лица једнине за мушки и средњи род су: ном. *о́н, оно́*; ОП *њѣга, њѣг, га*; датив: *њѣму, му*.

За номинатив примери нису потребни.

³⁵⁸ Богдановић Бучум 66.

³⁵⁹ Ђирић Лужница 71.

Општи падеж:

њега: тройца *окол њега* Ос, пржило се *сас њега* Ј, кој знаје чија су олова била у *њега* В, сабљу само влачи *џо њега* Л, ја се до близо *до њега* Ц, не мож да минеш *џо-кре њега* Ц, од *њега* неје имало поиграорац Т, не могу ни себе, а не ли *њега* да перем О, који падне друђијат *џреко њега* Г, *њега* смо поштували ПР, ја *њега* најволим Гп и сл.

њег: ни ја знам *њег*, ни он мѣн П, *њег* тој ентѣресуе По, од *њег* је се вачал огањ О, она си дооди *џри њег* Ц, да отидем *код њег* К, једн се ди с *њег* М, на *њег* сам љу-та М, *њег* извлѣкоше Гб, *џду џри њег* Гб, на *њег* тури Ос и сл.

га: после *га* подигне Ј, зорле *га* накарали Ос, могъл би *га* узне В, па *га* вануло под руку Л, вануло *га* тифус Гб, кој *га* види Ц, да *га* белѣжи Сп, докле *га* разработи-мо Б, заволѣла сам *га* Кр, тгај *га* бише (тукоше) Бугарѣто Гп и сл.

Датив:

њему: *њему* је помогнула тај баба Ц, *њему* си мило за њу Гп, она *њему* надума свашта М, ти, Буде, тамо *њему*, ништа не разумиш Гњ, они *њему* однесу колач П, *њему* се тој дешава често Оц и сл.

му: прво *му* дарујемо кошуљку Ј, дошъл *му* дѣн Ос, зрно *му* крупно В, помагá *му* та стрѣже јаганици Л, не смејеш да *му* заповѣдаш Гб, беоше *му* заробили коњи Л, набави колко *му* трѣбе Т, турим *му* малко солчицу Б, одузоче *му* пегнаѣс рала зѣм-њу Кр, ја си *му* носим вечеру Гп, каква млекá *му* неје донѣла ДП и сл.

342. И код дативске енклитике *му* поред функције намене, *commodi, incommodi* и сл., какве се лако препознају у горњим примерима, присутна је и посесивна функција. Такви су следећи примери: *син му* остáл у Немачко М, *мајћа му*, *башиџа му* *џду* у град П, *браџи му* че *џде* Гп, *башиџа му* че *џде* ДП, олечила *му* *синáџога* Т.

343. Облици заменице трећег лица јединине за женски род су: ном. *она*; ОП *њу*, *ју*, *у*, *џу*; датив *њој*, *вој*.

за номинатив потврде нису потребне.

Општи падеж:

њу: карабит у *њу* гори Ј, за хотѣк је кад *џо њу* *џде* Ос, нек цркне за *њу* Ос, од *њу* се тој тражи М, ни ја с *њу* се несѣм скарала Т, берија (лош глас) ишла *џо њу* ПР, од *њу* сам чула ДП и сл.

ју: па *ју* турим на *џо* Ј, са *ју* не мож погледаш Ос, ене *ју* сабљана Л, ја *ју* знам М, доведоше *ју* С, он *ју* дарује Ц, однесе *ју* Т, не мож да *ју* спасимо Сп, зовемо *ју* за-валена недеља Р, стрá *ју* З, бѣш *ју* толко не познавам ПР и сл.

у: па кад у стигне куче па *ју* ваљало, па у цепило З, ете како у праве Ос, нече да у једу Ос, оправише у В, ене у горе Гб, сџг у млого има М, воде у на воду С, ја видим да у нема Т, те у Вѣрка Сп, воде у да у сваћи види По, врљи у зад врата З, тиће у боли З (тек је заболи) и сл.

џу: ако *џу* башта дава По, и сџг *џу* пантим Б, на два спрата *џу* напрајите Б, она *џу* дала на другу Б, са *џу* зову викендица Гњ, тиће *џу* одврну Р, Градѣшница *џу* зове-мо Г, само *џу* исипу Гп, море мანი *џу* Гп, там *џу* правили ногуту ПР, влачили *џу* ПР, откарáше *џу* Кр, узнем *џу* ДП.

Како се из наведених примера за *џу* види, они ни у једном месту где су забележени нису једини, већ су алтернативни са (*ју*) (карта 30).

Датив:

њој: та́та ку́пи пр́во *њој* маши́ну Б, *њој* му́ж за́ђину у партиза́не Гп, *њој* неје́ до смеја́ње М, *њој* да́домо две њ́йве ДП.

вој: а ја *вој* ка́жем Ј, сино́ч носі́ па *вој* врну́ В, па *вој* ре́че Л, ма́ти си *вој* думá-ла Гб, да́де *вој* па́ру М, да́де *вој* да́р Ц, ја *вој* ка́жем Т, мо́раш да *вој* усвоју́еш како́ речé Б, неé *вој* й́ме текá П, да *вој* ў́знемо свињéте ПР, че *вој* изва́димо двéте о́чи Гп, догово́римо се да *вој* да́вамо ДП и сл.

344. И код дативске енклитике *вој* поред функција намене, управљености, *commodi*, *incommodi* и сл. присутна је и посесивна функција: *му́ж вој* у партиза́ни би́л Г, *једњн вој син* умрeл Ј, *То́дор вој* се до́бро ў́чи Б, *уну́че вој* оди че́рку Б, *коренњи́ вој* црвeн Пр и сл.

345. Заменица *оно́* употребљава се и као речца, а тако је и у неким суседним говорима³⁶⁰. Тако је у примерима: *оно́* се по́виш сто́ка чу́ва В, *оно́* неје́ са́мо мо́јат (му́ж) го́ре З, е па *оно́* како́ чемо́ Т, кад погледаш *оно́* неје́ до́бро ни за једно́га О, *оно́* те једе́ му́ка од све́ стране О, *оно́* й́ма — й́ма, али га ово́ј чу́до не́ма ни́где М, е па *оно́* да неје́ закаса́л Оц и сл.

346. Облици заменице првог лица множине су: ном. *ми*, *мије*, *ни*, *није*; ОП *нас*, *ни*; датив *нам*, *ни*.

Облик *ми* се среће на целом простору. У зони II и I^a типу он је једини у употреби. У I^b типу фреквенција облика *ни* и *није* повећава се како се приближавамо селима са бугарском мањином. Облик *мије* је забележен само једном³⁶¹ (карта 31).

Потврде за *ми* нису потребне.

мије: до́ле на́прави ку́ћу, а не те́ (хтеде) овде́ куде́ смо *мије* Б.

није: а *није*, дево́јће, пред њ́и се наредимо П, о́вце блају́ а *није* појемо́ П, *није* оста́домо три́ П, *није* смо стану́ли пензионéри П, това́ коéто смо ку́тали (крили) *није* Гп.

ни: *ни* смо се текá жени́ле П, такво́ смо *ни* носі́ле П, *ни* вњдњн појемо́ П, *ни* њим ко́памо Г, *ни* смо текá на високо́ (имали ку́ћу) ПР, *ни* смо овде́ Шо́пове Кр, сви́ ку́тају че ку́тамо и *ни* Кр, кад они́ бла́же и *ни* че бла́жимо Гп, и *ни* ћи трпíмо ДП, *ни* смо са поста́ли ђáвоље ДП.

³⁶⁰ Ћирић Лужница 72; Богдановић Алекс. 227.

³⁶¹ Белић осим ових облика бележи још и *миј* и *мија*, али каже да су облици *мије*, *мија*, *миј* „спорадички“ и донесени са стране, а припадају „у главном, пиротском крају и лужничком поддијалекту“ — ДИЈС 401–402. У данашњем говору Лужнице срећу се облици *ни* и *није*, такође у селима у суседству са селима бугарске националне мањине — Ћирић Лужница 71. У данашњим сврљишким говорима ових ликована нема; ту је само *ми* — Богдановић Бучум 66–67.

Општи падеж:

нас: долáзе код *нас* Ј, њíм слéдује, *на нас* не слéдује В, у *нас* мlóго додѣк В, *на нас* си се метнóули нáши сíнове О, еј овдé *позади нас* Сп, двáпути *нас* влáдају Бугарéти З, íмаше потóк *зади нас* З, а *преди нас* како је билó ДП, шегују се с *нас* ДП и сл.

ни: како *ни* је Нéмац држáл Гб, штó *ни* чóвеков глéда С, стрá *ни* од њí Гњ, не-кóј *ни* óтужи да чу́вамо партизáни Гњ, че *ни* пострéљу Р, ранили су *ни* дóбро Р, Бú гаре су *ни* бíли ПР, кад *ни* зáвати һíша нóчу П, трíпут су *ни* владáли Бугарéти Т, видé *ни*, а мí њéга несмó Ј и сл.

Једном је забележена енклитика *не*: свí *не* по имену написáл Л (= све нас по имену поменуо у писму). Ова енклитика није у духу ни тимочко-лужничког, ни сврљишко-заплањског дијалекта. Она је овде усамљени нанос из јужноморавске зоне.

Датив:

нам: *нам* слáма трéбе Сп, онí *нам* рекóше Гб.

ни: мајка *ни* даде онуј погáчку Ј, расклáдују *ни* óгањ Ос, додíли *ни* љуђи В, онí *ни* дáвају од мéдат Гб, несú *ни* плачáли Оц, и гóдинете лóше *ни* стану́ше Ц, ме-тém да *ни* је úбавшко Б, кúтамо да *ни* не úзну жицéто Гњ, свéре *ни* се П (чуде нам се), сопштевáше *ни* да се исељавамо З, онí *ни* нáдницу рачу́нају Г и сл.

347. И код дативске енклитике *ни* поред других дативских функција присутна је и посесивна: *деца́ша ни* ви́ку тáм Ц (наша деца плачу тамо), *вода́ша ни* добра́ О, *мајна ни* бéше úбава женá Б, тó је *башшá ни* грешевáл што... Б, *браш ни* се дíг-неше Гњ, *чичéве ни* прешлí тáмо ДП и сл.

348. Облици заменице другог лица множине су: ном. *ви*; ОП *вас*, *ви*; датив *вам*, *ви*³⁶².

Потврде за номинатив нису потребне.

Општи падеж:

вас: док дóјде од *вас* до *нас* онó не врéди ништа Оц, нíкој нéма да се стáви с *вас* Б, *при вас* нéма зíма Сп, јá мóже *вас* да напáдам с тоvá ДП и сл.

ви: чу *ви* мóлим да ме почéкате М, јá да *ви* рáним С, знáм да *ви* нóђе болу́ П, арам да *ви* је једéње М, срáм *ви* бýло Ц и сл.

Једном је, али у сасвим нетипичном изразу учтивости, забележена и форма *ве*: *извóлвеште* П³⁶³.

Датив:

вам: јá да *ви* понóдим, а *ви* ако нéчете *вам* је грéј на ши́ју О.

³⁶² Белић наводи и форме *вије* и *вија* — ДИЈС 404. И савремени говор Лужнице зна за форму *вије* „у неколико места (...) која су на додирима црнотравских села“ — Ђирић Лужница 72. За црнотравски говор Владимир Стевановић каже: „У номинативу множине поред *ви* у употреби је често и облик *вије*“ — Стевановић Црна Трава 195. Идентично стање потврђује и Вилотије Вукадиновић — ГЦТВ 149. Савремени говори Сврљига не знају за форму *вије* — Богдановић Бучум 67.

³⁶³ Белић енклитике *не* и *ве* бележи у јужноморавској зони — ДИЈС 402–403; Недељко Богдановић их потврђује у Алексиначком Поморављу — Богдановић Алекс. 163–164.

ви: што сам будála па *ви* славу ја славим М, ја чу *ви* донесém једéње Ц, има *ви* запечáте кућу Б, кóј *ви* казá З, чéк и тó да *ви* кáжем Гп, речéте: тáјá бáбичкá *ви* се пó-здрави ДП и сл.

349. Облици заменице трећег лица множине су: ном. *они́, онé, она́*; ОП *њи́, ји́, и, њи*; датив *њим, им*.

Објаснивши постанак енклитика *ги, гу* аналошким угледањем на стање у јединини (према *њега-га* образовало се и код *њи(х)-ги(х), њу-гу*), Белић истиче да се форме *њи-њу* употребљавају само у тимочко-лужничкоме дијалекту, због познате палатализације велара *г* пред вокалом *и* (*ги > њи*), према коме је и *гу* прешло у *ђу*³⁶⁴. Ове енклитике се данас срећу само у I^б типу. У Лужници оне долазе само у три погранична села³⁶⁵; у сврљишким говорима се не срећу никако³⁶⁶; северније, на простору између Књажевца и Зајечара се, такође, не јављају³⁶⁷. Лужније од Лужнице у употреби су само форме *гм-гм*³⁶⁸. Испада тако да је употреба енклитика *њи-њу* првенствено особина говора околине Пирота, односно нашег I^б типа. У говору бугарске мањине димитровградског краја срећу се обе форме, мада чешће *ђу* него *њи*³⁶⁹.

Примери за номинатив нису потребни.

Општи падеж:

њи́: баца́м на *њи́* жíто Ј, па си íдемо с *њи́* Гб, за *њи́* ме стрá М, *и́рекај* *њи́* че помíну и онí М, *њи́* са́димо прóлети М, плиска во́ду у *њи́* Ц, на *њи́* све сíнуло Т, стрá ни од *њи́* Гњ, *и́реди* *њи́* се наредíмо П, *њи́* не интересуе тó П, мíну *и́реко* *њи́* З, неквó излéзло па а *и́ред* *њи́*, а *зад* *њи́* Кр, ја *њи́* обу Гп, ка погледа́мо — *меци* *њи́* зми-ја́ ДП и сл.

ји́: појевтино *ји́* прода́јем Ј, уда́рамо *ји́* да су здра́ва Л, несéм *ји́* бројíла Л, отка-ра́ли *ји́* и избíли *ји́* С, иљада́рку сам *ји́* платíл Сп, мí смо *ји́* зова́ли коли́бе З и сл.

и: ја сам *и* питува́о Ос, кудé че *и* премúзујемо В, салетéли *и* озго́ре Гб, кмéт узé па и на́кара па *и* зáтвори у јед́н по́друм Гб, сачека́мо *и* та́мо Оц, беоше *и* отру́ли С, са шúму *и* рáнимо Ц, не мóж да *и* на́јду Б, мýло *и* за мéне Т, цéл Пíрот *и* (Свете враче) сла́ви Р, на брашнéни н́чви *и* (хлебове) оставíла З, онí *и* глéдају Г и сл.

ђи: мí *ђи* ка́жемо трго́не По, тí *ђи* те́рај Б, закопа́л *ђи* негдé Б, кó *ђи* зовеоше Гњ, у́ћити́ше *ђи* Гњ, мí си *ђи* пасéмо Р, па *ђи* позакр́пимо Р, гра́цање смо *ђи* зова́ли Р, тí има да *ђи* слúшаш П, кудé *ђи* дену́ше не зна́м Г, у јед́н са́ндук *ђи* тури́ше ПР, има *ђи* и с́га Кр, в́лци *ђи* óкамо Гп, поздра́ви *ђи* ако *ђи* видиш ДП, кад *ђи* дру́ђи тр-пу́, и нí *ђи* трпимó ДП и сл.

Како показују примери са *ђи*, они ни у једном месту где су бележени нису једини, већ алтернативни са (*ји*) (карта 30).

364 Белић ДИЈС 412.

365 Тирић Лужница 73.

366 Богдановић Бучум 67.

367 Станојевић Тимок 405–406.

368 Михајл. Лесковац 37; Стевановић Црна Трава. Вукадиновић, међутим, наводи паралелне форме *гу/ђу* и *ги/ђи* — ГЦТВ 146 и 149. У Призрену је само *гу-ги* — Реметић Призрен 485–486.

369 Божков Димитровград 62–63, в. и карту 25 на стр. 185.

Датив:

њим: мојата свекрва све *њим* работила Т, и *њим* си даде што им припада М, *њим* неје добро текá Оц.

им: нѣк *им* се смејѣ народ Ос, нѣкња *им* думá М, нѣка *им* је здравје С, мѣ *им* врљамо орѣси Ц, продавам *им* вино Т, дека (јер) *им* несú платили Б, кољһи су си *им* коњи Гњ, фале *им* толко човѣка Р, да *им* турим једнуш-двај З, дадено *им* за право ДП, нѣма да *им* се љутимо ДП и сл.

350. Једна од особина I^б типа је и та да језичко осећање није довољно изострено за употребу пуних и енклитичких форми *њим-им*, односно да се прилично често срећу примери са акценатском формом тамо где би требало употребити енклитику:

ја *њим* тиће речѣм Гњ, и маѣрку *њим* даду Гњ, мѣ *њим* копамо, онѣ ни надициу рачунају Г, он *њим* даде бомбоѣне Г, он па *њим* тражи пуцаѣне (кокица) Г, носила сам *њим* (шљиве) за пѣкмез Г, а што *њим* је било да текá рабóте ПР, нестѣ ли *њим* давали трице Кр, несмо *њим* давали трице ПР, отишъл па *њим* заклáл крáву Кр, па *њим* удавил волá Кр, носе на њиву да *њим* рáно зрѣје жито Гп, под дрвја туру да *њим* рацу дрвјата Гп, нѣчу *њим* речѣм потам Гп, донесемо па *њим* наврљамо Гп, и квó друго да *њим* рабóтимо ДП и сл.

Како се види, акценатска форма нити је употребљена на почетку реченице, нити је посебно наглашена, а то су услови који би захтевали њену употребу.

Белић наводи пример *ђим* из Пирота и објашњава га контаминацијом акузативне енклитике *ги* и дативске *им*³⁷⁰. И Недељко Богдановић бележи такво *гим* у Алексиначком Поморављу, али и он сматра, као и Белић, „да је то редак облик“³⁷¹. Такво *гим* чује се и у лесковачком говору³⁷². ГП, како се види, развили су у појединим местима I^б типа прилично честу употребу акценатских форми место енклитичких.

351. Белић помиње да се, истина ређе, „у овим дијалектима употребљава облик акузатива и за датив“³⁷³. И у мојој грађи се нашло неколико таквих примера: најде (Циганка) жену па ју лѣже, она ју (= јој) дава каквó тражи Т, имаше напад на бубрѣси па тиће ју (= јој) стáне лоше З, кад излѣзне женá бучава (рашчупана), главá њу (= јој) толка З, кој ву (= јој) спреми́л во́ду да се оми́је њѣга зами́не ДП (реч је о „чуми“, тј. колери), натовари́ли ву (= јој) партуши́ње на ко́ла и áјде напоље Кр, че ву (= јој) доноси за једѣње Кр.

Појава је присутна само у З. л. јд. ж. рода, односно код енклитика *ју*, *у*, *ву*. Појава је честа и у косовско-ресавским говорима.

Удвајање облика личних заменица

352. Као једну од маркантних особина говора призренско-тимочке зоне Белић још у уводним разматрањима облика деklinације истиче „употребу удвојене

³⁷⁰ Белић ДИЈС 415.

³⁷¹ Богдановић Алекс. 168.

³⁷² Михајл. Лесковац 37. Вукадиновић не бележи ни *гим* ни *ђим* у говорима Црне Траве и Власине — ГЦТВ 149–150.

³⁷³ Белић ДИЈС 415.

личне заменице за наглашену заменичку форму³⁷⁴, и такво удвајање касније илуструје великим бројем примера³⁷⁵. Удвајају се наглашени облици са ненаглашенима, а то се врши у дативу и акузативу, тј. општем падежу. Таквим удвајањима обилује и савремени ГП³⁷⁶. Њих је утолико више уколико се иде ка I^b типу, и дубље унутар његове територије. У ГП има и један вид удвајања каква се не срећу код Белића, па ће она бити посебно наведена (в. т. 353 и 354).

Дативска удвајања: *и мене ми донесу вечеру* Ј, *мен ми неје било тешко тој* О, *како ми је мене* О, *како да ми лоше рече мене*, тој за мене ништа не значи Б, не смееш да *вој ти њој* дирнеш нешто Б, и то си *им* добро њим Р, *мене ми све добро* Р, па *му* траже њему године П, *мен че ми* отпадне косата ПР, *свадба ми је била мене* одлична Кр, *дјасам се рано кад ми мене* недеља Кр, *дај ми теа* две њиве мене ДП.

Акузативна удвајања: *мене ме мило* Ј, *мене маћи* њстепа ме Ос, *нема да ни нас* виде љуђи В, *че дојду па че ни* побију нас Гб, *мен су ме* сматрали за гоца нешто Т, *да ју пратим њу* О, *што па шебе* да *ше* карамо (возимо) О, *шеб ше* никој не види О, *бобо-Десо, ја ше шеб* најволим О, *мен ме је* деда доста тепал О, ал *ја га њега* несъм видепа О, па *га* наместе њега О, *што ме мене* не наместите О, *нече ше* траже *шеб* О, *можда је речено да ме он мен* дочува Сп, *давал хи* наш деда њи у школу Б, *њу жу* стра Б, *сас тија златан сол га њега* очисти Б, *мајћа ни нас* саветује Б, *не даде ме мене* туа Б, па *ме мене* вану за руку Гњ, *мене ме* дирају Р, *има газде који ни нас* воле П, *шебе ше* ентересуе това П, па *ни* завладају нас Бугарети З, *мене ме* оди рат стра З, *уви ју маћи њу* З, *нас су ни* стари женили Г, *коца души ме мене* питују ПР, *њу жу* жал за брата Кр, *мене ме* нешто неје добро Кр, па *жу* њу молише ДП и сл.

353. Посебан вид удвајања чине удвајања енклитичких форми заменица са именицом у номинативу или општем падежу. Примери:

моја жу Живка нигде нема Гп, *видо га курјакаџога* ДП, *све хи* очистим *нође-ше* Б, *њиве му* накупувá на *башиу* Б, *еј му* колата на *Светиу* Сп, *кад би га* ватила *докџураџога* О, *после ју* уведу у *собу невесџу* Ц, па *вој* даду на *невесџу* сеђиру Ц, *женá му* умрла на *Тозу* М^{376а}.

354. Слична овима су удвајања код којих се удваја номинатив одговарајуће заменице са својом енклитичком формом:

он га нема да се врне Б (= *њега га* нема), *он га* па немáло С, *те га* *џија*, *он не је-де* ништа вáрено М, на *нос џи* на *шебе* излэзло Ц (у последњем примеру удвојен општи падеж на *шебе* у дативској функцији са дативском енклитиком *џи*)³⁷⁷.

³⁷⁴ Белић ДИЈС 293.

³⁷⁵ Белић н. д. 400–416.

³⁷⁶ Иначе, ову балканистичку особину бележе и други истраживачи П-Т говора: Станојевић Гимок 405; Богдановић Бучум 127; Богдановић Алекс. 226; Ђирић Лужница 74; Михајл. Лесковац 36; Стевановић Црна Трава 196; Барј. Преш. бујан. 374; Павлов. Срет. ж. 171; Реметић Призрен 482–486. Занимљиво је да ову појаву не бележи Вукадиновић — в. ГЦТВ 143–151.

^{376а} Иста удвајања бележи Реметић у Призрену — в. Реметић Призрен 482–486.

³⁷⁷ Плеонастичко „појачајно“ *га* бележи Павле Ивић у говору Галипољских Срба (ди је *га* Стојан), и даје ареу простирања ове појаве у српским говорима — П. Ивић Галип. 357–358. Такво *га* је бележено у Алексиначком Поморављу (ено *га* Ранко) — Богдановић Алекс. 226; затим у трстеничком говору (камо *га* Миломир) — Јовић Трстеник 176.

Лична њоврајтна заменица

355. Пуних облика повратне заменице има мало записаних. Оно неколико примера што се нашло у грађи не одступа по употреби од стања у књижевном језику, а употребили су их добри информатори у спонтаном говору. То су следећи примери:

ја не могу ни *себе*, а не ли њега да перем О, гóсле си сваќ за *себе* направи кúћу Сп, оваќ си наро́д íстрада — *мецу sóбом* ма́лко ли се побíли Гб.

Пошто је повратна заменица скоро нестала, нормално је да су њене функције преузели одговарајући облици личних заменица: ја *ио мѐн* си зна́м Сп (ја по себи закључујем), она́ не́ка си њу́ глѐда М (нека гледа себе), тí си *и́ебе* глѐдај Оц и сл.

356. Акузативна енклитичка форма *се* у честој је употреби:

дíсам *се* јúтром М, опи́ју *се* па лудѐју Ц, óчем да *се* прекр́стим Кр, би́ју *се*, ка́рају *се* (свађају се), клíну *се*, грде *се*, насíвају *се* (вређају надимцима), не во́ле *се* Ц итд.

357. Дативска енклитика *си* је, такође, у веома честој употреби. Поред дативских функција намене и посесивности ова енклитика у великом броју примера губи заменички карактер и постаје речца, па се као таква понекад удваја. Ипак, и као речца, она „не губи сасвим могућност локализовања садржаја предиката на ужу сферу субјекта“³⁷⁸. Примере ћемо тим редом и разгледати:

а) Намена: спрѐмају *си* љу́ђи др́ва В, сва́ко *си* најде сво́је мѐсто В, сва́ћи *си* наба́ви ко́лко му трѐбе Т, са́димо *си* да си има́мо М, ја́ *си* узнем мѐру с ко́нц Б, купѐте *си* ако ви трѐбе Гњ, њѐму панталоне, а мѐн *си* сукно́ скројí С и сл.

б) Посесивност: пуштѐте ме, *баши́а* *си* че ме би́је ПР, ја́ отóдим сѝс *деверичну* *си* Ц, това́ ми је казува́ла *мај́ћа* *си* Гп, ишла́ сам коди *де́вера* *си* С, живѐла сам уба́во с *му́жа* *си* Т, не да́де љу *све́кар* *си* ДП (није јој дозволио њен свекар да се преуда) и сл.

Судећи по местима у којима су примери забележени, изгледа да је ово особина само I^б типа.

в) Локализовање садржаја на субјектову сферу: ја́ *си* *и́ресíавам* на ту́ј сла́ницу Ј, до́јдемо *си* кúћи Ј, *којí* *си* *си* је могу́ћан *о́н* *си* *мали́терисује* М, кудѐ *си* *ио́ђинемо*, да *си* *ио́ђинемо* *оба* С, које *си* *си* *носи́л* данѝс у тој *си* *сíиш* начѝс Ц, ја́ чу *си* *сѐлсћи* да *си* *и́ричам* О, са́ се по́раца, *ио* *си* *има́мо* ДП, са́мо *ако* *си* *си* *будáла* не́ма да живиш добр́о О, мѐн *си* је башта́ *о́жени́л* Б и сл.

Именичке заменице ко и ишо/ишиа

358. Именичка заменица *ко* изједначена је у ном. јд. са односно-упитном заменицом *који*. Тако је и у суседним говорима Лужнице и Сврљига, па и шире³⁷⁹. Њени ликови су: *којí*, *ко́ј*, *ко́й*, *кујí*, *кúј*, *куи́*³⁸⁰. Примери:

³⁷⁸ Богдановић Алекс. 170. У фусноти он наводи дефиницију Миливоја Павловића као „лични датив субјекатског усмерења“.

³⁷⁹ Богдановић Бучум 67; Богдановић Алекс. 170; Ћирић Лужница 75.

³⁸⁰ Радоје Симић сматра да код ове заменице глас *ј* утиче на алтернацију вокала *о* вокалом у — Симић Левач 146.

koj si je pravil Oц, *koj* si si je moguћan M, *koj* kуга мoже да претeкне M, амá *koj* знае ДП; а *koj* знае којe је мрeло J, *koj* ти га знаје B, Гб M, нeма *koj* да ми дoјде M, *koj* га види Ц, несъм видeла *koj* тoј рáбoти T, *koj* кoлкo ми дáл B, *koj* нaпрáви ђувeч, *koj* кaквo има Гп, *koj* e могућan ДП, *koj* знае од кoга дoбa стoју P, *koj* ву спрeмил вoду ДП; запáзуe *koj* кaквo рáбoти B; *kuji* пáдне друђијат прeкo њeга гáзи Г; *kuj* знае ДП; *kuj* узíма oн си нoси J, *kuj* ти га знае, сíнкo ДП и сл.

Примeћује се да се све фoрмe јављају у гoвoру истoгa мeстa и истoгa инфoрмaтoрa, а тo зaвиси од гoвoрнoг тeмпa или, јoш вишe, од рeчeничкoг oкружeња у кoје се зaмeничкa фoрмa смeштa.

359. Зaмeницa *шiiо/шiiа* упoтрeблaвa се у упитнoм, нeoдрeђeнoм и рeлaтивнoм знaчeњу. Прeтeжe лик *шiiо*. Примери:

а) Упитнo знaчeње: *шiiо* си се зaбавилa Oс, *шiiо* мe брiгa M, *шiiо* сáм будáлa M, *шiiо* ни чoвeкaв глeдa C, *шiiо* мe мeн нe нaмeститe O, *шiiо* је дeвoјчeвo овдe пáдлo Гњ, *шiiо* се oблaжи у нeтaк Гп, *шiiо* сипујeш нa дeтeтo млeкoтo ДП; *шiiá* кáжe Oс, *шiiá* је Oс.

б) Нeoдрeђeнo знaчeње: бiлo *шiiá* прoдáју J, нe знáм *шiiá* другo ПР, нeмa *шiiá* да му се дeси Oс, мáјкa *шiiá* ћe J, свe *шiiá* oћeш J.

в) Рeлaтивнo знaчeње: пa ти рeкнe *шiiо* му дoјдe нá устa Гб, oвијa пасуљ *шiiо* сáдимo уз притћe M, бaшкá oнoј (јeлo) *шiiо* је сáмo мeсo M, *шiiо* oнe врeвe тoј мeн нe идe у глáву Ц, знáш ли ти Кoсту Гркa — пoпáн *шiiо* умрe Ц, úзну *шiiо* им њим трeбe T, *шiiо* ми рeчe јa зaпáзим O, јá сáм рeзикáнт *шiiо* мe нa свeту нeмa O, пoју тiјa *шiiо* иду крoз пoљe Сп, дoбдe тeá *шiiо* учe шкoлу Гњ, тoј *шiiо* ми је кaзувáлa мáјћa си Гп, грáд *шiiо* пáдa од нeбeсa П, *шiiо* имá дýмa ДП (= штo имa рeч, али се нaјчeшћe oднoси нa прeтхoдни тoк гoвoрa), кoј се зa *шiiо* јáвиo Oс.

360. Зaмeницa *шiiо/шiiá* чeстo се супституйишe зaмeницoм *кaквo*, или њeнoм стeгнутoм фoрмoм *квo*. Нa крајњeм истoку I^б типa умeстo *кaквo* јављaју се ликови: *кeквo*, *кeчквo*, *киквo* (кaртa 4). Супституйију *шiiо* сa *кaквo/квo* пoзнáју и гoвoри Лужницe и Сврљигa³⁸¹.

а) *кaквo/кeквo/киквo*: *кáквo* си рaбoтилa M, *кaквo* oчe тáквo си прáви C, кoј гa види *кaквo* рáбoти Ц, *кaквo* дa имáш oн ти úзнe T, зaпáзуe кoј *кaквo* рáбoти B, *кaквo* дa ми кáжe јá се нe лýтим B, *кaквo* e тoј Гњ, кoј *кaквo* имá Гп; свáри му *кaквo* имá Oс, кoј *кaквo* имá Oс, нeмa *кeквo* дa им се лýтимo ДП; *киквo* јá јeдeм тeквo и oнo јeдe ДП; *кeчквo* сáкa (жeли) дeтeтo ДП.

б) *квo*: зa *квo* ти је тoј Гб, *квo* је, сiнe Oц, нáно, *квo* нáпрaви M, лeлe, Бoшћe, *квo* дa рáбoтим M, *квo* чe рáбoтимo B, нeмáм *квo* дa oрáтим Кр (нeмáм штa дa гoвoрим), знáш ли *квo* нoсe Гп, и *квo* другo дa њим рáбoтимo ДП и сл.

Зaмeницe слoжeнe сa кo-шiiа

361. Слoжeнe имeничкe зaмeницe зa лицa имáју слeдeћe ликовe: *нeки/нeћи/нeкoј*; *нићи/никoј*; *свáк/свáки/свáћи/свáкo*³⁸². Прeмa ликовимa м. р. бићe и oдгoвaрaјући ликови зa ж. и ср. р.:

³⁸¹ Богдановић Бучум 68; Ћирић Лужницa 75.

³⁸² Облици сa -и су „рeзултaт нaслoнa имeничких зaмeницa нa oдгoвaрaјућe трoрoднe, тј. нa њихoв нoм. јд. м. р.“ — П. Ивић Галип. 206; пo Пeци и Милaнoвићу oни су „aнaлoшкoг пoрeклa: прeмa *нeки, свáки, шáки* и др. дoбивeнo је и *ники*“ — АП-БМ Рeсaвa 336.

неки: мoж *неки* и да дочека Ос;
нећи: *нећи* ми показа Оц, с *нећега* се и стeпају Ц;
некој: *некој* који је поcвесан О, на Галу *некојега* Сп;
нићи: *нићи* те не сматра за црвину сливу С, не тeра *нићега* да му помага С, младиња не призна *нићега* Гб, после не чуваш за *нићега* М;
никој: у кућу *никој* ништа неe реко нићему Гб, теб те *никој* не види О, *никој* неe ручал Гп, нече *никој* ДП;
свак: после си *свак* за себе направи кућу Сп;
сваки: *сваки* си музе своје овце Ј;
сваћи: *сваћи* си има Гп, на мене *сваћи* наицјује ДП, *сваћи* си дава крмило Ц, *сваћи* си набави колко му требе Т, *сваћи* је чувал овце По, чувај *сваћега*, па и мене Т;
свако: *свако* донесе да помогне домаћинатога Кр, *свако* си најде своје место В, даде *свакому* позив Гњ, мораш да се покораваш *свакому* Кр.

362. Сложене именичке заменице за појмове који не значе лица су: *нешћо/нешћá, нишћиа/нишћио, свáшћиа/свашћио, неквó*.

нешћо: па ме *нешћо* обнови Ј, такво *нешћо* В, не дава да му поменеш *нешћо* Гб, мeн су ме сматрали за гоца *нешћо* Т, мене *нешћо* неје добро Кр;

нешћá: парце си íмам по *нешћá* ДП, ја пeнзију *нешћá* прíмам ДП, *нешћá* њím давам, *нешћá* се ја тув служим ДП (нешто ја ту трошим), и позаборавила сам *нешћá* Кр;

нишћиа: *нишћиа* не одбíрам В, овој *нишћиа* сýг неје Ј, у кућу *никој* *нишћиа* неe реко нићему Гб, несýм без *нишћиа* С, не осeча *нишћиа* Ц, тој за мене *нишћиа* не значи Б, ти, Бýде, *нишћиа* не разумиш Гњ, *нишћиа* несýм разбирала ДП;

нишћио: нeма сíјалица, нeма *нишћио* Гњ;

свáшћиа: па ми дýма *свáшћиа* Гб;

свашћио: *свашћио* сáдимо Гб, имáло е *свашћио* О;

неквó: стрíната видeла *неквó* прешлó преко пýт Гб, *неквó* чу те пítам М, *неквó* сам лóше сањувала Оц и сл.

Код ових заменица као карактеристична црта издвајају се ликови *нешћá* и *нишћио* који се, алтернативно са *нешћо* и *нишћиа*, срећу у појединим местима I⁶ типа. Лик *свáшћио* се, алтернативно са *свáшћиа*, среће на целом простору ГП.

Придевске заменице

Присвојне заменице

363. Ове заменице често имају по више ликова за поједине родове. Ово је последица деловања одређених гласовних процеса.

Присвојне заменице за м. р.: *мој, њвој, њгов, њојан/њoан/њeан*³⁸³; *моји, њвоји, њгови, нáши, вáши, њíни*.

³⁸³ Заменицу *њојан* Белић објашњава да је постала од акценатске дативске форме *њој* + *ьн*, на исти начин као што је и *њен* постало од *ње* + *ьн*, само што се у овом другом случају *ь* изгубило, јер се налазило иза самогласника — ДИЈС 423.

Присвојне заменице за ж. р.: *моја, твоја, његова, њона; наша, ваша, њина; моје, твоје, његове, њоне; наше, ваше, њине.*

Присвојне заменице за ср. р.: *моје, твоје, његово, њојно; наше/нашо, ваше/вашо, њино; моја, твоја, његова, њона; наша, ваша, њина.*

Ово ћемо потврдити са по неколико примера:

мушки род: *њојан муж* Ј, *његови вршњаци* Ј, *њоан брат* Ј, *снџма моји рџчи* Ос, *наши стари људи* Ос, *мој прстен* Ос, *његови родитељи* В, *њини коњи* Л, *при њојни родитељи* С, *њојан дом* Ц, *њџан башта* П, *њоан свџкар* ДП и сл.;

женски род: *наша црква* В, *њојне снаџе* Гб, *њојна чџрка* М, *мађна њојна* Сп, *њине поњаве* Сп, *у њине године* Б, *његове пџре* Б, *њојне друшће* ДП, *његове ливџде* ДП и сл.;

средњи род: *у нашо поље* Ј, *у моје добо* Ј Ос, *нашо село* В, *наше гџвно* В, *првњо дете моје* Б, *њојна девојчетија* П, *наша позја* Ц, *ваша пилетија* Оц, *његова деца* ДП и сл.

364. Општа присвојна заменица *свој, -а, -е, -и, -е, -а* ретко се употребљава у ГП. Забележени су следећи примери: сваки си музџ *своје* ѓвце Ј, свако си најде *своје* мџсто В.

Празнину изазвану њеним непојављивањем попунили су одговарајући облици присвојних заменица:

ја си чџвам *моје* (овце), *ти твоје*, *онија његове* Ц, *свађи* си вџди *његову* брџгу П, *ми наше* (кђери) *иженџмо* П, *они* си имају *њину* мџку Б и сл.

Показне заменице

365. Показне заменице у ГП могу да буду без партикула, као у стандардном језику, али то ретко бива, и углавном у зони П. Много чешће се јављају са партикулама, а такви њихови ликови се сређу на целом простору. Партикуле су *ј* и *в*, и оне могу да буду и са покретним вокалом *а*, што доводи до тога да се, прилично често, *ј* и *в* губе у интервокалском положају. Партикула *ј* се сређе на целом простору ГП, а партикула *в* само у Iб типу, па ни у њему целом. Њено простирање се завршава са Сопотом и Понором кређуђи се низводно. Сређе се, али недоследно, у Ореовици, Темској, Црноклишту и Сињцу. У Завоју се сређе и партикула *на* (карта 16). Из свега реченог проистиче да показне заменице могу да имају, како где, следеће ликове:

овај/овија, џај/џија, онај/онија (човек); *ова/овај, џа/џај, она/онај* (жена); *овџ/овџ, џџ/џџ/џџџа, онџ/онџ* (дете); *ови/овија, џи/џија, они/онија* (људи); *овџ/овџ, џџ/џџ, онџ/онџ* (жене); *ова/овај, џа/џај, она/онај* (деца).

Овакво стање ћемо потврдити са по неколико примера:

овај, -а, -о: овија пасуљ М, *овија* син ми најдосаца О, *овија* гџсје одџк су ти З, *пџсле наидџ овај* војска Л, *овај* дољња мала В, *у овуј* лџмпу Ј, *мџлко ни овџ* голџмете чџше Р, *овџ* јутро сам се дџгла М, *овџ* жџто полџгло Ос, *сас овај* деца се не мџже Б и сл.;

џај, -а, -о: џија син ми бџше тџј В, *џија* адџт М, *сас џија* златан сол га бџсти Б, *џија* дџн излџзну Гб, *музне* кроз *џај* лџбац Ј, *ма џај* поп умрџл Ос, *џај* крушка пџдла В, *џџ* млекџ се оцџди Ос, *нарџде: џџ* јџло да тџрате Гп, *че ме вџне ли џџ* З (мисли на магнетофон), *ако чџје џџџа* да га белџжи Сп, *да ни не џзну џџџа* — жицџто Гњ, *џџџа* лџто Г, *џџџа* ми је казувала мађна си Гп, *од дџка* *че знам ја џџџа* Кр, *мо-*

же вас да нападам с *шовá* ДП, и сѣг су остáли *иѣија* људи Ј, по *иѣија* градове С, *иѣија* пијánити текá рабóте Б, *иѣј* жéне Оц, *иѣја* пéсме Гњ, дáј ми *иѣа* двé њиве ДП, на *иѣј* гúмна Ј, *иѣј* девојчетија Б, *иѣја* бáбичка ви се пóздрави ДП, мéне се не допáда *иѣ* Кр, чéк и *иѣ* да ви кáжем Гп, *иѣја* лéто Б, *иѣа* е билó пред Божич Гп и сл.;

онај, -а, -о: дадé ни *онај* медѣк Ј, натúра *онај* кромпир Ј, кó се зовéше *онија* човéк ДП, једн нóси *ону* звóну Ос, *онај* кúћица је њина Гб, какó че *онај* женá с *онуј* рúку Б, *онаја* миращи́ка Гп, óдма *оној* једéње мáнемо Ј, *онија* кóњи њини Гњ, на-прскам *оnéј* шумке Ј, у *оnéј* чизме Ј, искочíле *оnéј* Грђиње Л, *онај* дрвја скрше М, па се *онај* дечи́ца наредила Г и сл.

Показне заменице за какоћу

366. Ове заменице имају уобичајене ликове, једино што се у појединим мести-ма код заменице *и́акав а* у основи супституише са *е*. Ево неколико примера:

те *и́аквá* дрвја О, натúру се *и́аквá* грнци О, *и́акво* нешто Б, *и́аквó* смо нí носíле П, ма бíл је *и́акѣв* и *и́акѣв* — свáкав М, *овакви* једнолићи (млада и младожења) несѣм видéл С, *онаквá* женá да се изгúби Б (из претходног тока се зна да је реч о мудрој и лепој жени); *и́еквá* ли је рабóта Гб, напуниш пупушше, сáрме, *и́еквó* Оц, *и́еквó* врéме билó Ц, те *и́еквó* је билó у наше врéме С, *и́еквó* смо носíле С и сл.

Показне заменице за количину

367. Ове заменице су редовно без *и* у основи. Пошто њега нема, а *к* се пред *е* или *и* палатализује у *ћ* у зони I, онда се и *л* пред тим *ћ* асимилише у *љ*, чиме се добијају овакви ликови:

кољћи су си им кóњи билí Гњ, *и́ољће* грúче П (комади сира), тí, сíнко, нé-маш *и́олко* влакнéти нá главу *кóлко* је бáба поишла по слáве и свáдбе М, парчéта одлáте *и́олка* Гњ, очувáл си *и́олку* децú Ц, двé грнети *овóлка* М и сл.

Односно-уиѣијне заменице

368. Специфичности код ових заменица у односу на књижевни језик огледају се у следећем: а) заменица *чијú* у ср. р. редовно гласи *чијó*; б) заменица *какáв* се чешће среће без почетног слога (у ликовима: *кѣв*, *квá*, *квó*); в) заменица *колико* јавља се у синкопираном лику *кóлко*; г) на крајњем истоку I^б типа, углавном у ДП, заменица *каквó* јавља се у ликовима *кеквó* и *киквó* (примере в. у т. 360). Примери:

којú су мањи пóјевтино продајем Ј, трáвке *којé* смо бележувáли Ј, *какáв* је то óбичај Ј, знаш *какѣв* смо лéб имáли ПР, глéдај *квá* ми је главá Б, *квá* им беше премéна Гб (овде у значењу униформа, иначе чешће значи ново, стајаће одело), прокáра (прође комбајном) па *квó* је неká је Гб, ма *квé* чúтуре Т, *чијó* ти тóј сечéш М, *чијó* је овóј детé Т, унúчети íмам не знáм *кóлко* Сп, на *кóлко* мéстети је кóпано Гб, *каквá* млекá му нејé донéла ДП и сл.

Неодређене и одричне заменице

369. Ликови ових заменица не показују већа одступања од стандардних, сем минималних, изазваних фонетским процесима који владају у овим говорима. Неколико примера:

бисáси *неки* стáри Ј, па с *нећи* се састáјимо Гб, *нећи* íма и по пéт говéда З, *нек*-ња ме *нека* питува́ М, па приизви́ја *неко* Гб (понеко дете заплаче), оцúтра *неће* врéве М (неке жене јутрос говоре), *нећи* дѣн се одмóримо, па настáвимо С, *неко́лко* године ДП, на *неко́лко* мéста К и сл.

Слично неодређенима понашају се и одричне заменице: *никој* нејé без стóку Оц, *нићи* те не смáтра за црвíву сливу С, он је *никакав* човéк К, *ничија* (шума) је свáчија Ос и сл.

Ойшће иридевске заменице

370. У ГП се не срећу све опште заменице које бележи нормативна граматика. Најприсутнија је заменица уопштене количине *сáв* и њене облике ћемо разгледати у неколико примера:

зовé си *свú* роду́ Ј, да́ва на *свú* на́шу дéцу Ј, ја ишчúва *свáиша* трé децá С, он *не*-че да испи́је *свúиу* рећи́ју Т, зову́ си *сви* рóднине П, *сви* си се на нас метнúли О, не-вэсте *свé* се премени́ле Ј, *свé* ми накупува́ли Т, мóра да се заћи́ти *свáиш* свáт П, у *свáиш* тањíр се ту́ри Оц, сáдим си *свáку* гóдин пипéрчек ДП, *свáко* набавља́ње пó-скупо́ћа ДП (свака нова куповина је праћена повећањем цене).

ПРИДЕВИ

371. У ГП је несигурно осећање за придевски вид. Ова несигурност је последица губљења квантитета вокала и политонског акцента, као и аналитизма, тј. изостајања оних падежних облика у којима долазе до изражаја морфолошка обележја придевског вида. На ово се „као плус“ придружила и употреба демонстративних заменица у функцији члана. Сви члановани придеви постају придеви одређеног вида, а нечлановани неодређеног, „само што се као неодређене форме употребљавају и старе одређене и неодређене“³⁸⁴. Међутим, члановања има само у зони I, а несигурног осећања за придевски вид на целом простору ГП, као и у другим говорима призренско-тимочког типа, па и у другим дијалектима изван ове зоне³⁸⁵.

372. Ако оставимо по страни члановане форме придева, код којих чланске морфеме увек долазе, бар формално гледано, на одређени придевски вид, онда се ово несигурно језичко осећање за употребу одређеног или неодређеног вида најбоље испољава у номинативу једине мушкога рода и, ређе, општем падежу.

Такви су следећи примери са неодређеним видом: да вáрдим (чувам) овíја *голém* имóт О, он бéше *голém* човéк М, íмаше једѣн *дебéл* човéк По, тíја *длéг* ко-жув нóси овчáр Оц, мóјити (муж) је *сáгањ* Гп (тј. задњи се родио, најмлађи), како

³⁸⁴ Белић ДИС 428.

³⁸⁵ Упор. Богдановић Бучум 69–70; Богдановић Алекс. 174–175; Ђирић Лужница 77–78; Стевановић Црна Трава 196; Михајл. Лесковац 40; Павлов. Срет. ж. 177–178; Јовић Трстеник 108–109; Симић Левач 324–325; АП–БМ Ресава 340.

рече *млад* газда Ц, са је *најмлад* син туј М, то је *одавнашањ* крс Гб, беше *остар* човек ДП, тај *сишан* кромпир Ј, ја сам *стијар* човек Ј, када че да дојде тија *суђен* дѣн С, он је много *шумарљив* човек Б и сл.

373. Придеви одређеног вида срећу се у следећим категоријама, али и ту не увек доследно:

а) у топономастици: *Бѣзњи* вртоп К, *Воени* мѠс Сп, *Голѣми* камен С, *Голѣми* СуводѠл Б, *ДѠлњи* трап К, *КѠси* дѣл К и сл.; али: *Гмијиров* кладенац К, *КѠњов* трап К, *Стијарчов* дѠл К и сл.;

б) у називима празника: *Божичѣви* пѠс Гп, *Вѣлићи* пѠс Кр, *РѠсѣйши* пѣтак З; али: *Велигден* — тако на целом простору, *Игњейшов* дѣн Б, *Чис* понедељник Сп;

в) називима биља: *бѣли* лѠк Б Р, *бѣли* пелин М, *зелѣни* лѠк Гб, *црвѣни* лѠк Оц, *црњи* глѠг О;

г) називима установа: у *културни* дѠм Оц, у *мѣсни* Ѡдбор В, у *стијарачћи* дѠм Ц, *зѠдружни* сѠвез Оц, *ѠѠѠѠривредни* комбинѠт М и сл.;

д) код појединих описних придева типа: *гѠрњи* крај Гб, *дѠлњи* камен В, *зѠдњи* тѠчак Сп, *Ѡредњи* трап Оц; дошѠл му *сѠгњи* дѣн Г; али: водѠли смо *срѣгањ* живѠт М (тј. нисмо били ни газде, ни претерана сиротиња);

ђ) кад означавају сродничке односе: *роѣени* брѠтанац М, *стијари* баштѠ Гњ (стриц), *стијари* свѠт О; тако и: *држѣћи* човек Сп;

е) кад означавају материју од које је предмет, или намену његову: *голѣми* котѠл Ц (котаѠ намењен ношењу веће количине воде, он се у Лужници зове *водѣни* котѠл)³⁸⁶, *мѠдри* камик Б, *мѠдри* камен С, *ѠлѠви* камен Оц, *свињѣши* опњак М, *шиѠѠвени* опњак Гп; али: сас тија *злѠшан* сѠл га њѣга Ѡчисти Б (некакав лек из Француске);

ж) кад означавају припадност или сталну особину: *ѠѠроѠѣши* крај Гњ, *бѠлоѠлѠначћи* вѠшар К, *СливѠвачћи* вр Оц (мкtp), *свѣѠѣши* рѠт Гњ, *срѠѣши* комѠта З; берећѣт смо имѠли *бѣли* свѣт Гб (много), *лѠнѣши* снѣг Т, *ѠрѠбни* рад Г; али: имѠл Ѡсам гѠдине признѠт *рѠдан* стѠж Г.

374. Придеви женског и средњег рода немају морфолошке ознаке за разликовање придевског вида. Карактеристика придева ср. р. је да не чувају доследно наставке меких основа. На пример: *јесѣњо* врѣме Сп, *јѠгњѣњо* мѣсо Б, *зимњо* дѠба Р, *лѣѣњо* врѣме Сп, *нѠчњо* врѣме Сп, *ѠвѠо* сѣрење С, *сѠгњѣшњо* (врѣме) је чудѣсо Гп, тѣло је *чѠвѣѠо* тѣшко П и сл.

Тако се понашају и присвојни придеви с основом на меки консонант: *БурђѠвдѠн* Ј, *змѠјов* дѠм Кр, *ѠѠрѠва* чѣрка Кр, *црешњѠв* тѠп Сп и сл.

375. Придеви се могу јавити у функцији именица када се одредбена синтагма сведе само на свој одредбени члан. Примери:

водѠ да однесѣ свѣ *жѠиво* П, оваквѣ *јѣднолѣћи* до сѠ несѣм видѣл С, сѠ сам предал (вођење домаћинства) на *младѣѣши* Сп, обрѠчѠмо се (у начину живљења) *ѠѠ младѣѣше* ДП, прѠво ми умрѣ девојѠѠѠо, пѠсле и *мушкоѠѠо* Гп, *мушѣѣши* бѣше у Нѣш М, тија *ѠѠјѠниѣши* текѠ рабѠте Б, нѠс су ни *стијари* женили Г, текѠ реклѣ *стијариѣши* Сп, ја *стијѠрѠѣшѠо* (врѣме) знѠм П, и *стијѠро* и *младѠо* — свѣ тѠј ѣгра В.

³⁸⁶ Тирић Лужница 129.

376. Овако се супстантивизирају и поједине придевске заменице, као и неки редни бројеви: само у *вашево* овám се родило Л, за два са́та че и *моѣшо* да се смеље М, ма *моѣшо* (дете) не ви́каше (плакаше), а *њојношо* мло́го ви́каше Гп, напи́шем на *мојиви* овде Р, ко́рза је била́ овде *исход нашево* Г, *нашеше* (овце) су лежале та́мо В, поздравí ђи *свиѣши* ДП, пита́л га *ѣи́ја* Гб, са́ се не при́зна на *ѣи́ја* што су ра́товали Т; а *другана* (жена) рече Гп, ко́ји па́дне *друђијати* преко ње́га га́зи Г, ти́ја *ѣрвиши* (бунтовници) су плача́ли Р, а *ѣрѣнана* рече Гп.

377. Овакви супстантивизирани придеви могу да постану и праве именице ако се њима означавају поједине државе, крајеви или атари појединих села. Тада се јављају у средњем роду са ликом на -о³⁸⁷: снн му остáл у *Не́мачко* М, по́jde из *Фра́нцу-ско* О, би́л сам гра́ничар у *Туси́енди́лско* П, ѣдем у на́дницу у *Креме́ничко* М и сл.

Компáрација

378. Компарација је аналитичка. Систем облика чине: *ѣозиѣив*; *ѣо* + *ѣозиѣив* = компаратив; *нај* + *ѣозиѣив* = суперлатив. Овакав тип компарације остварује се у свим категоријама које својим значењем допуштају да се могу различитим облицима означавати различита својства тога значења. У ГП то су: описни придеви, именице, глаголи, прилози. Такво стање показују и говори Лужнице и Сврљига, као и други призренско-тимочки говори³⁸⁸.

Сређу се и примери синтетичке деклинације. Таквих облика је више у зони П, али се у свим случајевима ради о прсузимању готових облика из књижевног језика. Тако се код истог информатора, често и у истој реченици, сређу примери из оба типа компарације. Они ће бити наведени у посебној тачки.

Компáраѣив

379. Компаратив се гради, како је речено, од речце *ѣо* и позитива. Потврђују га следећи примери:

а) Придеви: у *ѣобогаше* куће ДП, ко́ја је *ѣогаздинска* че́рка она́ је *ѣоубаво* премеме́нена Ц, *ѣоголема* њи́ве жње́мо са жéталицу, а *ѣомалачће* си жње́мо на́ руће М, њи́говити снóп *ѣољк* од мóјотога Оц, бра́т ми је *ѣо́млад* од мéн В, му́ж ми је *ѣо́млад* оди мéне О, нéма *ѣо́стиар* чо́век од ње́га ДП, мéне дала́ *ѣо́просше* че́рапе Ј, ко́ји је *ѣо́свесан* О, Бúгари су *ѣо́ѣамејни* Р, нéма *ѣо́стиар* чо́век ДП, само је (кад се вади масло) *ѣо́слаби* сира Ј, ко́ји су *ѣо́сиѣни* снóпови Оц, ја́ сам *ѣо́стиара* го́дину од мужа си Гп, *ѣо́стиару* сестру́ ѣмао ДП и сл.

б) Именице: ко́ји је *ѣогазда* он по́убаво спрéми (славу), а ко́ји је *ѣо́сирома* он по́просто Т, од здравје *ѣобогашљк* не трéбе О, од ње́г *ѣо́играорац* неé имáло Т, то је било́ нема́ње, да *ѣо́нмање* неје́ имáло О, сва́ко набавља́ње *ѣо́скуѣоћа* ДП (већа скупоћа).

³⁸⁷ Упор. и Богдановић Алекс. 227.

³⁸⁸ В. Станојевић Тимок 403–404; Богдановић Бучум 73–74; Ћирић Лужница 79; Стевановић Црна Трава 196; Михајл. Лесковац 40–41; Барј. Пресп. бујан. 353–355; Павлов. Срп. ж. 177. Среће се и у Алексиначком Поморављу, али ту је, ипак, синтетичка компарација преовлађујући тип — Богдановић Алекс. 175–176.

387. Збирни бројеви се ретко употребљавају. Њихову употребу изискује ограничен број лексичких јединица: именице *pluralia tantum*, нешто што је у пару и сл.³⁹⁴ На пример: *двоји* свирачи Кр, *двоја* кола Б, *двоји* волóви Гњ, *двоји* волóве П, *ѝрóји* волóве О (свуда у значењу два, односно три „пара“ волова), *ѝшесѝóre* панталóне С и сл.

Збирни бројеви су често замењени бројним именицама, па чак и кад се ради о скупу особа различитог пола. На пример: *двоица* брајћа М, онí су *ѝрóица* брата Сп, *ѝду двоица* човéка З, *чеѝворица* у једну кућу Гб (= четворо), *ѝеѝи́на* смо у кућу Оц (= петоро) и сл.

388. Редни бројеви су у обичној употреби. Код њих треба поменути појаву паралелних ликова: *ѝрви* и *ѝрвњи*, где *ѝрвњи* чешће има значење „пређашњи“, док таквог значења *ѝрви* не добија. Примери: *идó у ѝрви* рáзред, па баталí школу В, којí је *ѝрви* мајстор за њéг кошуља Гб, *ѝрвњи* човéк ми пострада По, *ѝрва* женá рéче (...) а *другána* па рéче (...) Гп, девојче у *ѝрéћу* гóдин ДП, *ја се шеснаéстѝу* гóдин ожени Сп, *од шеснаéстѝу до седомдесé* и *ѝрéћу* (од 1916. до 1973) смо билí у бра́к Сп, *ја сам чеѝврѝа* по ўјћу Гњ, чéрка ми умрé у *дваéс* и *ѝрéћу* гóдин ДП (= у дваде-сет и трећој години живота) и сл.

389. Срећу се и дистрибутивни и мултипликативни бројеви:

после га *ѝрѝиуѝ* подíгне Ј, *ѝрѝиуѝ* су ни владали Бугарéти Т, *ѝéѝи ѝуѝи* га прескочил З, *два ѝуѝи* повртају Б, *дваѝрѝиуѝ* ме подокну Гб (тј. позва ме); *ѝду ѝо два* — *ѝо ѝри* у куп Оц, збéру се *ѝо ѝри* — *ѝо чеѝри* па *ѝду* у колéду М и сл.

390. Приближне количине се изражавају следећим бројним композитима:

даньска се муљћаоше *дваѝриѝрóица* гóре по брдóво Гб, да им (овцама) тѝрим *једнуш-двај* З, *седом-óсом* гóдине О, *седом-óсом сѝóѝин* ѝљади ДП, *чеѝри-сѝóѝин-ѝеѝсѝóѝин* ѝила ДП, *ѝри-чеѝри* комада Сп, бил сам на *мéсес-два* Сп, по *с ѝедесé* óвце М (= педесетак), по *две-ѝри* гóведа Сп, *ѝешéс* кóлети у тепсију В, *де-сеѝи́на* кóзе М, *дваѝринáес* гóдине З, *десеѝи́на* прáсци Т, имáла сам *дваестѝи́на* гóдин Гб и сл.

ЧЛАН

391. У случајевима када говорна ситуација изискује индетерминацију и у ГП ће се, као и у стандардном језику нашем, употребити неодређена заменица *неки*, или *један* у значењу „неки“: *некó* (или *једнó*) дете, *некá* (*једнá*) жена, *некí* — *нећí* (*једбн*) човек.

Тако је и у језицима који имају препониране чланове (*ein Kind*; *un garçon*). У случајевима када говорна ситуација изискује детерминацију и у ГП ће се, као и у стандардном језику, употребити демонстративне заменице: *овóј*, *ѝвóј*, *онóј* (дете), *овáј*, *ѝвáј*, *онáј* (жена), *овíја*, *ѝвíја*, *онíја* (човек). Ако ситуација захтева детерминацију не по присутности, већ по познатости, и у ГП ће се, као и у стандардном језику, демонстративне заменице анафорски употребити, значи члански (као нпр. у немачком: *das Kind*, *die Frau*, или у француском *le garçon*, *la femme* итд.). Тако је на целом простору ГП.

³⁹⁴ Тако је и у суседним говорима — упор. Богдановић Бучум 77; Ћирић Лужница 82. Ограничену употребу збирних бројева показују и други говори, в. нпр. Богдановић Алекс. 176; Јовић Трстеник 128; Симић Левач 372; АП–БМ Ресва 176.

392. Међутим, у зони I осим овако препонирано употребљених демонстративних заменица (у демонстративном или анафорском значењу), развила се и постпонирана њихова употреба. Њихови постпозитивни ликови су тада без елемента *ј* и гласе: *-ѡв, -ѡа, -ѡо, -ѡи, -ѡе, -ѡа;* *-ѡѡ, -ѡѡа, -ѡѡо, -ѡѡи, -ѡѡе, -ѡѡа;* *-ѡн, -ѡна, -ѡно, -ѡни, -ѡне, -ѡна* (*дејѡѡѡ, дејѡѡѡѡ, дејѡѡѡ* итд.). И у постпозитивној употреби ове заменице задржавају своју демонстративну функцију, али је она знатно ослабљена, што изискује да у много случајева постпозитивију прати, или, прецизније, допуњује, препозиција (*овој дејѡѡѡ, онај ѡженѡна* и сл.). Много је гада чешћа, односно јача, анафорска, што ће рећи чланска, њихова функција. И то нарочито код заменице *ѡѡ, ѡѡа, ѡѡо*, што је и разумљиво, јер је ова заменица (*ѡѡ*) и по свом пореклу анафорска (па је касније развила и показивачко значење), док су заменице *овѡ* и *онѡ* по пореклу демонстративне (па су касније развиле и анафорско значење). Постпозитивну употребу демонстративних заменица има и македонски језик (*човеков, ѡженава, детево, човекот, ѡжената, детето, човекон, ѡженана, детено*)³⁹⁵. Бугарски језик је развио прави члан (*човекѡт, ѡжената, детето*)³⁹⁶. Потпуни члан имају и грчки, албански и румунски језик (упор. у албанском: *populli*, у румунском *contemporani*). Александар Белић полази од тога да је члан у говорима источне Србије дошао из македонских говора, да су га у почетку имала сва три говорна типа (јужноморавски, сврљишко-заплањски и тимочко-лужнички), односно заједнички прадијалекат ових говора, да га данас има само тимочко-лужнички уз ретке остатке у сврљишко-заплањском, чак да се у овом последњем и не ради о остацима, већ о наносима из првог³⁹⁷.

393. Данашња ситуација у ГП изгледа овако:

а) У зони II није забележен ни један пример постпозитивно употребљене заменице (карта 32). Донекле аналогну ситуацију показују и говори Лужнице и Сврљига. У Лужничком Заплању су забележена само три таква примера³⁹⁸, а у Белом Потоку седамнаест, према четрдесет и један у Бучуму³⁹⁹. У зони II, која припада заплањском типу, су, дакле, у употреби само демонстративне заменице у оба значења: демонстративном и анафорском. То ћемо илустровати примерима, са којима ћемо давати паралелне аналогне примере из зоне I.

б) У зони I су заступљене све три чланске морфеме: *ѡ, ѡѡ, н* у обема функцијама: демонстративној — показивање просторне релације у односу на учеснике у говору, и анафорске — упућивање на неприсутне, али из претходног тока говора познате појмове. Оваква ситуација претеже у I^а типу (карта 32).

³⁹⁵ „Во нашиот литературен јазик ги имаме овие членски форми: -от, -та, -то, -те, -ов, -ѡа, -ѡо, -ѡн, -ѡна, -ѡно, не“ — Конески Мак. грам. 228.

³⁹⁶ „Българският определителен член се е развил от показателното местоимение *тѡ, та, то*, когато е било в слаба позиция, т. е. когато е стояло след съществителното, към което се е отнасяло, например: *човекѡт тѡ, ѡжена та, чадо то*. С течение на времето показателното местоимение е загубило своята чисто показателна функция и се е превърнало в съставна част на името пред него, т. е. в морфема с която се изразява граматическата категория «определеност» (определеност, извесност, познатост на назования обект). Примери: човек — *човекѡт*; добър — *добрият*; книга — *книгата*; село — *селото*; човеци — *човеците*“ — Андреев. Бг. грам. 73–74.

³⁹⁷ Белић ДИЈС 442–446.

³⁹⁸ Ђирић Лужница 82.

³⁹⁹ Богдановић Бучум 75–76.

в) У I^б типу се уочава пораст фреквенције постпозиција *ш*, *ша*, *шо* над преосталим двома, што значи да постпозитивна употреба демонстративних заменица све више поприма карактер правога члана. Ова тенденција расте са приближавањем селима са бугарском мањином, у којима се не срећу постпозиције *в*, *ва*, *во*, *н*, *на*, но⁴⁰⁰ (карта 32).

г) Категорије у којима се срећу поменуте постпозиције су: именице, придеви, заменице, бројеви и прилози.

394. У зони II, како смо рекли, нема примера за постпозитивно употребљене заменице. Уместо њих користе се ове заменице нормално употребљене. Такву употребу зна и зона I. Примери:

зона II: на *шој гумно* J, да *узне онуј јабуку* J, музне кроз *шај лебац* J, у *овуј ламју* J, напрскамо *онј шумке* J, и *шај бадњак тамо изгори* J, *онуј погачку* ни ломи J, даде ни *онај медџк* J, даде ни *шуј погачку* J, закитимо се с *онј жџенчице* J, натура *онај кромийр* J, и сџ су остали *шија људи* J, у *онј чизме* J, *шија наши сџари људи* Ос, *шој млеко* се опџди Ос, не волим *шај леб* да једџм Ос, ма *шај шој* умрџл Ос и сл.

зона I: *овој јуџро* је се ишло В, па настаџе *шуј седџнку* В, после најде *овај наша војска* J, *шија дни* йдемо Оц, *онј жџене* се пременџле С, њџму је помогнула *шај баба* Ц, она е се лагала с *шој момџе* Т, после *шија снџи* панте По, минемо по *шуј врвину* Б (путаџу), нареде: *шој јело* йма да турате Гп, у *шој село* ДП и сл.

395. Примери постпозитивно употребљених заменица код именица:

а) Демонстративна функција: еј онам на *раскрсџено* В, после почџше у *црквуву* *нашуву* В, билџ у *селово нашово* В, на онуј ширину куде *зџдругуну* В, *кућуву* смо у ратно време правили В, немџ те удџрим с *качамџљћуву* В (оклагија), не задџвајте се, ене ју *сабљана* Л, у оној доле — *кошан*, *амбаран* Л, *сџарџан* че да умре онам Гб, *сџарџав* је бил у Слбицу Гб, куде ч *врџчуву* М, јако се *сџарџав* смејџше М, ајде да си заграџимо *граџинџево* М, некџа сам казувала на *деџвуву* М, гувно ково *дворав* *нашиви* М, трџбе да изнесџмо *зељџно* М, што ни *човџкџв* глџда С, ја ју *бабана* — сечџ дрџва С, ишла сам овамо *комџно Румунџуву* С, зашто је дошла *женџва* С, овде теџ да поћинџем на *ћуџриџуву* *нашуву* *Сињачкуву* С, стари љуђе *из селово* С, знаш ли *Кџсту* *Грџка* — *йоџан* што умрџе Ц, еј *круџиџеџе* нек узне *деџџџо* Т, че потклизну *дрџавуву* О, што је *девојџево* овде паџдло Гњ, бегај брат ми у *йоџокаџи*, у *водуџу* се изваљај Гњ, де поврџви с *деџвуву* М, *зџџиви* затрџше са М, ене *йод кошан* куде су М, како *јоргањџево* П, кикџо сака *деџџџо* ДП, што сипујџеш *млекоџно* на *деџџџо* ДП и сл.

б) Анафорска функција: али ми *чиџаџа* неје имџл деџв В, док отџмо у *Гузлуџу* В, брашно пројџено у *водуџу* се измџша Гб, ймаомо џстро куче — *хе зџлаја кучџџџо* Гб (значи: куче о коме је сад било речи, а не које је присутно у времену говорења), јавџла *бабаџа* да че пројде *чиџаџа* Гб, они ни даџвају *од медаџи* Гб, ја тој за *јабукуџу* не знам Оц, па ни и *годинџџе* лоше стануше Оц, стурџмо код њџг *врџчуну* М, сџг су занатлије и *синаџи* и *баџиџаџа* С, *деџџаџа* ни вику там Ц, када да лџгне *свекрџваџа*, а *снаџаџа* ју намџсти у *куџиџиџлоџо* Т, трипут су ни влаџали *Бугарџџи* Т, *Турџинџи*, што му *женуџу* згаџил О, турим маљко солџицу у *млекоџно* Б, *ночџуџу* трипут премира Б, *зимџуџу* се рџзболе, а *йролеџуџу* умрџе Б, плаџшимо се да ни не узну *жџиџџџо* из *јџмуџу* Гњ, после се поврту у *чџџврџџкаџи* од декато *момџџџо*

⁴⁰⁰ Божков Димитровград 51–52.

П, преспáмо *ночйуу* П, од јесен та *до йролеуу* З, по́диже *н́чвийи*, па *лэбовете* на́бута у *брашноу* З, *јесенуу* идó у Нишку Бању, а *зимуу* за́каса Г, напáле *цреј-њуу* Г, па се *квасъцаи* подмлади ПР, *коренъи* вој црвѣн ПР, мѣне узóше *каницуу* ПР, башта ни дојде *вечеруу* Кр, а *мужсаи* вој ка́же Гп, прво ми умре *девојчетио* Гп, *кошчинеи* се нóсе Гп, та́м на *ридаи* Гп, срушише *мóстиаи* Гп, тóриш мáz и сóду, па мѣшаш *масуу* и *сóдуу* Гп, беоше големишкá *деца́и* ДП, ја *сac* *девојчетиуу* кóпам М, а *слугаи* рекъл Кр, *Јеврејити* су затр́ли Гњ, пáдла сланá *ночйуу* Б, *овцеи*е при́блајаше *йреко йланинуу* Гб, *дѣдуу* ми заробíше Гб и сл.

396. У овој тачки дајемо неколике напомене у вези са постпозитивном употребом заменица код именица.

а) Примећује се доста често удвајање постпозиција типа: *вечерууу*, *ночйууу*, *йролеууу* и сл. на које и Белић указује⁴⁰¹.

б) Белић помиње да код именица са ном. мн. на *-е* постпозитивна заменица гласи *и́е* (*биволеи́е*), или *и́и* (*Бугареи́и*), а да је, с друге стране, и код именица на *и* постпозиција *и́е* (*војниции́е*)⁴⁰². Он, међутим, не помиње форму постпозиције *и́о*, а она се среће, и условљена је конгруенцијским разлозима. Тако се данас срећу овакви ликови:

Бугареи́е П, *лебоветеи́е* З, *мужеи́е* Гп, *йлуговетеи́е* Т, *рубоветеи́е* ДП, *синовеи́е* ДП; *Бугареи́и* Гњ З Кр П Пр Р С Сп Т, *воловеи́и* З, *камѣтеи́и* О, *мужеи́и* ДП Гп, *йóдрумјеи́и* З, *снојовеи́и* Гњ, *си́оковетеи́и* З, *и́енковетеи́и* З; *Бугареи́о* Гп, *йаи́лица-неи́о* Гп, *синовеи́о* П.

в) Уз исправну констатацију Белићеву да је „разлика између члана и демонстративне заменице овде тако незнатна да је често пута немогуће знати нијансу коју онај који говори, изговарајући их, подразумева“⁴⁰³ мени су се наметала оваква размишљања при анализи овог проблема. Ствар је доиста компликована када се посматра споља, поготову ако посматрач није припадник овога говорног подручја, али са становишта говорних лица, оних који познају предмет разговора и који су срођени са њиме, ствар ни изблиза није тако нејасна. Говорно лице причајући о предметима који су тема разговора увек успоставља са њима релације веће или мање близине, ако су из реалне стварности, или интимне присности ако су из сфере маште, нечег што је доживљено и проживљено. Такве исте релације успоставља и саговорник, јер се поистовећује са говорним лицем, заједно са њим види објективне предмете који су по природи ствари ближи или говорном лицу, или њему — саговорнику, или су пак подједнако удаљени од обојце; или се сели у говорничкову машту и предмете посматра са његове тачке гледишта. То ћемо потврдити двема скоро идентичним реченицама: Јá рекó на *си́арцавога* Гб (= Ја рекох овоме старцу, при чему је старац — бабин муж — присутан и учесник је у говору); Јá думá на *си́арцавога* М (= Ја говорих старцу — при чему је старац — бабин муж — неприсутан, и, чак шта више, умро пре неколико година, али је он у њеним мислима и емоцијама веома присутан, и отуда постпозиција за близину *е*). Такву блискост са старцем, наравно, успоставља и бабин саговорник.

⁴⁰¹ Белић ДИЈС 447.

⁴⁰² Белић н. д. 449.

⁴⁰³ Белић н. д. 445.

397. Примери за постпозиције у склопу заменица:

тoј млекo *којейто* премуземо В, у црквуву *нашуву* В, *нашеите* (овце) су лежалe онaм В, ко *нашево* гувно В, једну *уби мојиви* пријетелъ В, она кyћница *шитоно* до пyт Гб, пoсле *свeите* помyзу Оц, за двa сaтa че и *мојейто* да се смeље М, и тyг *какоито* и сyг штo је М, само турим од овoј *шитоно* ймам М, једнo *кoво нашево* М (= као *ово нашево* — двострука маркација), кoво двoрав *нашиви* М, ја ишчува *свeита* трй децa С, али *мојити* дeвер сaм С, он нeче да испије *свyиу* ређију Т, *мојиви* синoве oманeчћи О, *свeити* на нaс си се метнyли О, она oчува и *њoјноито* (дете) и мојeга баштy По, *оваквeеите* им нoђе Гъ, *шаквoјайте* Гъ, *шовajeите* Гъ, напишем *на мојиви* овдe Р, *шoвaеите* ПР, на *свeите* децa П, *свeита* трй знамо П, онo нeје сaмо *мојайи* бил гoре З, *нашиити* га у гoру однесу З, овдe испод *нашево* Г, прво прецелива *свeити*, па тyг сeда ПР, по *мојито* врeме ПР, *моeито* не викаше, а *њoјноито* млoгo викаше Гп, *моиити* је сaгањ Гп, *нашиити* га срушише Гп, поздравй љи *свeити* ДП, јетрва сипa на *њoјноито* ДП (= насула је млека свoме детету), пoсле *свeити* мiну преко њeга З и сл.

398. Примери за постпозиције у склопу придева:

нади *голeмити* камен С, да вaрдим *голeмијайи* имoт О, па ни мaлкo *голeмеите* чaше Р, пoсле ми умрe *мyшкоито* Гп, *мyшћити* бeше у Нйш М, *Јованћиноито* девојчe кaдa се йзгори Б, eј *Љубиноито убавоито* девојчe Б, сa сам предaл *на младити* Сп, и *младити* че пије па че мaне Ц, тiја *йијаниити* текa рабoте Б, *сйарайи* ми чeрка Гб, *сйарити* башкa ручyју Кр, он си онyј вoли штoтo *йрyднaити* Т, те љу тaа стiже с *убавоито* сйрење Б и сл.

399. Белић каже да постпозитивно употребљене заменице „када се додају придевима и заменицама облик мушког рода гласи *јайи, јан, јав*“⁴⁰⁴, али и сам бележи форме: *друћити, лудити, младити, йамейнити, рањениити, сйарити*, све из Бабушнице и Беле Паланке⁴⁰⁵. Осам деценија после њeга у Лужници није више било форми на *јайи*⁴⁰⁶. Додуше, и Белић је забележио само један пример у Лужници — *сйаријайи*⁴⁰⁷. У данашњим сврљишким говорима примери типа *добријџи* су ређи, и необичније звуче мештанима од примера типа *добриши*⁴⁰⁸. Они и у данашњим ГП нису чести. Бележени су само у I^б типу, и то почев од линије Ореовица–Понор па узводно. А осим код придева и заменица бележени су и код редних бројева, који су променом изједначени са придевско-заменичким речима (карта 32):

да вaрдим *голeмијайи* имoт О, који пaдне *друћијайи* гaзи преко њeга Г, онo нeје сaмо *мојайи* гoре З, *мојайи* мyж З, од *нашијайи* лeб ДП, тiја *сйаријайи* ми сйн Кр, дeвер ми тiја *сйаријайи* Гп, овiја сйн *сйаријайи* По и сл.

Примеђује се да се јављају само форме на *јайи*, што одговара ономе што је напред речено (у т. 393. под в) о природи употребе демонстративних заменица у функцији члана.

⁴⁰⁴ Белић ДИЈС 447.

⁴⁰⁵ Белић *ibid.*

⁴⁰⁶ Ђирић Лужница 81.

⁴⁰⁷ Белић *ibid.*

⁴⁰⁸ Богдановић Бучум 76. Богдановић полази од тога да између *добриши* и *добријџи* нема разлике у значењу, а да се друга форма успоставља као облик неодређеног вида према претходном који је чак двоструко одређен (*добри* + *ити* : *добри* + *јџи*).

400. Белић помиње да се, истина ретко, употребљава заменица и иза и испред именице, што „показује да је у том случају постпозитивна заменица требало да има значење демонстративне, али се није довољно осећала као таква и за то је још једном додата и демонстративна заменица — *џија њаша-џа* и др.“⁴⁰⁹ Таквих удвајања има и у савременим ГП:

па носе онуј *засџавуну* Гб, онај *дрвјана* скрше М, *џј сџарџа* поможеше М, остаде ми *џија сџариџи* сџн С, *џија џијаниџи* тека работе Б, ишла си је по сџна *џбога њашеџога* П, куде су *овија мојџи* З, *џија војникаџи* подиже З, девер ми *џија сџаријаџи* Гп, *џија џиџиџо* Коста Пећанац З, оно само вија *џој Дунавџи* С и сл.

401. У I^б типу уочава се једна занимљива црта, која изостаје на осталом простору ГП. Ту се срећу конструкције које доста сличе употреби постпозиције *џ* уз показне заменице *џова* и *џакво*. А заправо се ради о поштапалици *еџе*, која се спаја са поменутим заменицама градећи форме *џоваџеџе* и *џаквоџеџе*.

Обично уз *џоваџеџе* иде појам на чији садржај се упућује конструкцијом: *џзне џоваџеџе* — *џаџијуџу* Б, потсџре *џоваџеџе* — *млекоџо* Гп, тој што приказују *џо џоваџеџе* — *џелевџијуџу* Гњ, тујримо у врчве *џоваџеџе* — *џуриџијуџу* Кр и сл.

Међутим, уз конструкцију *џаквоџеџе* често изостаје појам на који се она односи. Полазиште за његово изостављање јесте да је он лако предвидљив, или да се сам по себи подразумева. Али за неприпаднике овога говорног типа тај појам није ни лако предвидљив, ни, често, уопште одгонетљив. На пример: че ручамо *васуљ* и *џаквоџеџе* ПР, поставише *мезе* и *џаквоџеџе* Р, једемо *буџане шуџиџе* и *џаквоџеџе* Кр, иди изнеџи *вино* и *малко џаквоџеџе* Г и сл.

Ако се уз мезе подразумева ракија (по српском обичају), уз вино суво месо, рецимо, заиста се можемо питати шта иде уз „бутане шушпе“ (пуњену паприку) или „васуљ“ (пасуљ)?

402. Демонстративне заменице се постпозитивно употребљавају и уз бројеве:

не ваља за *деоџицаџа* О, тџја *џрвиџи* су плачџли Р, че вој извадимо *деоџе* бчи Гп, а *другџна* рече Гп, стварно ми умреџе *деоџе* деца Гп, дадоше ми *џравуџу* годин вџну ДП, *деоџа* астаџа пџлни Б, који падне *друџијаџи* преко њега Г и сл.

403. Демонстративне заменице се постпозитивно употрбљавају и уз прилоге:

кадво бџ преко размирицуву М, *какоџо* сџг тека си и тџгај М, па те *џекаџеџе* М, *коџо* тџ врџвиш, тека и оно врџви М, овде *кудеџо* магаџинити Р, са *кадаво* рџтав бџ, *кадво* се бџше С, отџде *кудеџо* закопаџа коџпџинете Кр, тој било *џуаџиџе* на свадбу Гњ, знаџеш ли *кадано* се ваџшено девојче џзгори у млекоџо Б и сл.

404. Најконсеквентније чланско значење остварују постпозитције *џ*, *џа*, *џо*, *џи*, *џе*, *џа*. Њима се изражава општа одређеност, општа познатост коју говорно лице посебно подразумева, и на којој посебно инсистира. Оваква одређеност се најчешће односи на нешто опште познато, опште присутно, нешто што сви имају као што су: делови тела, чланови породице, пријатељи и сродници, али и непријатељи и окупатори. На пример у реченици: Не смејем да џдем па да ми *главуџу* одрџжу ПР — ово *главуџу* се не односи ни на „ту тамо главу“, ни на „главу о којој смо до сада причали“, већ на „главу коју имаш ти и ја и свако“. Чланова оваквог значе-

⁴⁰⁹ Белић ДИЈС 447.

ња има само I^b тип, и то је још једна карактеристична црта која га одваја од I^a типа и зоне II, али и од суседних говора Лужнице и Сврљига (карта 32). Ево нешто таквих примера:

и *главѹѹи* не могу да носим, нег ли *шамѹѹи* С, ја си узимам мѹру с конѹц како *ѡерзијѹѹе* Б, трипут су ни владали *Бугарѹѹи* Т, там љу праѹли *ногѹѹи* ПР, че помру *децаѹѹа* за лѹб ПР, мѹн че ми отпадне *косаѹѹа* ПР, савѹва љу у *рукуѹи* Кр, нѹма ми *децаѹѹа* тѹка Кр, збрали нас *женѹѹе* ДП, тѹѹѹе му *кошчињѹѹе* Б, ни жѹѹе-мо а *мужѹѹи* по нас врзѹју Гп, коло како *гѹвноѹо* Т, тако ми жива *децаѹѹа* О и сл.

Деклинација заменичко-приведских речи

405. Приведи, приведске заменице, редни бројеви и члановане форме именица имају падежне облике само по приведској промени. Облика именичке промене нема⁴¹⁰. Од падежа постоје само номинатив (Н), општи падеж (ОП) и датив (Д). Датив је ретко бележен, и само у мушком роду. Систем падежних наставака можемо представити следећом табелом:

падеж	мушки род		средњи род		женски род	
	једн.	мн.	једн.	мн.	једн.	мн.
Н	-ѹ, -и	-и	-ѹ, -е	-а	-а	-е
ОП	= Н, -ога/-ега/-и га	= Н	= Н	= Н	-у	= Н
Д	-ому/-ему	/	/	/	/	/

406. У вези са табелом потребно је дати неколико напомена.

а) Што се тиче номинатива, ситуација је идентична са књижевнојезичком, па примере за њега нећемо наводити.

б) ОП у м. р. јд. облички је једнак са Н ако се ради о нечем неживом. Ако се ради о бићу, ОП се гради помоћу три врсте наставака: *-ог(а)*, *-ег(а)*, *-ига*. Репартиција зависи од завршног сугласника (*њѹјнога* : *мојѹга*, *неѹига*, али недоследно, јер има и *њѹјнега*).

в) ОП у ж. р. јд. облички је једнак са акузативом, тј. има наставак *-у*.

г) У свим другим случајевима ОП = Н.

д) Честе су партикуле *ј/ја* и *ва*.

ђ) Репартиција дативских наставака *-ому*, *-ему*, такође, зависи од завршног сугласника (*некому* : *нећему*).

⁴¹⁰ Упор. слично стање и у ресавском говору — АП–БМ Ресава 340.

Општи падеж

407. Мушки род. а) -ог(а): да пробудим њојнога мџа Ј, он је до мојејтог зџета Сп, ишла си је по сина *џога нашејтога* П, он је грдел *мојејтога* мџа Гп, тија бега *џоди џога* Б, деда на *овога* деду-Саџу П, за *куга* кошуља, за *куга* пешћир Гб, на *куга* (= коме) је бил лóш М, од *куга* Мирка Ос, на *најмладојтога* сина О⁴¹¹, на Драгу *Тричковога* умре син Б, *џога сџаројтога* ми дџевера С, у *мојејтога* сина тражили С, *једнога* сџг бџе затрпало Б, жал џу за *брајџајтога* Кр, старцат доведе *овнајтога* З, што је *џри коњајтога* З, да помóгну *домаћинајтога* Кр, ја реко на *сџарцавога* М, *сас Немцајтога* кад се бџше О, окупџше за *сељакајтога* џубрџто ДП и сл.

б) -ег(а): на мојџг оца сестра Ј, на *нашега* Гóрана другар Ос, пратил *моегџ* брата В, ја прџџдем *коди њојнег* баштџ О, на *њојнега* баштџ башта Б, на *мојџга* Саџу прџчам В, најде *нећџга* старца Гб, узџл могаре у *нећџг* М, на Галу *некојџга* Оц, чџваш, чџваш, пóсле не чџваш за *нићџга* М, младџња не прџзна *нићџга* Гб, чџвај *сџаћега* Т, óжени се за Влаџцу *некојџга* ДП, па си óкамо једџн *дрџћџга* Гб.

в) -ига: ако позовџш *нећџга* Ц, *са сваћига* се замџрила О.

г) ОП/Н: вију вџнци на *њџни* коњи Л, напишем на *мојџви* овде Р, мџзне *крóз џај* лебац Ј, чџне *џија* адџт Оц, *овакви једнолићи* несџм до сџ видџл С, сџ се не прџзна на *џија* што су рџтовали Т, *сас џија* златан сóл га њџга бчисти Б, прскају с *мóдри* кџмик Б, на *деџџи* дџн се тџра деџџина Гб и сл.

408. Средџи род. ОП/Н: билó у сџлóво *нашóво* В, онóј стрóши на *онóј* Гб (= оно дете сломи јаје онóм детету), ја за *џој* не знам Оц, ја несџм *џој* работџла Б, па с *џоџа* стрџже Гњ, *оди џоџа* млекó напраџе бџлмуж П, може вџс да нападам с *џоџа* ДП, бџше *зимњо* вџреме Сп, те џу тџа стџже с *убџвојто* сџрење Б, с *џрџво* детџ мојџ Б, на *џој* гџмно вџршемо Ј, мџљџаоше се гóре у *брдо̀во* Гб и сл.

409. Женски род. а) -у: у цџркџуџу *наџуџу* В, да узне *онџј* јабуку Ј, једџн нóси *онџј* звóну Ос, на *онџј* шџирџну В, *овџј* гóдин ако се не ожџни С, мињџјемо *џо џиџј* вџрвину Б, вџрља а на *џиџја* страџну, а на *онџја* страџну Кр, бџш *куде џуџриџу* Гб, ја *сас деџвојчејџиџу* М, мџслиш ли за *деџџуџу* М, *ночиџуџу* трипут премира Б⁴¹², мџн ожџнише у *деџџнаџесџу* гóдин По, *једнџ* гóдин двџ поџа бџоше Гб, сџ че вџне *сџдму* гóдину Т и сл. (али в. и т. 310. под а).

Датив

410. Нема много примера за датив. Оно што је забележено односи се на мушки род:

раздеље мџн, теб, *онóму*, *онóму* В, *комџ* черџпе, *комџ* пешћирчџ В, *некомџ* помóгне, а *некомџ* не помóгне Ц, не помџга *сџџкому* Т, мóраш да се покорџваш *сџџкому* Кр; *нећџмџ* помóгне Ц (в. и т. 311).

⁴¹¹ Белић наводи и примере типа *младогајтога* као напоредне примерима *младојтога*, за које и он каже да су чешћи и да су постали од прџих форми тако што је „избачено једно *га*, јер је и крајње *га* било довољно да означи функцију“ — ДИЈС 454.

⁴¹² „Уз имен. ж. рода на џ гласи акуз. *вечџрџу-џу*, *ночиџу-џу*, по свој прилици, за то што обично наставку *џу* прџтходи у“ — Белић ДИЈС 447.

ПРЕДЛОЗИ И ОПШТИ ПАДЕЖ

411. ОП у ГП остварује разноврсне и бројне функције, што проистиче из суштине саме аналитичке деклинације. Највећи број ових функција остварује се у падежним синтагмама које чине предлог + ОП, а само мањи број остварује ОП сам. Каткада није довољан само један предлог да изрази функцију, па се прибегава конструкцији два предлога + ОП. Приметно је, такође, да поједини предлози ступају у конкурентске односе, образујући са ОП некад апсолутне, некад релативне синониме, што на стилском плану ових говора није од малог значаја. У овом одељку ћемо прегледати све те функције, као и највећи број предлога који се користе у ГП.

Општи падеж без предлога

412. Најраширенија функција овога падежа је функција правог објекта, што значи да је он тада изједначен са акузативом без предлога. Такви су примери:

плетемо *вѣнци* Ј, турим *бисџси неки сѣари* Ј, потроши и *руће и нође* ПР, *омѣсе ѿогачу* По, *немој живци* да потрѣсаш Б, *немам зуби ни једѣн* Гњ; *Бога* си верујем Т, *казнише деда Најдена* Гњ, *нема за лек да најдеш зајка* М, *доведе жену* и *доведе дете* *ѣ* *жената* С, *срѣтнем сѣарога човека* Гб и сл.

413. ОП без предлога иде и уз одричне глаголе, чему је у књижевном језику еквивалент словенски генитив (нпр. *жену* нема, *деца* нема О; в. и у претходној тачки). Међутим, у овој функцији среће се номинатив, што је у књижевном језику незамисливо: *несѣм скоро ѿакѣв брав* чувал Сп, *изока га*, ал нема *Јован* О (= позове *Јована*, али *Јована* нема).

414. Еквиваленту темпоралног генитива, или акузативу за означавање количине времена, у ГП одговара синтагма чији је управни члан именица у ОП без предлога а зависни члан придев, придевска заменица или редни број. Примери:

ја се *шеснаѣстоу годину* ожени Сп, ма како *детето љѣлу ноѣ* не сиса Кр, *љѣлу зѣму* комто дѣвар лежи Б (лежи окренут зиду), по *љѣлу недељу* оди свадбу (са свадбе) не моѣ да дојде П, *садим си сваку годин* лѣчек и пипѣрчек ДП, *једну вѣчер* смо сѣдли Гп и сл.

415. Еквиваленту партитивног генитива овде одговара конструкција: квантификатор + ОП. Примери:

по *једну вѣрњу леб* изедѣ По, по *коѣле чорбу* уготвим ДП, *сваћи донесѣ ћѣло рећѣју* М, *имало у њѣга ѣѣћ ћѣла вино* Б, *купѣл љѣл љак шићѣр* Р и сл.

416. ОП без предлога врши функцију и генитива којим се означава припадање интегралног дела целини. Примери:

забрадимо се на *вр главу* П, *ожени се за некојѣга Влауцу* из *околину Пожаревац* ДП.

417. ОП без предлога се јавља и у функцији допуне глаголским именицама. Примери:

добѣло зајалѣње мозак Б, *тој бѣше у брање морузу* ДП, *несмо знали за ѣрскање жѣѣо* С, *свѣ се дѣгло у брање ѣечѣрѣ* В.

Ойишћи њадеж са њредлозима

418. на + ОП. Конструкцијом се изражавају:

а) различита локативска значења каква садрже примери попут: шљем на главу, чизме на ноге Ј, на раскрсницу наклале огањ Ј, одма на горњу страну тај кућа Гб, на њиву спимó Гп, две куће је затекла на Чукарицу Б и сл.;

б) акузативно значење места завршетка кретања: стигнемо на њај гумна Ј, наседамо на ѡронóшке сѡлоличке Ј, изнесу на ливáду П, увечер дојдемо на ѡојáшу Гб, тамън ја (стигох) на аушобуску сѡáницу О и сл.;

в) даљи објекат: на Младенци се најнадамо С;

г) означавање циља: ѡс ѡдемо на ѡричес Ј, ѡдемо на-госѡи Л;

д) дативско значење намене: лóми онуј погáчку на сву нáшу децу Ј, прво даде на свекрву дár Ос, однесе вечеру на овчарá Ос, ја на мојéга Сáву причам В, шију терзије на жéне сукна, на му́жје пангалóне Ц, однесемо на човéци водицу Гъ, доделено је на Србију Р, ти знаш шта да кажеш на човéка О и сл.;

ђ) поред места присутна је и нијанса начина вршења радње у примерима типа: мој тáтко испéко прáсе на рáжсањ Ј, онí лежé на рéд на њиву (тј. један за другим) В, ишли смо им свé на-руку П, ѡде ти (неваспитана младеж) прáс на-очи Гб (а не да се мало склони украј) и сл.;

е) време вршења радње: па на крај бáцим јáбуку Ј, на Цурцовдѡн дојде В, у пéтак га на Цáр Косѡáдин роди Б;

ж) веома често је значење које се у другим говорима, нпр. К-Р, остварује посесивним дативом: на мојéга о́ца сесѡрá сéдам (детета) имáла Ј, ја сам ѡрвеница на моју мáјку Гб, носиле смо дукáшћи на Загорку Вукашѡнову Л (тј. позајмљивале од Загорке ниску дуката), на зълву ми на снау брáш С (= брат снахе моје заове), Тóвил, на Мирку башѡá Ц, на моју шéѡику сѡн О, на деду Мáду чéрка Сп, Бóра на сва-ја-Лéну Г, дојде на ѡо-Мирчу чéрка Р, на кума и ѡсéшó куде вѡдиш па му се сраму-јеш П, ѡмам чéтри ѡрeунучеѡа: двé на синáшóга на сѡна, а двé на чéркушó ДП и сл.;

з) функција аблативног генитива: па сам се на свéкра бојáла Т.

и) функција коју у књижевном језику остварује *dativus commodi*: отиде да ѡмáга си на мáѡер С, сá ли да нејé добрó на нáрод Гъ, нéчу да се мéћем на држá-ву на лéђа Гъ, што ѡма кóрис од имáње свé на деду О;

ј) значење које у књижевном језику остварује конструкција *o + локáтив*: за-качѡла ју на једну врбу Ос, на врбу га прекукљѡло бéше Гб, на ѡунац се вржу Гб (= вежу се о чунак од пећи), на орéј двé лју́ље сам врзáла Ц, врже га гóре на греду Сп, вржем лју́љу на крушку По, на дуд врзáл кáшску и о́сесѡл се Р, врзана на дрво тáмо Сп и сл.;

к) правац кретања: мѡнемо на Глогóвац па тáмо преко брдо В, пýт је проодѡл на Црвэну Рéку, па на Осѡровицу, а са на Сѡћево Л;

л) означавање „омогућивача кретања“: до Београд на вóз, пóсле од Београд на лáђу до Шáбáц П, ја сам на вóз дошла З; тако и: ја сам га на машину оврла М;

љ) у синтагми типа: нáрод ко лѡс на гóру Гб, рѡбице ко на дешé ѡѡшка Р и сл. у ОП је дат појам са којим се пореди претходни појам;

м) када је вода циљ кретања, или уопште место на коме се одиграва каква радња: *идемо тамо на-воду* Гб, *воде невесту на-воду* С, *овде си отидем на-воду* О, *на Дрину воду ратујеш* П;

н) означавање даљег објекта уз *verba loquendi*: *некња сам казувала на децу* Ву М, *рекла на свекра ми* Б, *ја причам на овија омладинци* Р, *рекла на мајћу ми* П, *јаве на пријатеље, на другаре* ДП.

419. *за* + ОП. Значења су бројна, као и код осталих предлога.

а) Значење намене: *плетемо венци за овце* Ј, *у њег си варим за свиње реју* В, *дрвене чаније за деца* Оц, *пумпа што вуче воду за шићерану* Б, *купujem какво се кућује за невесту* П.

б) Значење коме је еквивалент конструкција *по* + *акузатив* или *за* + *инструментал*: *кад дојдоше за Милену* С, *отидемо за невесту* Сп; *нек цркне за њу* Ос.

420. *до* + ОП.

а) Означавање завршне границе у просторној или временској димензији: *испрати ме доле до аутобуску станицу* Ј, *у кола ме одвезу до крај село* В, *дојду (вукови) до саму њојачу* По, *дојдемо до међу* Гњ; *јаганци несуд клали До Ђурђовдн* Гб, *до војску нигде несуд мрднул* П, *ја несуд пил до женидбу* никакo П и сл.

б) Даљи објекат: *не мoж да дојдеш до кошуљу* Т, *до динар* се тешко додило О.

в) Генитивно значење близине: *ми смо овде близо до град* Г, *неје ми дошло до главу* да знам Т.

421. *од(и)* + ОП.

а) Означавање материје од које је што сачињено: *од вуну усучемо врце* Ј, *овчар напраио столицу од дубар* Ос, *од сламу исплете рогоже* В, *она је пекла ређију од дуд* Гп, *направи салату оди њешлицање* По, *сукно оди клашње* Гб, *дреје оди њршенице* ПР (пртенице су исто што и клашње = домаће вунено сукно, чоја. Лексема „пртенице“ се среће само у Iб типу, а „клашње“ на осталом простору).

б) Значење партитивног генитива: *даде ни од њиј погачку* Ј, *понесемо оди њој месо* ДП.

в) Означавање узрока: *дошло ми дрвото да искубем од болеш* О, *и деда и баба умрли од мучу* Б.

г) Изражавање аблативне функције одвајања, потицања и сл.: *од кућу понесуд лоб* Л, *од Коричњак ишли* Ј, *такoј сам чула од жене* Ос, *рудник од римско доба* В, *онé несуд смејале од њиног свекра да речу „бурђија“* Гб, *ода дуд сам се чувала* М, *од Белановац* ли си дошл М, *од сојћу* (месо) се једе М, *дојде ми башта од бугарску границу* З, *од куће туча* па онам пршли ДП и сл.

Аблативна, али исто толико и посесивна, функција је изражена у примерима типа *лис од њику* Ос, *семе од њирику* В, *цвети од женку* Ц и сл.

д) Означавање мере: *десет метра од колосек* новамо Ос, *долемо наша башта од воду* В, *дрвишта од млого године* Р, *од кашуку потешко не дасам* Р и сл.

ђ) За означавање почетне границе неког догађања у временској или просторној димензији, често повезан с предлогом *до* (од ... до): *од Ђурђовдн* до Гмитровдн *бачује* В, *он си од деиство* у Београд В, *од мај месец* па до

Свети Илију Гб, до Ниш су били Нёмци, а од *Ниш* нагоре Бугари Гб, од *Благовести* оремо морузу М (уместо „за морузу“), од *Ниш* до Куршумлију пёшии С и сл.

е) Значење које остварује у књижевном језику *dativus incommodi*: немóј да одречеш од *Радивоја* В. Знатно чешће у овој функцији се користи предлог *на* + ОП (женá умрe на *Тóзу* Л, на *дeду* ми измрeле чeрђе Сп, убили на *Добринку Орманску* човeка З и сл.

ж) Значење које у књижевном језику остварује конструкција *s(a) + генитив*: од *Чуку* слeзну пред цркву Гб, озгóр од *Пернајшицу* се задáде óблак Гб, врнóше га од *йојáшу* Л (појате су се обично градиле у планини, или ближе планини, у сваком случају изнад села), од *врeло* смо доносили вóду Гц, од *стóлицу* пáдо О и сл.

з) Означавање сродства или порекла: брáт од *ујђу* М, брáтанац ми од *чичу* М, на баштú ми брáт од *чичу* Б (= брат од стрица мога оца), унóче вој *оди чeрку* Б; од *Мáрковци* некóј бeше пошъл у воденицу П, тí од *којe си сeлó*, бре, дeдо Р.

и) У конструкцијама за поређење: од *нашу Вeру* нeма пóубава девођа Б, од *наше сeлó* нeма пóголемо у овíја крај Т и сл.

422. код + ОП.

а) Генитивно значење места: код *бáбу* си сeдí Ос, нeгóва вурђа је билá код *Мáли мóс* Г (*Мали мос* и *Големи мос* су два позната пиротска моста), крíли се код *њíни родíшељи* Б и сл.

б) Дативско значење циља: íду код *момкá* у гóсте Ос, отóмо код *йош-Јóву* Л, ишлá свекрва *кош снау* Т, ишлá сам код *чeрку* Гб, пошъл код *зeша* ПР и сл.

423. над(и) + ОП.

а) Инструментално значење места: пуцáше над *Палáнку* Гб, íма јeдñ крс *нади Сóйош* О, гóре *нади цркву* се кутáли Б.

У сличном, али донекле измeњеном, значењу је пример: такмíче се којá *над коју* мóже бóље да урабóти Б.

б) Акузативно значење доспевања на циљ: мí искочíмо (изађосмо) *нади вáду* Л.

424. изнад + ОП.

а) Генитивно значење заузимања простора с горње стране појма у ОП: *изнад йекáру* íма куђу Г.

425. врз + ОП.

а) Овај предлог је синонимичан са предлозима *на* и *йреко*: натóрана црга *врс цргу* Л, нeма да излáзе *врс кóжу* Б, лeгал *врз мeне* М, човeк *врс човeка* Ос и сл.

426. йод(а/и) + ОП.

а) Инструментално значење места: врóмо овдe *йош сeлó* В, она стојáла *йош крушу* ДП, *йош кош* ји вáне Гб (= под кошем хвата жаребице), íма крс *йода Дóлац* Гб, *йоди дрво* плáдњују Гб, лóве тичичи *йоди лесу* Сп, мí смо *йод Мицор* З и сл.

б) Акузативно значење приспевања на циљ: *ћe* (тек) дојдóше *йош йојáшу* Л, óтрча *йош куђу* Гњ, сeде *йода дрво* Л.

в) У појединим примерима уочљива је и нијанса значења начина: свe држe *йош кључ* В, жíве *йош комáнду* Т.

г) У појединим примерима означава се време, коме је еквивалент „за време + генитив“: бил је цандáрин *йош сйáру Југославију* З.

427. *исход* + ОП.

а) Генитивно значење заузимања простора с доње стране појма у ОП: *исход Белиш* има вода В, *исход селó* имамо чéсму Ј, ене ји куде су *исход астиáл* М и сл.

б) Значење начина: нéма ко сá да се шéтају *исход-руку* Ј.

428. *ипред(и)* + ОП.

а) Инструментално значење места: туј *ипреј цркву* астáл турен Гб, *ипред врáша* стража стојј З.

б) Акузативно значење завршетка кретања: одóтле слáзе *ипред цркву* Гб, искарамо свиње *ипреј свињара* З, турила сам *ипреј свиње* М.

в) Значење времена: да се жéни ел *ипред војску*, ел óдма по војску С, тóј бéше на Распети пéтак *ипреди Велигден* З.

429. *из(и)* + ОП.

а) Означавање функције аблативног генитива: глédам кáд ће да појду *ис Сџу-дéну* Ј, *ис Тавњáницу* сáм Ос, *ис Палáнку* се иде на вóз Гб, *из воденицу* ишли двојца М, бил је једн Влáда *ис Сливовик* Оц, излéзло *из мóду* Т, једне су *из Русију* Т, женá ми је *из Добродóл* Сп, па истурише *изи цáк* покриве З, она је *изи Шумáдију* Т.

б) Значење места, коме је еквивалент „из + генитив“: мý идемо *из Гúвно* с тётку Гњ; има да ти óтнем *из-руће* О.

430. *низ(a/и)* + ОП.

а) Значење силажења с горње површине, али каткад и еквивалентно значење пролажења: *нис шýј йадíну* слéзнемо Гб, *нис какви сйења́ци* су слéзли Гб, *низ једну јáругу* побéгне В, штó си иде војскá *низи Кашиáк* З; одлáте жéне *низа селó* М (= журцају кроз село), беó мину́ла *нис Круйбц* ПР (= кроз Крупац).

431. *уз(и)* + ОП.

а) Акузативно значење кретања са доње површине: улéзнем у туј доли́ну, па уз доли́ну В, *уз пáнину* излéзнемо Гб, врлáмо јајце *уз брдо* Сп, иду оздол *уз йу́ш* ДП.

б) Акузативно значење близине, приближања једног појма уз други: ене куде је успрáвена *уз сéно* Гб, цандáри *узи кóла* Гњ, *уз кућу* му направил клозёт М.

432. *кроз/ипроз* + ОП.

а) Акузативно значење пролажења кроз појам означен ОП: из sóбу па *кроз двóр* га испрátимо П, мýзне *крос шáј лéбац* Ј, *крос селó* кад прóђе Ј, па иду *ипрос йóље* В Гб, че да прóјде *ипрос Тамњáницу* Л.

б) Означавање начина вршења радње: тóј ко *ипроза сьн* знам Гб.

433. *у* + ОП.

а) Локативско значење места у унутрашњости или у границама појма с именом у ОП: невéсте се премéне у *народну нби́њу* Ј, у *овуј лáмиу* гоцá ми гáс горí Ј, утовáри ме у *аушóбус* Ј, растóпи се сйрење у *кошýл* Ос, са мéсимо у *вáнгле*, а напред у *кóвчези*, у *карлице* Гб, они били у *кóла* М, гьетé главу у *јендеци* П, у *вóз* се возí В и сл.

б) Локативско значење места вршења радње: у *селó* си седé Ј, спé у *шйáлу* Ј, мој óтац бил на вéцбу у *Лéбане* Ј, у *нашу држáву* сам радéо Ос, сáмо у *црвэну зéмљу* рудá се појављује В, дóле у *Нйш* има кућу Гб, у *Мурицу* имамо нйву Оц, бéпимо платнó у *рэку* Т, родила сам се у *Гњйлен* Гњ, једн ми је сýн у *Нйш*, једн у *Пу́йрију* П, сá у *Жељушу* седý ДП и сл.

в) Акузативно значење циља кретања: ће и́демо у *цркву* на причес Ј, у *Прву Куќини* и́демо Ј, појдемо у *Зелени вр* у *цвеће* Гб, па се тури у *воду* у *џаницу* Гб, узне српови *у-руће* М, једно госје улази у *кућу*, једно искача из *кућу* П, натурам у *јасла* Сп и сл.

г) Значење времена вршења радње: тој било у *наш младос* Гб, два дела у *годи-ну* се постило Оц, у *фебруар* дојдоше З, у *марти* ми умре девојчето Б, у *рашино време* ји чувамо В.

д) Значење начина вршења радње: злато ливено у *џолуге* В, све сам знала да работим *у-руке* Ос, сџг жене не работе *у-руће* Гб.

ђ) Ова конструкција је честа допуна глаголу *свирим*: мој отац је свирил у *џлек музику* Ј, свирил је у *гајде* Гб, свирили су у *дудуци* Гњ, син ми свири у *армунику* П и сл.

434. *џо* + *ОП*.

а) Локативно значење места: јоште снопје *џо џолве* М, *џо кућу* нешто радим О, работили су *џо Лужници* Г, бију *џо главу* Ц, удари га *џо образ* Л, овој што гледамо *џо џелевизори* Гњ, *џо реку* навата рибице Р и сл.

б) Овом конструкцијом се означавају и „разна места исте врсте“: башта ми је ишџл за момурзу *џо Скоџје*, *џо Београд*... Ос, ргау са шипће суде редом *џо зграда* Гб, и́демо редом *џо славе* Л, што је баба поишла *џо славе* и *свадбе* М, бил је на работу *џо Београд*, *џо Босну*, *џо Маћедонију* С, радел сам *џо царибројиска села*, *џо Паланку*, а *џо Бабушницу* несџм Р, зберу се *џо авлије*, *џо сокаци* П.

в) Означавање средства помоћу кога се омогућава вршење предикатске радње: *џо џеј лампе* се управљала Ј, *џо звезде* смо знали колко су сати О, раније се крштевало *џо свеци* П.

г) Означавање начина вршења радње: по́сле *џо ред* све сређујем Ј, дава на сви *џо ред* М.

д) Просекутивно значење површине по којој се врши кретање: *џо џолве* и́ду летије Ос, а́јд *џо џуџи* па у гробишта Л, м́ину *џо џуџи* П, и́демо *џо село* Гб, та́м ишџл *џо Шумдију* Т, исељише се *џо Пироџи* Т, *џо долину* се кутали Б и сл.

ђ) Означавање времена: са *џо жетиву*, *џо вршу* почну да беру сливе Оц, одма *џо војску* да се жени С, *џо вршу* че буде пострашно О, *џо Пеџковицу* долази Крстовдан, *џо Крстовдан* долази Гмитровдан, *џо Гмиџровдан* Свети Рањћел П.

435. *џреко* + *ОП*.

а) Значење прелажења с једне на другу страну појма у ОП: м́инемо на Глогó-вац па она́м *џреко брдо* В, прејдемо *џреко ри́д* Гб, прејдоше *џреко џоџок* Гб, *џреко Маћедонију* умре Гб, преоди́ло ми је *џреко главу* сваџта Б, *џреко мос* миџујем П.

б) Значење којем је еквивалент „с оне стране + генитив“: бил је она́м *џреко Дунав* С, *џреко дру́м* је билá појата Л.

в) Значење времена: то́ј *џреко леџо* прáзњујемо С, *џреко зиму* ткајемо Ц.

г) Значење начина: да́де ми га *џреко-руку* М, све некако *џреко вољу* рабóти Б.

д) Значење омогућивача, посредништва помоћу кога се врши или остварује нека радња: де́ду зову́ у Паланку *џреко срџз* Л, пе́вају каквó знају *џреко школу* Гб (песме које су посредством школе научила деца).

436. *џрекај* + *ОП*.

а) Генитивно значење близине појму у ОП, коме је еквивалент „покрај + генитив“: метле садимо *љрекај крај* М (= поред међе), *љрекај саму кућу* му ми-њује пљт Оц.

437. *љрема* + ОП.

а) Дативска значења управљености, *commodi, incommodi* и сл.: кад појдемо *љрема село* Ј, *љрема сунце* баџам јабуку Ј, Бугаре беоше лоши *љрема нас* Т, Немци су биши добри *љрема нас* Ос, неје се десило да продума грубу реч *љрема мѣн* В.

438. *камљо/комљо* + ОП.

а) Дативска значења окренутости, управљености, усмерености и сл., чему је еквивалент „к(а) + датив“: појдемо уз долину *камљо Зелѣни вр*, *камљо Преод* Гб, ошлѣ чљк *комљо Сљанѣчење* Сп, тљј село је *комљо Тѣмску* С, беж, брат ми, *комљо љољок* надљле Гњ, тамо *комљо Ваљу* се срѣтли П, цѣлу зљму лежѣ (окренут) *комљо дљвар* Б.

Изогласа *камљо/комљо* + ОП се не сређе у зони П.

439. *љокре* + ОП.

а) Ова конструкција је синонимична конструкцији *љрекај* + ОП, а еквивалент јој је *крај/љокрај/љоред* + *гениљив*. Конструкција се сређе само у I^б типу. Примери: грабише метле па мети *љокре кућу* З, ми ровѣмо *љокре њѣ* Гњ, окопамо *љокре слљг* Гњ, народ настањувал *љокре љљљ* Сп, косѣ трављлак *љокре слљгови* Ц, не мљж да минеш *љокре чљвѣка* Ц, *љокре оњгљишљейљо* чљвѣци Кр.

440. *кре* + ОП.

а) Конструкција је синонимична конструкцији *љокре* + ОП: радујемо се *кре њѣ* З. Забележен је само овај пример.

441. *љоред* + ОП.

а) Генитивно значење близине појму у ОП: *љоред грљбје* пролазе Ј.

442. *љри* + ОП.

а) Значење близине појму у ОП: тури га *љри вр* Ј, *љри чљвѣка* се неч кљпеш Т, гљре *љри село* јѣ беоше убили З, овдѣ *љри наљу црљку* имало два брѣста Р, тај деља оставѣла *љри сљрѣну* и *чљчу* Б, че љдемо *љри влаљљу* П, ни је ишѣл с мајљтори, ни *љри мајљтори* С.

443. *међу/мељу/мељи* + ОП.

а) Месно локативско значење: онда си подѣлимо *међу нас* перашке Ј, пољре-мо *мељу рѣдови* М, деља заспаѣла, а *мељи њѣ* змијѣ ДП.

444. *куде* + ОП.

а) Генитивно значење близине: *куде црљку* имало прамљљја Гњ, ене га *куде црѣшљу* М, *куде грљбје* имали плѣвљу Ј.

445. *изван* + ОП.

а) Генитивно значење места: ми смо седѣли *изван село* З, седљу малко *изван се-ло* Т, откарѣли јѣ *изван село* и утепаѣли Т.

446. *окол* + ОП.

а) Месно значење: *окол љљј дрљво* наредимо снопови В, трољца *окол њѣга* Ос, *окол црљку* овљјамо Ос, са *окол црљку* љду та мљчу Р (= врше нужду, што је раније било незамисливо), немљјте *окол љљљ* сас љвце Ј.

б) Означавање приближне количине: ту је *окол десеић ирѣдмѣиша* прошлѡ у мојѣ знаѣ Ос.

447. *зад/зади/сади* + ОП.

а) Генитивно значење места иза појма у ОП: врљи ју *зад врѣиша* З, *зади Пѣроић* има селѡ Крупѣц Т, овај селѡ *зади Суводѡл* О, он се кутал *зад овце* ДП, у брѡниште *сади ијѡјѡу* Сп.

Наравно, ова конструкција се може употребити и у временском значењу, када се из контекста зна о коме појму се ради: *сади ијѡјѡнкуиу* ми се помиримо Сп (= после те пијанке ми се помирисмо).

448. *иозади/иосади* + ОП.

а) Конструкција синонимична са претходном, с тим што се предлози *зад/зади* не срећу у зони II и I^a типу: селѡ што су *иозади Нѡиш* Гб, тѡмо негдѣ *иосади Бѣоград* налетѣ Тѡрчин на њигѡва кѡла О, *иосади кућу* пѡт З.

449. *без(и)* + ОП.

а) Конструкција којом се одриче оно што је означено ОП: нѡкад несмѡ *без сѡбоку* Сп, *ја бес коња* несѣм бил од како пѡмтим Сп, седѣше гѡре двѣ нѣдѣље *бези лѣб* З, ај, момѣ, како си тѣ пошлѡ *бес срѣ* на жѣтву Гп, има тѡва женѡ *без иѣнсију* ДП.

450. *због* + ОП.

а) Узрочно значење: свѣ *због Крапу* се оделил од нас Б (Крапа уместо Храпа, хипокористик од Хранислав).

451. *с/са/сѣс/сас* + ОП.

а) Социјативно значење: *ја сас мајку* идем у цркви Ј, мѡра *с краву* да иде Ос, *ја сам остѡла сѣз децу* М, *з будѡле* не волим да распрѡвљам О, *са свекрву* смо си лѣпо живѣле Б, штѡ ми трѣбе да се *ја распрѡвљам з Бѡгари* Р, бѣгам *са свѣ децу* Ц, ни је ишѣл *с мајстѡри*, ни при мајстѡри С, ми смо *са Сѡву* овчари М (баба, која је интимно јако везана за свѡг умрлог супруга, уместо конструкције *ја и Сава*, употребила је конструкцију *ми смо са Саву*).

б) Инструментално значење, а као инструмент схватају се и делови тела: *са секѡрченце* насечу Ј, грне поврзано *сас лѡс* Ос, нѣмају струју па си *с венѣр* свѣте В, зовѣмо *с кондѡр ракију* В, дојдѣ *с вѡз* Гб, па се *с руће* трља Оц, тѡј барѣм глѣдај *сас ѡчи* О, тѣпче *с нѡће* По, *с ѡчи* скрѡјим Б, бѣгам *са свѣ кошѣл* Ц.

в) Значење квалитативног инструментала: *кошуље са чѡиѡке* Ј, свѡримо *куѡус сас мѣсо* М, *кошуље с ѡлѣ* Ц, *с једнѡ ѡко* је билѡ Т, ѡн је узѣл *жену саз деѡиѣ* О, *кошуље с рукавѣ* Кр, *бѡнице* (пите) *са сѡрење* и *с јѡјца* Кр, *они су билѣ иѡни саз злѡиѡ* Гњ (реч је о Јеврејима).

г) Значење даљег објекта: како је *сѣс имѡње* С (= има ли имовину), посѣјано *саз жиѡиѡ* Сп, свѣкар и свекрва су распрѡвљѡли *с иѡре* ДП, кад завршимо *с вѡду*, че видимо кѡ че бѡде *с иѡи* В (= кад доведемо воду, видећемо шта ћемо са путем, који исто треба да се поправља).

д) Начин вршења радње: нѡш тѡта не дѡва да идемѡ *с иѡрбу* да се рѡнимо Б (= не даје да се удамо за службеника, па да све купујемо шта ћемо појести), па сам *с ѡйрошѡиѣње* пред клѡзѣт седѣла В (= казаћу непристојну реч с вашим опроштењем).

ђ) Значење коме је еквивалент „с времена на време“: идем *с врѣме на врѣме* ДП.

452. *сїоред/сїроїи* + ОП.

а) Конструкција којој је еквивалент „уочи + генитив“: *сїоред Божїч мėsимо* ковржданће Т; *сїроїи Нову годину сеју овьс З*.

453. *сїрома* + ОП.

а) Конструкција којој је еквивалент „према + локатив“: не вїдим, ал *сїрома сїнце* вїдим да удeнем С.

454. У ГП постоји и удвојена употреба предлога са ОП. Мада се појава среће на целом простору, поготову код извесних конструкција, уочљиво је да је несразмерно раширенија у Iб типу. Примери: *јуре за на рад В*, предeмо *до ђред Ускрс Гб*, башка је сїба *за уза сeно*, или да се качимо *за на ђод Гб* („под“ у говору овога села, и само у њему, означава таван, а не патос), узб нeкције *за од ваїџру О*. *їду двоїца човeка од ђри ђоїџога З* (значи: прво су отишли *їри ђоїџа* и сада се враћају *од ђри ђоїџога*), пошлa децата *од ђри овце З*, кошуље предаду тамо *у ђри свекрву П* и сл.

455. У ГП постоји и синонимска употреба појединих предлога, иначе различитих по значењу, а да се значење конструкције не мења, сем што се на стилском плану нешто добија. Тако се у говору истог информатора срећу сваке конструкције:

а) *їо/за* + ОП: баба-Роса *їде ђо/за невeсџу Ј*, отишл *за/їо жeну* у Шeсти Гa-бар С, *їд отїдете за/їо жїџо Ц*, дојду *за/їо девојђу* навацїје По.

б) *на/у* + ОП: зденено *у крсїїне* (жито): али: ткмимо ју *на кїџови* па ју дeнемо *на лїсник* (окресану шуму) Оц, *на њїву* зденено *у крсїїне*, а пoсле доведемо па зденено *на сїогови* По.

в) *їод/у* + ОП: *їош кoш* ји ванe Гб, онe нај се ваџају *у кoш* Гб (у оба примера реч је о јаребицама, а прича исти информатор).

456. ОП „земњу/зевњу“ само уз предлоге гласи *зем/зeми*. Предлози са којима се употребљава су различити. Примери: *на зем* га туре М, турају *у-зем* Кр, кад је Бoг одїл *їо-зем* Т, кој знаe квo је *їод-зем* В; простремо *на зeми* цргу ДП, *од зeми* би га труснула О (= о земљу бих га треснула).

457. Значења и функције које у ГП остварује ОП са предлозима подударају се са значењима и функцијама које такве конструкције остварују у суседним говорима Лужнице и Сврљига. Али се не срећу све конструкције у сва три говора. Тако од предлога забележених у ГП нису забележени:

а) у говору Лужнице: *їроз* (м. њега *кроз*), *їокре* (м. њега *їрекај/їрекеј*), *кре* (м. њега *їрекај/їрекеј*), *изван* (м. њега *їоред*), *їозади*, *зад/зади* (м. њега *иза*), *сїоред* (м. њега *уочи* Божич); а не појављују се ни следећи ликови иначе присутних предлога: *бези*, *изи*, *низи*, *узи*⁴¹³;

б) у говорима Сврљига: *изнад* (м. њега *над*), *кроз* (м. њега *їроз*), *їрекај* (м. њега *їрикрај* у Белом Потоку и *їокре* у Бучуму), *кре* (м. њега *їрикрај* и *їокре*), *изван* (м. њега *їорад* село), *їозади*, *зад/зади* (м. њега *иза*), *сїоред* (м. њега *исїред* Ускрс), *сїрома* (м. њега *сїрема* и *сїрама*); а не појављују се ни следећи ликови иначе присутних предлога: *књїо* (ту је *књ*), *бези*, *изи*, *низи* (али има *низа*), *узи* (али има *уза*), *нади*, *їоди* (али има *исїода* дуд), *їреди*⁴¹⁴.

⁴¹³ Ћирић Лужница 64–67 и 102–104.

⁴¹⁴ Богдановић Бучум 107–120.

II КОНЈУГАЦИЈА

458. Глаголски систем говора источне и јужне Србије, широко описан у Белићевим *Дијалектима*⁴¹⁵, девет деценија касније показује готово исте карактеристике у говору дела територије који ми истражујемо. Основне одлике овога система данас су: одсуство инфинитива, глаголског прилога прошлог и футура II, ретко појављивање прилога садашњег, а честа употреба аориста и имперфекта.

459. На плану појединих облика уочавају се разлике према прогресивнијим српским говорима. Међу њима се истичу:

- а) специфичан футур са презентом уместо изгубљеног инфинитива;
- б) *-(х)мо* у I. л. јд. аориста;
- в) *-л* у м. р. јд. радног глаголског придева;
- г) одсуство I. л. мн. императива;
- д) глаголи са *к, з, х* у основи најчешће место њих имају *ч, ж, ш* у 3. л. мн. презента.

ИНФИНТИВ

460. ГП немају инфинитив. Тако је и у суседним говорима⁴¹⁶. Код млађег становништва он се поступно враћа у употребу, али је то враћање споро и углавном код школованијег дела популације, чији говор је остао изван нашег описа⁴¹⁷. У нашој збирци глагола нашао се само један пример инфинитива, изговорен од поузданог информатора:

... пренаоде град је било — Латина држала мора *биџи* Гб.

ПРЕЗЕНТ

461. Карактеристике I. л. јд. су: а) код највећег броја глагола наставак је *-м*; б) код два глагола наставак је *-у*, али је и код њих могућ *-м*; в) негирана форма глагола *могу* у појединим местима се јавља без *-у*. Примери:

а) *баџам* жито Ј, *сикџрам се* Ј, *ја нумџем да вреџим* граџи Ос, *нема се џлаџим* ниџта Ос, *смеџем* ли ја да *дочџкам* Саџу М, како да ти *казуџем* Ц, па се *дџсам* да *коџам* По, *несџм* ишла да *знаџем* По, ја *оџоџим* за Пџрот О, нема да *обрџам* граџи О, ја *џоглџед-нем* О, ја *џрџиџаџуџем* на све О, *нумџем се снаџдем* О, ја *џродуџим* па *џдем* у Ниџш, па *седџм* шџс дџна Сп, *џјд* да *леџам* и ја Б, *немам* зуџи па *шуџеџџам* Гџ, па га *џосџиџем* ПР, на деџа *даџам* леџ ПР, *мораџм* да *завџиџим* оџаџ Кр, ја *не воџим* да га *џем* Гп, сас *врџу* *омоџуџем* Р, од кашџику *пџтешко* *не дџсам* Р, ја си *се оџуџим* П, сама *џивеџем* туџа ДП, дџн-дџва и *беџам* си туџ ДП и сл.

б) ја *оџу* да *устанџем* Ј, *не моџу* Ос, *неџу* да *беџам* В, ја *не моџу* да *докарџуџем* С, ја *оџу* данџска да *рабџтим* Т, *не моџу* да *отиџдем* О, ја па *моџу* да *каџем* ПР, *не моџу* се

⁴¹⁵ Белић ДИЈС 472–619.

⁴¹⁶ Упор. Станојевић Тимок 415; Богдановић Бучум 78; Тирић Лужница 84. Такво стање показују и остали П-Т говори, нпр. Богдановић Алекс. 182; Михајл. Лесковац 43; Вукадиновић ГЦТВ 203; Реметић Призрен 499 и др.

⁴¹⁷ Упор. сличне констатације код: Богдановић Бучум 78; Богдановић Алекс. 182; Станојевић Тимок 415.

сѣтим ДП; ако *оћем* подáрим неку рóбину Ј, *ја* си *оцем* по старинѣи Кр, *оцем* да се прекрѣтим Кр.

в) *не мóg* се слúшам О, *не мóg* си во́ду донесѣм О.

462. Од карактеристика 2. л. јд. треба поменути следеће: а) наставак је *-ш*; б) код два глагола сачувани су стари оптативски облици без наставка: *хоћ* и *мож*, али се ово *мож* „како није имало специјалнога наставка за друго лице почело употребљавати и за сва друга лица као нека врста адверба“⁴¹⁸. Примери:

а) што *оћеш* *намећеш* Ј, *боље се храниш* Ос, *не смејеш* да му *зайовѣдаш* Гб, ако *нечеш* *немој* М, кад *искóчиш* у поље М, *руће дусаи* С, *знаеш* ли Т, кад *йоглéd-неш* О, што *не бѣгаш* О, *мóра се мѣшаш* с *нáрод* и *мóра се сналáзиш* О, ако *се слá-гаш* сас *жену* и с *деца* че те *бúде* О, *гóсје* колко *оцеш* Сп, че *улазиш* ли Сп, *тí*, *Бúде*, *ништа не разумиш* Гњ, *тí* *мóжеш* да *дúмаш* ПР, *немој* *живци* да *йошрúсаи* Б, ако *не слúшаш* *не шрѣбеш* ми П, *сййеш* у корíто во́ду Гп, на *кúма* и *псѣто* *кудѣ вíдиш* па му се *срамúјеш* П, да *се чúдиш* па да *се свѣриш* ДП и сл.;

б) *оц* ли да *пијеш* Ц, при *човѣка* се *неч* *кúпеш* Т, кад *оц* *тýг* *навацúјеш* Б, *óдма* *убíвају* ако *неч* *љуцѣи* Р, ако *оц* *чини* га (тријериши), ако *неч* *смељи* га *тека* М и сл.;

в) *само мож* да *глѣдаш* В, *не мож* да *лѣгнеш* *немијен* Ц, *не мож* да га *иска-раш* Ц, ако *оцеш* *мож* да *живиш* О, *не мож* да *йдеш* П, ни *мож* да га *стíгнеш*, ни *мож* да га *претечѣш* П и сл.

Примери са *мож* за друга лица: *они мож* да *убију* *нећегá* Гб, *гдѣ не мож* да *пријде* (комбајн) *жвѣмо* са *срп* Гб, *који* *кугá* *мож* да *претѣкне* М, *не мож* се *опѣре-мо* Оц, *сá* *млади* *не мож* да *пију* Ц, *ништа не мож* да *напраите* О, па *мож* да *речѣ-мо* Сп, *не мож* да и *најду* Б, *не мож* се *дигну* Гњ, *она бес* *кафу* *не мож* да *живи* Сп, *они нас* *нече* да *мож* да *вану* З, *не мож* га *збѣру* Р, *не мож* да се *услужи* П, *пара мож* се *превати* од *сúде* ДП, ма *не може* да *не мож* ДП и сл.

463. Треће лице јединине је са нултим наставаком, односно са завршним вокалом основе *a*, *e/je* или *u*. Примери:

а) *-а*: *овчáр дошѣра* *о̀вце* Ј, *једñн шúра*, *једñн одрѣва* *плѣву* Ос, *не дава* да му *помѣнеш* *нешто* Гб, *невѣста* *раздáва* *дáр* М, *свáћи* *добíва* *дáр* С, *сá* *свѣ* *бѣга* од *рабо-ту* С, *развијем* га да *се йоизмрда* *мáлко* Ц, ако *оце* да *сúса* Ц, *не може* да *одúса* Ц, *кáт* *се* *искашúва* *притресѣм* се Т, *узúма* и *носи* *квó* му се *допáдне* Т, *пúши* ал *кашúва* Т, *йрѣцелива* *свí* *рѣдом* По, *кóñ* *рййа*, *рка* *на-нос* По, *дожúња* се *бѣгова* *белија* По (из нар. песме), *у-свет* *бѣга* О, *сипне* *водицу* па *зabрka* *скробýк* О, *млекó* ми *дáва* Сп, *онај сѣца* *натáм* Б, *нáрод* *се йрѣокрѣћа* Гњ, и *свекрва* *се дúза* Кр, па с *кросно* *набíва* Гп, *љуто* па *само* *усшрса* Р, *водá* *не сййúса* за *свí* Р, *владíка* *благосййѣва* П, *каквó сака* *детéто* ДП и сл.;

б) *-e/-je*: *мајка* ни *дáје* *онај* *медýк* Ј, кад *бúде* *врѣме* за *идѣње* Ос, *врзúје* *снопо-ви* Ос, *само* *кайѣ* *знóј* Ос, *кóј* *оце* *причес* да *добíје* В, *он* *íде* при *њу* Ц, *нѣма* *вíше* да *лудѣје* и да *шашавѣје* Ц, па си *ковѣ* *косú* Т, *шййиче* с *ноће* По, *белѣје* се *некаквó* О, *она* да *ошíде* у *Сóпот* да *живне* Сп (да *проживи* *леп* *живот*), *зайазúје* *који* *каквó* *рабóти* Б, па *знаје* *он* *тóј* З, *не смеје* сас *њу* да се *дружи* ПР, *исипеш* га и *он* *сбне* Гп (суши се), *тупáн* *само* *дбшче* Р, *пóсле* че *оживѣје* Р, *кад* *жíто* *узрѣје* ДП и сл.;

⁴¹⁸ Белић ДИЈС 511.

в) -и: *исїраїти* ме и *уїтовари* ме на аутобус Ј, гледа да ли код њи *гори* светло Ј, једн *врїиї*, а овам *излази* плєва Ос, *дооди* сваку вечер В, одма да *се жени* С, вода за паре — *ћисї* помалко Т (кисела је, одаје киселост), оно само *њури* О (куња), *оди, одлаїти* по селó З, да га поп *благóсови* Р, унук ми *дооди* ДП и сл.

464. Прво лице множине има наставак -мо:

штó раније *се дїзамо* Ј, *слéгнемо* доле Ј, *насéдамо* и *вечерујемо* Ос, мї *їрчі-*мо па *оїиїмамо* Ос, *їуїиїиїмо* óвце па си *цикамо*, *їојемо* Гб, *малáкшемо* од рабóту По, *оїблзнемо* од *ћишу* Гњ, да *кълнемо* мајћу овчарóву Кр (из нар. песме), *наїредé-*мо, па *основéмо*, па *навијемо*, па *уведéмо*, па си *їикајемо* П, *áде дїдемо* дóма ДП, *обрчамо* се по младéте ДП, онї *јуре* а нї (ми) *бéгамо*, *куїшамо се* ДП и сл.

465. Друго лице множине је са наставком -їше:

вї *чейé* пóсле тóј да *їуриїше* у књїге Ос, а, брé, дај да натóчимо нештó да *їо-їиїјейше* Р, извóлвете да *ручаїше* П, *знáейше* ли машé (жарач) штó су ДП, *надаїше* ли се за гóсје З, одóкле *їдеїше* М, штó *се глédаїше* ко бодљива говéда Оц и сл.

466. Најсложенију ситуацију показује треће лице множине. За њега Белић каже: „Према овоме облику деле се дијалекти ист. и јужне Србије у две групе: јужноморавски дијалекат, који има проширени наставак за 3. л. пл., и тимочко-лужнички и заплањски који имају старе наставке. У последњој су групи стари услови само утолико померени, што основе на и, поред наставка е, имају, готово чешће, наставак у“⁴¹⁹. Према томе, ако се узме у обзир и вокал основе, постоје следећи наставци и завршеци у овом лицу:

- е (кóсе);
- еју/еу (нумéју/нумéу);
- у₁ (їду);
- у₂ (држý, нóсу);
- у₃ (-ају/аїу/ау/у: глédају/глédу);
- у₄ (-ују/уу/у: ручýју/ручу).

Примери који потврђују ове наставке су:

а) -е: несџм видéла да нóсе М, *одлаїше* жéне низа селó М, неvéсте *се їремéне* Ј, тўј ми óвце *лежé* Ј, жéне дрва *надонóсе* Ос, *їренаóде* град да је билó Гб, *наоблáче се* зїми у дебéле аљїне Гб, *договóре се* По, óвце *се јáгне* З, *исцéде* га Гп, *їуїиїше* га у вóду П, тáмо ћи *їрикане* П, отóше да *кóсе* дéтелину ДП, *шáле се* Р и сл.;

б) -еју/еу: опїју се па *лудéју* Ц, че мáну да *шашавéју* Ц, стáри кад *одрїїéју* они *їошашавéју* Сп, рабóте док *огладнéју* Г, па ме *нечеју* момчетїја ПР, напрáе вечеру, појéду, *їоїиїéју* и продўже даље По; *нечеу* да седу Кр⁴²⁰;

в) -у: на ржањ *їечу* јáгње Ј, једнé *їреду*, једнé *їлешу* Ј, онї *насечу* шўмке Ј, кад рéше *їду* Ос, нóжици *їонесу* Ос, ако *вршу* од коју стáну че *вáну* Ос, онїја *жњу* Ос, колáч *рéжсу* Гб, *вржсу* га да не бéга Гб, *сїлешу* га у снóп Гб, пóсле *се врну* па *їду*

⁴¹⁹ Белић ДИЈС 512.

⁴²⁰ Белић овакве облике објашњава на следећи начин: „Према глаголским облицима са сад. временом на ам : аш : а : амо : аїше : ају почело се образовати и према ем : еш : е : емо : еїше : еју (које није = ђ), у толико пре што је било и глагола на старо ем = ђм : еш = ђеш који су имали старо ђју“ — ДИЈС 514.

на дру́гу стра́ну Л, *набе́ру* тра́ву Оц, па *се њре́йашу* Ц, *облечу́* се Ц, *сечу́* га ве́чером Ц, *сре́жсу* лу́к По, *ћи́йну* (скувају) по две-три́ је́ла По, го́сје *до́јду* По, му́је га *ди́у* О (уједају), *у́зну* па *сме́љу* О, како́ ми *речу́* О, при́колица што бу́чу тра́ктори Сп, *ојечу́* у ву́рњу Сп, куде́ ста́ри *речу́* Б, да и (их) *не за́йшечу́* Нёмци Гњ, ру́ће ни *ојшечу́* Гњ, ва-ну́ше (стадоше) да *ио́ју* З, не сме́јем да ми главу́ту *одрэ́жсу* ПР, *исйи́у* га Гп, *укра́дну* од сирење́то Гп, па *се њриѓрну* па шета́ју Гп, па *се* при њу *навр́ну* па *иду* П, једни́ *сечу́*, једни́ свла́че (дрва) Р и сл.;

г) -у₂: па ју *заболу́* но́ђе Ц, грнци́ *ћи́йу* уз огњи́ште Ц, оне́ *лежсу́*, та́м *си́у* Ц, ду-ћанци́је *држсу́* забање́ Т, они́ *седу́* ма́лко изван село́ Т, *седу́* по три́ дња́ Т, по́клон *њра́йу* на ти́ја ма́настир Т, ако сви́ *држсу́* за ту́ј држа́ву О, они́ *белэ́жсу* на рти́шку Сп, да *се њослужу́* Сп, оне́ си *лежсу́* Сп, еј куде́ *седу́* Сп, ста́рци *седу́* Б, но́ђе ни *болу́* Б, *разгра́бу* љу зачэ́ Б, *си́оју́* двоји́ца Гњ, има́ по́млади који́ *њрчу́* на ра́боту Гњ, по це́лу но́ч *седу́* Гњ, када́ да ју *исйи́шйу* (воду) они́ јави́ше на ра́дио З, *држсу́* љу да не па́дне ПР, ко́њи *вриши́у* Кр, па *ћи ври́у* и она́ се опе́чу Гп, па *се њојару́* у ву́рњу Гп, деца́ *њрчу́* Р, и са си *си́оју́* тај дрвја́ Р, ти́ја што *држсу́* млека́руту Р, некоји́ *њри́у* П, вла́сти *не насйи́оју* да се чу́ва црква́ П, ка́д *ћи* дрвју́и *њри́у* и ни *ћи* трпимó ДП и сл.;

д) -у₃: једне́ преду́, једне *ври́кају* (упредају) Ј, *ве́мбају* се Ј, жене́ *врља́ју* жи́то Ос, *че́кају* да излэ́зну три́ прázника и тэг *се венча́ју* Гб, што́ *си́дају* мајстори́ М, *о́кају* се Ц, *ди́сају* се Ц, *сме́љају* ме́со По, та́м *ђу њрече́кају* По, *завла́дају* ни нас Бугаре́ти З, *изнасэ́дају* одна́окол Гп, *искри́жсају* га на ко́чкице Р, *уби́вају* ако не́ч љу́цџи Р, до-о́де деца́, *насп́ијају* ме, *њма́гају* ме ДП, *ка́рају* ме си́нове да *идем* при њи́ (зову ме) ДП; во́ду *да́вау* на о́младину Ос, ете́ како́ *њри́чау* Ос, са шип́ће *рғау* Гб, *расйи́рсау* га В, не́ма да *се кара́у* Ц (свађају), *намэ́шау* ко́зе По, *иду* па *заси́цау* мира́ Сп, двои́ца *се си́ремау* да *умру* ПР, нека́ *ру́чау* какво́ год *са́кау* Гп; зорле́ га *ојка́ру* до́ле Ос, они́ ни *заде́ву* Ос (зади́ркују), *на́ду* се оне́ Ос, они́ што *њри́чу* ме́н у гла́ву не *иде* Гб, *ка́ру* се је́трве Гб, *у́зну* бра́шно па *њу́ру* — *мэшу*, *њу́ру* — *мэшу* В, *одржэ́всу* ре́д В, они́ *нему* стру́ју В, *њэру́* та́м В, *си́рему* си дрва́, дрва́ си *њрэбу* В, *чу́ву* тој си́риње М, не́ма да га *ку́йу* М (= купају), сви́ње *се чу́ву* М, коко́шће *кљу́цу* Оц, *зби́ру* пэ́сће Оц, *мэшу* бачи́је С, *узи́му* си млеко́ С, *нању́ру* си си́рење С, деца́та ни *ви́ку* та́м Ц (плачу), они́ *се са́мо гле́ду* Ц, мо́јуту вреву́ (говор) *не смáтиру* Ц, да *ври́у* вино́то у бу́ре Ц (= вртају, тј. врађају), *фудбал* *њгру* Ц, сь́г *се шйи́шу* и жене́ Ц, да га љу́ђе *не оговáру* Т, и ста́ри *њгру* Т, *дойи́су се*, *си́а́вљу се* Т, деца́ си ме *гле́ду* Т, *не кара́у* ме да рабóтим Т (= не карају ме, тј. не терају ме), *њрљу* га, *њрљу*, па га *зако́йу* О, *че́ку* ме О, *зби́ру* се ве́чером, *цвр́ку*, *изи́гру се* Б (цвркају = циче, подврискују), *њу́ру* (обредну бо-жићну сламу) под дрвја́ да њим *ра́цу* дрвја́та Гп, *измэ́шу* га па га *исйи́у* на кру́г Гп, са́ окол цркв́уту *мо́чу* Р (мочају = мокре), једни́ *ко́йу* ру́пу Р, ко́й се во́ле они́ *се узйи́му* П, на́ши им *не да́ву* во́ду Р и сл.

ђ) -у₄: да ти́чићи *не кљу́ју* жи́то Ј, до́јду па *њи́шйу* Ос, та́ко *казу́ју* Ос, *њрери́йу-ју* ни Ос, *раскла́цују* ни огањ Ос, сь́г не́ма *се венчу́ју* Ос, *докару́ју* ни ле́б В, сас лон-че *си́йу* Оц, па га *њосийи́ју* с ма́з (качамак) Гп, они́ ми *се шегу́ју* ДП; тека́ *казу́у* Т; деца́ си *ру́чу* башка́ Кр (= деца *ру́чују* обашка, тј. ручавају засебно).

ИМПЕРФЕКАТ

467. Од Белића наовамо сви истраживачи појединих локалних говора стране призренско-тимочке зоне износе мишљење да су аорист и имперфекат „живе категорије“, „у честој употреби“ и томе слично. Они су и у данашњим ГП у широкој употреби, али у мојим збиркама аориста има бар двоструко више од имперфекта.

Белић нашироко анализира мешање аориста и имперфекта и на плану основа и на плану наставака⁴²¹. Основна дистинкција међу њима је да „имперфекат има основу трајног глагола (...) а аорист основу свршеног глагола. Али већ од најстаријих времена словенских језика употребљава се и основа несвршених глагола за аорист“⁴²². У говорима источне Србије налазе се многе потврде аориста од имперфективних глагола (Белић их зове „аорист-имперфекат“), а, с друге стране, много мање имперфекта од свршених глагола, али их има и код Белића, и у данашњим ГП⁴²³.

468. За грађење имперфекта у говорима источне Србије Белић каже: „Према основи имперфекта у овим се дијалектима разликују четири начина за његово образовање: 1. када се инфинитивној основи на *a* или *e* додаду временски наставци; 2. када се презенској или инфинитивној крњој основи дода *e* за основу имперфекта, а томе временски наставци; 3. када се презенској или инфинитивној, пуној или крњој, основи дода *a* или *ja* и врем. наст.; 4. када се презенској или инфинитивној, крњој или пуној, основи дода наставак *o* или *eo* са врем. наст. аориста“⁴²⁴. За временске и личне наставке у имперфекту он каже да су најчешће стари: *-(x)*, *-ше*, *-ше*, *-мо*, *-стије*, *-(x)у*, али да утицај аориста чини да се овај систем наставака подреди аориском, те ће се некад изоставити *-ше* у 2. и 3. л. јд. (нпр. *чува-чува-чува* = *чувах-чуваше-чуваше*), а некад то *-ше* јавити и у 1. л. јд. и 3. л. мн. (нпр. *ја беше*, *ти беше*, *он беше*, *они беше*). Све је то одлика и данашњих ГП.

469. Држећи се Белићеве класификације и ми ћемо имперфекте прегледати следећим редом:

а) образовање на *e*. То је имперфекатски тип: *велéo-велéше-велéше-велéo-мо-велéости-велéоше*. Примери:

мајка ни после *нарédеше* Ј, он *свীরеше* у гајде Гб, мој свéкар *донéсеше* по пёт зајка Гб, када *дóјдеше* сабљу само влачи Л, јако се старцав *смејéше* М, *смејéомо се*: *наше* „зéље“, а грацћи „кyпус“ М, мој дéвер *не једéше* маз М, њу највеч *волéомо* да једéмо М, једну ноћ *врндéше* кола С, *идеше* ми мýжат на рабóту Т, *крднеше се* Т, *држéше* башта ми бакалску радњу Сп, мајна ми *велéше* В, тга се на бачију *идеше* П, *идеоше* једно време П, сас рало се *óреше* напред ДП, Драга Циганин млого *свi реше* у гајде ДП, *вршéјеомо* на двор ДП, некигаш говéда *кóљејемо* ДП.

⁴²¹ Белић ДИЈС 546–564.

⁴²² Белић н. д. 546.

⁴²³ Белић наводи примере: он се *йонайијеше*; *йрийуцаоше*; *врзаостије*; *осрчаоше се*; *йоййисаомо* и сл. — ДИЈС 554 и 563.

⁴²⁴ Белић ДИЈС 548.

Овоме типу је пришло неколико имперфекта из образовања на *a*:

имаемо големí волóви Гб, коња́ *имаемо* П, чэрку једну *имаемо* П, нí *имаемо* лозја́ коца́ ДП, óвце чу́ваемо Б;

б) образовање на *a*. То је имперфекатски тип: *имао–имаше–имаше–имао–мао–маосіе–имаоше*. Примери:

прстен ма́јка *скідаше* Ј, како́ *се зовéше* то́ј Ј, та́тко га *шүраше* у качама́к Ј, *имаше* крс јед́н Гб, дан́ска *се му́лћаоше* дватртройца́ гóре у брдóво Гб, *имаомо* óстро кúче Гб, четвóрица *имаше* старца́, а дво́йца *немаоше* ба́бе Гб, моја́ свекр́ва *прічаше* Гб, *саслушáваше* ме т́г Гб, *ока́ше* ме та ме *йішүва́ше* ко́ е билó Гб, она́ *имаше* дүкати́ Л, *бүчкаомо* на́пред М (у времену означеном прилогом „напред“ те-као је процес бу́лкања млека како би се добило масло), ту́ј си *сүрémаше* за једéње М, на́пред *шүраомо* у јжу мéсо М, мо́ј свéкар *дүмаше* М, на́пред *чу́ваоше* ко́зе М, *прічаше* моја́ ма́ти С, ка́д и (их) *науспрáвљаоше* уз мирóто С, *йүцаоше* по лозја́ Ц, *имаомо* кра́ву Ц, ја́ *да́вао* на чэркуту Т, т́г *немаше* вóз Т, јéвтика *влáдаше* Т, још *не прімаоше* у шко́лу Б, ја́ *чéшао* повéсма З, ја́ *имао* девері́чину, па она́ *имаше* ма́нен-ко (дете), па мóето *не вікаше*, а нóјното млóго *вікаше* Гп (мнóго је плакало), óн ми *прічаше* Р, оні́ што *йүцаоше* Бугарéти П (= беспотребно и без мере пуцали), деца́ чу́вао ДП;

в) образовање на *o*. То је имперфекатски тип: *држéо–држéше–држéше–држéо–држéосіе–држéоше*. „Општа карактеристика овог образовања била би додавање *-e*- крњој основи (*рад-е-о*), и постојање *o* између основе и временскиг наставка 1сг и свим лицима множине“⁴²⁵. Примери:

како́ *се зовеоше* они Ј, чүда *рабо́шеоше* Ос, ко́ га *зовéоше* Гб, заб́н ку́йүеомо Гб, једном́н (сваког часа) *мреоше* Гб, сáндуци *склэ́еюше* Гб (= склепати, скрпити), *беоше* под кру́шку Гб, *ће* (тек) *до́јдеоше* под поја́ту Л, она́ *знéше* да музé Л, мí га кóвчег *зовéомо* В, али *мóгао* да нóсим М, ја́ *завáнео* та продүмам М, заба́ње на-прéд *се нóсеоше* С, ка́д *ошідео*мо у Пірот С, ка́д Цүрцовд́н *до́јдеше* С, ја́ *знéо* да прáвим оп́нци Ц, *прáеоше* цубеті́ја Т, ода́вна *зовéомо* с погáчу Т, оні́ *донóсеоше* бүриш́та Т, оні́ *не во́леоше* да по́сте Т, нари́це *нанізуеомо* Б, т́г *се свé шкáјеше* Б, ка́да *однэсео* на пі́јач Б, *до́јдеше* си у нас Б, што́ год *рабо́шео* Б, млóго *йáмйеше* Б, ка́д *зайо́јеоше* Гњ, оні́ *се дигнеоше* Гњ, *извр́жеоше* љи на врзани́це Гњ, оні́ ни *казүеоше* З, *имаоше* тра́ве некаквé ПР, ја́ и мұжат ми *нóсеомо* ПР, памада́ње *нóсеомо* ПР, ба́нице *се прáвеоше* Кр, скóро *доо́деоше* ту́ва Гп, оні́ га *зовéоше* бљу́цé Р, кашкава́ль *прáвеоше* Р, óвце и ко́зе *беоше* у мóду П, деца́ млóго *мреоше* П, на бачі́ју *váнеомо* вүрду П, на Дрíну вóду *рашүеоше* П, цигáре *прáеоше* на́пред ДП, мí *бео-мо* у мору́зу З и сл.;

г) образовање на *ja, e(j)a*. То је имперфекатски тип: *шеја́–шеја́–шеја́–шеја́-мо–шеја́сіе–шеја́ше*. Примери:

она́ (деца) нíшта *не шеја́ше* да пріча́ју Гб, оні́ *не шеја́ше* да га дéру М, ја́ *се не шеја́* кáчим у ко́ла М, лү́та сам што́ и (их) *не шеја́* раздéли М, óн *не смеја́* да ме опері́ше О, сас овéа па *беснеа́* О (= са оваквим ногама па сам била бесна — баба је иначе хрома), и ја́ *умеја́* да жівим док бео млад Р.

⁴²⁵ Богдановић Бучум 82.

470. У овој тачки ћемо издвојити облике „аористе-имперфекте“, за које Белић каже да су „по основи имперфекатски, а по наставцима аористички“⁴²⁶. Оваква њихова значења могу да се одреде једино из контекста у коме су употребљени. Такви су:

и авиони *додіше*, *снимаше* планину В, па и (их) *позайтираше* М, не тејаше да га дѣру него га *шуріше* М, *гледаше се* пријетелјити вѣчером Ц, по њиву *се садіше* тија компири Ц, пазуће ме *болеше* Т, и Немци *улазіше* у село Т, што мало пре *казува* О, родбине (= рођаци) узеше коњи њини, *чуваше* и (их) Сп, башта ми *рашувá* Б, и њіве му (ја) *куйувá* Б, *соишћевáше* ни да се иселáвамо З, после ми *седемо* у тија лужје чѣтри дња З, *возіше* ме малко с кола ПР, много *се даваше* на свáдбе ПР, мајћа ми *се мучеше* ПР, два-три дња *седеше* тука, сено *збираше* ДП, женá ме нека *ишћувá* Гб, прво *исћи-ишувá* Дѣсу Л, синоч *носи* та вој врну В (= синоћ однех те јој вратих), *гледáмо* да ви видимо М, ја овога *гледá* С, станумо текá — он ни *гледá*, *гледá*, *гледá* па рече... С, за три-ес године ја *ишћувá* свáта три децá С, *имá* ли момчѣтија Ц, *радемо* десѣтина године Б, ја шѣс дња *имá* мајстора Б, у школу га *не ѣримáше* Б, *орáмо* жито, па побрамо Гњ, тгај га *бише* Бугарѣти Гп, ја *се чуді* Р, девојче *бегá*, *врїтá се*, па зáкаса ДП (= више пута бежало од куће, враћало се, и на крају надрљало у несрећном браку).

АОРИСТ

471. Аорист је чест глаголски облик. Гради се наставцима: *-o(x)* или *-(x)*, *-ø*, *-ø*, *-(x)мо*, *-сїше*, *-ше*. Наставак *-смо* је само једном забележен у зони П. Пошто је *x* у овим говорима настало то је условило да велики број глагола — сви чија се инфинитивна основа не завршава на самогласник — имају нулти наставак за сва лица јединице (ја *набрá*, ти *набра*, он *набра* и сл.)⁴²⁷. Као облик аорист се најчешће користи у функцији приповедачког аориста (приповедање о минулиму догађајима), а много ређе у непосредној комуникацији када би остваривао своје индикативно значење. Отуда мало потврда другог лица јединице и множине. Примери:

а) за прво лице јединице: ја *дојдо* и *погледá* Ос, ја и (их) *искрїи* Ос, *оїшдо* вѣчером дóле Ос, оцўтра га *замеси*, па *оїо* с краву Гб, кад *дојдо* ја га *оїеко* Гб, ја му *дадо* дар, па *узé* па га *ударі* по образ Л, у леје га *насејá* В, ја га *гацá* (аорист-имперфекат), та га *їогоди*, та га *доїеїá* В, ја синочка *їрошї* морузу М, неќња им *думá* М, ја *узé* та га *срезá* С, ја *се заорáшїи*, *зайричá* се Ц, ја њéга *їознá* О, ја *осакаїше*, а он *оболé* О, кад га *оїћїну* ја *се усверї* О (= када га откидох запрепастих се), *ману* да лежим Сп, *окуїá* се, та *се сїасї* од вшће Сп, ја кад си *се уїлашїи*, па кад *се рїїну* Б, сá *осїарé* Б, ја *чу* да се он утенчил З (= чух да се увампирео), сá евé *окривé* ПР, ја *осїáдо* сама ДП, *їшео* да сѣднем М;

б) за друго лице јединице: ја га пита: *идé* ли у Нїш? Ос, ти ли *видé* ко рабóтим? М, како *не можé* да цркнеш? Ц (у клетви), Милáне, ти, брé, *мрé* — каквó је тáмо? Сп (= Пошто си био на „оном свету“, причај нам шта има тамо), ма ти ћи *їрéјеба* — онé помреше понапред ДП;

в) за треће лице јединице: *їрићé* код мéне једнá млáда Ј, ишїл тáмо и *дојдé* вѣчером Гб, немá-немá *ћé* (тек) *зáлаја* кучéто Гб, кмёт *узé* па и (их) *нáкара* гóре, па и

⁴²⁶ Белић ДИЈС 599.

⁴²⁷ Упор. овакво стање и у другим говорима изван П-Т зоне: Богдановић Бучум 83; Богдановић Алекс. 194; Пирић Лужница 89–111; Јовић Трстеник 141; Реметић Шумадија 317.

зайвори у једн подрум Гб, *зададе се* једн облак и *пбројрсну* ћиша Гб, *одврза се* трак, грне *йаде*, али *се не расийа* М, *тој се зайр* С, кад *би* на испит Т, *не шé* (не хтеде) овде да прáви кућу Б, *не сйé* (не хтеде) да иде Гњ, она *не сйé* да излэзне З, оно *не сйé* да сйса ДП, *јетрву ми уби* грóm ДП, *кој квó* *дóвану однесе* Р и сл.;

г) за прво лице множине: *свáдбу найраимо* Ос, *йочéсмо* мáло рáт Ос, *узéмо* венér па *ошóмо* на појáту Гб, у колибу *улéзoмо* Гб, и ручк им *дáдомо* Гб, *ја* и *дé* *да йојдóмо* Л, *ми йосйáдомо* девојће Л, *ми ошáрéмо* В, *тýј йреночíмо* В, *свэзо-* *мо, оврóмо* М, *пóсле идóмо* та *игрáмо* Оц, *цýглу си самí* *насéкомо* С, *чúмо* баштá ни умрél С, *ми се исйрећидáмо* од стрá Ц, *ошóмо* на венчање По, *ми се изврну́мо* с колáта По, *расћинúмо* га, *сцейíмо* га Б, *шéмо* да йдемо, али ни не дáдоше Оц, *ми не сйéмо* дáље да йдемо З, *заволéмо се* и *узéмо се* Кр, *заклáмо* свињу, *маз сйоийí-* *мо, мéсо усолíмо* Гп, у селó *ћу* (кћер) *дáдомо* П, *ни* (ми) *се уйшйшйáмо* ДП и други;

д) за друго лице множине: *кудé се денýсйе* Гб, да ли *изйинýсйе* Гб, *квó на-* *йраисйе* Гб, *вй* *ночу врсйе* Сп, *штó се тóлко забавйсйе* З, *не сйéсйе* да једéте нйш- *шта* ДП, *шéосйе* да пóмрете Б;

ђ) за треће лице множине: *нас заробйше* и *ошкарáше* у Нémачку Ос, *зълве се* *одáдоше* (удáдоше) Гб, *ошóше* и *узéше* на једнóг човéка óвце, и овцéте *йриблájаше* преко планинúту Гб, *љући се слетйéше* Гб, *децáта ме йогледáше* па *се оћушйáше* Гб, Срби *ошсйушйше*, а Бугари *налéзоше* Л, *стáрци одршйéше* Ц, *лозjá се намалйше* Ц, *овйја* ме *йреошйéше* Т, *онй не сйéше* да йду О, *пóсле нандóше* нáши Гњ, *децá* си *йор-* *расйоше, иженйше се, издомйше се* З, *сá* *ћи йрошудйше* Кр, *ствáрно ми умрéше* *двéте* *децá* Гп, *дрéјете* ми овáк *йришгрáше* (од страха) Р, *нáшити се йшшманйше,* *узóше* па све *расврљáше* (разбáцаше) Р, *додйше* он и *јоштé* *једн* П, *мúжа* ми *згáзйше* на дрúм ДП, *молйше* га да *йде* ДП.

ПЕРФЕКАТ

472. Ово глаголско време се јавља, као и у другим говорима, у обема формама: са помоћним глаголом и без њега. Пошто се ни у ГП не јављају акценатске форме помоћног глагола *јесам*, у обзир долазе само његови енклитички облици. У одричним формама доследно је очуван екавизам у свим лицима. Радни глаголски придев је са *-л* на крају, али се срећу и форме са *-о*, чешће у зони П, а скоро искључиво у говору мушкараца. Радне придеве типа *радél* Белић објашњава аналогјом: према *видим–видéла, горím–горéла* добивено је и *рáдим–радéла* и сл.⁴²⁸ Придеве типа *умрél* Пецо–Милановић тумаче фонетским разлозима: трочлана сонантска секвенца *-мрл-* се разбија уметањем вокала *е* ради лакшег изговора⁴²⁹. Форме крњег перфекта се у ГП јављају једино у 3. л. јд. и мн., за разлику од, на пример, опет ресавског говора, где се срећу и у осталим лицима⁴³⁰. Иначе, перфекат у ГП по фреквенцији остаје за аористом, па и имперфектом, за разлику од, рецимо, Алексиначког Поморавља, где је он „можда чешћи од презента, а свакако се више употребљава од аориста“⁴³¹. Навешћемо само неколико примера који ће илустровати речено:

⁴²⁸ Белић ДИЈС 506.

⁴²⁹ АП–БМ Ресава 357.

⁴³⁰ АП–БМ н. д. 356.

⁴³¹ Богдановић Алекс. 251.

овде си је *радѐл* С, ми за тој *несмо мислѐле* С, *живѐл сам* умерено Сп, баба *неје желеувала* за ништа Т, *сидли смо* на њиву Гњ, *несмо уианитили* друђи звер П, ми *смо уиошребљували* букóвину Гњ; пѐт године *сам био* заробљеник Ос, *служио сам* у бртску алтилерију П; она *тека и урадѐла* З, мајћа ми *умрѐла* ПР; а нана *намесила* лѐбове З, напред *сама дрвја додѐла* Ос, девојће *нашакнуле* блузице Л, Радивоја *јучѐр видѐл* В, нође ми *уишнѐле* О, терзије *на-руђе шили* Б; *неје шѐл* да се помиримо Гп, *шѐли смо* да помремо Гб, он је мене *шѐл*, и ја *сам њѐга шѐла* и *узѐти смо се* В.

ПЛУСКВАМПЕРФЕКАТ

473. Ово претеритално време није тако ретко у ГП као у неким другим штокавским говорима⁴³². Гради се на оба начина које познаје књижевни језик: са имперфектом и перфектом помоћног глагола *будем* и радним придевом одређеног глагола. Чешћа је форма са имперфектом.⁴³³ Примери:

а) са имперфектом: на врбу га *ирекунуло бѐше* Гб, *замѐла бѐше* (бујица) и однѐла три човѐка Ос, *бѐше умрѐл* једн човѐк Гб, кад га *женѐли бѐше* Гб, син му *бѐше умрѐл* на Тóзу Л, он му *бѐше забранил* да сечѐ М, па му *бѐше забранил* доктур да једѐ маз М, Љуба *бѐше наиприл* вурњу С, у Моклиште га *бѐше докарали* С, онѐ га *бѐше итражили* С, ноћу *бѐше убили* једнога С, и *бѐше се измакнул* некакó С, па *кутил бѐше* кућу Ц, *бѐше се иоднѐла* сас партизанити Т, *овија се бѐше родил* По, *бѐше и (их) оштрули* Бугарѐти С, да га *бѐше враишли* опет О, да га *бѐше иуиштили* да се врне О, ја *бео* у Ниш *оишшил* Сп, па *бео* малко *иинул* Сп, после га *бѐше нашли* Б, ми *беомо оишшлѐ* на гувно Гњ, господин Влајко *бѐше јавил* у новине Гњ, туј ноћ *бѐше убили* двојца З, кад појдóмо онó *се бѐше замрзло* З, ми *се беомо збрали* З, да га *бѐше одма лечили* З, *бео минула* низ Крупѐц ПР, *бѐше* у град *ишил*, па се забави Кр, освѐстил се и *дошил* си *бѐше* Кр, наши *бѐше сиремали* ручѐк Гп, она *се бѐше оженила* ДП, он тѐгај *бѐше дошил* ДП;

б) са перфектом: ја *сам билá* умејала свѐ Ос, старцев *је бил* *косил* там у Слбицу Гб, па *смо били се сиремали* да праимо кóчину М, туј кућу *је он бил* *кутил* Ц; он *бил немáл* пáре Ц, тој *билó* *играло* улогу О, онó *билó* *иошло* на пропадање З, на коња *бил* *нашоварил* мливо П, па *бил се* *наишл* ДП.

ФУТУР

474. Пошто је инфинитива нестало из система глаголских облика⁴³⁴, отпале су форме футура које познају прогресивнији штокавски говори и стандардни је-

⁴³² На пример: Стевановић Црна Трава 199; Јовић Трстеник 148; Реметић Шумадија 333; АП–БМ Ресава 357 и др. У Левчу је, међутим, „жив облик“ — Симић Левач 401.

⁴³³ „Можда је баш честа употреба имперфекта као облика ошште и повукла језичко осећање за овај сложени глаголски облик“ — Тирић Лужница 87. В. исто и у: Вукадиновић ГЦТВ 221; Реметић Призрен.

⁴³⁴ Идући за Сандфелд-Јансеном Белић прихвата да се инфинитив најпре изгубио у грчком језику, те „да је баш грчки језик, већ од X в., у овоме правцу почео утицати на балканске језике, на македонске дијалекте најјаче (у њима нема инфинитива сасвим), за тим на бугарске говоре, а најмање на српске (јер је у њима инфинитив још онајчешћи). Ови наши говори (мисли се на призренско-тимочке — Љ. Ћ.) као што је и сасвим природно, стоје према овоме појаву као и македонски говори“ — ДИЈС 646–647.

зик. Уместо инфинитива у састав футура ушао је, поред енклитичких форми помоћног глагола *оћу/очу*, презент са везником *да*, или само презент без везника.

475. Полазећи од конститутивних елемената од којих је саграђен издвајају се следеће форме футура:

а) *чу, чеш, че, чемо, чеће, че* (у зони II понекад и *ћу, ћеш, ће...*) + *да* + *ипрезентий*. Примери:

ја чу да си селсћи иричам О, да ли *чу ја да дојдем* О, где *чеш да се ипроиивши* сас непријатеља Гб, ти *чеш да косиш*, ти *чеш сено да збираш* П, *ја чу да ићерам* овце Б, и ми *чемо да иомогнемо* В, ви *чеће* мало *да разговарате* Ос, они *че да ни најду* Оц и сл.;

б) *чу, чеш, че...* + презент. Примери:

и *нећу се облажим* за живу главу Ј, *чу те молим* да га смељеш М, *чу ви молим* да ме почекате М, рекó; *чу ти дадем* М, *ја чу дојдем* и *чу ви донесем* једње Ц, *чу га носим* у туј колибу З, *куде чу се ја денем* Кр, по ред *чу ви исиричам* Гп, *чу узнем* пушку, *чу га ипреснем* да га убијем Р, ти *че носиш* ручк П, они *че се иоврну* да ни побију Гб, *чу идем* да донесем зајци Ос, како *чу искочим* на крај М, *ће иде она*, *ће се манда* натам-навам Ос.

в) *че/ће* + *да* + *ипрезентий*. Примери:

ајд *ће да вечерамо* Ј, гледам кад *ће да иојду* из Студену Ј, ма *ви нече* одма *наше да ванете* Ос, и мислим *нече* гола *да останем* ДП, старцан *че да умре* онам Гб, и да нестé глэдни *че да једете* ДП, ти *че да иусаи* снóпови Оц, *нече да идемо* Р и сл.

г) *че/ће* + *ипрезентий*. Примери:

па *ће си идемо* у цркву Ј, бабица *ће* вој *буде* Ј, ви *че одговарате* што ју нестé прибóрали Ос, *че одговарамо* Ос, *че иркнеш* и ти Гб, ајд *че идемо* Гб, *пóсле че вејемо* жито Л, ти *че ли уиёкнеш* В, *че идем* сас њи М, *че* вој *куиим* шамију Ц, *че те наме сиимо* на слóжбу Т, *че ручамо* По, *че ју ићерамо* у Белу Паланку О, *че га изедем* ко змија О, *ја че си видим* О, *че иренóчим* гóре Сп, *че ти уважим* легитимацију Гњ, *ја че водим* рачун Кр, *че* вој *извадимо* двéте óчи Гп, *кóлко че ми узнеш* Р, *са че изиинеће* Р, *че зовемо* за слáву П, *че ти иоийишем* ДП, Јелену *че доведемо* за тебе ДП и сл.;

д) *це/ци* + *ипрезентий*. Примери:

ја ци идем код детé Ос (*ћу си > ћ си > ци*), ми *це качимо* Гб (*че се > ч се > це*), óн *ци буде* овчар Л, *куде це издевамо* Гб, како *це ииознајемо* В, *це иосиái* вечéра М, *не це* расипе М (= неће се просути), *це уиёйам* О, óн *ци иде* с óвце Л, *ја це наиуиам* политáње Сп (*ја ћу се најести* наполитанки), *ја ци мрднем* Б, *када це ойечé* Б, они *це карају* Б (они ће се сваћати), *куде це селимо* З, да види да ли *це жéни* Гп, како *це сйáси* оди њéга З и сл.;

ђ) *има* + *да* + *ипрезентий*. Примери:

кад умру *има да се иоийишем* да ти ништа не тражим Б, *има да идем*, па макар свé изгорéло Оц, *ћерко*, за Ускрс *има да иосиимо* Ј.

У облицима без *се/си* каткад се јављају овакве форме:

ја ч *идем* у фабрику па како ми буде З (ја ћу идем), *куде* ч вречува М (куда ћеш са овом врећом), онó *како* ч другојече Гб (па како ћеш другачије) и сл.

ФУТУР II

476. Забележен је само један пример футура II, па и њиме није казано време радње, већ модус, претпоставка:

ту́ ако *се будем уилашила* М.

Ситуација које се у књижевном језику изражавају футуrom II овде се изражавају конструкцијама: *везник* + презент одговарајућег глагола. Примери:

спремíла сам *кад умрем* да ме у тој закопају С, *кад дојдеш* че ручамо М, *ако си добар сви* че те воле О.

Овако је и у суседној Лужници, али и у неким другим говорима⁴³⁵.

ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊИ

477. Глаголски прилог садашњи је редак у ГП, као, уосталом, и у другим говорима. За његово грађење у призренско-тимочкој зони Белић каже ово: „За прилоге врем. сад. имамо у овим дијалектима данас већ готово само један наставак: *ећи* (геср. *ечи*) који се додаје свим основама“. Мало ниже он додаје: „Остатака од образовања на *ући* има врло мало, па и то мало по свој прилици новијега порекла, унесено са стране (...). Шта више, прилошки наставак *ечки* (ећики) постаје сада све генералнији и потискује и наст. *ечи* (ећи)⁴³⁶. Овакво стање потврђују и данашњи ГП. Примери:

потепаше се *једéјечи* Б, заиграмо у sóбу, па ис sóбу *играечи* еј до до́ле га испратимо сас óро П.

Наравно, овамо не спадају прави придеви постали од прилога садашњих: бéше *држéћа* жена́ Сп и сл.

ПОТЕНЦИЈАЛ

478. Уопштена је енклитика *би* за сва лица. „Ова појава је позната огромном броју наших дијалеката, а оваква творба потенцијала није ретка ни у говору школованих људи“⁴³⁷. Примери:

кад *би мога́л* да не умрем, ја *би се крсти́л* с леву рúку Сп, ја *не би мога́л* да трпíм са́мо да седíм Б, и ти *би воле́ла* да једнеш Оц, да га је удари́ло он *се не би ни ирборави́л* Гб, *могли́ би* да га узнемо (трактор), ал нéма ко́ј да рабóти с њéг В, и ви *би дожéли* да се не óиши Оц, да нестé трча́ли *не би* ви но́ђе *боле́ле* П, кад *би нашли́* у чуп (паре), а не једну́ у крава́ј М и сл.

⁴³⁵ В. Ђирић Лужница 87; Богдановић Алекс. 199; Вукадиновић ГЦТВ 223; Јовић Трстеник 140; Реметић Шумадија 324; Реметић Призрен 503.

⁴³⁶ Белић ДИЈС 581.

⁴³⁷ Јовић Трстеник 139.

ИМПЕРАТИВ

479. У данашњим ГП нема 1. л. мн. императива. Белић, додуше, наводи *имајмо* из Темске⁴³⁸, као и *ајдимо* из Књажевца⁴³⁹. Недељко Богдановић за лик *ајдимо* даје следеће прихватљиво решење: *ајде да идемо* > *ајд да идемо* > *ајд дидемо* > *ајд димо* > *ајдимо*⁴⁴⁰. Таквих примера у мојим збиркама нема. Остала запажања Белићева о наставку *-еше* (бери : бѣрете < *верѣте*, па према њему *носи* : *носеше*)⁴⁴¹ и старим императивним формама *јѣц* и *виц* вреде у потпуности и за савремено стање ГП.

480. Наставци за друго лице једине су: *-ј* (код глагола којима се 3. л. мн. презента завршава на *-ју*), *-и* (код глагола код којих се 3. л. мн. презента завршава на *-у* или *-е*) и *-Ѡ* (само код три глагола)⁴⁴². Примери:

а) *бѣгај* од мѣн М, *истѣрај* тамо Ос, *масирај* ме Ос, ма *дај* ми цигаре, брѣ Гб, де ти *окај* Гб (= вичи), *шѣрај* волóвити Гб, *слушај*, Дѣсо Л, *сѣремај* се Л, *ипродај* ми једно пице Л, *ипремѣшај* житóто В, *намóшај* га В, *дѣсај* се В, *искајај* си сам В, *ајд шѣрај* вече́ру М, Бо́же, *сачувај* сва́нега, па и мѣне Т, *легај* си Ц, *казуј* му по рѣд По, *узимај* при́ход Б, *чекај* ме Б, *изваљај* се у пото́кат Гњ, *ипрај* кра́љу барја́ктару Гњ (из. нар. песме), *ошѣварај* капи́ју Кр, *ајд ручај* с нас Гп, нѣма ли детѣ — *искаруј* Гп, *сишиј* ко у бу́ре Р, *ошѣшѣвај*, ина́че са́ че изђинете Р, *не дѣрај* га ДП и сл.

Ако овом *-ј* претходи *и* *-ј* се понекад не изговара. На пример: зѣми са́мо сѣди, *ишѣ* и *јѣц* Оц.

б) *улѣзни* при нас Г, *ћуши*, морѣ Ос, *ипрчи*, Са́ндо Гб, *ипрепрегни* га В, *ипури* га у тепси́ју В, *ипосѣди* ма́лко В, *и́ди* го́ре В, *бѣжи*, брѣ В, *не шрчи* то́лко М, *чини* га М (= тријериши га), *сѣдни* до мѣн, па се *вревѣ* с мѣн Ц, *дојди* тѣг и тѣг Т, *узни* па се *ожени* О, *врни* се О, *ипочушни* ме О, па се *бесѣ*, ел се *дави* О, *ипросѣчи* ју Сп, *синс*, *облчи* ма́јцу Сп, *речи* ми како́ о́ч Б, *и́ди* та́м З, *јѣди* и *ишѣ* Кр, *ипоздрави* ђи, *речи*: тај ба́бичка ви се по́здрави ДП, *ућуши* се ДП.

У појединим случајевима, више као индивидуална навика говорног лица, среће се императив овога типа и без наставка:

438 Белић ДИЈС 541.

439 Белић *ibid*.

440 Богдановић Бучум 85.

441 Белић ДИЈС 541. После Белића наставак *-еше* су потврђивали и каснији описивачи појединих локалних говора. В. нпр. Станојевић Тимок 413; Богдановић Бучум 84; Стевановић Црна Трава 198; Ћирић Лужница 85. Међутим, у Алексиначком Поморављу је само *-ише* — в. Богдановић Алекс. 200–201.

442 Интересантне ликове за 2. л. јд. императива од глагола са презентском и инфинитивном основом на *а* наводи Владимир Стевановић у говору Црне Траве: *беге*, *гледе*, *гуре*, *иске*, *које*, *фарбе*, *чеке*, *чеше*, *чешѣ*, *чуке* и сл. — Стевановић Црна Трава 198. Такви ликови императива нису бележени нити у Лужници, нити у Сврљигу, нити у тимочком дијалекту. Помиње их Вукадиновић, али каже да је такве облике добијао „само на инсистирање, што упућује на помисао да су они раније били чешћи у употреби и да су се у новије време повукли под утицајем књижевног језика“ — ГЦТВ 223. На њих се наилази у књизи Борислава Јовановића *Дума дујку нема (или ипиројшчи декамерон)* — Пирот, 1993. Примери из ове књиге су: *гледе*, жено; *даѣ*, невесто; *слуше*, немој да се смејеш; *шуре* га, чичо; ја му кажем: *чеке* да ... и сл. Ако их има у оволиком броју код Јовановића, да оставимо по страни Црну Траву, збиља је интересантно да се у мојим збиркама глагола није нашао ни један такав облик императива. Или они егзистирају у вишим планинским селима, која ја, ограничен темом, нисам посетио?!

бѣж, брат ми Гњ, ја му думá: де *ѿоврѣв* сас децѹву М (= де поразговарај са децом) и сл.

в) *јѣц* и *ћути* Оц, зими сáмо сѣди, пи и *јѣц* Оц, ја *виц* зашто ме срби глаvá Сп, *глѣц* каква сам О.

Главно обележје ова три облика је јотовање сугласника и њихова старост⁴⁴³.

481. Друго лице множине је са наставцима: *-ѿе* код прве групе глагола (са *-ју* у 3. л. мн. през.) и *-ѿе* код друге групе глагола (са *-у* или *-е* у 3. л. мн. през.). Примери:

а) *не глѣдајѿе* ме К, *исцрѣјајѿе* сви Гб, *дѣца*, *áјде раскарáјѿе* овцѣте Гб, *не задѣвајѿе се* Л, *áјде жѣѣте*, *не засрѣјајѿе* који кудѣ *áде* М, *среѣвајѿе* си како је вáм згóдно Б, *сѣдајѿе* и једна и дрѹга В, *бѣгајѿе* да ви не стáгну Кр, *извиáвајѿе* ДП; *ви вицѿе*, *ја сам видѣла* З, *јѣцѿе* каквó се нашлó у кѹћу О.

б) *молѣѿе* му се Т Ц, *áјде жѣѣѿе* М, *ѿомогнѣѿе* ме ако óчете М, *оѿидѣѿе* док је ладовина Ц, *áдеѿе* при нáну Ц, *наѿравѣѿе* вечѣру Ц, *рáдеѿе* ви Т, *ѿазѣѿе* се Б, *бѹдеѿе* јунáк на лóше Б, *сѣдеѿе* óбе Б, *брѣшеѿе* стáкло, *ѿалѣѿе* лáмпу, сѣдајте и *ѿлѣшеѿе* Б, *ви живѣѿе* З, *остáвѣѿе* га З, *ѿреѿѣѿе* и на децáта да не казѹју З, *сѿанѣѿе*, брѣ, не бóјте се З, *мáнеѿе* ѿу Гп, *дѣца*, *сѣдеѿе* П и сл.

Отпадањем крајњег *и* и овде се добијају ликови типа: *бѣшиѿе* новáмо Гб, *дрѿиѿе* се за мѣне М и сл.

Само један пример одступа од обеју група примера: *наѿрајѿиѿе* ѿу (кућу) Б. Овај лик се повео за облицима на *-ј*, а, с друге стране, саграђен је наставком *-иѿе*, што је овде изузетак.

482. Императивним облицима *áј/áјд/áјде* и *немој* + (*да*) + *ѿрезенѿи* изражавају се различите нијансе појачане жење у распону од молбе до благе заповести. Примери:

áјд ти код лекáра Ос, *ћѣрко*, *áјде* да пóстимо Ј, *áјде* нѣк су жѣви младѣнци М, *áјде* да си лѣгамо Ц; *немој* да искáчате нáпоље Л, *немој* да купѹјемо Л, *немојѿе* окол пѹт сас óвце Л, *немој* да те вѣдим да се вáнеш у óро В, *немој* да одрѣчѣш од мо-јѣга Радѣвоја В, *немој* да те удáрим с качамѿлѿхуви В, *немој* се врчаш Кр, *немој* да бѣгате ДП, *дѣца*, *немој* да ми се шегѹјете ДП и сл.

483. Сачуван је облик старог 3. л. јд. у изразу: *ѿомóзи* Бóг Оц. Ипак, у ГП он се чешће замењује изразима типа: *áјд неká ѿомáга* Бóг Гњ; Бóг *да ѿомóже* од Францѹзи Гњ. Жене најчешће користе форму 2. л. јд.: *ѿомáгај* Бóг М.

484. Судаѿи по броју забележених примера приповедачког императива, изгледа да је ова особина присутнија у ГП него у суседним говорима Лужнице и Сврљига⁴⁴⁴. Примери:

ја отáдем па *грáби*, *грáби*, *грáби* — нумѣјем да сѣднем Ос, Мѿле дојдѣ па *масѣрај*, *масѣрај* — док се прóборави Ос, онѿ збѣру тѣј óвце па *ѿѣрај*, *ѿѣрај*, *ѿѣрај* Гб, приокáше: „Вѣља се úдави”, мѿ *ѿѣрчи* Гб, кáд вршѣмо а мѿ кóњи и *áјде* — *ѿѣрај*, па *ѿремѣшај* слáму, јѹтром *áјде носѣ* вóду, *ѿрскај* гѹвно, *сади* па врá В, једнѹ óбгу *усѹчи*, *намóѿај* га, *ѿѹри* га у тепсѣју В, *ја чѣкај* да се врне свѣкар, *чѣкај* — óн га немá Б, онѣ грабѿше мѣтле па *мѣѿи* покре кѹћу, *мѣѿи*, *мѣѿи*, да нѣма траг З, нѣма ли детѣ —

⁴⁴³ В. Белић ДИЈС 541. Форме су бележене и у другим говорима; Богдановић Бучум 85; Ђирић Лужница 85; Вукадиновић ГЦТВ 224.

⁴⁴⁴ Богдановић Бучум 134; Ђирић Лужница 105.

искаруј Гп (односи се на жену која, можда и не својом кривицом, нема дете), м^и кáда се уплаши́мо па *бéгај* Р и сл.

ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ ТРПНИ

485. О чешћој употреби наставка *-н* над наставком *-ӣ* сведоче следећи примери:

а) са наставком *-н*: није било *зайраши́вано* Ј, волела ли си га ел си *п̄ремóрана* Ос, ако си *п̄ремóран* мóж га оста́виш Ос, на кóлко мéста је *кóйано* Гб, сукно́ је *скрóјено* и *сашијено* нá-руће Л, снóпови текá мálко *накло́њени* и *п̄оло́жени* В, злáто је *љијено* т^у В, *ӣу́ренс* капи́јичка М, оста́ло *некóйано* М, ене́ гдé су *изнакачу́ване* кóсе М, па *врзáна* врцá М, водá *наси́јана* у њéга М, *уи́рјано* з дár С, *одрэзано* текá тóлко С, *расп̄роси́рна* рогóжа Ц, *наи́бљњено* са слáму Ц, свé замáзано Ц, свé *у́срано*, свé *у́срцано* Ц, оди плéк *наи́рáвено* Т, детé кат *ку́йано*, кад *неку́йано* По, кóлко сам *ја̄ п̄обијена* О, сас *п̄реши́јен* забáн Б, он нејé *дáван* у шкóлу Б, свé *обрано* у државу Гњ, бóлнице *иска́ране* Гњ, свáкакво *чу́вано* у њéга Гњ, кадá је тунéлат *п̄рокóпан* З, *млéно* мéсо Кр, *нарэзан* и *наи́уран* на астáл Гп, пóсле је *омáњено* П, сви *п̄одáрени* П, боáги је за во́јску *зби́рано* П, знáчи да е *зóван* да íде на слáву П, *дáдено* му О, њí-ва штó је *дáдена* Б, *дáдено* им за прáво ДП, тó је *чу́јен* мánастир ДП, *ја* сам билá *жé-њена* ДП, шу́шпе *кълцане* Гп (паприка туцана) и сл;

б) са наставком *-ӣ*: свé му *оду́зейо* Оц, њíве свé *óжзейо* Сп, пóље *óжзейо* Р, еј га *чу́шнуӣ* тáмо О, *наи́бкнуӣ*о на ко́лџ М.

486. Највеће одступање у односу на прогресивне говоре представљају трпни придеви од глагола на *-им* у презенту. Код њих у највећем броју случајева изостаје старо јотовање. Белић је овај поремећај објашњавао губљењем старих облика са умекшаним сугласником испред наставка *-ен* „јер је умекшаност претходнога консонанта била само *п̄радиционална* и није се у самом српском језику вршила“, чему је припомогло и угледање на глаголе код којих је основа садашњег времена једнака са кореном, нпр. *даден*, *накладен*, *скубен* и сл.⁴⁴⁵ Овакво мишљење прихвата и Михаило Стевановић за ђаковачки говор⁴⁴⁶, док Миливој Павловић сматра да је образовање оваквих нејотованих облика придева трпног у говорима призренско-гимочке зоне „механичке природе и у вези је са великим поремећајима у глаголским категоријама, при чему је веома много раширен значај основе времена садашњег“⁴⁴⁷. Овакво стање потврђују и суседни говори Лужнице и Сврљига⁴⁴⁸. Ово ћемо потврдити примерима:

а) *й, б, м, в + ен*: да су ни *зайшóйени* судо́ви М, *ку́йено* несмó носíли С, сáга све *ку́йено* Т, све је *п̄ошóйено* З, свé *п̄оце́йено* О, свé *сц́ејено* Р; заштó је *изгрéбено* жíто М, *зарóбени* па бéгају З, *изгубени* П, кад дојдемо увечер свé ни *сирéмено*, *уго́йвено*, *п̄оси́авено* Гб, *удóмена* је у добру ку́ћу ПР, лéб *п̄релóмен* нáдве Ос, снóпови *уси́рáвени* В, мánце (јела) су *го́штовене* Т, текá је *п̄рáвено* Т, лóше ми стру́ја *п̄оси́авена*

⁴⁴⁵ Белић ДИЈС 151–152.

⁴⁴⁶ Стевановић Ђаковица 65.

⁴⁴⁷ Павлов. Срет. ж. 111.

⁴⁴⁸ Богдановић Бучум 86; Тирић Лужница 88.

ДП, *и́равена* кори́та Т, *ши́авени* опѣнци П, *наси́авен* коно́пац Оц, најдо́ некаквѣ *исѣ́ровени* но́жици Б (од *исѣ́ровим* — „изгубим“);

б) *и*, *д* + *ен*: *и́ду* који *куде́* је *исѣ́рашѣн* Гњ (регрути), *извѣ́шено* оди др́во Т, *ле́б и́роврѣшен* Оц, не́је *и́лашѣно* Б, *омла́шѣн* оре́ј Ц, *на́ша држа́ва ои́верѣшѣна* Гњ, ни́где не́е *ошѣ́шѣно* З, не́е ми *и́лашѣно* П, *ја́ сам и́лашѣна* што́ не мо́ж да бу́де О; *заѓрадено* с трње М, *свѣ́ с ру́ку изѓрадено* С, *изонóдено* ова́к С, *десе́те сам рóдена* О, *ту́ сам рóден* Сп, *гдѣ́ је и́реѓрадено* З, *и́мају срéден* живóт В, *Калéто* мло́го *убаво урэ́дено* Гњ, не́е ми шпóрет *урéден* ДП (али: *три́ес дру́го је рóђен* Б, *рóђена* сам *два́ес девéте* Ј, *нека́ пате* кад су *замла́ђени* Ос, *ку́ћа срéђена* Ос, *ми́ смо ви́ђени* овде Р);

в) *л*, *н* + *ен*: *не́ма да и́ду заѓрлени* ко сѣ́г Г, *свечá зайáлена* Ц, на *једнѣ́* је по́јата *зайáлена* З, *завáлена* не́деља́ *ђу зовéмо* Р, *зайóслен* у „Тигар“ Р, па је на Србију *до-де́лено* осáмнаесте Р, *досéлени* из Лужни́цу Г и сл. (али: *и́рова́љен* ле́б П, *са́мо је уйáљено* Гњ; *нара́ђен* и *напо́јен* П, *не ра́ђени* дóбро З, *ура́ђен* Гп, *сви́ађа ра́њени́ца* Т, *жéњен* В Гб Ј М Т С, *нежéњен* ДП, *с оже́њеног* човéка ПР);

г) *с*, *з* + *ен*: *колáч је омéсен* по́напред По, *не́ма омéсен* па *обéсен* Оц, *веч* сам *билá исѣ́росена* Ц, *били́ смо* и *пречéкани* и *угóшѣни* М; *ја́ сам билá зай́ервazена* По, *бил* је *зарáзен* Б, *цél вéк и́азен* и *мáзен* М, *неугáзен* снéг ДП (али: *она́ је укра́шена* унутра Р (мисли се на цркву);

д) облици са *-сѣ-* у основи јављају се само у нејотованим ликовима: не зна́м да ли је *и́ремéсѣна* Т, *ко́њат пасту́в* — *још неи́речѣсѣн* З, *ја́ несѣ́м и́усѣн* да *и́дем* ни́где од дóм П, *мéне и́рекр́сѣно* *и́ме* у књѣ́гу П, *дру́го девóјче кр́сѣно* *тека́* П.

НАПОМЕНЕ О ПОЈЕДИНИМ ГЛАГОЛИМА

487. У ГП постоје поједини глаголи, па и читаве групе, који су изменили однос основа. Осим тога, у много случајева постоје специфичности у образовању итератива, деминуције, у перфектизацији, имперфектизацији и сл. На те специфичности указаћемо у овом одељку.

488. Глаголски облици типа: *облѣкла* пртenu кошу́љу Ц, *облечу́ се* Гп, *кад се наоблечу́* Гб Оц, *навлѣкоше се* В, *кóсу свлѣкал* надóле ДП, *низ* каквѣ *стења́ци* *ји свлѣкоше* Гб и сл. *сачували су -ле-*, али *спорадично* и *-л-*: *и́овл́кло се* З (упор. *стсл. влѣшти-влѣжж*).

489. Глаголи са односом *ошѣйѣи-ошѣмем*, *узѣйѣи-узнем* у ГП имају *н* место *м* у презенту, а такође и императиву: *у́знем* Гб, *у́зне* ти каквó *му се свѣди* Т, *у́знемо* Ј, *узнѣ́* му ако смéјеш Б; *оче* да ми *ошѣне* О, *и́ма* да му *ошѣнем* из уста ДП, *ошѣни́* ми ако мо́ж М, *ошѣнѣше* га од кúчето Сп⁴⁴⁹.

490. У зони П је задржан однос *-ава-* : *-аје-*, па и ту недоследно, док је на осталом простору инфинитивно *-ава-* проширено и на облике који се граде од презентске основе:

⁴⁴⁹ Белић то објашњава аналогijом. „Према сличним глаголима који у инф. основи имају *е* (а) а у сад. врем. правилно (в)не(м), нпр. *и́очех* : *и́очела* : *и́очнем* = *узех* : *узела* — *узнем*“ — ДИЈС 480. Пецо–Милановић не искључују ни фонетске разлике: „Сматрамо да је овде до промене *зл* у *зн* могло доћи и асимилацијом билабијалног *м* према претходном денталу *з* при чему је други сугласник у овој секвенци губио свој билабијални карактер задржавајући и даље назалну компоненту“ АП–БМ Ресава 110.

мајка ни *даје* Ј, ја *ипродајем* Ј, *ће се уиознајемо* Ос; једна *дár дава* Ос, на депа *давају* во́ду Ос, *не дава* да му помéнеш нешто Гб, појде да *ипредава* пасу́љ у Пирот ДП, ја *додáвам* О, *не иодавам се* О, *никога не иознавам* Гњ, добде та им *ипродавам* вино́ Т, кат се вану *иознава* да сави́ња З, невеста *дár раздáва* М и сл.

491. Поједини глагли који имају однос основа по V и VI (Стевановићевој) врсти (тип: *знайши–знам, смејши–смет; оздравйши–оздравим*) у ГП презентску основу ву проширују инфиксом *-је-*, па се добијају овакви ликови:

белéје се некакво́ О, мисли: че *умре* па че *после оживéје* па Р, *придавам жéшку* во́ду док му снага́ *иоцрвенеје* Б, бођи да *оздравéје* Сп, да *не окрайéје* Б, *исйо-снэју* ни црéва Гб, *ми се сйремујемо* Гб, кој *знаје* Гб, *несъм* ишла да *знаем* По, *манемо* да *жалéјемо* Оц, *рцавéју* ни судо́ви Ц, *напију се* па *лудéју* Ц, кад *осйарéје* ма́не да *лудéје* и да *шашавéје* Ц, самá ја *живéјем* ДП, *не смејем* да га дочéкам М.

У ГП је очувана старина у примерима типа *умејем* (исп. стсл. *оумѣти–оумѣж–оумѣнеш*), а горњи примери су имали снажну подршку у њима.

492. Глаголи који у прогресивнијим говорима и стандардном језику имају у инфинитивној основи *-ова-* у ГП имају *-ува-*⁴⁵⁰. Овај инфикс је данас најчешће средство за грађење итератива. Примери:

болува́ла сам Гб, *болува́л* је наро́д Гњ, *бележувáли* смо Ј, *врзува́л* је снопје Б, *докарува́ли* смо Оц (дотеривали смо), и *дочекува́ла* сам и *исйрачува́ла* сам М, *нава-цува́л* је гради́ну В, *обедува́ли* смо Г, *иуиува́ла* је на ла́ђу П, *иуиува́ло* се пéшћи Сп, *школува́л* се који́ је могъл Б; до са́ *иосийува́* гради́ну К, *иоглецува́* да ли *идеш* По, *онацува́ се* че *дојдеш* Оц (понадавала сам се да *ћеш доћи*), он ни *заглецува́, заглецу-ва́* па рече С, *наицува́ше* га ко бéсно кúче М; свé смо *обрадуване* Т, *напрéд стáри* бил-ли́ *иошијувани* Гњ, ја *несъм* *школувана* Б.

Презенти оваквих глагола су, међутим, по правилу на *-ује-*:

бележýјемо тра́вке Ј, *наседамо* и *вечерујемо* Ј, сгг се *нема венчу́ју* Ос, како́ да ти *казу́јем* Ц, *обеду́јемо* на њи́ву Р, *радýјемо се* З, *бачу́јемо* по рэд Сп (изузетан је пример: *дома бачéвају* Ос).

493. Из групе глагола са односом *-ова-* : *-ује-* посебном судбином се издвајају глаголи *ковем* и *сновем*. Такви су примери:

ковé си *косу́* М, *има наковања* и *ковé* *косу́* Т, да *наковé* *косу́* Гб, *заковém* се за столи́цу Ц, отидо́ да *иоиковém* *краву* Сп; *основéмо* па *навијемо* Оц, *сновé* га како́ му рэд П, на *кóлци* *основé* па *навије* на *кросно́* П.

494. Поједини глаголи V врсте прилазе VI (Белићевој) врсти. Ова особина је присутна и у другим призренско-тимочким говорима⁴⁵¹. Такви су примери:

от кашикú *пóтешко* *не дýзам* Р, *ујутру се дýсамо* М, *дýсамо се* рáно По, *водá* *не сйи́са* за свй В, *не досйи́са* за војску П, *притегне* да *не одй́са* Ц, ако *оче* да *сйса* Ц, *телé* још *сйса* Оц, *тија замбн* ми *сйи́само* По, *којé* кад *сйи́зају* ми *бéремо* Оц,

⁴⁵⁰ Павле Ивић мисли да се ова особина призренско-тимочких говора развила „у наслону на бугарско и македонско стање“ — Дијалект. 123. Поједини истраживачи налазе да се *-ува-* јавља и место *-ива-* и *-ава-* — в. Богдановић Алекс. 208; Реметић Призрен 516–517.

⁴⁵¹ „У лако препознатљиве црте призренско-тимочког дијалекатског комплекса спада и експанзивност Белићеве VI врсте, којој су у Призрену пришли многи глаголи V врсте“ — Реметић Призрен 519.

ладно па слабо *ница* В, не *зайџезај* М, још че ни *сиџезају* Сп, не *уџрџсам* краве Сп, и са си *се шеџају* Т, мџ *дожџињамо* К, *џочџињамо* жџтву Ос, пуџи ал *каџиља* Т, не *џомаџа* им баџање ДП, ако *се слаџам* сас жену че те буде О, немџј живџци да *џоџириџам* Б, џуто му па *уџџрџса* и пеџје га Р (псеџе џут пипер, тџ. паприку).

495. Један број глагола V врсте пришао је глаголима II врсте. Потврде:

дрџме ми се М, чу *задрџем* Оц, уз остал *џредрџме* В, тџ при човџка се неч *куџеш* Т, ја се не *куџем* зџме Сп, па га *окуџем* По, знџј само *каџе* од челџ Ос, *исџџеш* га Гп, ја *сиџем* М, па га *џосџџем* ПР, да га *расџџем* М, *сиџи* му једну чаџшку К, че *скаџџемо* за водџцу Гњ.

У ову врсту се уклопио и архаични лик *џрџбе*: ако си је детџ свџ си му *џрџбе* Ц, *џрџбе* да чува говџда Ос и сл. Лик *џрџба* није забележен.

496. Сачуван је стари однос *бегџи*–*бегам*, како показују следећи примери:

дњн-два и *бџгам* си тџв ДП, сџг свџ *бџга* од раџботу С, штџ не *бџгам* О, *бџгај* бре од мџне Оц, видим те не *бџгај* Т (али се среџе и *бџж*–*бџџиџе*).

497. У појединим местима неки глаголи са односом основа *е* : *и* прелазе на однос *и* : *и*. Такви су примери:

жџивџли су како су могли ДП, штџ си *се изгорџл* Ц, јџтре па да *се изгорџш* Ц; тако и: ништа не *разџумим* В, тџ, Буџде, ништа не *разџумиш* Гњ.

498. У образовању итератива и у ГП су присутни, али не увек и идентични, начини и средства својствени стандардном језику. Тако се овде среџу итеративи типа:

а) од *да*(ти) — *дава*(ти) (*давам*–*давамо*–*давају*; *давај*–*давајџе*; *давал*, *ла*, *ло*), а такви су још: *додавам*, *џодавам се*, *џознавам*, *џредавам*, *џродавам* и сл. (в. и т. 490);

б) од *сес*(ти) — *седа*(ти), од *уџрес*(ти) — *уџреда*(ти), како показују примери: не *седам* дџкле не окџпам Ос, *уџредамо* па намотџјемо М;

в) али је од *дари*(ти) — *дарува*(ти), од *каза*(ти) — *казува*(ти) (*дарџјем*–*дарџјемо*–*дарџју*, *казџјем*–*казџјемо*–*казџју*; *дарџј*–*дарџјџе*, *казџј*–*казџјџе*; *дарувал*, *ла*, *ло*, *казувал*, *ла*, *ло*). Такви су још: *врзџјем*, *докарџјем*, *сиџремџјем*, *уџџеџјем*, *шеџџјем се* и сл. (в. и т. 492);

г) према књижевном *навиџа*(ти), *набиџа*(ти), *убиџа*(ти) овде се јављају овакви ликови: с кросно *набиџа* резаџац Гп, кросно штџ *се навиџа* платно на њџга Гп, *изнаџџивају се* Ц, не *наџџивају се* често Оц, *убиџам*, не смеџте се М, џдма *убиџају* ако неч џуџџи Р, *увиџам* га да се брже потсири ДП, само џу *савиџа*, *савиџа* Кр.

499. Најинтересантнији су итеративни глаголи добивени алтернацијом основног вокала вокалом *и*. Белић истиче да „према односу *џреџшекнем*, *изрекнем* : *џреџџиџа*, *изриџа* и сл. почели су се од свакога глагола који има *е* у корену, па било оно просто *е*, *џ* или *а*, образовати итеративни глаголи са *и* место *е*: *озриџам*, *смиџиџа*, *зайлиџа*, *џреџлиџа*, *џреџриса* и други“⁴⁵². Примери из данашњих ГП који то потврђују:

узџма, *оџџиџа* Гњ, водџ че си *оџџича* З, да *се не разџџиџа* Гп, *џреџџиџамо се* М, познава се да *савиџа* З, пиџан па *зайлиџа* с језџк Оц, *смиџиџа* ми да раџбџтим М, *џосмиџиџа* ме па чу погрџшим Т и сл. (в. и т. 494)⁴⁵³.

⁴⁵² Белић ДИЈС 494.

⁴⁵³ У Алексиначком Поморављу они су са ликовима: *зайлиџа*, *осиџа*, *смиџа* и сл. — в. Богдановић Алекс. 214.

500. Срећу се и итеративи саграђени алтернацијом коренског вокала вокалом *а*. Примери:

одлаћи жене низа село М, *не налаћи* га ни муа ни ништа Гњ (реч је о сувом месу), куде иде ја стара да *се разлаћим* у оро В.

Белић на ову алтернацију не указује. Код њега има примера: *налића*, *одлића*, *слићају*, али не и *налаћи*⁴⁵⁴. Ликова *долати*, *налаћи*, *ћролати*, *улати* има и у данашњем говору Лужнице⁴⁵⁵. Према томе, закључујемо да према стандардном *ћолећи*–*ћолеће* у ГП и Лужници је *ћолећи*–*ћолаћи*, а у неким другим призренско-тимочким говорима још и *ћолића*.

501. Деминутивни глаголи су чести у ГП. Њихови творбени модели ће се најбоље видети из самих примера:

музне кроз тај лебац Ј, *винце* си *ћивнем* Ј, *сићнемо* водицу Гб, *сићнемо* малко Оц, *ћићну* по две-три јела По (у значењу скувају, уготове), де, брѣ, људи, да *ћурнемо* за једѣње нешто О, море, она да отиде у Сопот да *живне* Сп, *куче лавне* ја мислим ти си К, *сваћи ћине* из њега по малко П, ако не поспигјемо па *се родне* по нешто ДП, оче да *се ћошћали*, или оче да *се гачне* сас камик О (= бацањем каменчића да скрене пажњу девојке на себе), *гасарче* само *свићка*, само *свићка* Ј, она ме *ћрићокрије* и ја си *ћресћавкам* на ту сламицу Ј, онда *се ћоћремемо* Ј, сас њи *се ћоћокрије* Сп, тамо ћи *ћрикане*: да изволвете да ручате П, *ћочукне* га по образ Гб, *глейкају* ли мачетићата Оц и сл.

502. Перфектизација се врши по моделу: префикс + имперфективни глагол. То потврђују следећи примери:

жене *надоносе* дрва Ос, *срабѣћи* се па се седењћује Оц, *срчку* се Т (од „рчкају се“ — задирују се, сваћају се), *угоћве* чорбу Ос, тела би да *се ћоврнем* у младе године Ос, да *се ћрерачунаш* ДП, *навеземо* снопје Гб, *износимо* га та исње Гб, *разраћи* се (...) па *се ћрераћи* З, јутром *надојимо* јаганци Гп, ја *се* само *оћућим* Кр, срамота те да га *заминеш* Гп, *разминемо* се П (= „мимоћи се“ и „разићи се“), кад *ћрићроћа* ноћу Кр, *сићлећу* кике ПР и сл.

503. Познатим начином се, такође, граде и тренутни глаголи:

трипут (*х*)*уќнемо* Ј, после *куѕнемо* Ј, од свѣкра не смеју да *мрдну* нигде Гб, трипут *њићнем* Ц, и *рућну*: Бог у *ћжу*, ми из *ћжу* Т, *бућнем* га у љућљу Кр, не смејеш да *мрднеш* Кр, само гледа да *се имућне* у сѣнчицу О (да побегне у хладовину), *каћнем* мају у млекото ДП, де да *ћурнемо* нешто за једѣње О, она да отиде у Сопот да *живне* Сп (тј. да проживи добар живот), дава им од воду да *ћићну* М, запући се (месо) па *жћине* па милина Т (в. и т. 501).

504. У ГП, као једном од призренско-тимочких говора, уочљиво је ширење Белићеве III глаголске врсте⁴⁵⁶. Ово се види у следећим примерима:

кат *се ване* у оро Т, че ме *ване* ли тој З (да ли ће ме ухватити, тј. снимити, магнетофон), нече он наше одма да *ване* да жње Ос (= да почне), ја *завану* да *вићам* М (= почех да плачем), после *заванемо* па си *ткјемо* М, ја чу *се дигнем* М, че *осѣбнем*

454 Белић ДИЈС 494.

455 Објашњење појаве и више примера в. у Ћирић Лужница 33.

456 Тако је и у Призрену, в. Реметић Призрен 512–514.

Оц, не теја да *излэзне* М, слѣнце *излэзне* високо ДП, они *слэзну* Б, две бчи *ймам* да ми *исирсну* ако те лѣжем О, он *доване* и *излэзне* на порту Т, де *јега осѣанемо* живи М, нѣма који да *рѣкне* М, да *рѣкнем* Гб, *крдне се* З, че *ђу украдну* Т, па *изгасне* ог- њњат ДП, *угасне* и *тѣја огањ* ДП, *украднемо* јајце О, *трипут њињем* у воду О (= пре- знојим се), *ја узé* па га *оѣћину* О, *ја се нѣма оѣћинем* од њега О, овдé сам много лó- ша *сѣанула* Б (= постала), нѣе смо *сѣанули* пензионéри П, на срéd гумно сам *сѣа- нула* Ј, *сѣанула* сам супрóтив момкá В, па *тѣгај узну* Гп, *ја си узнем* мéру с конѣц Б, *узнемо* машé (узнемо жарач) ДП, *узни* па се ожени О⁴⁵⁷.

505. Трагова старијег, атематског, модела презентá глагола *јем* забележено је мало, и то само у једном месту: *ја не волим* да га *јем* Гп, несмó волели да *јемо* тáј лéб Гп. Остали облици овога глагола су: кад ни *се ѣриједé* Гп, онó *једé* зéвњу ДП, не мóш се лéб *наједéш* ДП, *ја га нéчу изедém* ДП, киквó *ни једéмо* товá и онó *једé* ДП, *јели* смо рѣбе и зáеци Т, дéси се змија да *изедé* човéка Т (овде у значењу „уједé“), рѣбуту *изéли*, винóто испѣли Т, нѣма парчé мéсо да *ѣоједém* Ј, потепáше се *једéјечи* Б, сáмо изнутрицуту *изедé* Сп, некоју (овцу) сáмо *наједé* Сп, нејé *ѣрејел* гркљáнат Сп (= прегризао), свéкар ми думаше: немóј човéка да огалáтиш (нару- жиш), немóј да украднеш, а за једéње — *јéц*⁴⁵⁸.

У I^б типу уочава се тенденција ка синонимизацији глагола *једем* и *ручам*, а појава расте идући ка истоку. Потврде:

Деца су свé башкá *јéла*. Она си *рúчу* башкá, старíти *рúчу* башкá. Качамáк смо *ручáли* Кр; Натúрамо (паприке), пóсле вáдимо та *ђи рúчáмо*. Шúшпете (паприку) си *рúчáмо*. Вáримо *ђи* и *рúчáмо*. Нéка *рúчáу* каквó гóд сáкау, *ја има сýво лéб* да *једém* Гп; От сливе прáвимо пéкмезје, али си *ђи рúчáмо* и онáк ПР.

506. Од основе *мог-* презент се гради по I, а од *ѣомог-* по III врсти. Инфини- тивна основа глагола *мог-* понаша се по правилима VI врсте:

а) *мóгу, мóжеш, мóже, мóжемо, мóжеѣе, мóгу* (примере в. у т. 461, 462, 463, 464, 465, 466);

б) ајде да ми *ѣомóгнеш* Ц, че ви *ѣомóгнемо* Оц, де *ѣомогнéѣе* ме М, тѣја ни је чо- вéк много *ѣомогнул* М, и мéне је Гóспод *ѣомогнул* О, *ѣомогнумо* ји кóлко мógáмо Оц;

в) *ја не мógá* да *ѣдем* Б, *не мógáмо* да отíдемо В, *мóгли* би да га *узнемо* В, они *не мógáше* да седú К, *ја* кад би *мóгл* Сп, *помогнумо* ји кóлко мógáмо Оц, али *ја мó- гао* да нóсим тѣг, сýг не мóгу М.

У ГП врло је често *мóж/мóg* за сва лица (*мóg* ретко, бележено само у једном месту): какó бч *мóж* да жíвиш О, кад óчеш *мóж* да промéниш ДП, *не мóж* да се рáди ДП, *не мóш* се лéб наједéш ДП, ма не мóже да *не мóж* да једéш ДП, здрав кáт си *мóж* и да зарадѣш, *мóж* и да потрчѣш О, *мóж* неки да дочéка Ос, они нáс нéче да *мóж* да вáну З, мѣ *мóж* да речéмо какó óчемо Сп; сá више *не мóg* да *ѣдем* на рá- боту О, дóм *се не мóg* послушам О⁴⁵⁹.

⁴⁵⁷ У ГП нису присутни ликови *узем—узи*, какви се срећу у призренском говору — Реметић Призрен 512.

⁴⁵⁸ Облици *јем—јеш—је* нису својствени С-З и Т-Л говорима. Нема их ни у Призрену — Реметић Призрен 512. Има их, међутим, у Алексиначком Поморављу — Богдановић Алекс. 205.

⁴⁵⁹ Облик *мож* Белић је објаснио као сачувани стари опатив — Белић ДИЈС 511. Млађи истраживачи српских говора мисле да је овде редукација у питању: *мож(е)*. Такво гледиште износи Радоје Симић, в. Левач 388–389. Овакво *мож* је често у суседној Лужници — Ђирић Лужница 100.

507. Глагол *и́кајем* има облике од пуне основе и презент по IV врсти: *и́кајемо* канице Ц, *и́кајемо* си платна Ос, *же́не и́кају* Ј, *оно́ј платно́ што́ смо и́ка́ле* Гб, *изаи́кају* же́не Оц, *изаи́кала* сам ДП, *наи́кајемо* кла́шње М, ба́ца сове́љ и разбо́ј са́мо *и́каје* П.

У Гб су бележене форме и од *чѐм*: *изъчу* си бе́ле вута́ре; испреду́ ву́ну па *изъчу* кла́шње; *изъчу* по́стави од клчи́на.

508. Од глагола *о̀и́идем* карактеристични су ликови аориста и радног придева: *све́кар се ди́же* и *о̀и́иде* Б, *о̀и́омо* при њи́ Б, *на́на* и *та́та о̀и́оше* Б, па *ош́л* при ца́ратога О, *ош́ли* да се оми́ју О, *ја́ ош́о* та́мо Т, по́сле дево́јче *ош́ло* за ње́га Т, *ош́ли* голи́ Ос, *о̀и́оше* си М, *ош́ли* да де́ну се́но Кр и други.

Забележено је неколико презента од глагола *о̀и́(х)о̀дим*: *ја́ о̀и́одим* за Пирот О, та́мо ли *о̀и́оди* дево́јчето З, *о̀и́оде* си кат се примра́чи Ц.

509. Као *уле́знем* (старо *вѡлѡзти*) *понашају* се и *изле́знем* и *сле́знем*, с тим што је у Ј и Ос м. *слезнем* — *слѣгнем*: *изле́знем* надво́р М, он дова́не (шта му дође до руку) и *изле́зне* на по́рту Т, че́кају да *изле́зну* три пра́зника Гб (да прођу), та́мо на ре́ку *сле́знемо* Гб, низ ба́самаци *сле́знем* Оц, *четереспр́ве* Бугаре *уле́зоше* Сп, *уле́зну* и у село́ кат су гла́дни ДП; *сле́гнемо* до́ле на а́свалт Ј, *сле́гли* у дру́го село́ Ј (карта 25).

510. Код глагола *кр̀сти́им* јављају се ликови и са старим и са подновљеним јоговањем: *ја́ сам кр̀сти́ева́ла* Ј, *кр̀сти́ева* куга́ че како́ да о́ка М (да зове); тако́ј то *искр̀сти́јевамо* Ј.

511. Лик *си́авам* је новија усвојеница. Раширенији су ликови од глагола *си́им*. Лик *си́ијем* није у употреби. Примери: *ја́ си и́реси́авкам* на ту́ј сла́мицу Ј, у једну́ њиву́ смо *си́авали* П; *си́али* смо на њиву́ П, *си́им* у та́мњу со́бу М, ми́ још *си́имо* Оц, *наси́ала* сам се С.

512. Лик *сви́рам* је, такође, новија усвојеница. Обичнији су ликови од глагола *сви́рим*: *они́ сви́рају* Ј; та́тко ми је *сви́рил* у плѣк му́зику Ј, *сви́рачи сви́ре* М, *цѐлу но́ч сви́ре* и поју́ П, *сви́рили* су у дуду́ци Гњ, гајдете *сви́ре*: ди-лу-лу, ди-лу-лу Сп.

513. У употреби су само ликови глагола *жѣ́ем*: и сѣг си *жѣ́емо* гдѣ не мо́ж да при́де ко́мби (комбајн) Гб, он мло́го високо́ *жѣ́е* Гб, *они́ја жѣ́у* Л, а́јде да се *жѣ́е* Оц, са срп *о́жѣ́емо* Ос, кат *и́о́жѣ́емо* њиве Ј, оно́ пече́ и они́ си *жѣ́у* П, *жѣ́ли* смо си Г, све́ је *о́жѣ́шо* К.

Белић наводећи облике *жѣ́еје*–*жѣ́ејемо* вели да су образовани аналогично према *сме́јем*–*сме́јемо* (од *смети*)⁴⁶⁰. Такве облике нводе Миливој Павловић и Слободан Реметић у говорима Сретечке жупе и Призрена⁴⁶¹. Недељко Богдановић их налази у говору Белог Потока, али не и у Алексиначком Поморављу⁴⁶². Њих, као што се види, нема у ГП, а нема их ни у Лужници⁴⁶³.

514. Глагол *вр̀и́ем* има овакве ликове: *Ту́жа мо́ж да вр̀и́е* Ос, ако *вр̀и́у* да им по́могнем Ос, *вр̀ли* смо с ко́њи В М, *вр̀оси́е* ли Оц, ми́ *овр̀мо* Оц, *вр̀мо* овде́ пот село́ Р.

⁴⁶⁰ Белић ДИС 495.

⁴⁶¹ В. Павлов. Срет. ж. 191; Реметић Призрен 515.

⁴⁶² Богдановић Бучум 94; Богдановић Алекс. 208.

⁴⁶³ Ћирић Лужница 92.

519. Глагол *влада*(ти) у I^б типу се понаша као прелазни глагол у значењу „окупирати“, што се закључује из следећих примера: *трипут су ни владали* Бугарети Т, *влада* *и*ше, квó му мóж Т, па *ни завладају нас* Бугарети З.

520. Прелазни глагол *карам* је са значењем „тера“⁴, а реципрочни *карам се* значи „свађам се“. *Карам* је особина I^б типа, а *карам се* целог простора ГП. Примери: *не кару* ме да рабóтим Т, *карају* ме сíнове да íдем при њí ДП, *карамо* говéда на пáшу Гп, *наши* че *ђи карају* на фрóнт Р, *á*де да ми *иокараш* рíбуту за кúћи Кр; *ка рају се*, клнý се, бíју се Гб, *скарáла сам се* с њý Ос, *скарáли се* за нíшта Т, *несъм се скарáла* са свекрву нíкад Б, *јетрве се скарáју* па че се изедú ДП.

521. Уместо глагола *и́рси́јајем* овде је *и́рси́јању́јем*. Потврде: *ја́ и́рси́јању́јем* како онí речú Е, *ја́ и́рси́јању́ва*, ал он не тејá М, *и́рси́јању́вал сам* да се погó димо Сп; али: *ми́ не и́рси́јајемо* да íдемо Ос. Слични са *и́рси́јању́јем* су глаголи у следећим примерима: *о́младина* што *сá настíјању́је* мéне се не допáда ПР (у контексту је понашање данашње младежи), *водáта ни несíјању́је* ДП (тј. губи се у сушном периоду године).

522. Глаголи *да́м* и *и́рода́м* овде имају само аналошки проширене ликове *да-де́м* и *и́родаде́м*: на свакога чу *даде́м* дéл М, *ми́ њéму даде́мо* јајцé, он *на́м даде́* бомбóне Г, че *даде́и*е и које ви се не дава Ц; *зна́м* да *и́родаде́м* држáву О, че ми *и́родаде́м* ли једну шареницу Р, чу ти *и́родаде́м* Р, *ја́ си и́родадо* брáниште М, кат *и́родаде́м*, кад не *и́родаде́м* — ко на пијац Оц.

Итеративна форма је *и́родавам* у зони I и *и́родајем* у зони II: *сва́и пéтак и́родавам* на пијац у Палáнку М, *и́родавам*о сваку суботу Гњ; *који́ су ве́и* *ја́ скúпле и́родајем*, који́ су ма́и *ја́ појевтино и́родајем* Ј, и прé један дáн *и́родајем*, и бáш на бáдњу вéчер *и́родајем* Ј, било шта *и́родају* Ј.

ПОМОЋНИ ГЛАГОЛИ

523. Пуни облици глагола *јéсам* се готово и не срећу. Неколико записаних примера добијено је као одговор на директно питање: *штó јéс* — *јéс* Ос, *јéси*е, *имамо* рúдник Ј, *јéс*, брé, и тој имáло Гб, *јéс*, *јéс*, текó је билó Р.

Енклитички облици су: *сам*, *си*, *је/е*, *смо*, *сти*, *су*, у одричној форми: *несъм*, *неси*, *неје/нее/нé*, *несмо*, *неси*е, *несу*. Примерима ћемо потврдити 3. л. јд.: *свéкар ми је бíл* остар човéк; *свекрва е* имáла пéт децá, па *е* свé њíм дава́ла; *нее* се нíгде десíло; *неје* заминúл човéк да не сврне — све из Т, овúј гóдину *нé* додíл Ос.

524. Глагол *бúдем* има презент само од презентске основе: *тúј* ако се *бúдем* уплаши́ла М, чу *бúдем* љутá докле гóд не отíдем код њéга М, и дете не можé да *бúде* Б, па се јéло каквó *бúде* Кр.

Облици императива су: *бúди*, *бúдеи*е: *бúди* ти на њíву, а *ја́* чу дóјдем Оц, *бúдеи*е јунáк на лóше Б.

Аорист и имперфекат су најчешће изједначени, а облици су: *бéо*, *бéше*, *бéше*, *бéомо*, *бéоси*е, *бéоше* (примере в. у т. 469в). Ређи од њих су облици аориста какве бележи нормативна граматика: *кад бí* на Малу Богорóдицу Гњ, а *кад бí* на прéпис ДП, па *кад бí* сýга ва́шар *ја́* отó у Пíрот Гп, *каво бí*, *штó* се тóлко забавíсте З, и ствáрно не *бí* íсправно Б (нормално дете), *кад бí* чéтри сáта онó умрé Б, Нéгица и свíти *бíше* тýа ДП. Аорисна форма *би* је уопштена у потенцијалу за сва лица као енклитика (в. т. 478).

Облици радног придева су: *би́л, билá, билó, билí, билé, билá* (ако се апстрахује нетипични лик *би́о*). Примери су дати у т. 4736.

525. Акценатске форме презента глагола *óчу* су: *óчу, óчеш, óче, óчемо, óче-ше, óче* (понекад у зони II са *ћ* м. ч). Ево неколико потврда: каквó *óчу* јá чу си кúпим О, какó *óчеш* мóж да живиш О, кáд *óчеш* мóж да промéниш слáму ДП, комú *óче* да-де О, помогнéте ме ако *óчеше*, ако *нéчеше* немóјте М.

Једном је забележена форма са -м у I. л. јд.: ако *óћем* подáрим рóдбину J.

Поред *óчеш* користи се и форма *óч*: тí ми речí како *óч* Б, *óч* ли да пи́јеш Ц, тí при човéка се *нéч* купеш Т. Од оваквог *óч* настало је *óчи*: *óчи* да рáдиш у фáбрику Ос (*оч + ли > оч + и > очи*).

Систем енклитика изгледа овако: *чу, чеш, че, чемо, чеше, че* (примери дати у т. 475а, б). У говору се среће, чак чешће, енклитика *че* за сва лица (в. т. 475в, г).

Облици аориста и имперфекта су изједначени и имају двојаке ликове: *шéо, шéше, шéше, шéомо, шéостше, шéоше; шејá, шејá, шејá, шејáмо, шејáстше, шејáше*. Такви су примери: оцúтра га *шéо* бијем Ос, *шéоше* ни подáве óвце Сп; óн не *шејá* да излэзне М, онí се не *шејáше* вóзе Т (више примера у т. 469г). Чини се да се за негиране форме користи *шејá*, а за потврдне *шéо*.

Забележено је нешто примера са аористима у духу стандардног језика: óн не *шé* овде кудé смо мí да направí кућу Б, не *шé* се примéша при нас Б. У појединим местима овакви аористи имају иницијално с: она не *сшé* да íде Гњ, óн не *сшé* да излэзне З, мí не *сшéмо* да íдемо З, она не *сшé* да остáне ДП, не *сшé* да једéш ДП, не *сшéстше* да једéте ДП, онí не *сшéше* да седú ДП.

Радни придев има ликове: *шéл, шéлá, шéлó, шéли, шéлé, шéлá* (примере в. у т. 472). Понекад се и овде јавља иницијално с (карта 17).

III НЕПРОМЕНЉИВЕ РЕЧИ

ПРИЛОЗИ

526. И у ГП се прилозима експлицирају поједини пратилачки моменти речи. Будући да су глаголи речи којима су иманентни пратилачки моменти: време, место, начин, количина и узрок (*кад, где, како, колико* и *због чега* се врши нека радња), прилози су и у овим говорима најчешћи уз глаголе. Прилошке речи су веома занимљиве, како на семантичком (шта све обухвата њихово значење), тако и на творбеном плану (којим путевима и у којим периодима историје језика су настајали како бисмо их ми данас као готове речи из часа у час употребљавали). Ми ћемо се осврнути на оба момента, али ћемо претходно навести све, или готово све, прилоге који се срећу у ГП, наводећи притом бар једно окружење у којима су употребљени.

Прилози за време

527. Моја грађа потврђује следеће прилоге за време:

даньс/даньска/даньсше: којé си си носíл *даньс*, у тóј спíш начьс Ц; *даньска* окóси чúдо Т (тј. велику површину); *ја* и *даньсше* не наóдим манú на лéб Б;

дъњом: *дъњом* жéга, а нí (= ми) нóчом жьéмо Кр;

въздан/въздън: *въздан* кóпамо Ц; *въздън* шíју терзíје П;

вечером: дојду још *вечером* В, *вечером* се помозу́ оџце Оц;
навечер: *навечер* ни (= ми) си дојдемо П;
џредвечер: *џредвечер* ће (= тек) прицрне озгоре Гб;
наџридвечер: *наџридвечер* идемо си кући Ј;
довечер: *довечер* трéбе да дојде В;
џвече/џвечер: тој у недељу *џвече* бúde Ј; *џвечер* чим падне мрак Ј;
ночу: *ночу* жнемо Оц, *ночу* путувамо В;
ночом: дџњу жéга а ни (= ми) *ночом* жнемо Кр;
начџс/начџска: тој спрému *начџс* Ц; *начџска* сам заспа́ла М, *начџска* су џи би-
ли партизани Гп;
кночи: може и до *кночи* да оврше Т, ти иди, а ми че си *кночи* дојдемо З;
синоч/синочка: *синоч* га срéто Л; *синочка* троши́ морузу М, *синочка* лупимо
морузу Ц;
суноч: *суноч* не лéгаш Ц, жнемо *суноч* По, *суноч* седу́ и пију П;
џџџре: *џџџре* отидемо при неџсту В, *џџџре* че идемо М, данџ тека́, а *џџџре* че
видимо Р (свуда је значење „сутра“);
џџредџн: *џџредџн* идем па га докарам М, *џџредџн* отидемо Гњ;
џџџром: *џџџром* дојду сватови Ос, *џџџром* им давамо сéно Ц;
џџџџро: кад *џџџџро* ја и муж појдо́мо З;
џџџџру: *џџџџру* се дџзамо Ј, *џџџџру* се дџже мој дéда Гб;
џџџџром: и *џџџџром* видимо бежанија ис Пџрот Г;
заџџџре: *заџџџре* че беду́ огледи Ц (значење је „прекосутра“);
оџџџџра: па сам *оџџџџра* турила пред свиње М (значење је „јутрос“);
одоџџџџра: унукат ми дојде *одоџџџџра* ДП (= оцутра);
саба́ле/сџба́јле: ја отидем на *саба́ле* По, џјутру се дџгнемо *саба́ле* ДП;
сџба́јле носџ во́ду В (значење је „зором“)⁴⁶⁸;
суџџра: ће идемо *суџџра* на при́чес Ј;
суџџрадан: *суџџрадан* се дџзамо Ј, *суџџрадан* опет си сла́вимо Ј;
јучер: Радџвоја *јучер* га видéл В;
некња/њеќња: *некња* ударџло грóм В, *некња* сам казува́ла М; *њеќња* напџлни
паприку Ц (значење је „прекјуче“);
онома́д: *онома́д* сам био В, *онома́д* Зо́ран узé да ковé косу́ М;
одавна: тој одавна бéше В Оц, праéно *одавна* Гб;
зџми: *зџми* игра́нка ко́лко са́каш Гњ, поџаве ткáјемо *зџми* Ц;
зџме: *зџме* тој рабóтимо Т, *зџме* бúde ја́чка вода́та З, *зџме* свиџу́ зако́љемо ПР,
и *зџме* бес џитку не идемо П — прилог *зџме* је географски омеџен Ёб типом (карта 33);
зиму́с/зиму́ска: *зиму́с* једва́ оста́до М; *зиму́ска* у нџчвити чува́ орéси ДП;
џро́лейџи: нече јесéњо (семе) *џро́лейџи* да бúde В, *џро́лейџи* ри́љамо М;
џро́лейџос/џро́лейџоска: *џро́лейџос* овде доди́ једџн Р; ја сам оште *џро́лейџоска*
ману́ла да предéм ДП;

468 Шкаљџић Турцизми 538.

лѣтии: дóдола се прáви *лѣтии* Гб, посáдимо си *лѣтии* С;

лѣше: *лѣше* жéга Т, водáта ослаби *лѣше* З, *лѣше* íма змíје Гп — прилог *лѣше* географски је омеђен I^б типом (карта 33);

јѣсени: óн је ошъл *јѣсени* Гб, *јѣсени* кат се свé ствáше В, *јѣсени* сéјемо пше-ницу Гњ;

лáни: билó је такмичéње и *лáни* и пóлани Оц;

йóлани: билó је такмичéње и *лáни* и *йóлани* Оц (значење је „прошле и прет-прошле године“);

сá/сáд/сáг/сáг/сáга/сáгај: онí *сá* трí плáте прíмају Сп; *сáд* íмамо замрзивáчи Ј, *сáг* не нóсе више Ј; *сáг* смо га донéли В; онí *сáга* мануше да чувају кóзе Сп; а *сáгај* е свé дрúкше Гп;

óдма: штóм рúчамо *óдма* се дíсамо Ц, дíгнеш се рáно и *óдма* си рабóтиш Т;

ошóч/ошóчка: *ошóч* му изнéсо ређију Оц; штó думаше тíја *ошóчка* Ц, ли га *ошóчка* исказá ДП (значење је „малопрет“);

севíе: кáда *севíе* тестéрете излéзоше Р (значење је „први пут“) ⁴⁶⁹;

йрво: *йрво* дарúјемо свекрву Ј;

веч: али *веч* отидóше старíти човéци Ц, мí с девојчето се видóмо *веч* Сп;

йá/йáк: сáг *йá* трéбе да трóшим М; óч ли да пíјеш јúтре *йáк* Ц, мíне једнá нéдеља — áјде *йáк* Сп (значење је „опет“);

рáно: рáно се дíсамо Ј, рáно се ишлó на њíву В;

рáније: рáније је билó прóс живóт Ос, да си рáније рóди С;

йóрано: *йóрано* се дíгнем М (= раније);

йрѣшкóдно: *йрѣшкóдно* је билó окá П;

найрéd/найрéда: *найрéd* зíме бéоше јáше Гб; *найрéда* је дрúкче билó Гњ, *на-йрéда* свí си мýжје дóма ДП;

йóнайред: јá си дојдó *йóнайред* Гп, *йóнайред* купíл волóви Б;

нájнайред: мí смо се *нájнайред* заселили З (= почели са сеобом пре свих);

йóсле: *йóсле* се онé одáдоше Гб (удáдоше);

дóцкан: дóцкан се врну В;

нéкад: нéкад умéјем, нéкад нумéјем В;

некигáш: *некигáш* смéјем, *некигáш* не смéјем ДП, *некигáш* нéма струја ДП, *некигáш* чувамо ДП (= некад);

йонекáдáш: дóбоди текá *йонекáдáш* ДП — прилози *некигáш* и *йонекáдáш* бележени су само у ДП;

нíкад: тоvá неé имáло *нíкад* Гп;

нáново: пóсле *нáново* свáдбе По, пóсле *нáново* спрéмам вечéру М (значење је „опет“);

óйеиш: сýтрадан *óйеиш* си слáвимо Ј, на дрúгу вечер *óйеиш* слáвимо В;

⁴⁶⁹ Шкаљић Турцизми 554.

одо̀и́ле: *одо̀и́ле* (од рата наовамо) све с машину вршемо Гб, те, заборави́ *одо̀и́ле* до сѣг М;

ша̀д/ша̀бг/ша̀ба/ша̀гај/ша̀гаја/ша̀гај: ни́је било замрзивачи *ша̀д* Ј; *ша̀бг* ли Нѣмци налѣзоше Гб; *ша̀ба* онѣ наредѣше да љдемо М; *ша̀гај* па̀ре беоше вредне ДП, *ша̀гај* се лѣзје ва̀рка Ц; *ша̀гаја* сто̀ка по мло̀го се чу̀ваше П, *ша̀гаја* улѣзоше Бугарѐто Кр; *ша̀гај* било̀ поштѐе Кр, *ша̀гај* се све ру̀чно работѣло ДП;

у̀век: *у̀век* — зиме-лете, ја с ко̀на Сп;

једну̀ш: *једну̀ш* идѣше па ца̀кове донѣсоше рибу Т, *једну̀ш* бе́ше пошѣл ПР, *једну̀ш* појдо̀мо сас јетрву ДП (значење је „једном“);

једнѣ̀г: *једнѣ̀г* ако ју изва̀риш онá блага́, а ако не онá ѣисела М (значење је „одмах“);

ша̀мѣн: *ша̀мѣн* ле́го, *ша̀мѣн* се за́ви, а онá за̀ока Б (= само што ле́гох и покрих се, а она поче да виче), *ша̀мѣн* пошлѣ Гб;

шо̀йрѣ: *шо̀йрѣ* око̀пано једанпѣт В, каквѣ че *шо̀йрѣ* да бе́гамо Гб (значење је „тек“)

у̀скоро: *у̀скоро* се машинѣ појавѣше Гб;

на̀ша̀мо: па еј *на̀ша̀мо* па̀к за́кољу Гп (у временској димензији, после извѐсног времена);

недѐљно: сва̀дбе су биле са̀мо *недѐљно* Гп (значење је „недељом“);

годѝшњо: ме́не тре́бу *годѝшњо* де́сет ца̀ка љубре ДП;

ча̀к/ча̀к: *ча̀к* на̀јесен ако се нештѣ ви́ди ко̀рис Оц; сѣтрадан *ча̀к* до̀оди В;

чи́м: ди́сам се *чи́м* запоју́ петлѣви Оц, до̀одимо *чи́м* па́дне мра́к Ј;

шѝом: *шѝом* ру̀чамо ди́само се Ц (значење је „чим“).

Прилози за мѣсто

528. Забележени су следећи прилози за место:

до̀ма: напѣл се па дошѣл *до̀ма* Ц, *до̀ма* си оста́л Сп, по̀сле ја стѣго *до̀ма* З, не́ка љде *до̀ма* ПР, тамѣн стѣго *до̀ма* Гњ, ја несѣм билá *до̀ма* Гп, *до̀ма* љмам пѣт говѣда П, áде ди́демо *до̀ма* ДП;

ку̀ћи: до̀кле до̀јдемо *ку̀ћи* Гб;

блѝзо/блѝза/блѝска: на́ше село̀ је *блѝзо* до гра́д Г; ми́ несмо́ *блѝза* с њѣ З, *блѝза* ко̀мшије љмаше П; не́је доле́ко, *блѝска* је ти́ја ма̀настир ДП;

на̀јблѝзо: на́ша је ку̀ћа *на̀јблѝзо* билá З;

доле́ко: на́ша ба́шта *доле́ко* В; *доле́ко* ни њѣвата Оц;

далѣ́чко: *далѣ́чко* ни вода́та ДП;

љода̀ље: онá *љода̀ље* билá В;

гдѣ: *гдѣ* идосте Ос, пла́дњују *гдѣ* љма вода́ Гб;

де́ка: не́ма *де́ка* с иглѣ да пѣпнеш Б, овѣва, овѣва па не́ма *де́ка* Гњ (значење је „где“) — прилог *де́ка* географски је омеѣен Иб типом;

не́где: *не́где* га срѣтли Кр, *не́где* се дену́ло М;

ни́где/ни́гдека: не́е се *ни́где* десѣло Т; остарѣмо па на *ни́гдека* П;

гѳр/гѳре: па мину *гѳр* В, *гѳр* има вода Гб; ѳн ме терá да идемо *гѳре* В, ја одѳвде *гѳре* исврља́м (избацујем) М;

нагѳр/нагѳре: ма́лко узиде *нагѳр* Гп; млого ба́ште има *нагѳре* В, ѳтоше *нагѳре* Гб;

озгѳр/озгѳре/озгѳрека: ѳни *озгѳр* слѳгли Ј, натрпају *озгѳр* каквѳ има В; па мрежа *озгѳре*; унутра паму́к, *озгѳрека* по́става Т, кошу́ља па *озгѳрека* сукно́ Т;

ѳѳле: па слѳгнемо *ѳѳле* Ј, *ѳѳле* је билá игранка Гњ;

надѳл/надѳле/нанаѳле: ѳтоше *надѳл* Гб, с лѳве стране кад *надѳл* идеш М; ѳни се одбѳише *надѳле* низ брд Гб; па тунѳли *нанаѳле* пробѳјемо ДП;

озѳѳл/озѳѳле/озозѳѳл: *озѳѳл* ту́ри желѳзо М, кат по́јдомо *озѳѳле* П; кад *озозѳѳл* идеш М⁴⁷⁰;

овѳѳе/овѳѳек/овѳѳека/овѳѳева/овѳѳена: *овѳѳе* ме доведѳше Оц; *овѳѳек* сла́ве Ос, *овѳѳек* смо имáле гостува́ње Оц; *овѳѳека* сам билá Ос, ја сам си билá *овѳѳека* В, *овѳѳека* смо ишли́ Кр; *овѳѳева* скројѳ панталѳне Т, *овѳѳева* сам носѳла Б, *овѳѳева* прáвимо весѳље Гњ; *овѳѳена* сам се родѳла З — прилози *овѳѳева* и *овѳѳена* су одлика I^б типа;

одѳѳвде/одѳѳвдека: *одѳѳвде* се дѳгнемо М; сна́је сам узимал *одѳѳвдека*, ис сѳло П;

ову́д: *ову́д* нагѳре су светира́њѳлци В (тј. мештани ко́ји славе Св. Архангѳла);

одову́д/одову́дка: тамѳн пошѳл *одову́д* Гб, да поглѳдаш *одову́д* С; ѳни си дојѳше *одову́дука* Гб;

ова́мо: идемо на реку́ *ова́мо* В;

нава́м: деца́ си ко́је ната́м, ко́је *нава́м*, а ми ѳста́домо самѳ О;

ѳна́м: идемо *ѳна́м* у Осѳ Ј, прѳјду *ѳна́м* Гб;

ѳѳа́м/ѳѳа́мо: *ѳѳа́м* ни бѳше стáра ку́ћа Гб; кáт *ѳѳа́мо* стѳгнемо Ј, *ѳѳа́мо* седењ-ѳујемо Гњ;

наѳѳа́м/наѳѳа́мо: нече да иде ни *наѳѳа́м*, ни *нава́м* М, твојѳ је одѳтле па *наѳѳа́м*; ју́тром *наѳѳа́мо* ѳтидемо В;

ѳѳѳа́мо: не даде си ѳу свекар *ѳѳѳа́мо* ДП, *ѳѳѳа́мо* ис По́жаревац детѳто ДП (значање је „ѳтуда“);

ѳѳу/ѳѳуѳв/ѳѳуѳва/ѳѳуј/ѳѳу́ка/ѳѳу́на/ѳѳу́аѳе: *ѳѳу* сам рѳден Сп; ту́ри *ѳѳуѳв* на јáгњѳто Кр; цѳл дѳн сам билá *ѳѳуѳва* Т, ѳмота појѳс *ѳѳуѳва* Р, *ѳѳуѳва* под на́ш прѳзор Г, додѳли *ѳѳуѳва* ПР; *ѳѳуј* има че́сма Ј, *ѳѳуј* се родѳла Ц, *ѳѳуј* млого дрѳва имáло О; *ѳѳу́ка* сам се родѳла ДП, не́ма ми децáта *ѳѳу́ка* Кр; *ѳѳу́на* додѳше у сѳло Г; *ѳѳу́аѳе* доѳде Т — прилози *ѳѳуѳва*, *ѳѳу́ка* и *ѳѳу́на* се среѳу само у I^б типу (карта 16);

ѳѳудѳ: и ја се возѳ *ѳѳудѳ* С, *ѳѳудѳ* несѳм мињу́вала Оц;

ѳѳѳудѳ/ѳѳѳудѳек/ѳѳѳудѳека: ѳн стојѳ *ѳѳѳудѳ* Ц; ѳн дошѳл *ѳѳѳудѳек* Гп; ѳн ни пи-сал *ѳѳѳудѳека* Оц, ѳна́ је *ѳѳѳудѳека*, ис Шумадију Т, бије *ѳѳѳудѳека* П, *ѳѳѳудѳека* си по́јдемо Кр;

сѳѳудѳ: *сѳѳудѳ* има Г, *сѳѳудѳ* се вице́вљају Р;

сѳудѳ/сѳудѳек: готѳѳила сам на сва́дбе и *сѳудѳ* Т, *сѳудѳ* ме тека́ ѳкају Б, *сѳудѳ* рѳдом га́зи Оц; напред је имáло *сѳудѳек* ѳвце Гп;

⁴⁷⁰ Примери са редупликованом иницијалном секвенцом типа *нанаѳле*, *озозѳле* среѳу се и у Лужници — Ћирић Лужница 38.

кудѐ: *кудѐ* ме види В, *кудѐ* чеш ти туј чу и ја С;
оѣкудѐ: они љду *оѣкудѐ* дѐдино гѣвно Гњ;
ондѐ/ондѐва/ондѐка: ене ји *ондѐ* пот стрѐју Оц; ошпли *ондѐва* Т, горе на онија
 рид *ондѐва* ДП; дѐјде *ондѐка* М;
одѐнде: једн врља *одѐнде* М, *одѐнде* довед је наш дел В;
одонѣд/одонѣде/одонѣдука: они се појавише *одонѣд* С; *одонѣде* су прешли
 овамо при нас Оц; бију с топови *одонѣдука* Л;
одакле/одѐкле: *одакле* си ти Ј; *одѐкле* идете Оц, *одѐкле* се створише овѐљи
 бробинци (мрави) Ц;
одѐгде: кад нема *одѐгде* (да се издржава) он мора да крадне Т (значење је
 „одакле“);
одѐише: *одѐише* прѐјду онам Гб;
одѐк/одѐка/одѐкаѣо: овија гѐсје *одѐк* су ти З; *одѐка* че знаем ја гова ДП; па се
 поврту *одѐкаѣо* момче П (значење је „одакле“) — прилози *одѐк/одѐка* срећу се са-
 мо на простору I^б типа;
ѐколо: пасуљ се сади *ѐколо* Гб;
однаѐкол: поставише метрелѐзи *однаѐкол* Гп, све *однаѐкол* наместил ѐграду ДП;
наѣред: сместише ме да седим *наѣред* В;
назад/назада/осад/зади/сади: он седи *назад* М; а ни (ми) се врнумо *назада* П;
 овам *осад* басма Ц; тај села штѐ су *зади* Пирот О; ѐвце леже *сади* појату Сп (карта 3);
надвѐр/надвѐрка: изнесем клѣвче *надвѐр* Ц; врза му љуљћу да се љуља *на-*
двѐрка ДП (значење је „напољу“).

Прилози за начин

529. забележени су следећи прилози за начин:
бамбадава: дадоше ми га *бамбадава* Сп;
баћева: умѐјем да продадем коња за *баћева* О;
башка: деца су све *башка* јѐла Кр, сватови си *башка* дѐјду Ос;
зѐрле: *зѐрле* га накарали да отиде Ос, *зѐрле* га искараш ис кућу Ц;
високо: млого *високо* жње (комбајн) Гб Сп;
ниско: трѐбе *ниско* да жње Сп;
ѐдвисоко: седне на столицу *ѐдвисоко*, ко стар човек Гњ;
дѐбро/добрѐ: *дѐбро* смо си живѐли М; све си ми је *добрѐ* Т, деца ме *добрѐ* чѣ-
 вају ДП — прилог *добрѐ* се среће само у I^б типу;
дрѣгојече: сѣг све *дрѣгојече* Гб, са се *дрѣгојече* живи П;
дрѣкче/дрѣкише: са је *дрѣкче* Гњ; сѣг *дрѣкише* работимо М, она је ткала *дрѣкише* Р;
дрѣгако: *дрѣгако* се облаче Ц, ми *дрѣгако* не знамо Т, са *дрѣгако* се живи О —
 прилог *дрѣгако* се не среће ван I^б типа;
више: *више* се са пије П;
како/кекѐ/кикѐ/кѐ: отиду си *како* умѐју В; *кекѐ* се са чѣвају деца ДП; да ти за-
 кажем *кикѐ* сам на свѐкра стојала ДП; *кѐ* се зовѐше Ос — прилози *кекѐ* и *кикѐ* су бе-
 лежени само у ДП (карта 4);

некакó/некикó: *некакó* сам се потписáла В; *некикó* жíве, али се не во́ле ДП (карта 4);

јáко: па ме *јáко* во́ли В;

шáкó/шáкóј/шéкá/шéкó: свé сам *шáкó* носíла Ј; *шáкóј* дару́јемо Ј, тóј *шáкóј* билó Ос; кат *шéкá* засу́ши В, *шéкá* смо чува́ле децá З; *шéкó* си сéднемо Гб — прилог *шáкóј* се не среће изван зоне П;

на́йреко: свí лежимó *на́йреко* Б;

на́укрс: ма́же врата с мéд *на́укрс* Ц;

колéначћи: ја по ку́ћу *колéначћи* лáзим О, ја *колéначћи* пéрем О;

нао́йáкaчћи: она́ свé турíла *нао́йáкaчћи*, бáбичката Кр;

л́сно/и́ольсно: с́г се децá чува́ју *л́сно* Т, сá се *л́сно* жéне Ц; свé некóлко гóдин *и́ольсно* жњý М;

о́йасно: тóј се поштовáло *о́йасно* напрéd П (реч је о кумству);

на́рочийшо: кúпем се кад је *на́рочийшо* жéшко врéме Сп („веома“);

на́гусшо: напрáимо си јéло *на́гусшо* М;

на́стíрашно: штó óкаш (вичеш, зовеш ме) тóлко *на́стíрашно* Б;

на́чистшо: бáтали да свíри *на́чистшо* П;

на́йомáлко: сá *на́йомáлко* íду ис селó у во́јску Гњ;

на́гно: почé да отíча *на́гно* З;

и́алк: ја *и́алк* прекарá лáђу Гб (= лагано превезох чамац);

рáш: мóже да жíви јед́н пóн овде *рáш* Ос (= рахат, безбрижно)⁴⁷¹;

рédом: íде *рédом* по лúди Ос;

чéсшо: *чéсшо* се кáрају (свађају) Гб, при њí се тóј *чéсшо* дешáва М;

једну́ш: *једну́ш* се мрé К, на пáметнога се *једну́ш* кáже М;

на́шински/на́шинсћи: појáте се зову́ *на́шински* Ос; ја чу си прíчам *на́шинсћи* О;

сéлсћи: ја чу си *сéлсћи* прíчам О;

сíтароврémсћи: носíли су се (одевали се) *сíтароврémсћи* Оц;

човéчћи: работíли смо како сто́ка, несмó *човéчћи* П.

Прилози за количину

530. Забележени су следећи прилози за количину:

вzдъндън: íма иметíја *вzдъндън* П (значење „безброј“);

већíном: *већíном* смо качама́к јели Ј, *већíном* су чува́ли кра́ве М;

гоцá/коцá: *гоцá* се набрáле гóдине Л, *гоцá* лúђе издодíли Ц; íмам *коцá* гóдине ПР, *коцá* гóдине имáл Кр, *коцá* водá íма у њéг ДП — прилог *коцá* се среће само у Гб типу⁴⁷²;

јóш/јóшише: па им дода́вам *јóш* Оц; сипу́јемо озгóре *јóшише* Ц;

ич: *ич* немóј да пропушташ ви́ше врéме С, нéма да ме помíња *ич* Оц (значење је „нимало“);

⁴⁷¹ Шкаљић Турцизми 528.

⁴⁷² У значењу „прилично доста“, какво је у ГП, прилог *коца* бележи Реметић у призренском говору — в. Реметић Призрен 530.

йóвеч/највеч: куде су *йóвеч* људи оно пољко Гб, ако су *йóвеч* у кућу, оно *йóвеч* саде (паприку) М; *највеч* волеомо туј туршију М;

млого: *млого* има баште нагоре В, њóјното (дете) *млого* викаше („плакаше“) Гп; *саде* („само“). од десет војника *саде* тројца остали П; *саде* што прéметну лис, он ме најде П (тј. пронађе моје име).

Прилози за узрок

531. *зайóј/зайóва*: ја *зайóј* ју знам М, *зайóј* нема ћиша штóм има таквó Ц; *зайóва* га увíвамо (да се не охлади како би се боље укиселило) ДП — прилог *зайóва* среће се само у I⁶ типу;

шиóм: затóј зéма ћиша *шиóм* има таквó Ц (бабина мисао је: чим има ванбрачне деце, Бог не даје кишу, а то је одлика нашега времена).

Творбено-семантички аспекти прилошких речи

532. На творбеном плану наведени прилози сугеришу закључак да само мали број њих чине примарне, немотивисане речи (какве су, на пример: *близо*, *веч*, *йре*, *јучер*, *рано*, *честио* и сл.). Највећи број су изведене, секундарне речи, и то од најстаријих периода језика. Уочава се, такође, више начина или путева којима су настајали. Поменућемо неке.

1) а) Срастање предлога и партикула (нпр. *сóга*, *шóга* — упор. стс. тѣгда).

б) Срастање именица и некадашње показне заменице *сь* (нпр. *даньс*, *начьс*, *йролётос*, *зимус* и сл.).

в) Срастање предлога и појединих прилога који воде порекло од придева (нпр. *одвисоко*, *нагусто* и сл.).

г) Срастање предлошко-надежне синтагме (нпр. *надвóр*, *нагóре*, *надóле*, *озгóре*, *оздóле*, *наукрс* и сл.).

2) Различити падежни облици изменом функција постали су прилози (нпр. *зими*, *лétи*, *зíме*, *лétи*; *ночу*, *већíном*, *силом* и сл.).

3) Изменом функција поједини придеви средњг рода, или придеви на *-ски*, постали су начински прилози (нпр. *висóко*, *дóбро*, *убаво*; *нашински/нашинсћи*, *сёлсћи*, *сйтаринсћи*, *сйароврэмсћи* и сл.).

4) Прилози са заменичким коренима *ов(љ)*, *ш(љ)*, *он(љ)* (нпр. *овáмо*, *овдé*, *шáмо*, *шáко/шэкá*, *онáмо*, *ондé* и сл.).

5) Готови прилози преузети из страног, најчешће турског, језика (нпр. *бађавá*, *бáмбадава*, *башкá*, *зóрле*, *ич*, *рáш*, *сévше* и сл.).

533. На семантичком плану прилошке речи су још занимљивије. Њихова се значења веома дисперзивно гранају у семантичке типове, системе и подсистеме, али се, исто тако, и укврштају у разним правцима. Основна су два семантичка типа: а) прилози локализатори и б) прилози квантификатори. Прилозима локализаторима се категорије простора, времена, начина и количине ближе одређују помоћу говорног лица као центра говорне ситуације; прилозима квантификаторима поменуће категорије се објашњавају кроз квантификацију, то јест опсег којим су обухваћене, док им је локализаторска функција у другом плану (али она постоји, као што, с друге стране, и одређени степен квантификације постоји у локализацији). Ми ће-

мо се задржати на неким основним значењима и једних и других прилога, при чему ће нам путоказ бити семантичка анализа заменичких прилога Предрага Пипера⁴⁷³.

534. Прилози локализатори показују просторну, временску, начинску и количинску локализацију. Да би се ова локализација остварила, мора да постоје два основна конститутивна елемента: *локализатор* у односу на који ће се вршити локализација, и *објекат локализације* — оно што ће се локализовати. На пример, ако узмемо две реченице из ГП: *У њироући крај се њрави најблаго овче сирење*; — *У мај је најблаго овче сирење*. — приметимо да је у првој остварена просторна локализација, јер је локализатор *њироући крај* а објекат локализације *овче сирење*; у другој је остварена временска локализација, јер је локализатор *мај* а објекат исти — *овче сирење*. У примерима типа: *овде се видџмо*; *ѡуј се видџмо*; *онде се видџмо* локализатор у првом примеру је простор у сфери говорног лица, у другом у сфери саговорника, а у трећем у сфери неприсутног, необухваћеног говорном комуникацијом. Одмеравање је увек у односу на говорно лице као центра комуникације. Аналогна ситуација остварује се и када су у питању начински и количински прилози. На пример: *овак/ѡека/онак* ни дочекаше, а може локализатор и да се експлицира, нпр.: *лоше/дѡбро* ни дочекаше; деца се са *љсно* чувају и сл. Или: *овѡлко/ѡѡлко/онѡлко* ми даде, а може да се и овде локализатор посебно именује: *мѡлко* ми даде; *мѡго* волеомо да ѡграмо и сл. Код временских прилога локализатор је говорна ситуација, заправо време говорења (чији је центар опет говорно лице). У примерима типа: *сѡг/данѡс* те гледам; *ѡѡг* те гледа; *тѡг чу ѡе гледам* — у првом примеру објекат локализације — гледање — остварује се у времену говорења, а оно је изражено паром *сѡг/данѡс*, у другом и трећем примеру објекат је остао исти — гледање — али се оно остварује у једном случају пре времена говорења, а у другом случају после времена говорења, али је и антериорно и постериорно време изражено истим прилогом *ѡѡг*, иако је сам објекат локализације у првом случају казан аористом, у другом футуром. Наравно, и овде се локализатор може посебно именовати: *зимѡс* те видѡ; *јѡѡре* (сутра) чу те посѡтим и сл.

535. Један од значењских подсистема се остварује ако локализатор мирује а објекат се креће. У том случају објекат може: а) да се одваја, удаљава од локализатора (нпр. бију с топови *одонѡдука*, *одѡвде* прејду онам, *озѡре* слѡгли овде и сл.); б) да се приближава локализатору (нпр. деца се разидѡше које натам, које *навѡм*; еј, Свето, ајде *овам* и сл.); в) или да се креће из правца једног краја локализатора у правцу неког другог његовог краја (нпр. *онѡде*, *проѡде*, *ѡудѡ* миѡјемо и сл.). И тако даље.

536. Прилозима квантификаторима означавају се, како је речено, простор, време, начин или количина преко граница, односно опсега којима су обухваћени, или необухваћени као негативном вредношћу. С обзиром на те границе постоји више врста ових прилога, од којих су најмногобројнији:

а) прилози опште (или апсолутне) квантификације, какви су нпр.: *сѡде ѡма*, *сѡде* ме тека ѡкају (тј. зову), *неје* се *нигде* десѡло, остарѡмо па на *нигдека*; това *неје* имѡло *никад*, *ѡвек* — *зѡме-лѡте*, *ја* с *коња* и сл.

473 В. Пипер Прилози 15–148.

б) прилози неодређене квантификације, какви су нпр.: *негде* се ста́вљају (тј. састају); *некад* умејем, *некад* н-умејем, *некигаш* не́ма струја; уземо *колко-шолко*, поси́пемо гради́ну *једнуш-двај* и сл.⁴⁷⁴

ПРЕДЛОЗИ

537. Предлози су дати у поглављу о општем падежу (в. т. 418–453).

ВЕЗНИЦИ

538. Супротни везник *али* овде се најчешће јавља у лику *ал*: не ви́дим, *ал* тека́ спрема с́лнце ви́дим помáлко С, чу́ла сам, *ал* несџ́м видџ́ла Т, не пи́је често, *ал* кад пи́је не зна́је да ста́не Оц.

539. Везник *дек/дека* има следећа значења:

а) узрочно значење у примерима типа: мо́же да га ка́зне *дек* се нејџ́ пријави́л Т, све вој накупува́л *дека* му олечила синáтога Т, откáко зна́м ја несџ́м без коња́, *дека* сам мани́т с но́гу (хром) Сп, нече́ју ме момчети́ја *дек* сам мло́го црвенá ПР, бо́ле ме ру́ће *дека* мло́го рабóтим Б, почџ́ да ни ми́ри *дека* се уплаши́мо Гњ, не́ка ме уáпсе *дека* при́чам ти́ја ђаволи́је Р, *дек* *и́и* не чу́јеш, па ми́слиш да сва́ћи не чу́је Л;

б) значење које у књижевном језику остварује везник *да* у декларативним реченицама: ни́ (ми) ка́замо *дека* несмо́ рóд Гп, момче́ и не зна́је *дека* че се жени́ (јер избор девојке и прошевину обаве стари) ДП;

в) упитно значење које у другим говорима остварује прилог *где*⁴⁷⁵: па *дека* сте ишли́? ДП.

Везник *дек(а)* бележен је само у I^б типу.

540. Упитни прилог *где* каткад се употребљава у значењу везника *јер*, како сведочи пример: и́демо (но́у у гробље́) да ви́димо, *где* ја́ко при́чају да има вампири́ Гб.

541. Уместо дисјунктивног *или* у књижевном језику, овде се употребљава везник *ел/ели*. Примери: кúпи ми сандáлке, *ели* марáму, *ел* такво нешто́ Ј, мељемо, *ел* си кúпимо готóво бра́шно В, бџ́ште новáм *ел* натáм Гб, двџ́ *ел* три́ јџ́ла Л, *јџ́ли* пред војску, *ели* óдма по војску да се жени́ш С, ципџ́ле *ели* пóубаву кошу́љу Ц.

542. У служби каузалног *јер* овде се понекад среће *јел*: кúтамо се (кријемо се) *јел* одонúд би́ју с то́пови Л.

543. У кондиционалним реченицама употребљава се везник *јега*. Примери: не бо́ј се, *де јега* остáнемо живи́ М, почџ́кај га *јега* се врне пóбрзо Л, отидџ́ нагóре (у лов), *јега* донесџ́ нешто́ Оц.

544. Поред *јер* користи се и *јербо*: питúју ме *јербо* ја́ сам стáра ПР.

545. Поредбени везник *као* је редак. Место њега чешћи су ликови *како / како год / кико*: напраџ́ *као* олали́ја Ос; и ја́ сам игра́ла *како* лудá В, тáм (на појати) *како* дóм Л, ћипи́ *како* грне М, нáрод поста́л *како* сто́ка С, бџ́ље *како* рóјак Ц (буве као рој пчела), Бúгарети *како* Ци́гање Т, све девојџ́е, али *како* Лџ́пу не́ма ниједна́ Б, си-пúј *како* у бџ́чу Р; затвори́л си се *како год* у шта́лу Ц; она́ не́ма да добди *кико* сџ́га

⁴⁷⁴ Овим малобројним примерима семантика прилога у ГП је само назначена. Детаљније истраживање донело би и више грађе, и бацило више светлости на проблем.

⁴⁷⁵ Белић каже да „свеза *дек* представља прилог *гдека*“ — ДИЈС 649.

што ђдма йде ДП (= верена девојка није одлазила момковој кући као што се то данас ради), и коњат је бйл извѣцбан *кико* нй (ми) што смо билѣ извѣцбане ДП (карта 4).

546. Везник *ма* поред допусног значења означава и супротан однос: видим да ју нѣма, *ма* си ћутйм Т, че йдеш, *ма* у купатилото че спйш Т.

547. Адверзативни везник *него* је чешћи у ликовима *нег* или *нел/нело*. Примери: не мѳгу да йдем у клозѣт, *нег* у собу Б, и главѳту не мѳгу да нѳсим, *нег* ли шамйјуту С; неѣ (се врло) на вршалицу, *нел* на гѳвно с коњи В, неѣ мѳчена, *нел* је црна билá Гб (жена у сеоском домаћинству); не у туцѳ, *нело* тѳј да си нѳсе Оц, неѣста неѣ, *нело* девојђе појѳ ДП.

548. Везник *йа* је и у овим говорима чест у приповедању, као веза напоредних саставних реченица (намиримо стоку, *йа* повечѣрамо, *йа* си лѣгнемо П и сл.). Осим ове функције, он се јавља још и као:

а) веза допуне са глаголом непотпуног значења: *ване йа* си врши ѳбичај М, завáну *йа* си копају М, *узне йа* га удари Оц, *пѳчне йа* си дава по рѣд Гб и сл.;

б) иницијални конституент упитних реченица: *Па* Сѳнчица ли је дѳле? Ос, *Па* ли ѳн јѣл? О, *Па* можѣ ли га најдеш? М, *Па* кудѣ се срѣтосте? Оц и сл.;

в) финални конституент потврдних реченица које следе непосредно после питања: Ишла ли си? Ишла сам *йа*. Т; Додйл ли је владйка? Додйл је *йа*. П; Знаш ли ти њѣга? Знам *йа*. З; Извѳде ли ћу на-воду? Па извѳде ћу *йа*. Кр и сл. (карта 36).

549. Везник *йе* јавља се једино у лику *йа*. За њега Белић каже да „није јасно да ли је оно ту старо *йа* или је у неким случајевима постало од *йе*“⁴⁷⁶. Примери: йдемо *йа* бележѳјемо Ј, накараше жѣне *йа* идѳмо В, јá си йдем *йа* си радим Гб, помагá му *йа* стрйже јáганци Л, йди *йа* си лѣгај Ц, че ме болѳ *йа* још како Б, тѣра коњи *йа* ћи напасѣ прекѳ-ноч Гп, дйже се *йа* отидѣ Гњ и сл.

550. У ГП се често сређе везник *йек*, али у ликовима: *йик/йиће/йе*⁴⁷⁷. Значење његово је различито. Заправо, оно проистиче, што је и разумљиво, из реченица које повезује, или чије значење потенцира. Примери:

а) *йик*: нејѣ ималѳ ћитѣње, *йик* ако тѳриш штовѳ ймамо мушкáтлеве М;

б) *йиће*: кудѣ како *йиће* згѳди Т, ѳн ме *йиће* забѣре да му причам О, *йиће* дојдѣ Мара З, и *йиће* почѣл да ѳка ПР, *йиће* дојду Кр, *йиће* комшйка зáока Б, ѳру, ѳру па *йиће* лѣгну у браздѳ Гњ;

в) *йе*: *йе* га видѳ йде Ос, манѳше венчање — *йе* у мѣсни ѳдбор и гѳтѳво В, не-мá, не-мá — *йе* зáлаја кучѣто Гб, ѳнй *йе* дојдеоше пот појáту Л, пѳсле *йе* дојдѳше од-ѳнудука С, па *йе* на ѳсуство дошъл Гп (в. карту 10).

⁴⁷⁶ Белић ДИЈС 36.

⁴⁷⁷ За њега Белић каже: „прилог *йиће* (*йек*), који се овде често изговара *йиће*, добио је у овоме дијалекту и специјалну употребу и значење. Он се употребљава, каткада, као адверзативна свеза, али још чешће као речца за истицање. Оно се тако често употребљава, да је цео говор њиме прошаран. Ово је, особито у тимочко-лужничком говору“. — ДИЈС 652. Њега бележи Недељко Богдановић „у говору Бучума с ликом *йе*, а у говору Белог Потока с ликом *йике*“ — Бучум 100. У Лужници је бележен само у лику *йиће*, које „као речца служи за појачавање утиска о ономе што се износи реченицом“ — Тирић Лужница 84.

УЗВИЦИ

551. Познато је да су узвици појединачни гласови, или скупови гласова, којима се изражавају осећања, расположења или стања говорног субјекта. Њима се, већином, спонтано одговара на утиске из спољњег света, па су за лингвисте драгоцени као материјал који указује на путеве којима се дошло до развоја језичких знакова у дојезичкој епоси. Како настају као спонтана реакција на спољашње утиске, јасно је да се ствара велики број различитих узвика у свакој појединачној прилици. Али како то не може да иде у недоглед, исто тако је јасно да се истим, готовим, узвицима могу изражавати и различита осећања или расположења. Тако се дошло до тога да у свакој језичкој заједници, или, уже, у дијалекту, постоје мање-више устаљени узвици, или групе узвика, прихваћени од већине говорних представника, за одређена значења.

И у ГП се издвајају одређене групе узвика. Међутим, треба нагласити да узвици који су се нашли у мојим записима никако не представљају и њихов коначан број, те да би ово било захвално поље за неко ново истраживање.

552. Једну групу чине дозивни и одзивни узвици. Они се често јављају у оквиру дијалога. Забележени су следећи примери:

Ај, дедо, штó је Дóл мýтан? З; Ај, мóме, кудé си ти пошлá бес срп на жéтву? Гп.

Е, Свéто, јéла (дођи) овáм! Сп; Е, дедо, тí од којé си селó? Р.

Еј, Їве, затворí, сíне! Сп; једñн зáока од пóрту: еј! гáзде, гáзде Гп.

Ђáвольт зáока: О, Јовáне, о, Јовáне! — али Јовáн ћутí у врéчу О (из нар. приче).

Као одзив имам забележен следећи пример: она зáока: еј, стрино-Жíвће, стрино-Жíвће! — јá кáжем: ао!

553. Другу групу представљају узвици којима се изражавају најразличитија осећања или расположења. Такви су:

а) *а!* Узвик којим се остварује: 1) тип негираних реченица које следе непосредно после постављеног питања: Умејáла ли си да чítаш? — *А, јóк, товá несéм разбирáла П; Дóбде ли партизáни при вáс? — А, онí не дóбде при нáс. З; 2) тип упитних реченица, при чему је узвик обавезно на крају реченице: Овдé сам млóго лóша станúла, а? Б;*

б) *а-а!* — потврдни узвик, коме је у књижевном језику еквивалент *да: а-а*, петнаес човéка смо билí Л, *а-а*, тóј је пртеница П. Наравно, мора се претпоставити претходно питање, на које долазе овакви потврдни одговори;

в) *а-ь-ь!* — узвик којим се изражавају осећања страха или ужаса: кад си дојдóше тројца — *а-ь-ь-ь!* (информатор прича о злоделима Бугара у минулом рату) Гб;

г) *а-о!* — узвик којим се изражавају различита осећања, а која се обично еклипирају реченицом иза узвика: *а-о!* — онó па носíли црнó Гб (чуђење); *а-о!* — штó су ни Бýгаре мучíли ПР (језиво подсећање); *а-о!* јá не жéлим да се подмлáдим ДП (узвик изазван подсећањем на протекли мучни живот); кад сéде на терáјезатога, кáд си рéче: *а-о-о-о!* Гњ (узвик изазван болом због жежевих бодљи) и сл.;

д) *а-у!* — узвик којим се изражава осећање чуђења, неверице: *а-у!* на кóлко местéти је кóпано (за златом) Гб;

ђ) *á-бре, ó-бре!* — узвик за подизање граје како би се отерали лопови, или звери, или сопствени страх од њих: кучэто лаје, он ока: *á-бре, ó-бре, á-бре, ó-бре!* Гб;

е) *е!* — узвик којим се један говорни ток надовезује на претходни, или се саговорник надовезује на говорников ток: *е!* де да се дигнем да турим нешто за једње В; *е!* па дабогме Гб; *е!* у уторак веч изиђује Оц; *е!* тека, *е!* право кажеш О; *е!* трѣбе га целивамо у-руку ДП; *е!* како све памтиш стара Гњ и сл.;

ж) *еј!* — узвик којим се наглашава жеља изражена кроз клетву: *еј!* дабогдаде и ти да носиш тако Ос;

з) *јао* — узвик којим се изражава читава скала осећања: *јао!* каже, алал ти вера, ти си боља од нас Ј; *јао!* мене ме мило Ј; *јао-јао* — он вика (плаче) овамо, она тамо Ос; *јао!* море кад би га ватила не знам квó би му работила О;

и) *леле!* — чест узвик са најразличитијим значењима: *леле!* мój врѣдни домаћине Т (нарицање); *леле!* Пејчо, докле чемо овак В (чуђење помешано са страхом); *леле!* реко, де окај Гб (страх који треба отерати лармом); *лијеле!* како си је било страшно Р (престрашеност, запрепашћеност) и сл.;

ј) *о-хо-хо!* — узвик задовољства: седне па како стар човек: *о-хо-хо-хо!* Гњ;

у! — узвик којим се изражавају различита, али претежно ведрa осећања и расположења: *у!* ко се он зовеше Ос (запитаност); *у!* што је преди моја врата цвѣће П (усхићеност); *у!* чувала сам па, по шесé овце П; *у!* знам бата закла једно шилеже П (у оба примера радосно подсећање на минуло време) и сл.

554. Посебну групу чине ономатопејски узвици којима се подражавају звуци из природе: цѣлу нóч: *бу-бу-бу!* — најјака бóрба се води П; само речé: *кьóц!* и пламик излэзне ДП; чујем дека (да) лупа тупан: *шумба-лумба, шумба-лумба, шумба-лумба!* ДП; тупан: *шумба-лумба, шумба-лумба, шумба-лумба*, а гајдете свире: *ди-лу-лу, ди-лу-лу, ди-лу-лу!* Сп; они óдма телефóном: *зврррр!* — дојдоше кола по мене О; кучићи: *ав-ав-ав!* Ј; само чујем: *рй-рй-рй!* Ј (ономатопеја гажења по снегу целцу); они оздоле с пушће: *шък-шък-шък-шък!* Гб; рече котлаћа пред мене: *йуй!* али се не стрóши М (ради се о земљаном суду сличном грнету — у њему је домаћица-информатор носила жетварима јело).

555. Посебну групу чине узвици-речце за показивање: једни пројдоше па рекоше: *ја* ју бабана, реже дрва! С; Слободанђе, што не бегаш — *ја* га кољћи је О (= види колики је смук близу тебе), *еј* га онамо у собу М, *ејнеј* куде су накачене М (= еј ене ји куде су накачене) и сл.

556. Посебну групу чине узвици за мамљење и терање домаћих животиња. Такви су, на пример: *ййр-ййр-ййр* за дозивање овце, а *ррррј* за терање овце Оц; *куц-куц-куц* за дозивање пса, а *чибе* или *мърш* за терање пса М (али и неваспитаног чељадета: *мърш*, реко, рђо једна Ос); *мач-мач-мач* за дозивање мачке, а *ййс* за терање мачке В.

557. Посебну групу чине узвици-речце којима говорно лице потврђује и наглашава веродостојност реченог у претходном току, обично после каквог потпитања саговорника. Ова група се среће само у I^б типу, и једна је од стилских одлика његових. Такви су:

ја глѣ! ПР;

е но! Кр;

ѡа но! Ц ТО О Сп З ПР;

е ѡа но! Т Гп (карта 35).

РЕЧЦЕ И ПАРТИКУЛЕ

558. Групу модалних речци за потврђивање онога што се реченицом износи чине:

ако/дако: *ако*, нѣк им се смејѣ народ Ос; море, *дако* си је крив („хром“), она њѣга да узне Сп, ја не уживам у кавѣто, *дако* сам стар човек Сп;

дабѡгме: е па *дабѡгме*, постѣли смо Гб.

559. Групу модалних речци за претпоставку чине:

бађи/бађим/бѡђи/бѡђим/бѡаги: он *бађи* попаметан О; па ја *бађим* положи В, *бађим* смо у слобѡду, они ми узеше иљаѡо ћила заирѣ Сп; да *бѡђи* одмѡрим Оц, тамн лѣго, *бѡђим* да одмѡрим, она ме изока Б; за војску *бѡаги* је збѣрано П;

бѡжем/бѡжном: ја *бѡжем* да се не качим С; *бѡжном* че ми помѡгну, они си отѡше М;

белћи/белћић/белћим: појде да улѣзне *белћи*, па види нѣма нѣкога — доване и однесѣ Т, билѡ е *белћи* ћишовѣта година Сп, онѣ *белћи* се дизале ПР; преко рѣће *белћи* че га најде човек ДП; ја *белћим* много навршем ДП;

ваља: Раде, *ваља* ис Сврљѣг, је свирѣл у гајде Гб;

воља/вољада: ми смо *воља* први били Оц; *вољада* су двѣ билѣ Оц;

мѡже: *мѡже* да је имало петсто дѡши по њѣга Т;

мѡра: али *мѡра* он да је пиѣл Ос, *мѡра* да су се забавѣли негдѣ М;

ѡрилѣга: па еве и Богат се прѣврну *ѡрилѣга* Т (= и Бог се преокрену изгледа).

560. За истицање супротности користи се само речца *ѡак*:

аутѡбус ишао из Ниш, а овај *ѡак* тѣо да иѡе у Ниш Ос, за њѣ ме *ѡак* стрѡ М, како је она *ѡак* билѡ при ѡѡјни С.

561. Групу речци за посебно истицање чине:

асли: *асли* си Цѣганка Т;

арно: *арно* смо и живѣ Р;

лѡше-арно: *лѡше-арно* — кѡј кога узне нѣма да га мањѣје П;

ама: *ама* дако ју удави Сп, *ама* ми се напред видѡмо с девојчетѡ П, *ама* ми идѡмо З;

ма: *ма* јѡк Ос, *ма* ако Гб, *ма* дѣѡ, Извѡрсѣи дѡл знаеш ли кѡлко је мѡтан З;

бар: да ми *бар* отвори З, *бар* да ме пита како сам О.

дѡри: јадувале смо па *дѡри* да пѡкнемо Ц, носѣле смо кѡсу *дѡри* дѡле до пѣте Ц.

ѣм: звѡли су двѣста кѡђе, *ѣм* су па свѣ подарѣли П.

562. За изузимање се користе речце *само* и *сал*:

само једно остаѡе живѡ М, *само* на једно мѣсто посејамо В; че цркнуш и ти, нечу *сал* ја Гб, сѡѡе имѡ, неѣ *сал* овдѣ Гб.

563. За опомену, скретање пажње, апострофирање, служе слеѡеће речце:

брé/брéј: па зашто, *брé*, неси спáл дóле Ос, óмладина, *брé*, не призна нићега Гб, жив, *брé*, жив, *брé*, не бóј се Л, нéма, *брé*, какó мýслиш, *брé* О, а, *брéј*, че ни по-топи рекáта З.

мóре: *мóре*, нéмају пáмет Ос, *мóре*, какó да не знáм В, *мóре*, ли си и тí нава-ција бíл П.

морí: *хýти, морí*, чу те бíјем Ос, кудé си, *морí*, билá Оц (са „мори“ се апо-строфира женска особа).

онó: *онó* се пóвиш стóка чувáло В, *онó* н-умејáл да се сýнча нíкој Т, *онó* си трéбе за свé мајсторíја Р, мá *онó* тóј свé по рéд íде Оц.

564. Групу императивних речци чине:

áj/áјде: *áj*, домаћíне, здрав си Ос, *áj* ти да íдеш, а онí че те нáјду Оц; *áјде*, гó-спођо, бáдњачићи Ј, *áјде* нéк су жíви младéнци М.

де: *де* да се дíгнем да нештó попр́жим В, па масíрај — *де*, *де* дóк се прóбо-рави Ос.

нéк/нéка: *нéк* су жíви младéнци М; *нéка* им се смејé нáрод Ос, *нéка* помáга Бóг Гњ.

565. За дозивање, заправо призивање, служи речца *јéл/јéла:* еј, Свéто, *јéл* овам Сп; *јéла* при мéне да си поврéвимо Ц.

566. За уручивање служи речца *нá:*

сíне, *нá* ти мáјцу Сп, *нá* ти, кúме, дýњу М, бáбо, *нá* ти тојáшку ПР.

567. За одрицање служе речце:

јóк: ма *јóк*, *јá* тој несýм разбирáла В, а *јóк*, тóј несмó спремáли М, *јá* га мóлим, óн *јóк* — ни да мрдне Гњ.

нé: *нé* знáју каквó рабóте Ос, кудé *нé* Т и сл. (в. и т. 557).

ни: óн *ни* да мрдне Гњ, мојí нéма *ни* једýн М, нéмам *ни* мáтер, *ни* баштý По.

568. Групу показних речци чине:

евé/евó: *евé* нéк ти кáже женá Б, *евé* мóј унýк до дванáес сáти спí Ос, *евé* смо Гб, рекó: *евé* пешéс, па си одабéри Р; *евó* óчи чýла ли је се лóша рéч од мéне Б.

éшo/éшé/шé: *éшo*, тáко код нáс óбичај Ј, *éшo*, бýне се лýди Ос, *éшo*, сýга остá-де девојче ДП; *éшé* га гóре Ос, е па *éшé* какó је Гб, *éшé* ти лéб, па ако óч íец Оц; па *шé* ју, рекó, *шé* ју Ос, *шé* га овáм у íжу М, *шé* га тé тíја М, *шé* дошли Оц, *шé* íду тéј рђе Ц, *шé* какó је билó О, *шé* тóј да ти бýде, *шé* онóј да ти бýде О, *шé* га Свéта дојдé Сп, *шé* ху тáа стíже с убáвото сíрење Б и сл.

енé: *енé* нáша кýћа онáм празнá В, не задсвáјте се, *енé* ју сáбљана Л, *енé* на онíја рíд цéлу нóч пуцáше С.

569. Групу упитних речци чине:

ли: *ли* ти казýјем М, че улáзиш *ли* унóтра Сп, *ли* си тí дáл прáсе П, *ли* ти кá-жем какó је Ц и сл.; че дојдеш на славу, *ли* По;

éл: *éл* ти отóч казувá Гб, *éл* ти казýјем М;

нáл/нáли, нéл/нéли: па рекó: *нáл* да лежиш дóле Ос, *нáли* ти давá Б; *нéл* вíдиш какв́в живóт жíвим В, *нéл* ти казýјем Гб, *нéл* ти дáдо С, *нéли* íма грéјалице Гб.

570. Као и други призренско-тимочки говори, и ГП знају за бројне партикуле⁴⁷⁸. Оне се најчешће додају прилозима, осим њих још и неким облицима заменичко-придевске промене. Могу бити једногласне (*ј, в, р, к, л, ш*), једносложне (*ја, ва, на, ка, ке/ће, ле, ре*) и удвојене (*река*):

а) једногласне: *некој, никој* (т. 361), *овај, шај, онај* (жена), *овој, шож, оној* (дете), *овеј, шеј, онеј* (жене), *овај, шај, онај* (деца) — како че *онај* жена с *онуј* руку Б (в. т. 365), *сџгај, шџгај* (т. 527), *туј* (т. 528), *такој* (т. 529), *зашиј* (т. 531); *шув* (т. 528); *дóвечер, нáдвечер, и́рédвечер, најрídвечер, у́вечер, јучér* (т. 527), *озгór* (т. 528); *овдék, ои́удек, сýдек* (т. 528); *оздóл, озоздóл* (т. 528); *некигáш* „понекад“, *ионекадáш* (т. 527);

б) једносложне: *шија* људи, *шеја* пéсме, *шаја* бабичка, *шоја* лéто, *онаја* мирашчíка (т. 365), *шџгаја* (т. 527); *шова* лéто (т. 365), *овдéва, ондéва, шúва* (т. 528), *зашова* (т. 531); *овдéна, шúна* (т. 528); *данска, начска, синóчка, зимúска, и́ролéио-ска, ои́очка* (т. 527), *овдéка, одóвдека, одовúдека, ондéка, одонúдука, шúка, ои́удека, надвóрка* (т. 528); *данске/дансће* (т. 527); *оздóле* (т. 528); *озгóre* (т. 525);

в) удвојене: *озгóreка* (т. 528).

Све партикуле се не срећу на целом простору ГП. Према употреби појединих од њих ГП се микродиференцирају. Партикуле *в, ва* у *шув* и *шúва* — *шова* користе се само у I^б типу; партикуле *ка* и *на* у *шúка* и *шúна* — *овдéна* у употреби су само у неколико места I^б типа; партикула *ш* у *некигáш* — *ионекадáш* бележена је само у једном месту I^б типа; партикула *ј* у *шакóј* карактеристика је само зоне II (карта 16).

571. При пажљивијем слушавању ГП запажа се још једна особина која може да послужи као фактор унутрашње диференцијације. У питању су упитне реченице. Упитност се и овде исказује најчешће упитним речцама, али је битно њихово место у структури реченице. Уочавају се три модела:

а) *Ли* ти казујем? *Éл* ти казујем? *Нáл/нáли* ти казујем? *Нéл/нéли* ти казујем?

б) *Ће/Че* дóјдеш *ли* на слáву?

в) *Че* дóјдеш на слáву, *ли*?

Прва два модела, својствена и другим говорима, срећу се на целом простору ГП. Трећи модел је присутан само у I^б типу. То је још једна од његових иновација (карта 37).

⁴⁷⁸ В. нпр. Богдановић Бучум 101; Богдановић Алекс. 223–224; Тирић Лужница 83; Вукадиновић ГЦТВ 248; Реметић Призрен 531.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

572. Пратећи ток Нишаве ГП попречно пресецају тимочко-лужнички и сврљишко-заплањски дијалекат, и заједно са њом се уливају у јужноморавску зону. У њима се уочава унутрашња диференцијација на две зоне: зона I са тимочко-лужничким особинама и зона II са сврљишко-заплањским особинама. Зона I се, такође, диференцира на два типа: тип I^b са већим бројем иновација, ближи тимочком поддијалекту, и тип I^a са мањим бројем оваквих иновација, ближи лужничком поддијалекту, као и зони II. Иста шема је примењена раније при обради лужничких, а донекле иста још раније при обради сврљишких говора. У раду се, иначе, тежило да се прате и опишу попречне особине зона I и II, али и да се хвата веза са уздужним осама тих особина, које се преко сврљишких говора пружају на север скоро до Зајечара, и на југ преко лужничких говора скоро до Криве Феје.

Основне дискриминанте (изофоне, изоморфе, изосинтагме и изолексе — без изотона, јер су акценатске прилике уједначене) на основу којих је извршена оваква диференцијација ГП дате су у Уводу. Сада ћемо да бацимо сумаран поглед на особине које смо током рада шире елаборирали, већи број њих и картографисали, како бисмо заокружили слику о овим говорима.

ЗАЈЕДНИЧКЕ ОСОБИНЕ ЦЕЛЕ ОБЛАСТИ

573. То су следеће особине: а) фонетске:

1. вокали у неакцентованом слогу често прелазе у алофоне, или у нове вокале (*кóвчаг, ка́маче, њо́чѝрка; маѝѝка, кујѝ, куга*);
2. замена јата екавска (*несáм; њазѝѝе; греоѝа; смејѝм се; бѝл; ѝреѝис — али ѝризнаница*);
3. афереза у у *ѝóрак/ѝóрник*;
4. синкопа и у *кóлко, ѝóлко; чѝѝри*;
5. апокопа код именица на *-на* (некóлко *гóдин, ѝѝланин* и сл.);
6. *ь > е* у *Вели́гден*;
7. *ѝ > у* у *Бѝгарин; жу́ч*;
8. реализација и дистрибуција *р* је свуда иста, такође и његова девокализација (*мрѝло се, умрѝла*);
9. реализација *ј* — пуна, редукована или нулта — је свуда иста, као и појава секундарног *ј* (*јексѝр, јужѝ*);
10. *л, н > љ, њ* у *кљѝѝѝа/кљѝѝѝѝ, шљѝм; гњѝздó/гњѝзда́ло*;
11. *ф* редовно присутно у новијој лексици (*факулѝѝѝѝѝ, ѝѝѝѝѝѝѝѝ, ѝѝра́фо*);
12. супституенти ишезлом *х* су *ј, в, к*, а категорије у којима се јављају једнаке су на целом простору;
13. у неколико лексема редовно се реализује *s* (*szѝвzѝдá, svѝóна, svѝска, наср́нем*), што му даје карактер фонеме;
14. у радним придевима трију глагола секундарно су успостављене старе групе *дл, ѝл* (*ѝáдла сам, сѝдла сам, срѝѝла сам*);
15. иницијална група *ѝк-* се двојако понаша у *ѝкáјем — кани́ца*;

16. групе *мн-* и *дл-* се реализују као *мл-* и *гл-* у *млого* и *глетіо*;
17. група *-вљ-* се понаша двојачко: *вечера се њостіавља*; *вечера је њостіавена*;
18. групе *-сїив-* и *-їсїив-* се држе: *осусїиво, сресїиво, друсїиво* (и *друсїиво*); *роїсїиво*;
19. *-зм-* > *-зн-* у *узнем*;
20. *-жб-* > *-цб-* у *вѣцба*;
21. финалне групе се редовно упрошћавају: *брес, гроз, вѣш* (али не у туђицама: *асвалїш, лївїш, цѣменїш*, додуше овде се ради о групама састављеним од сонанта + опструента);
22. десоноризација финалних звучних сугласника је делимична и на целом простору: *вóзс, дрóбн, крѣф, лédш* и сл.;
23. финално *л* се у начелу држи: *коїшъл; видѣл, узѣл*;
24. стара јотовања у категоријама у којима се држе, држе се на целом простору: *дїшем, лїжсем; душá; мѣљем, жњѣм; међá/мецá; кућа, срѣћа*;
25. новом и тзв. специјалном јотовању не подлежу групе: *јд* (*дојдем, њојдем*); *їј, бј, мј, вј* (*грóбје, здрáвје, снóїје, шумје*); затим: *грóзје, лїсје* (али су увек јотовањени облици: *зѣље, цвѣће, кáмење, љуђи/љуђе*);
26. резултати палатализације се аналошки успостављају у 3. л. мн. презента и у императиву: *їечу́, сечу́; їѣчи–їѣчїте, сѣчи–сѣчїте* (: *їечѣм–їечѣмо*);
- б) морфолошке:
27. плуралски наставак *-и* код именица мушкога рода са основом на *к/ц*: *враїци́, вѣнци, ѣци, јунáци*. Када се употребљавају уз бројеве, наставак ових именица је *-а*;
28. плуралски наставак *-е* код именица женског рода (уз неколика изузетка у I^б типу). Исти ликови се користе и уз бројеве;
29. плуралски наставак *-а* код именица средњег рода, и исти ликови уз бројеве;
30. ликови личне заменице: *ја́, її́, он, она, оно, ми́, ви́, они́, оне́, она́*;
31. поред пуних и редуковани облици датива и општег падежа (*мѣне/мѣн, їѣбе/їѣб, њѣга/њѣг*);
32. удвојени облици личне заменице срећу се на целом простору (*мѣне ми донесу́ вечеру*);
33. веома фреквентна употреба дативске енклитике *си* (кудѣ *си* пођїнемо, да *си* пођїнемо óба);
34. ликови именичке заменице *ко* и упитне *који* су изједначени и најчешће се јављају у лику *куј(и)*;
35. заменица *шїо́* се често супституише заменицом *каквó/квó*;
36. језичко осећање за придевски вид није развијено, али се у одређеним категоријама користи једино одређени вид (*бѣли лúk, їлáви камен, сїáри свáт*);
37. компарација је аналитичка, као и деклинација, али је аналитизам ради-калнији у зони I;
38. моцију рода имају бројеви *једн, двá* и *óба*, при чему *óба* могу да значе и мужа и жену (*óба умрѣли, место обоје*);

39. збирни бројеви, када нису замењени бројним именицама, долазе скоро искључиво уз именице *pluralia tantum*;

40. користе се напоредни ликови *йрѣви* и *йрѣњи* (мада овај други чешће у значењу „пређашњи“);

41. демонстративне заменице у показивачкој и анафорској функцији срећу се на целом простору;

42. инфинитив је ишчезао, па га у футуру замењује облик презента;

43. у 1. л. јд. презента среће се и форма *оћем/оћем*;

44. зависно од основе у 3. л. мн. презента срећу се облици: *лежѣ; лудѣју; љечу; седу; задѣвају се; ручјују; задѣву се; рѣчу*;

45. имперфекат је чест облик;

46. аорист је фреквентнији од имперфекта;

47. нема образовања прилога садашњег наставком *-ући*, већ *-ечи*;

48. потенцијал је уопштио енклитику *би* у свим лицима;

49. нема императива на *-ише*, већ једино на *-еше*;

50. постоји низ специфичности у домену глаголских основа, грађења итератива и сл. (*дизам, дочекувала сам, күйем се, йошкóвém*),

51. највећи број предлога, прилога, везника, узвика и рчеци има исте ликове на целом простору (о ретким одступањима в. ниже).

ИЗОГЛОСЕ КОЈЕ СУЧЕЉАВАЈУ ЗОНУ II СА ЗОНОМ I

574. У наредне три тачке даће се најмаркантније особине на основу којих је извршена унутрашња диференцијација ГП на зоне, односно типове. Како и овде, као и иначе, није сасвим једноставно повући тачне границе простирања појединих особина, јер постоје прелази, места у којима се сусрећу поједине дивергентне црте, принуђени смо да почесто користимо скраћеницу „у пој.(единим) м.(естима)“. Најбоље ће бити да особине наведемо напоредо, конфронтирани једне другима.

Зона II

Зона I

1. *диждѣвник*

1. *даждѣвѣнак/деждѣвник*

2. *сикірам се*

2. *сећірам се*

3. *сіра/сірење*

3. *сірење/сіриње*

4. *мумурза/момурза*

4. *морұза*

5. *йáвук*

5. *йáук*

6. *шйрóвим, ушйрóвен*

6. *шйрóјим, ушйрóјен*

7. *ћé („тек“)*

7. *шйк/шйће/ће*

8. *да̋н/да̋н*

8. *д̋н/д̋н*

9. <i>жљўна</i>	9. <i>жљна</i>
10. <i>сїўцамо паприку</i>	10. <i>сїлїцамо/сїлїьцамо/ сїлїьцамо/ паприку</i>
11. <i>обучём се</i>	11. <i>облчём се / облечём се</i>
12. <i>кўк, кучїна, кўнем</i>	12. <i>клїк, клчїна/кблчїна, клнём/кблнем</i>
13. <i>дўг пўт</i>	13. <i>длїг/длбг пуг</i>
14. <i>жўїї, жўїїка („жуманце“)</i>	14. <i>жлїї/жсблїї, жлчїка</i>
15. <i>врёћа, ћёрка</i>	15. <i>врёча, чёрка</i>
16. <i>веђа, међа</i>	16. <i>веца, меца</i>
17. <i>рўке, нóге, њешкїр, кошўља</i>	17. <i>руће, нóђе, њешћїр, кошўља</i>
18. <i>гўмно, рáмно, одáмна</i>	18. <i>гўвно, рáвно, одáвна</i>
19. <i>зёмња</i>	19. <i>зёвња/зёмља</i>
20. <i>чесмá, чїзма</i>	20. <i>чешмá, чїжма</i>
21. <i>шáїїко/óшїац</i>	21. <i>башїїá</i>
22. <i>слэгнем, излэгнем („сиђем“)</i>	22. <i>слэзнем, излэзнем</i>
23. <i>грóзје, лóзје</i>	23. <i>грóзје, лóзје</i>
24. <i>чешїре, фисїїани, вуїїара</i>	24. <i>їанїїалóне, заббн, сўкња</i>
25. <i>љўди</i>	25. <i>љўђи/љўђе/човёци</i>
26. <i>девојчићи, магарићи, кожсўчићи</i>	26. <i>девојчешїїа, магареїїїа, кожсучешїїа</i>
27. <i>не вóлим їáј лéб; натўра онáј кромїїр</i>	27. <i>не вóлим лéбайї; натўра комїїирини/комїїирéїїи</i>
28. <i>шáкó/шáкóј</i>	28. <i>шекá/шекó</i>

ИЗОГЛОСЕ КОЈЕ СУЧЕЉАВАЈУ ТП Г^а СА ТИПОМ Г^б
575. Најважније особине су:

Тип Г ^а	Тип Г ^б
1. <i>кáмен, їлáмен</i>	1. <i>кáмик, їлáмик (у пој. м.)</i>
2. <i>нешїїó</i>	2. <i>нешїїá (у пој. м.)</i>
3. <i>каквó, какó</i>	3. <i>кеквó/ке`квó/киквó, кикó (у пој. м.)</i>
4. <i>босїљчак, сїїомáчак</i>	4. <i>босїљчек, сїїомáчек</i>

5. <i>srěħa, šrěħo, šaħe</i>	5. <i>srěħa, šrěħo, šaħe</i>
6. <i>dobró</i>	6. <i>dobré</i> (у пој. м.)
7. <i>dvanaés, šríes</i>	7. <i>dvanaése, šríese</i>
8. <i>šík/hé</i>	8. <i>šíħe/hé</i>
9. <i>oblечém се</i>	9. <i>oblчém се</i>
10. <i>найúnим</i>	10. <i>найълним</i>
11. <i>музém/млзém</i>	11. <i>млзém</i>
12. <i>вúk, вúна, вúнено</i>	12. <i>влк/вълк, вúна/вълна</i>
13. <i>длэг пút</i>	13. <i>длг/дълг пút</i>
14. <i>сѝлѝцамо папríку</i>	14. <i>сѝлѝцамо/сѝлѝцамо папríку</i>
15. <i>слзá, слѝнце</i>	15. <i>слзá/сълза, слѝнце/сълнце</i>
16. <i>клém, клчúна</i>	16. <i>клém/кълнем, клчúна/кълчúна</i>
17. <i>буá, јáбука</i>	17. <i>бълá, јáбълка</i>
18. <i>найúnим</i>	18. <i>найълним</i>
19. <i>жлѝ, жлѝлѝца</i>	19. <i>жъллѝ, жъллѝлѝца</i>
20. <i>јáгње</i>	20. <i>јáгне</i> (у пој. м.)
21. <i>лѝвница, шрлѝца</i> (у пој. м.)	21. <i>лѝвница, шрлѝца</i>
22. <i>ѝасуљ</i>	22. <i>васуљ</i>
23. <i>несъм шелá</i>	23. <i>несъм сѝелá</i> (у пој. м.)
24. <i>грáђани</i>	24. <i>грáцање</i>
25. <i>вáшам, врѝшам се, обрѝшам</i>	25. <i>вáчам, врчам се, обрчам</i>
26. <i>крéч, кречáна</i>	26. <i>кирéч, киречáна</i> (у пој. м.)
27. <i>мáлечак/мáлецак</i>	27. <i>мáнечак/мáненак</i> (у пој. м.)
28. <i>крúшка</i>	28. <i>крúша</i>
29. <i>јá кáжем</i>	29. <i>јá кáем</i> (у пој. м.)
30. <i>гоцá</i> („многo“)	30. <i>коцá</i>
31. <i>љуђи</i>	31. <i>љуђе/човеци</i>
32. <i>говедарѝ, Бúгари, шањирѝ</i>	32. <i>говедарé, Бúгаре, шањирé</i>
33. <i>ђáволи, Срби, црѝви</i>	33. <i>ђáвоље, Србје, црѝје</i>
34. <i>звéрови, свáштови, чичéви</i>	34. <i>звéрове, свáштове, чичéве</i>
35. <i>гóдине, дúше, жéне</i>	35. <i>гóдини, дúши, жéни</i> (у пој. м.)
36. <i>ѝилеѝиħа</i>	36. <i>ѝиленѝа/ѝилѝиħа</i>
37. <i>мѝ</i>	37. <i>мѝ/мѝје/нѝ/нѝје</i> (у пој. м.)

38. (j)у, (j)и, им	38. љу, љи, им/њим
39. шóј	39. шóј/шóвá
40. комѝирѝви/комѝирѝши/комѝирѝни се смрзли	40. комѝирѝши се смрзли
41. голѝмиѝи котѝл, мóјиѝи мўж	41. голѝмијаѝи котѝл, мóјаѝи мўж
42. без лѝб, из цáк, уза зѝд, ѝрекај пўт, ѝозади кўћу	42. бези лѝб, изи цáк, узи зѝд, ѝокре/кре пўт, зад/зади кўћу
43. зѝми, лѝши, некадá	43. зѝме, лѝше, некигáш (у пој. м.)
44. сѝга, шѝга	44. сѝгај(а), шѝгај(а)
45. гдѝ сте ишли?	45. дѝка сте ишли? (у пој. м.)
46. шўј	46. шўј/шўва/шўка/шўна
47. дрўкше	47. дрўгако (у пој. м.)
48. зашóј	48. зашóвá
49. не знáје да че се жѝни	49. не знáје дѝка че се жѝни (у пој. м.)
50. вóлим/жѝлим	50. сáкам (у пој. м.)

ИЗОГЛОСЕ КОЈЕ ПОВЕЗУЈУ ЗОНУ II И ТИП I^a

576. Те особине су: 1. кáмен, ѝлáмен; 2. найўним; 3. музѝм (у пој. м. типа I^a и млзѝм); 4. вўк, вўна; 5. слѝзá, слѝнце; 6. буá, јáбука; 7. найўним; 8. јáгње; 9. ѝасуљ; 10. несѝм шѝлá; 11. грађани; 12. вáшам, врѝшам се, обрѝшам; 13. крушка; 14. јá кá-жем; 15. гоцá; 16. шóј, шўј; 17. говедарѝ, шањирѝ; 18. љáволи, црви; 19. звѝрови, свáштови; 20. гóдине, дўше, жѝне; 21. мѝ; 22. (j)у, (j)и, им; 23. зѝми, лѝши, некадá; 24. гдѝ сте ишли.

Овим вероватно нису исцрпене све одлике које спајају зону II са типом I^a, али су довољне да се стекне општа слика о њиховом међусобном односу.

ОДНОС ГП ПРЕМА ДРУГИМ П-Т ГОВОРИМА

577. ГП су саставни део сврљишко-заплањских и тимочко-лужничких говора. Географски и по језичким цртама њихова зона II пипада сврљишко-заплањском дијалекту, а зона I тимочком поддијалекту тимочко-лужничког дијалекта.

578. Према показаним језичким особинама зона II је консеквентно интегрисана у дијалекат коме припада. Реч је о следећим особинама:

1. полугласник се изговара отвореније у распону алофон њ^a — чист вокал а;
2. одсуство вокалног л, а његови рефлексии су у и лѝ (буá, музѝм, вўна, найўним, кучѝна, дўг, жѝш, шўцамо; слѝнце);
3. л на крају речи и слога се нешто чешће мења у о;
4. група -зj- је са метатезом (грóзѝ, лóзѝ);
5. плуралски лик лўди;

6. подновљено јотовање (*искрићевамо*);
7. чување старих *ћ, ђ* (*свећа, мећа*);
8. *к, г* остају непалатализовани (*руке, ноге, кошуљка*);
9. плуралски наставци именица мушког рода су само на *и* (*-и, -ови, -еви*), а женског рода само на *е* (*-е*);
10. чест наставак *-ићи*;
11. члан доследно изостаје.

579. Зона I географски и по највећем броју својих језичких особина припада тимочком поддијалекту, у који она ипак није доследно интегрисана. Постоје, наиме, особине по којима се интегрише у овај дијалекат, као и оне по којима је део ове зоне ближи лужничком поддијалекту, а постоје и карактеристике по којима се део ове зоне издваја и из тимочког и из лужничког поддијалекта, и које ову област чине најархаичнијим делом целе призненско-тимочке зоне.

580. Особине које зону I интегришу у тимочки поддијалекат:

1. полугласник се јавља у фонемском лику *ь*;
2. вокално *л* присутно (*облчѐм се, млзѐм, вљна, дљг, сѣљцамо, слзѧ, клчи́на, жљѣи*);
3. *л* на крају слога и речи доследније се држи;
4. група *-зј-* је без метатезе (*грѧзје, лѧзје*);
5. плуралски лик *љући/љуће*;
6. старо *ћ, ђ* прелази у ново *ч, џ* (*свечѧ, меѧѧ*);
7. *к, г* се палатализују (*руће, ноће, кошуљѧ*);
8. плуралски наставци именица мушког рода: *-и, -е, -ове, -еве, -је* (*ћѧѧи, другарѧ, сѣнове, чичѧве, ђавоље*);
9. чест плуралски наставак *-ија*;
10. постоји постпозитивна употреба заменица (*сѣѧриѧви, сѣѧриѧѣи, сѣѧриѧни; човѧкав, човѧкаѣи, човѧкан*).

581. Особине које део зоне I (њен I^а тип) највише приближавају лужничком поддијалекту:

1. рефлекс вокалног *л* у у позицији иза лабијала (*буѧ, јѧбука, најѧунимо, музѧмо, вуќ, вуѧа*);
2. рефлекс вокалног *л љ* у позицији иза дентала (*дљг, слњѧце*). Остале црте в. у т. 576.

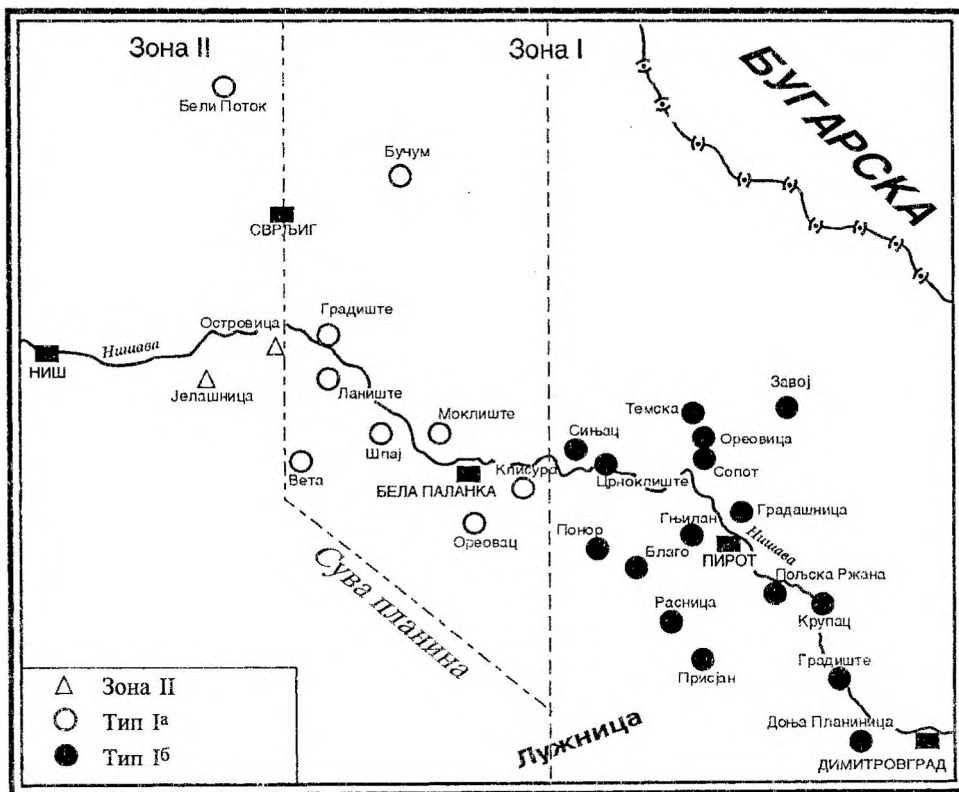
582. Особине које део зоне I (њен I^б тип) издвајају из других тимочко-лужничких говора:

1. рефлекс вокалног *л љ* (*бљѧ, јѧбљѧка, најѧљним, вљк, вљна, дљг, сѣљцамо, сљза, клчи́на, жљѣи*);
2. плуралски наставак *-и* код појединих именица женског рода у појединим местима (*гѧѧѧѧи, дѧѧѧѧи, жѧѧѧѧи*);
3. плуралски лик *човѧѧи*;
4. ликови личне заменице *ми*: *мије, ни, није*;
5. енклитички заменички облици *ђу, ћи*;

6. партикуле *-ва, -ка, -на* (*ѿова–ѿува; ѿука; ѿуна*);
7. постпозитивне заменице попримају карактер правога члана (*човекаѿи, сѿаријаѿи*), али свуда присутне и друге две демонстративне заменице (*човекав, човекан, сѿариѿви, сѿариѿни*);
8. у творби речи поједини суфикси срећу се само овде (*камик, босиљчек, залчик*);
9. ликови појединих заменица и прилога (*кекво/кикво, кеко/кико*);
10. ликови бројева са покретним *e* (*двандесе, ѿриесе*);
11. ликови придева *мали* (*мњечък, мњеньк*);
12. *c* у појединим облицима глагола *хѿеѿи* (*несѿм сѿелá да ѿдем; не сѿесѿе да једете*);
13. *ч* у глаголским облицима (*вачам, врчам се, обрчам, ѿлáчам, сречем га*);
14. ликови појединих именица (*васуљ, граѿање, круша, јáгне*);
15. ликови појединих прилога (*добрé, коѿá, зѿме, лéѿе, некиѿиш, сѿгај, ѿбѿгај, друѿако*);
16. ликови појединих предлога (*бези, изи, узи, зади, ѿокре, кре*).

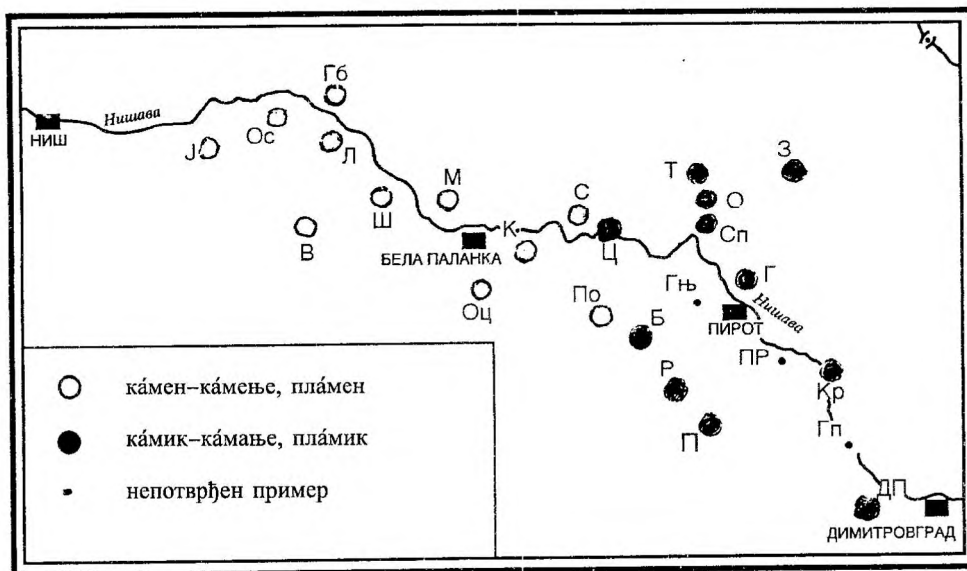
583. Све особине разгледане у овом раду, узете самостално или конфронтационе са особинама других говора, потврђују давно изнето Белићево мишљење да су говори источне Србије, међу њима и ГП, део штокавског наречја, дакле део српског језика. Архаизми који постоје и у данашњим ГП то недвосмислено посведочују. Балканизми који су се накнадно јавили, нису само њихови, него су својствени и македонском и бугарском језику, па и западнобугарским говорима. Све је то разумљиво кад се узме у обзир многовековно живљење на просторима који се додирују, и то најчешће под истим или сличним историјским, политичким и културним условима.

КАРТА 1: Мрежа испитаних насеља — списак и скраћенице

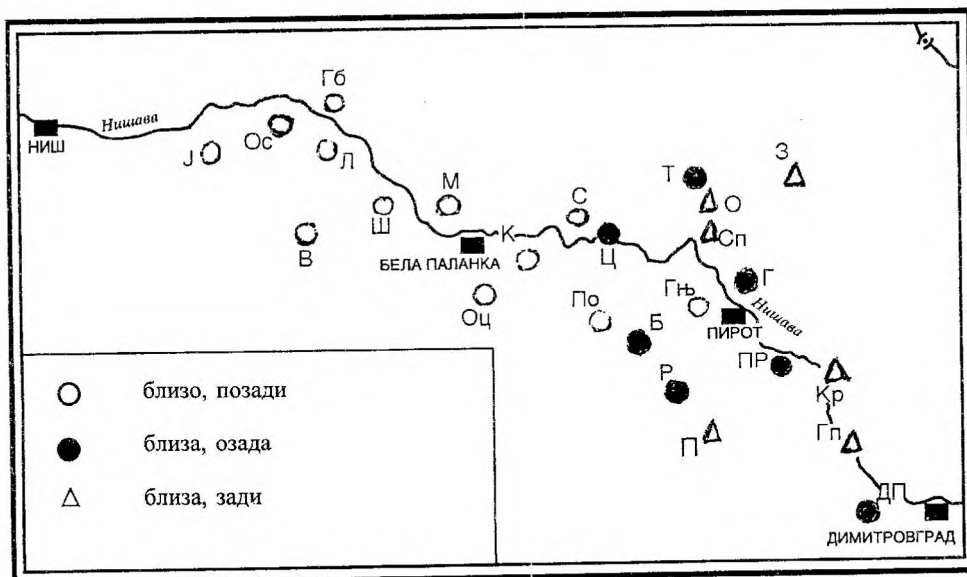

- △ Желашница (Ж), Островица (Ос).
- Вета (В), Градиште (Гб), Клисура (К), Ланиште (Л), Моклиште (М), Ореовац (Оц), Шпај (Ш).
- Блато (Б), Градашница (Г), Гњилан (Гњ), Градиште (Гп), Доња Планица (ДП), Завој (З), Крупац (Кп), Ореовица (О), Присјан (П), Понор (По), Пољска Ржана (ПР), Расница (Р), Сињац (С), Сопот (Сп), Темска (Т).

Карта 2: Фонетизам именица камен и њламен

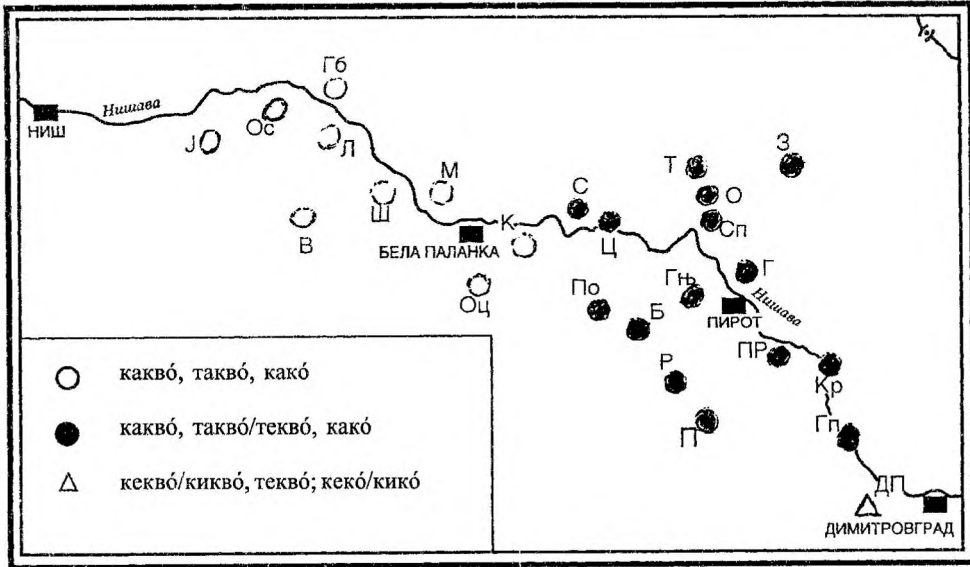

Карта 3: Ликови предлога близо и њзади

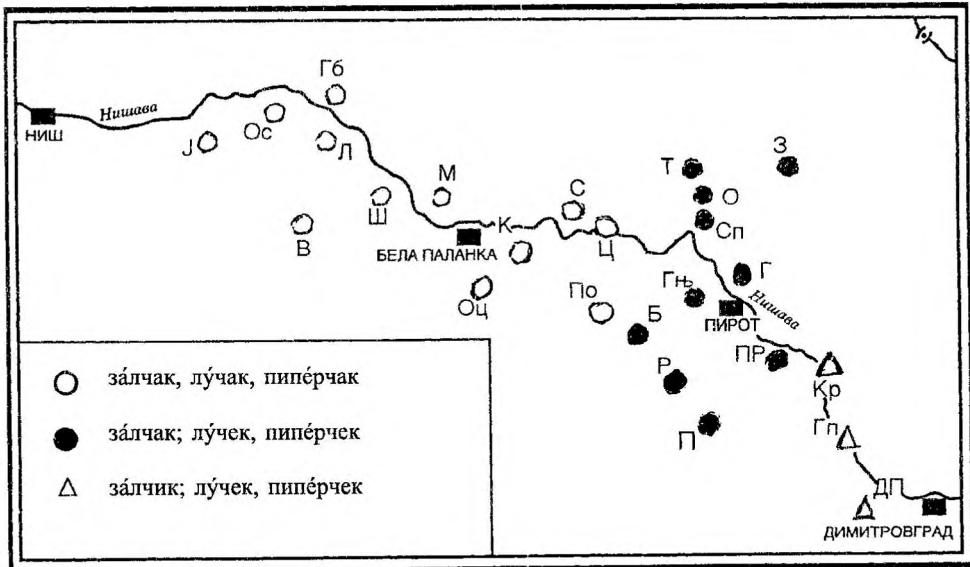

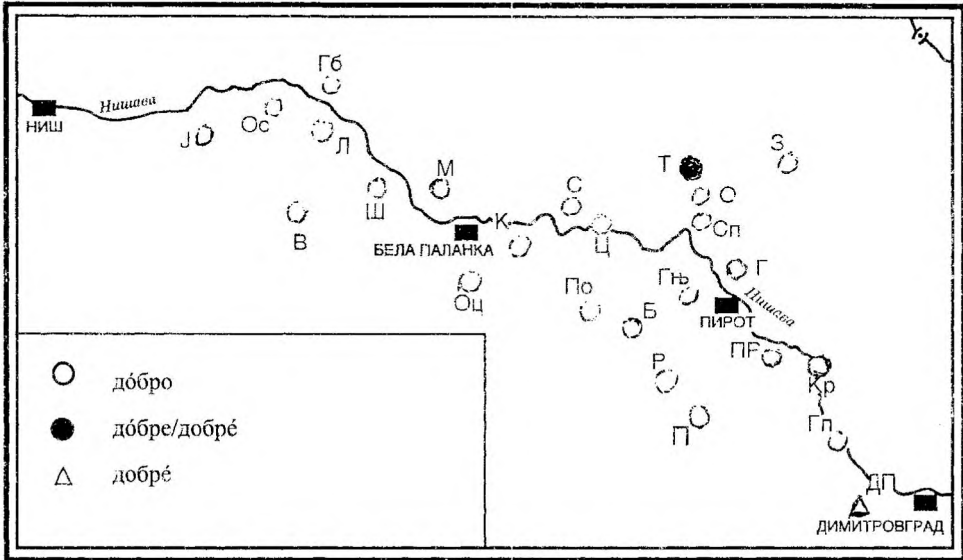
Карта 4: Ликови заменица *какво*, *ѡакво* и прилога *како*

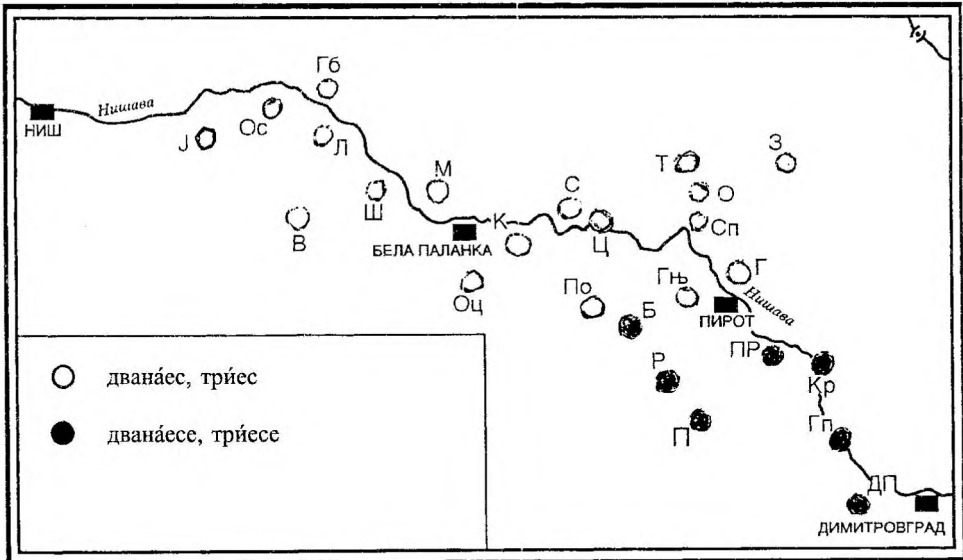
Карта 5: Суфикси *-ак*, *-ек*, *-ик*

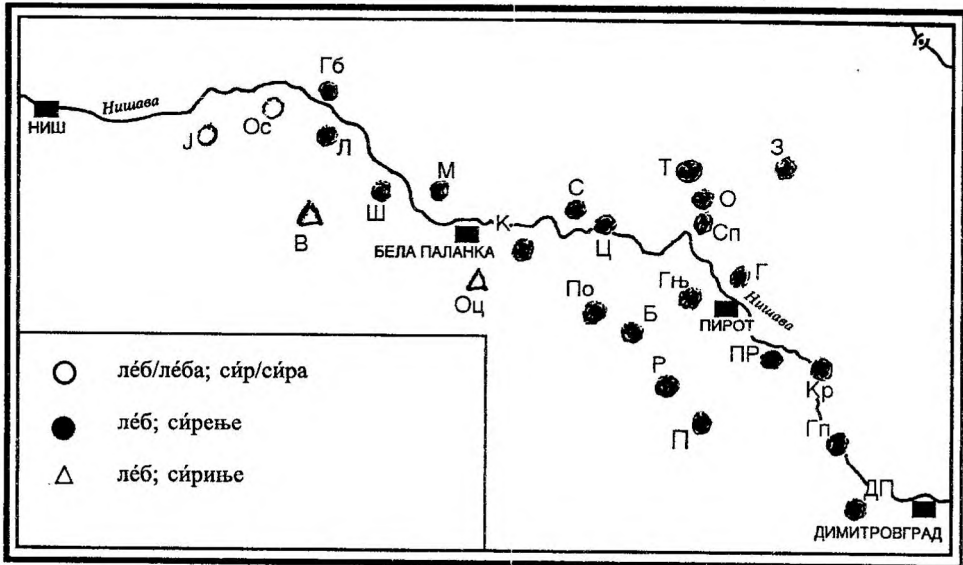
Карта 6: Прилог добро/добре

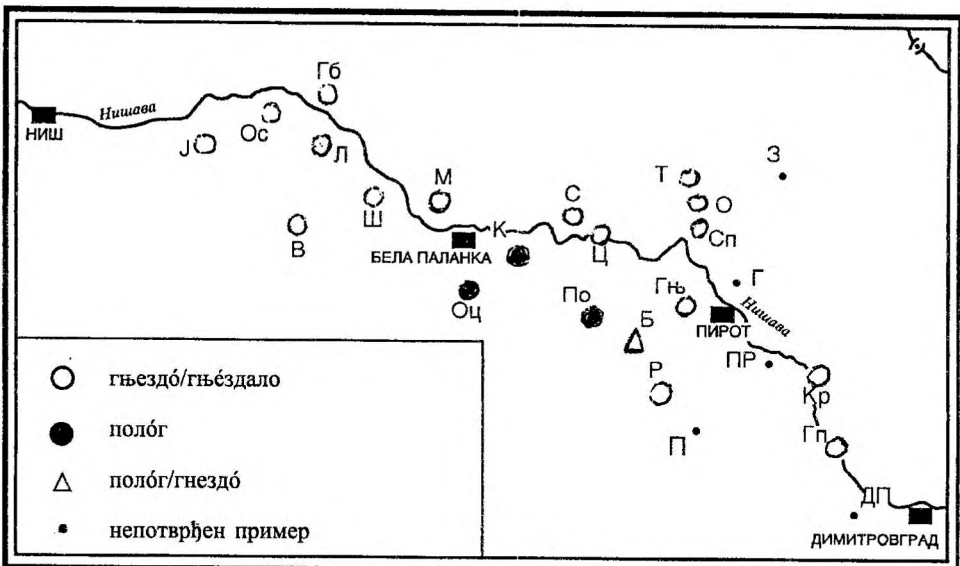
Карта 7: Покретно е код бројева

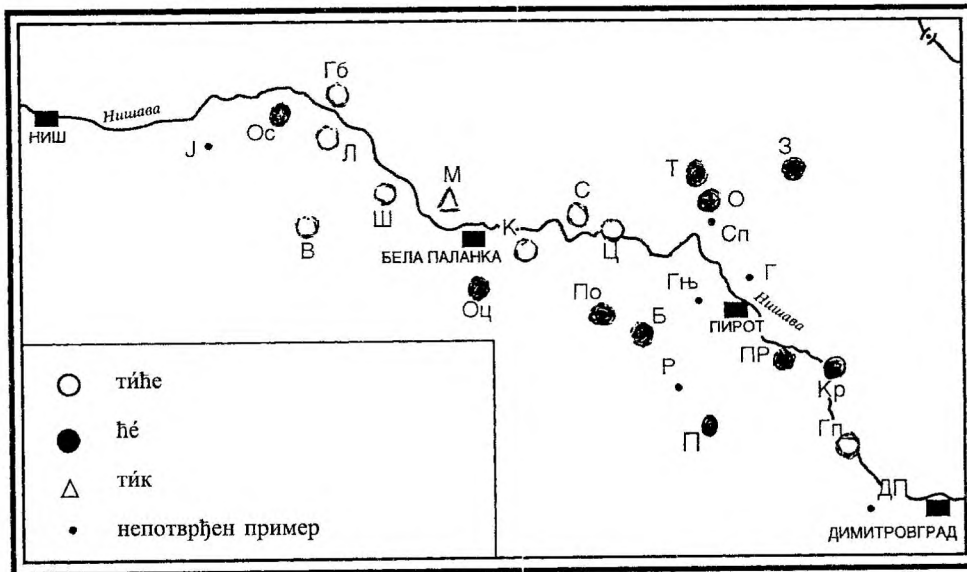
Карта 8: Ликови именица *леб* и *сир*

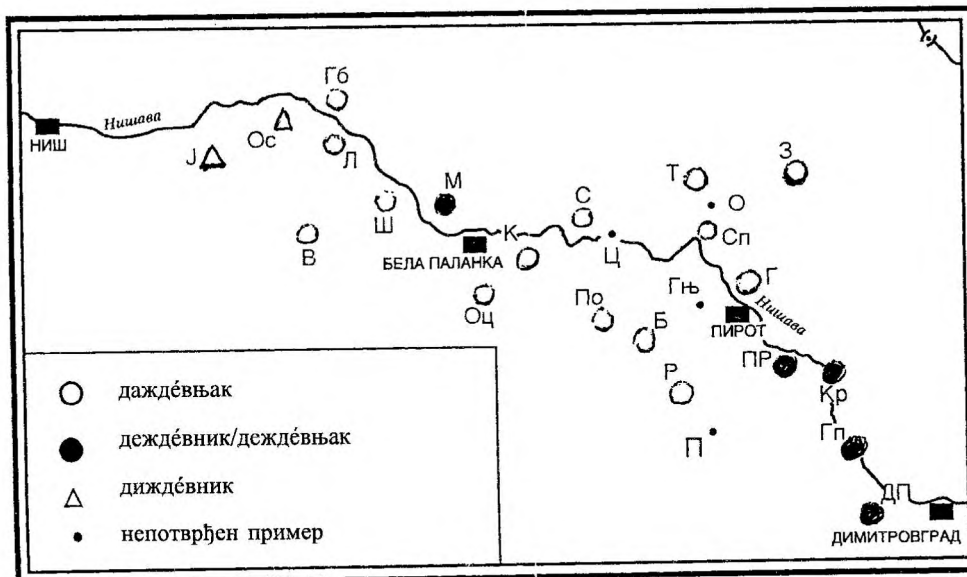
Карта 9: Фонетизам именице *гнездо*

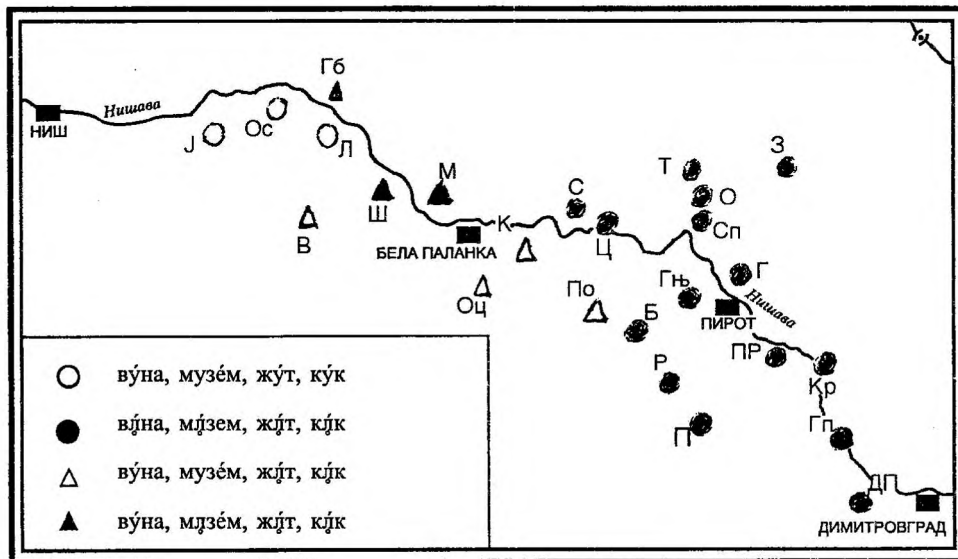
Карта 10: Ликови прилога *ѿек*

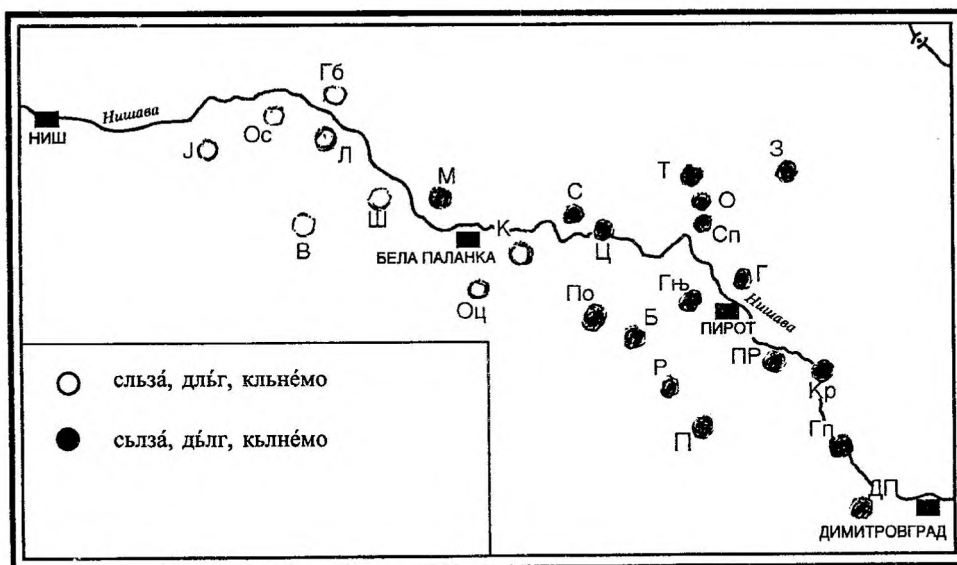
Карта 11: Рефлекси полугласа у именици *даждевњак*

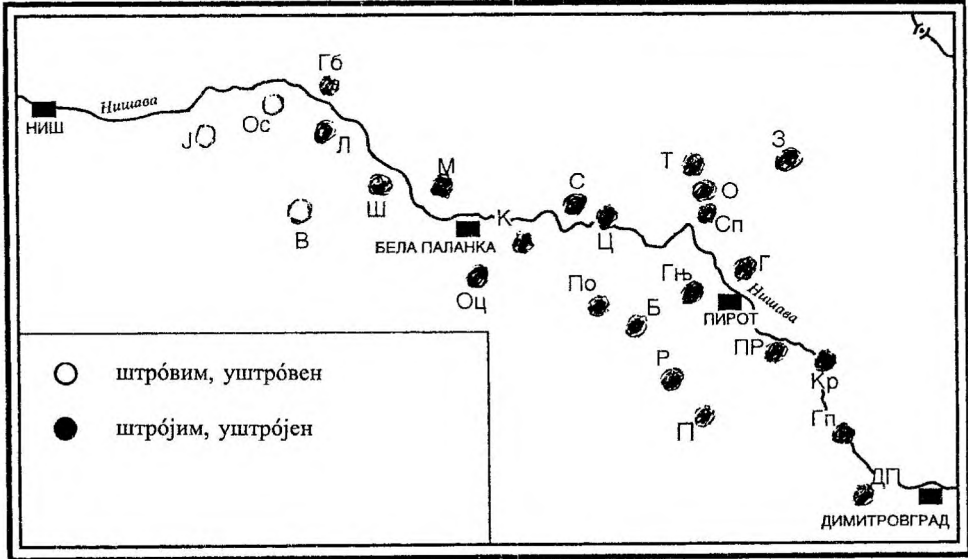
Карта 12: *Л* и *У* (< *Љ*)

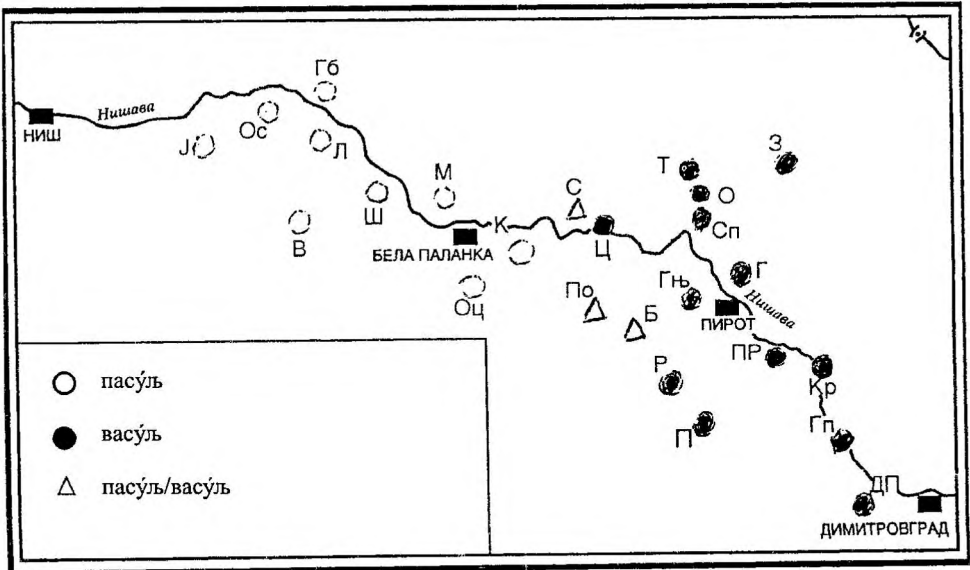
Карта 13: *ЉБ* и *БЛ* (< *Љ*)

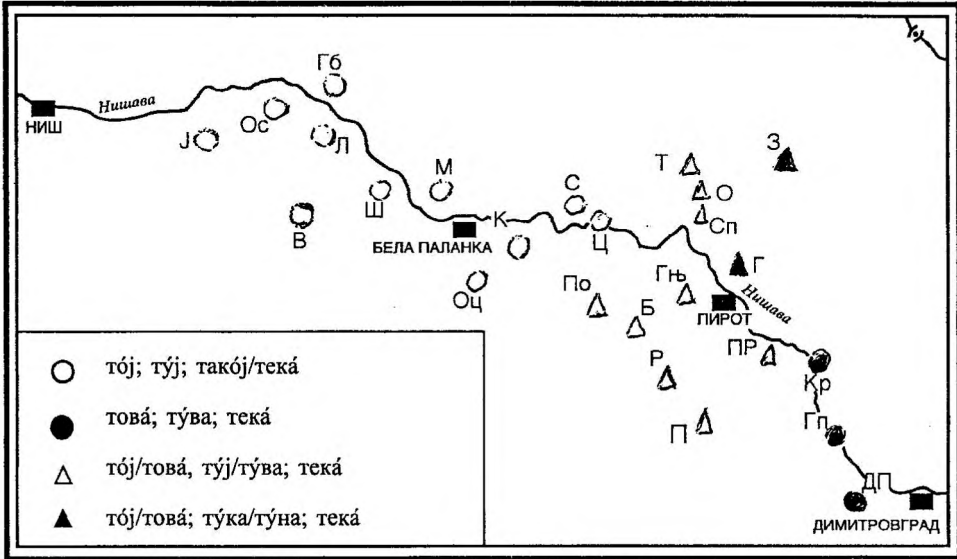
Карта 14: Фонетизам глагола *штројим*

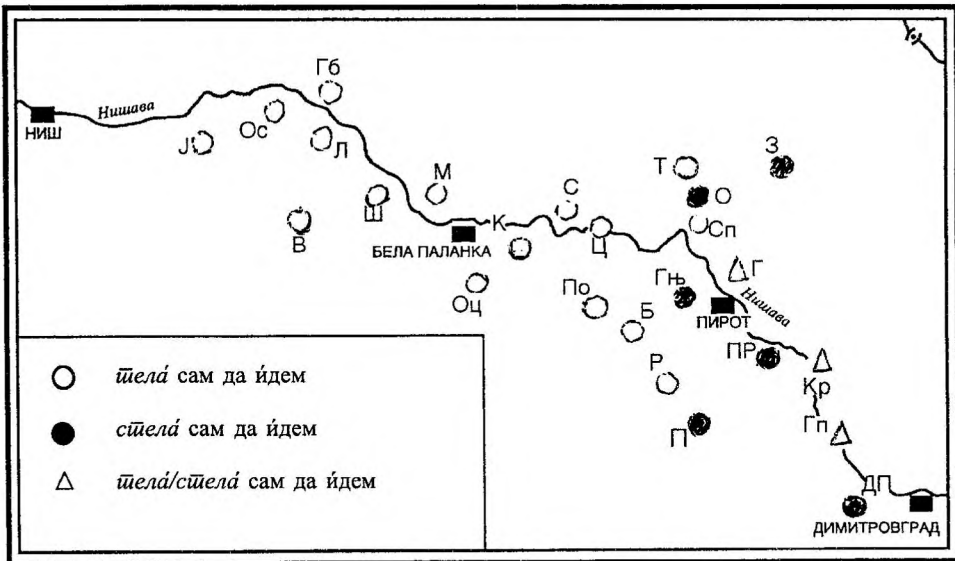
Карта 15: Фонетизам именице *пасуљ*

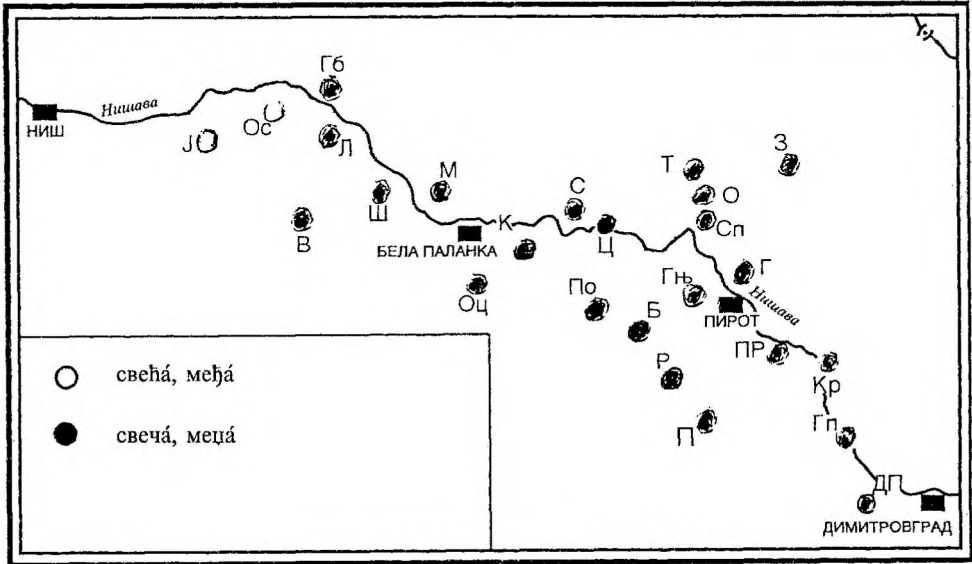
Карта 16: Партикуле *ј, ва, ка, на*

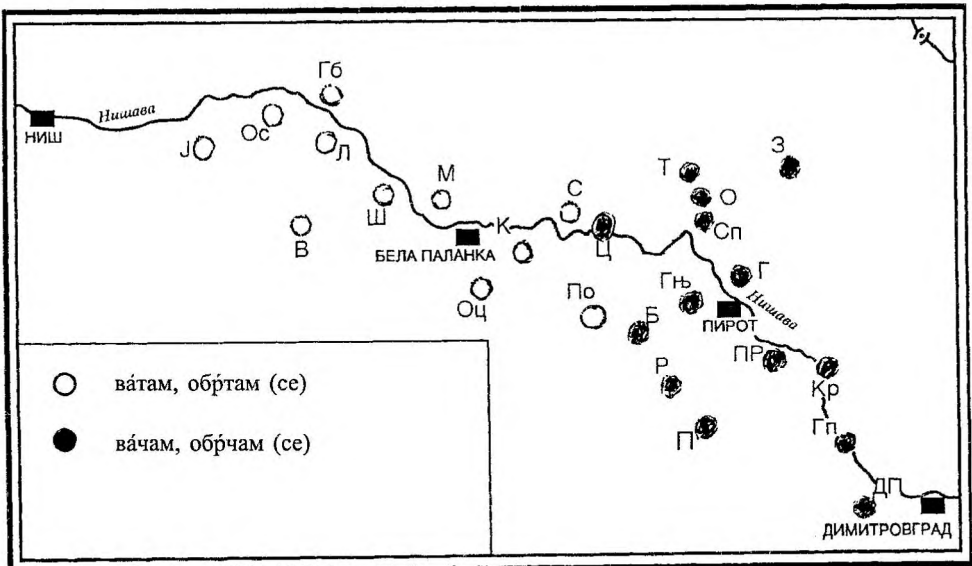
Карта 17: *ѵ/с* у облицима глагола *хѵеѵти*

Карта 18: Прелаз *ћ, њ* у *ч, џ*

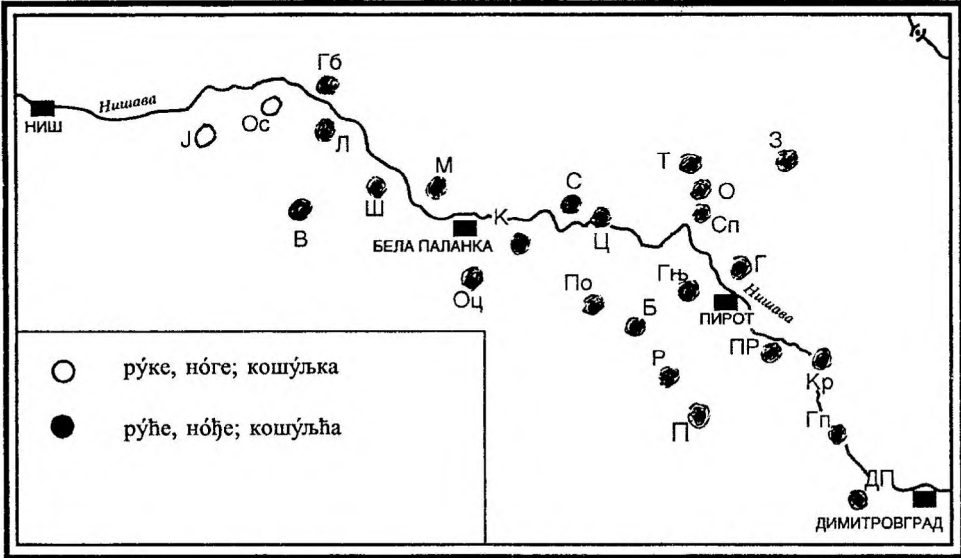

Карта 19: Алтернације *ѡ/ч* и *ћ/ч*

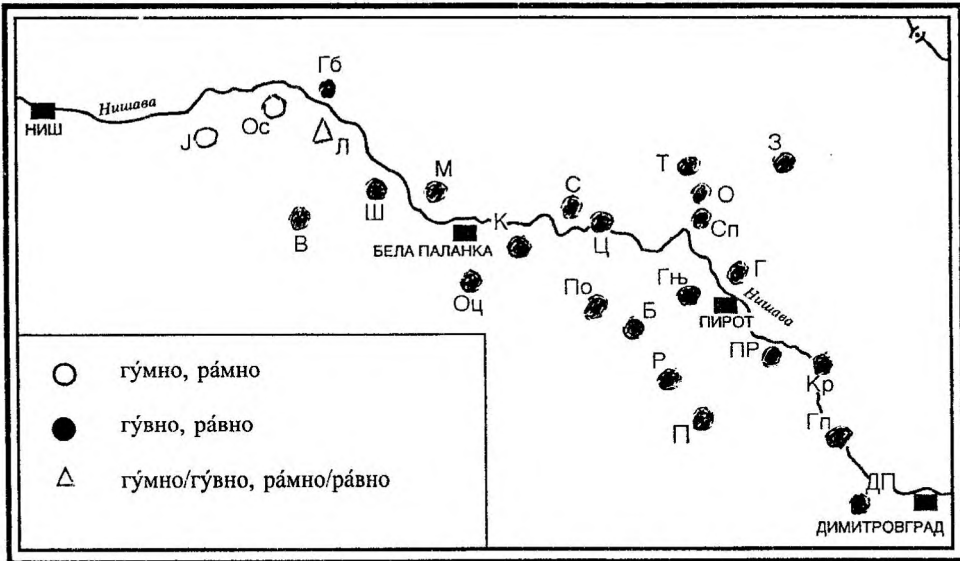

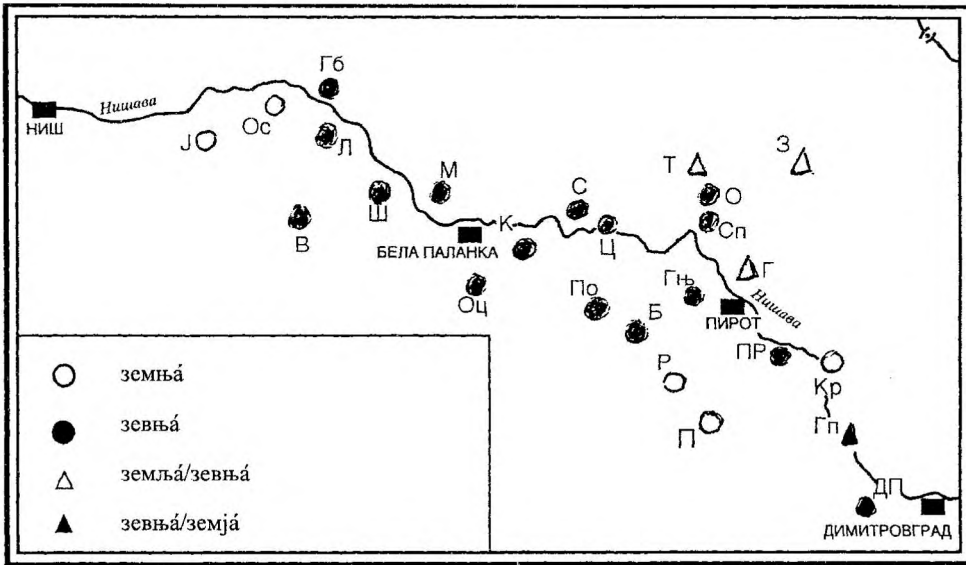
Карта 20: Палатализовање к, з

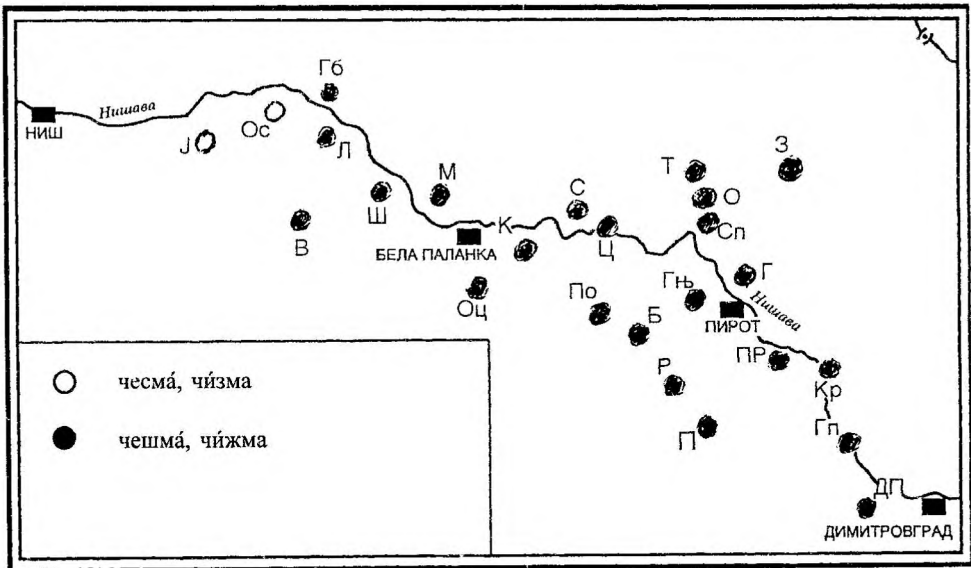
Карта 21: Фонетизам лексема гувно и равно

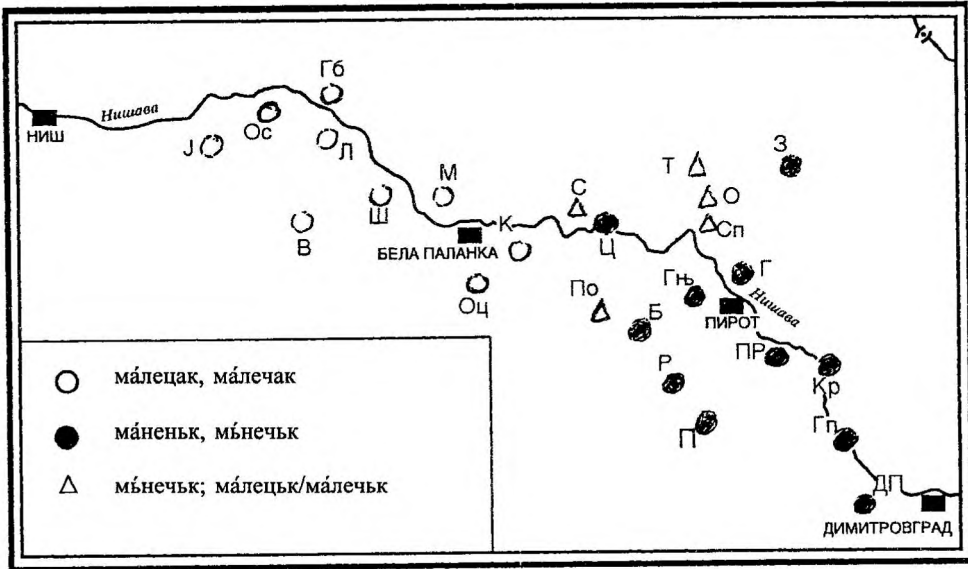
Карта 22: Фонетизам именице *земља*

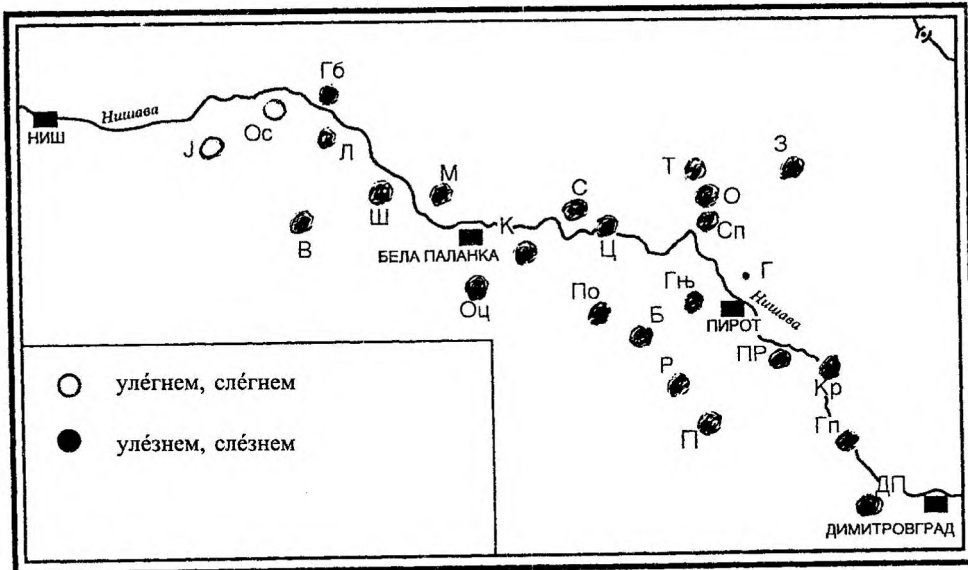
Карта 23: Фонетизам лексема *чесма* и *чизма*

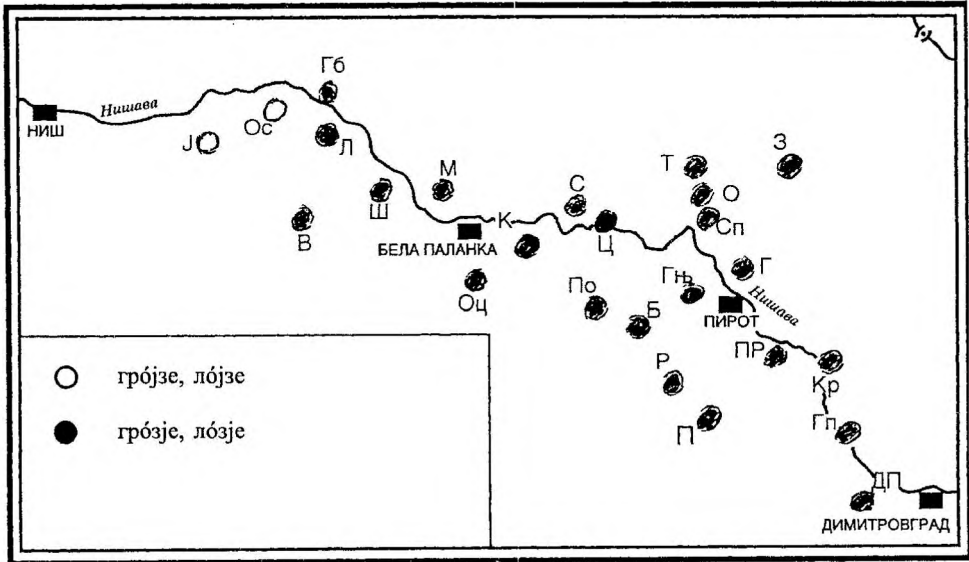
Карта 24: Ликови придева мали

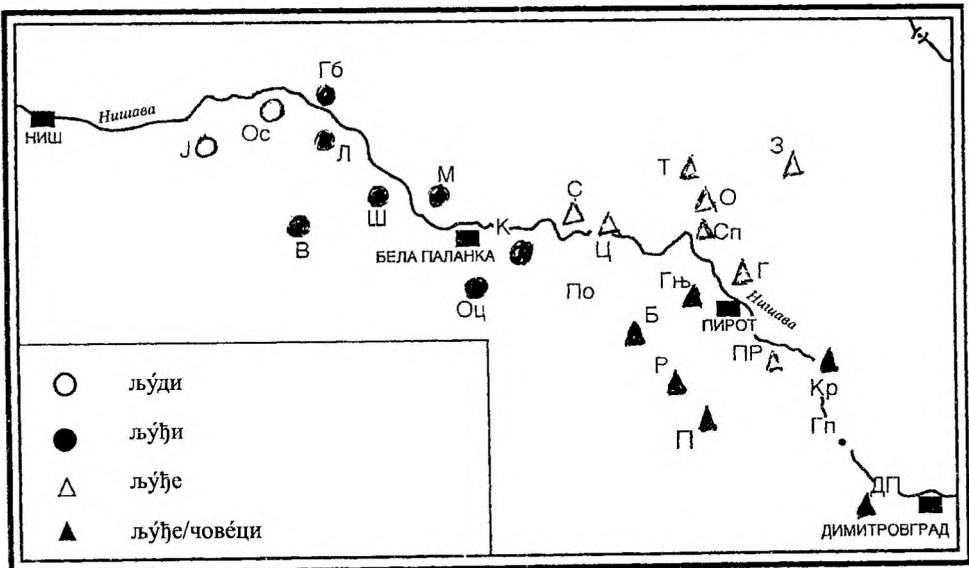
Карта 25: Фонетизам облика уђем и сиђем

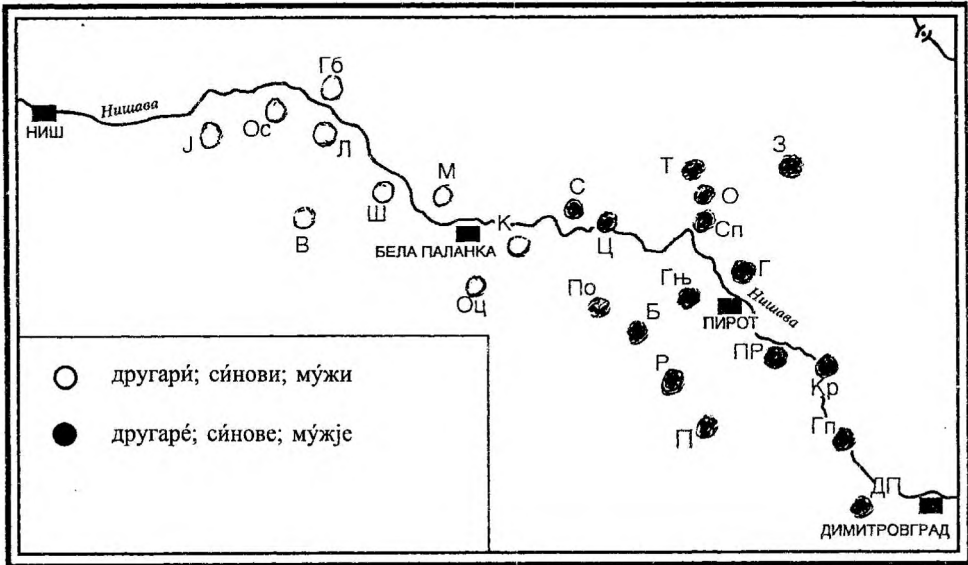
Карта 26: Судбине групе -зј-

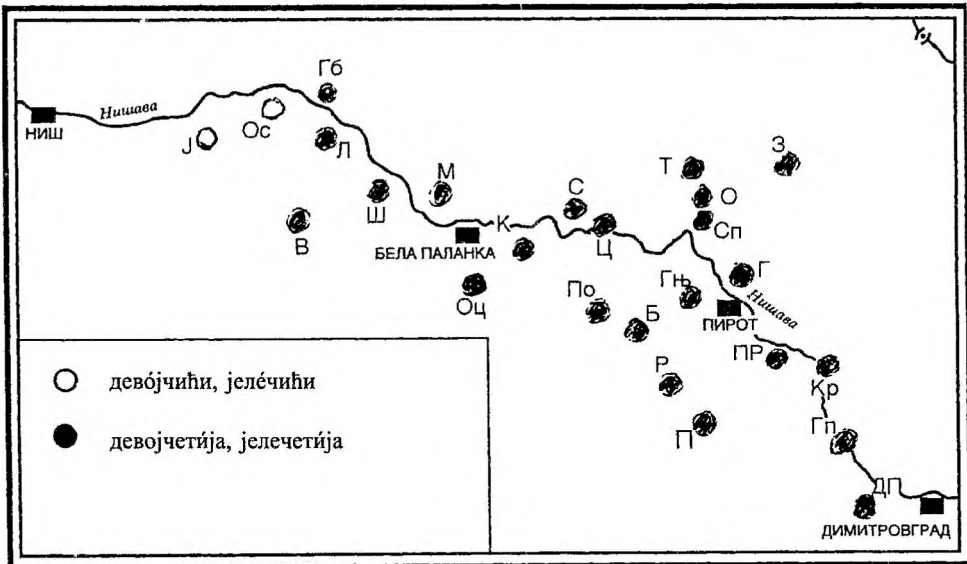
Карта 27: Плурал именице човек

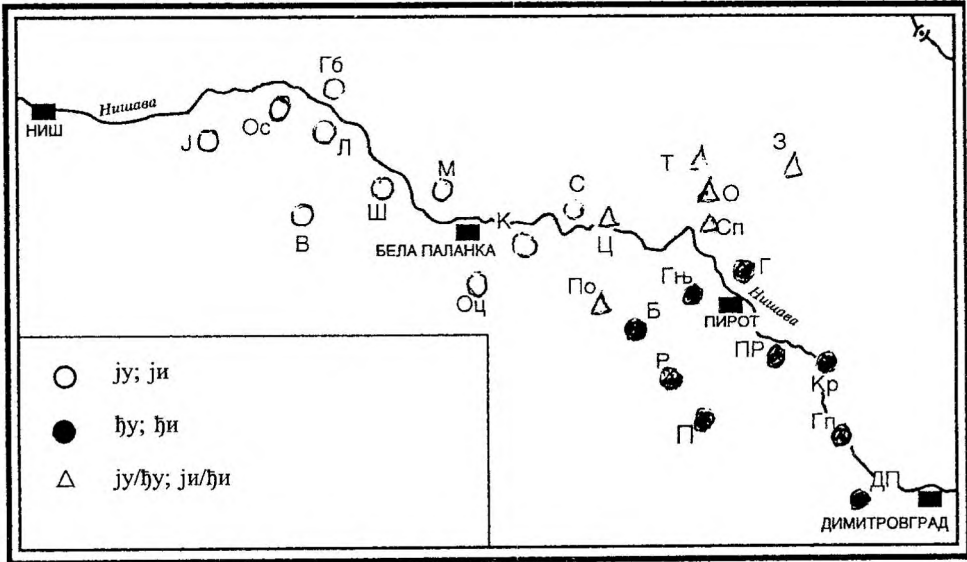
Карта 28: Наставци *-и, -ови; е, -ове; -је*

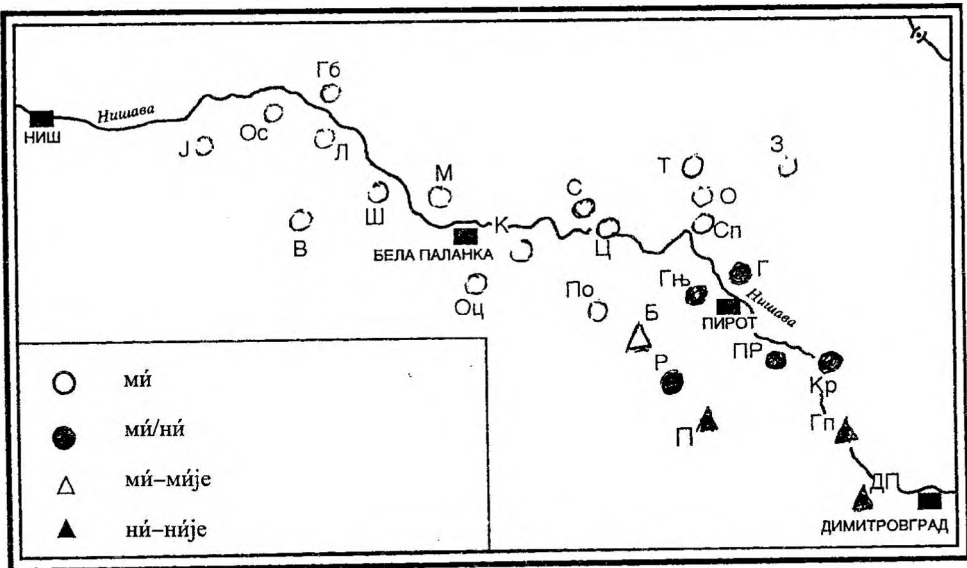
Карта 29: Наставци *-ићи и -ијија*

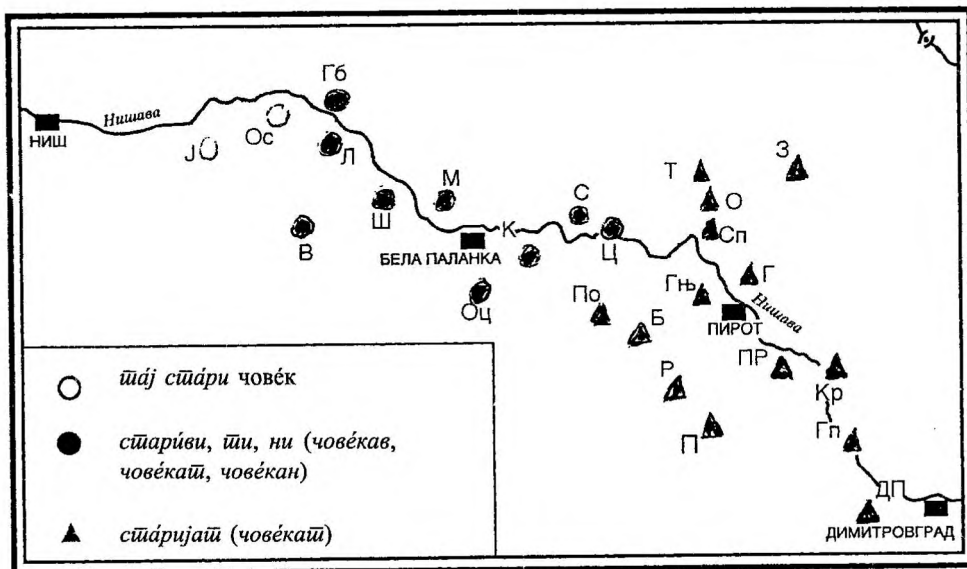
Карта 30: Заменичке енклитике *ју* и *их*

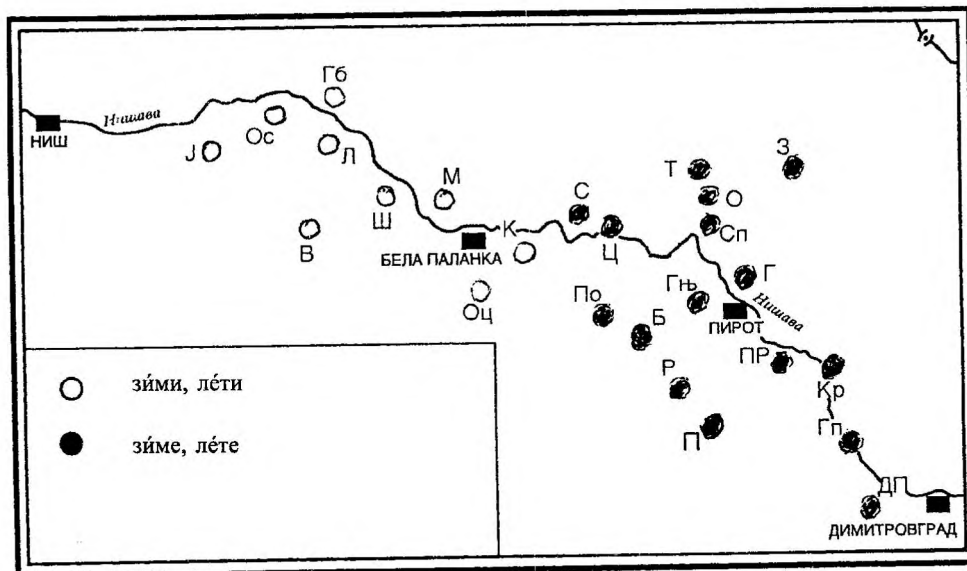
Карта 31: Ликови заменице *ми*

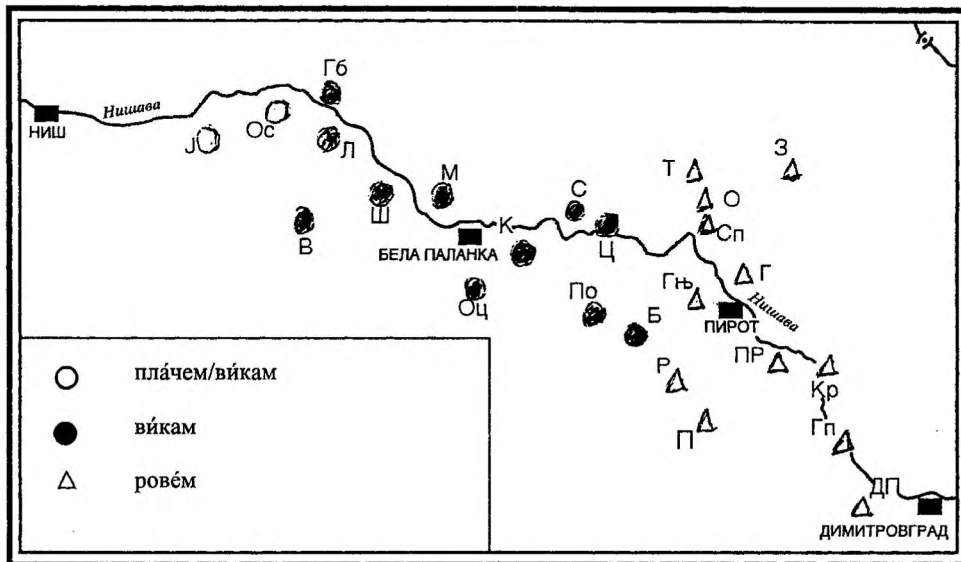
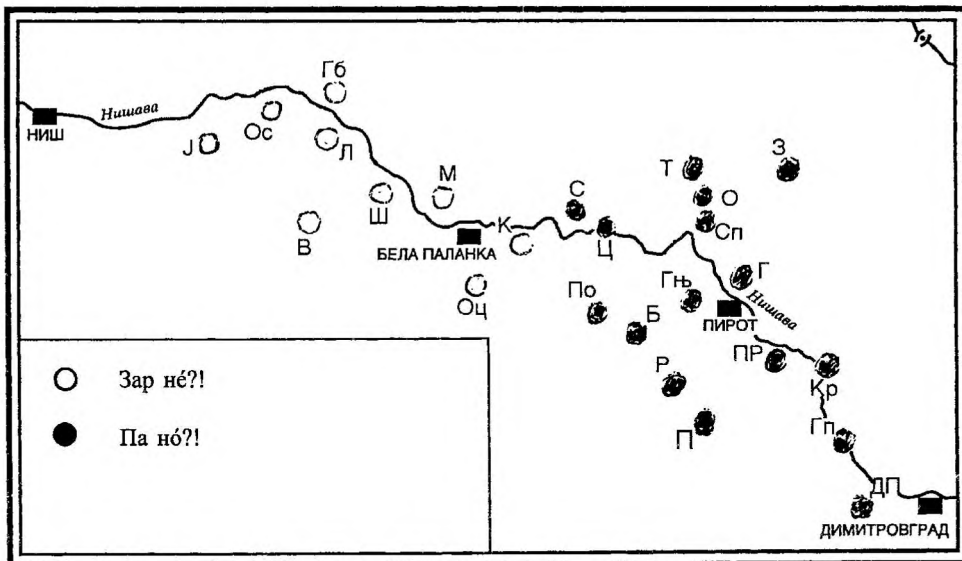

Карта 32: Постпозитивна употреба заменица

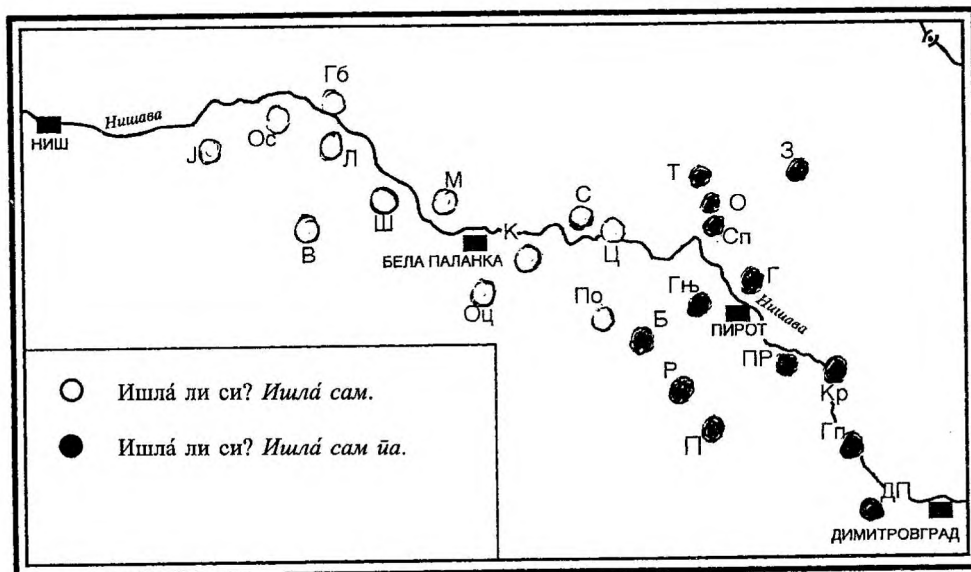
Карта 33: Ликови прилога зими и леџи

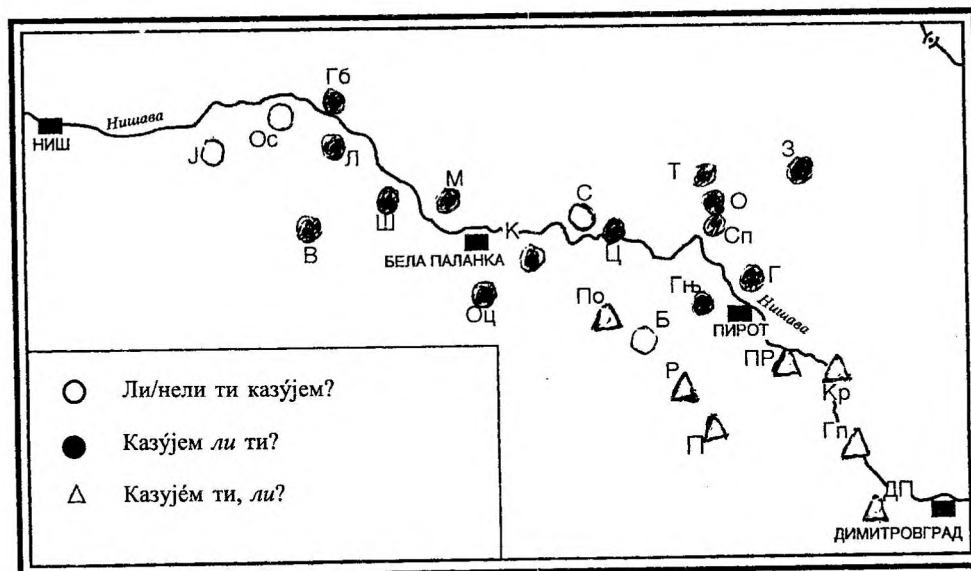
Карта 34: Ликови глагола *й*лачемКарта 35: Упитно-узвично *зар не*

Карта 36: Типови потврдних реченица

Карта 37: Типови упитних реченица

ТЕКСТОВИ

Јелашиница

Знаш ли ти, Роле, кад дође Ђурђовдџан? Прво и прво, ми узнемо од вуну усучемо врце за венци. Па онда идемо после подне та бележујемо травке. Сутрадан ујутру рано, што раније, се дијамо, идемо и певамо и оне травке које смо бележували с матичку и у корпу теј травке стављамо. После слэгнемо доле на асвалт. И после отидемо там једна гумна била где се врло, и кроз цело поље пројдемо, и све певамо. Кад тамо стигнемо, на тај гумна, туј има чесма, три ђунца и корубе, и ми туј пријдемо и плетемо венци за овце, за краву и за телѣ, и за јагње и за бакраче где муземо овце. Невесте све се премене у народну ношњу: фистани, барѣжи, јелечићи, све тој најлепше се премене. Обичним даном носимо просто: вутарке, вунено, сељачки, на ноге опанке гумене, гумењаци, а носила сам и кованице. Ја имама шесет и другу годину, село ми се зове Радикина Бара, ја се зовем Савић Криста, рођена сам дваес девѣте, Баџа ми је шездесето годиште...

Венац се плетѣ у суботу, сутрадан у недељу свадба. И ако на пример баба-Роџа жѣни сина, иде по невесту, зове си сву родбину, доведу невесту, то сам ја, и баба-Роџа кад дојдо она ме са сито овија, баџама жито, па на крај баџама јабуку. Баба-Роџа каже: према сунце. Људи се слетѣ да узну онуј јабуку, и такој. После дарујемо се. Ја баба-Роџу дарујем, баба мене дарује, свекрва, и сиђем и после ме одведу тамо у кујну. А-а, има и накоњче. Прво дарујем свекрву, па после залву, па јетрве, па још ако ођем неку родбину, и на крају накоњче. Прво му дарујемо кошуљку, рукавичке, черапке, такво, ставимо детету пешкирче и после га трипут подигнемо: велики да порастеш, велики да порастеш, велики да порастеш. Оно плаче, стра га. Ја га пољубим и дадем си га мајки, и онда си га мајка приквати... Ја сам крштевала: имама девера ја сам га крстила Браџа, другог Писаре, заову сам крстила Сѣјке, она ми је Сѣјка, Голубе, Јабуко — тако то искрштевамо, тој у недељу увече.

Било седѣнке. Ја сам се преправљала, лично ја: татине чешире, па турим бисаи неки стари и замаскирам се мало, идем и тамо моје другарице плашим ко бајаги. Тамо на раскрсницу накладе огањ и предѣ, једне врткају, једне певају, ја на турам зелени класићи па ће печемо ко бајаги зеленци, а ми по двојица препраљотине — па тој е циркус... Плашило је код нас кад се тури у њиву да тиџићи не кљују жито или грџе...

Много ни тѣг било слатко зато што смо постили. Постимо, све посно. Јао, мене ме мило кад ће дојде Ускрс мајка да ме води у цркву да узнемо причес. Па ме нешто, на пример, обнови, преко сав зор купи ми неке летње сандалке, ели мараму, ел нешто тако и: ћерко, да постимо. И нећу се облажим за живу главу. И онда се по-

пременимо и ће идемо на причес. Тó је једн ми́лос! Млóго дóбро бíло у мóје дóбо. И ма́јка си та́ко уфа́рба перáшке, крава́јчићи и та́кој се попременимо и идемо у цркву. Пóп ни та́мо ча́ти, пу́на црква људи. Па ўзнемо причес и онда си поде́лимо међу нас перáшке, крава́јчићи. Пóсле се збéремо, богáто се рúча, ја́ганци пéчена, прáсе опéчено и обúчемо се лéпо, отíдемо, то је једна милина бóжја. Па и́грамо, па армуникаш свири, па и́грамо у вистáнчићи па кóј ти да́ва. Мóј óтац у плéк-му́зику свирил. Он је удараó у бубањ па пóсле у бáс. И погодиó свáдбу у Вéту сас њигóво дру́штво. И долáзе код нас, ја сам мала била, они́ долáзе и вéцбају. И онда кад отíду у Вéту и óтац ка́же: мéне неvéста најбо́ље черáпе дала, а Га́ша, мóј другáр бíо, он се увредиó, ка́же: како њéму да да најбо́ље черáпе, а мéне пóпросте. А неvéста рекла: па ёто, дала сам њéму најбо́ље черáпе, ви́диш колкí тупáн, ка́же, он но́си, и Га́ша се увреди́л.

Јá сам чува́ла на а́к. Сабéре ми тáтко буљóк по једно шéсе óвце и цéло лéто чу́вам. На Ђурђовдан ми замеримо, сва́ки си музе́ сво́је óвце и свé то измéре на óке, по старински, неки стáри канта́ри били и измéре кóлко óке имаш, ако ви́ше óке ви́ше си кíла пóсле узíмаш. Па ма́јка је правíла мáсло, како се зовáше тóј — бучка, и онда си óна бучка, бучка и мáсло ва́ди. Тáтко га ту́раше у качама́к, а и пржíло се сас њéга као на мéсто мáз. Пóсле потсíри па сíра, сáмо је пóслаби сíра, чим се бучка сла́пши сíра. Сьг нíсам чу́ла, нíко не бучка.

Савић Криста, рођ. 1929. у Радикиној Бари,
4 разреда школе

Острoвица

Сьг сас кóмбајн, напред сас срп óжњемо, па јужа напра́имо од жíто. Ўјутру се дигне једн рáно, отíде по рóсу, ако случáјно нéма рóса он понесé вóду, у ко́фе вóду, па наскубé за јужа, ондак и наквáси, па једн пра́и јужа, они́ја жњý. Он у ладавíну сéдне и пра́и јужа и пóсле с јужа врзýје снóпови. Па се зéне у крстíне, посто́и дéсет-петнаéс да́чна па се вуче дóм, кот ку́ћу, јели та́мо ў-поље на гúвно. Гúвно се напра́и, отрси се, па се овршé с волóви, с ко́њи, с магарíћи — ко́и каквó има. И онда има, прé је имáло сáмо с лопáте се вéје, срíне се, овршé се, па с умити, с вíле се претриса, с умит се метé, плéва бáшка, слáма бáшка. Па се срíне на сред гúвно, стóжер ту́ј има, срíне се ту́ј гамíла вéлика, па с лопáте вéтар кад дýва он вр́ља гóре и онó га вéтар но́си, а жíто остáе овáмо. Пóсле су иско́чиле ветрења́че, и ондак једáн врти́, једáн гóре на ко́ш ту́ра, с рúку једну мéша, онó излáзи плéва и житó. Дóле једн жíто одрéва, дру́ги у ца́кови пу́ни и та́ко тóј иде фíно, лéпо. Пéсма се пóе старински, жéне, дево́јке пéвају, пи́је се реки́ја из конди́ри, конди́р жу́т па иде по рéдом по људи и они́ пи́ју: а́ј, дома́ћине, здрав си, жив си, и та́ко лéпо тóј билó. Пóсле по-тíм изáшле су вршáлице та вршú, али не жњý, сáмо вршú. Терау се снóпови, људи се скúпе на вршáлицу и једáн ба́ца снóпје гóре, једáн озгóр ба́га, машíна тéра и врше. Е по-тíм сáд су изáшли кóмбаји, и сáд је лáкше млóго за пóсо. По-тíм че иза́ђе и кóмбај кóј óдма мéља, óдма к óј мéље и пéче и лéба овáмо излáзи, та́ко се на́ду. Мож неки́ и да дочéка, ми́ не мóже стáри, али неки́ мóж да дочéка. Изглéда ви́ тóј има да ста́йте у књи́ге, па тóј фíно че да бóде.

Сáг нéма пóс, а напред кад је за Петрóвдън онó се поклада́ује и та́ј мéсец се не једé. Исто и за Божíч та́кој: расóпница, папрíка, пасу́љ. Сáг не зна се ни срéда ни

пéтък, а напред се водило рéд. Прае жéне клин чорбú с копрíве, са зејтин упрже и такој. У црепњу напред пéкли лéб. Момурза жутка, па кад ју опечéмо оно се само раскруни. Башта ми е ишъл чък тамо по Скопје, по Београд за момурзу. А онај жутка као месéчина, па деца нéче да у једú, не мóже да се једé, па качамáк само праимо. Са црно брашно: лéле, оно се нéче једé, лéле не ваљаје. Море, че једéмо и штó е црно како нéче да радимо. И сýг си мéсимо, овдéка дооди лéб, али ја си мéсим, не волим тај леб да једém.

Сýг нéма се венчују, само у óпштину, а напред у цркву. Напред неје има́ло тој. Сýг момци ма́тере бију. Мéне еданпút ма́ти йстепа ме. Тóј да йдемо на-оро, и ка́же: да йдете и да дојдете за ви́дело. А ми дојдо́мо кад зајде слънце, несмо у-гавнин и она ме йзби. — Штó си се забавила? — Па добро, ја несъм самá. — Е па не смéш да се ба́виш, слънце грéе и óдма до́м да си. — А са до срéд но́ч. Евé мóј унúк до дванаéс са́ти не дооди до́м. — Гдé си, брé, бил? — Па туј, и не мóже се јутром раска́ра. Оцúтра га тéо би́jem. Спí му се, а трéбе да йде са сто́ку. Нéма лéб ца́бе, како́ ми-слиш тí. Мора с кра́ву да йде, ако не нéма лéб.

Руска Петровић, 68 г., неписмена

Градиштье (белојаланачко)

Е, да ти причам. Óвце су ни лежале еј там појату ймамо, и бéше умрél једн човéк туј, па му турали дéвет дýна. И мóј свéкър ишъл тамо и дојдé вéчером и рече: „Ма Бугари óвце кра́дну“ — кра́ли óвце по Црначко, па до́ле ко́љу у Островицу па прае сапún. И рекла нека́ жена: „Море, даньска се му́љаоше дватритройца гóре у брдо́во по шíбу“. А ја реко́ на ста́рцавога: „Лéле, Сáндó, онí че сýг на на́шу појату там да ўзну óвце. Ајде да йдемо!“ — Узéмо венéр па отóмо на појату и у коли́бу улéзо́мо. Онí си оста́ше овдé. И улéзо́мо. А ймао́мо óстро куче. И нема́, нема́ — ће залаја кучéто. Онí тамн пошли́ одóвуд, како́ от селó, али долéчко, и пошли́ пра́во на на́шу појату. — „Лéле, реко́, Сáндó, онí че до́јду па че ни побíју и нас, и че ни ўзну óвце, де, реко́, óкај!“ — Он óтвори, про́зорче ймаше, а-брé, о-брé, а-брé, о-брé, онóј куче ла́је, он óка, оно ла́је, и онí се одбíше нízбрд надóле и прејдо́ше преко́ по́ток и отóше она́м на једно́га човéка та узóше óвце. — „Кóлко, Сáндó, бéоше узéли на Микайла óвце?“ — И он рече тýг: „Етé, отóше на Микайлову појату и узéше óвце“. — И овцéте приблија́ше преко́ планину́ту новáм, надóле и скарúју за прско-Ниша́ву. А овдé мóј дéвер трчи и óка: „Бата-Сáндó, бата-Сáндó!“ — Ми се освáмо. — „Ајдете, брé, ку́де се денúсте! Деца́ извíјају овáм, пиштé ста́рциви, ку́де се денúсте, нéма ви да до́јдете, да ли изђинúсте?“ — А Сáнда рече: „Ма несмо́, брé, евé смо, ће ене́ Микайлове óвце Бугари откара́ше. И оно́ тýг надáдоше овдé ис селó, она́м на ћичéран приока́ше. Онí оздо́л с пу́шће: так-тък-тък-тък, из Ниша́ву. Нис каквí стења́ци су слéзли, и превлé коше овцéте до́ле. И после се тужí човéк, идé и мóјиви ста́рц гóре, и ништа не можé. Гдé чеш да се противиш сас нéпријатеља. И текó е билó.

Крстић Круна, 81 г., неписмена

Вейа

Потси́римо тој млекó, тој ко́сто премузéмо. Пóсле се растóпи тој си́риње у котáл, мéшу га, мéшу, та се претвóрни у чорбú. Пóсле бра́шно ту́рају, мéшу — туру, мéшу — туру. И сýг смо прави́ли бéлмуж. Тóј кат се ста́вимо, намéшамо сто́ку и

белмуж правимо. Оно ко качамаќ, белмуж га зове́мо, ал оно како качамаќ. Јесени кат се све ства́ше, и куку́руз се обе́ре, и побре се жи́то, наста́ве туј седе́нку. На у́лицу, на пу́т, куде́ е зго́дно ме́сто, ете́ куде за́другу́ту до́ле, па овде́ го́ре на раскр́сјево — ту́ј е најви́ше билó.

Па се нава́тају за-појес, и́грају, и́грају — и ја́ сам игра́ла како лудá. То́ј све на ону́ј шири́ну куде за́другу́ну, па и ста́ро и мла́до, све то́ј и́гра. Ѐмаше́ јед́н тупа́нција́ ис Студе́ну, јед́н Димитра́шко има́ше он па у га́јде сви́ри, и оно́ наро́д и́гра. Мён Пёрса каба́ти: „Немо́ј, на́но, да те видím да се ва́неш како не́ка женети́на у о́ро. Ѐмаш си́на, има́ш че́рку, срамотá. Мо́ж да гледа́ш, а да се ва́неш ти́ да и́граш — срамотá“. Али деца́ ми одра́сла, и́дем та си гле́дам њи́, гле́дам си наро́д, чу се па ја́ разлетím да и́грам у ко́ло.

Како́ це не упозна́јемо! Ене́ на́ша ку́ћа сѓ она́м празна́, а њи́на овде́. Па ме́шамо о́вце, и́демо с о́вце, по́сле мене́ пра́ве за добру́ дево́ђу. Ја́ сам сирочé, ма́ти ми умре́ла, ма́чиу и́мам, башту́ си и́мам, Ради́воја и ма́тер има. Па та́ј њи́гова ма́ти мло́го добра́, па ме ја́ко во́ли и куде́ ме ви́ди: „Немо́ј да одрече́ш, немо́ј да одрече́ш од Ради́воја!“ . Мо́жити по́сле приспе́ли да се де́ле, башта́ и чича́. Чичата́ не́е има́л децу́, па је усини́л једнога́, али ње́г си ма́ти одве́ла код о́чува. Е ја́, та́ј ма́чиа ме по́неподно́си, по ме не во́ли, а та́ј стри́на ме во́ли ја́ко, где нема́ла, па ме чува́ла, и ја́ ће реши́ чу си и́дем. Какво́ чу топр́в да и́дем сас ма́чиу да ку́ћим ку́ћу и да се до́м задому́је. Па ти́ја мо́ј чича́: „Ма́ро, ми́ те не да́мо сѓга. Ти́ че ли уте́кнеш?“ — Велím: „Нечу́ да уте́кнем, ако несѓм зараде́ла за ед́н ручы́к, нечу́ да бе́гам, немо́ј га ни пра́вите. Нел ви́диш какв́в живóт живим ја́ при мо́ју ма́чију?“ — ре́че: „До́бро ка́жеш, зна́м ја́ добро то́ј све“. До́бро е билó док смо били́ мла́ди. Три́ дете́ти смо доби́ли, да́де Бо́г сва́ко си најде́ сво́је ме́сто. За на́с не ва́ља што остарéмо па несмо́ кадб́р за ни́шта.

Јовановић Мара, 72 г., неписмена

Ланишће

Кат сам била́ ма́ла, ба́ба на́ша ни при́ча: немо́ј, ка́же, да иска́чате на́поље јел, ка́же, одонуд́ би́ју с то́пови, че ви поте́пају. По́сле дојде́ ова́ј војска́ бугарска́, отступи́ше Срби, Бугари налэ́зоше. Ја́ и мо́ј де́да појдо́мо на поја́ту, он напра́вил барја́к, тури́л на ко́ла — преда́ва се та́м. И они́ га срéтоше и врну́ше га от поја́ту. И по́сле дојдо́мо до́м, дево́ђе се збра́ле и венци́ ви́ју на њи́ни ко́њи. Они́ дошли́ пред о́пштину, оно́ онде́к о́пштина, и ту́ј о́дма натура́ле на ко́њи венци́, велé преда́ву се. Мо́мци натура́ли ба́рле на гла́ву. Срби отступи́ше, које́ како́, једно́ заробено́, једно́ пођину́ло.

Башта́ ми је бил́ три́ го́дине у Не́мачку. У ро́псто. Пи́смо не́е доди́ло. И по́сле дојде́ пи́смо, дошло́ и де́ду зову́ у Пала́нку преко́ срéз да и́де. Он отидé, а ба́ба га че́ка на пу́т да ви́ди жив ли је, зашто́ га тра́же. Она́ га о́ка, а он ка́же: „Жив, бре́, жив, бре́, не бо́ј се, не бо́ј се! Сви́ ни по и́мену написа́л“. По́сле и́маше ту́ј једна́ го́спа, и они́ и́ду код њу́ та напи́ше она́ пи́смо, и пра́те га, и он доби́је та́мо. То́ј у пр́ви ра́т билó. Тѓ он је ови́цир бил́, па кад до́јдеше са́бљу са́мо вла́чи по ње́га. Ми́ се не сме́јемо ди́рамо, са́мо кад је де́да ту́ј и ба́ба, али некд́ дечи́шта пéт па се заде́вају, а он: „Де, де, заде́вајте се — ене́ ју са́бљана, са́ че да пу́ца“.

Јовановић Душанка, 78 г., неписмена

Шћап

Ја сам у ордонанци бил. А наш старешина стүри палете од рамена. А ја га пита-там: „Зашто стүри палета?“ — Каже: „Борба се прекида. Бугарин улезал и Берман-нац у Србију“. — „Па где ћемо ми сјаг кад ни спроводиш да идемо да ратујемо?“ — Каже: „Кући идете“. Тека ни рече. Ја сам ишл, брe, од Сврљиг, па Књажевац, па Зајчар, па Неготин, па Праково. После налезеше Бугари и Берманци па ни све упропастише. Па ни леб, ни с леб.

Дваес и четри годин у мајдан, у каменолом сам радeл, они ми не давају пензију сјаг. У каменолом у Свету Пeтку. Али нисам умејао, нисам писмен да ја то сведeм. И сјаг тражим, они ме цуцају. Жeна умрe седмдeсет седму годин. Па има сина. Он у Црвeну Рeку, ја у Шпaj сам седим. Дваес шeсте годин сам на албанску границу служил војску — Дeбар, Маћeдонија. И наградно осуство сам от старeшине добивал. Овицйри пронајдоше да се разумим у све, па ноу на стражу ме тeрају да варкам да Албанци не дојду. Поједини не разуми да уставља. Ја сам поквалницу добил, али сам неписмен, несјаг уверавал, штамбил да ударим, ти си ми послово-ђа, да потпишеш, да онoј... Ја док сам бил у војску како ми наредил старeшина тека га слүшам. И упути ме за десетара да учим. Ал доби скраћен рок; закон прописан: стари брат да буде скраћен рок, а млађи да буде пун рок. А мeн упутили осамнаес месеца пешадија у Дeбар, на границу. Ја сам бил исправан суде редом. А сјаг у осомдeсe и јeдну годин не могу. Ја тражим помоћ а они... Ја сам од дваес оcмe до пeдeсe трeће све у радни односи бил. А сја ми траже сведоци. Ја сам вредан бил. Из мајдан ме упучују у Обрeновац тамо, у Забрежје, у Бeоград. Овдe код Пају Шурeнчића сам радeл. И сјаг тражим, они ме цуцају.

Светислав Крстић, 81 г., неписмен

Моклиште

Ма ти, синко, немаш, да простиш, толко влакнети у главу што е баба поишла и по свадбе, и по гости онак. Али сја сам га зачучуљила па за нигде несјаг. Че отидемо за девојћу, па прво че се пријетели погоде, прид који да рекне повеч. Оно бeоше осомнаес гроша напред. Пријетeљ да тури на погачу, и че се дигну да сломе погачу. Нe се љубило како сјаг — ајде нек су живи младeнци и толко билo. А сјаг нејe тека, нeма тија адeт. Ни иду за девојћу, ни... Па кад заванемо после — игранка, игранка, докле дојде ред да се мезeлимо. Па се руча, па се води невеста там на момбчји дом. Има и тија обичаји. Че да улeзнемо, че постаи вечeра; онам смо ручали, овам че вечeрамо. Па че изнесe млада, млада невеста велeмo, че раздава дар. И изнесу онoј што имаше барјак, ако си чул — на дрвја крпe, па састaени, па натурaно, има соборњак проваљен... па се наткне онoј, ко и зовeоше, те заборай одотле до сјаг, па туре тој лебат, па натуру озгор онија дар, па после двойца што су били барјатари они носе на рамо та унесу, а ми девојће појемо: за сви сватови дар има, а за младожењу дар нeма, за младожењу је невеста. Тека му испојемо и раздаду дар, после си идемо дом и готово. Јутром че идемо да водимо невесту на-воду. На чeшму, ако си видeл доле чeшма. Туј: Илијинци, Чукарци, цeло сeло Моклиште туј доводе у понеделник невесту. Нагрeбe воду и однесe и узне по кућу онија што су њини та им даде та и крштeва куга че како да ока: ако је свeкар — тате, свекрва —

нане, јетрва — даде, девер-бате; е деца овак: кое грлица, кое писарће, кое јабуко, искрштѣва те текá и дава им од водуну да пину, невеста им дала, крстила и. Онí вој даду пару...

Коé от каквó, штó думáл нећí: некадá пасуљ, некадá гра, некадá бóб, е имá кúпус си свáримó сас мéсо, напраíмо си чорбу, напраíмо си нá-густо — тúримó мéсо, па тúримó ориз па си напраíмо нá-густо. Праиш сýпу, праиш, што велé женéве, некаквú белú чорбúцу, не турá се тлчена паприка да е црвенá, то е белá чорбúца. Оно сè промењúје, зíма дýлгачка. Двáес и двá члáна смо у кућу, кат се сéднешè једнó једéње — двáес дúше сéдли, двоицу мáни, прекај нí че помíну. Па мој свéкар дúмашè: двáес дúше трíпут даньска да једу тóј су шéсе дúше, голéмо гóсје, велиí: требáло би женéве, велиí, да ослобóдимо кад је свекрва да не íде нíгде. А оно нé. Сýг да е какó штó је на-прéд. Сá одлáте жéне низа-селó. Па сам носíла, сíнко, дéсет рáдника пошлí даньска, јá трéбе да понесэм за нí и ручк и обед, па и нáши башкá штó íду пешестíна. Па и лúльћа. Мóре сýг кат се сéтим за тýг чíни ми се нé сълзá да кáпе, него крв да излáти из мéн. Па еј дóле камто белáновачко кад íдеш íма Грчко лóзје, тúј ни нíватá, а котлáјћа вурда, напуњена па сам у врзáла на трак нá-груди; шéс лéба под мíшку и двé грнети овóлка овак ú-руће сам понéла, а котлáјћу сам врзáла на трак од лúльћу. Мóре óдврза се трак и рéче котлáјћа пред мéне — пуп!, а сáмо сам у билá с крпу поврзáла та у не расипá. Кад онé видéле оздóл па једнá реклá, по мáтер моју рóднина, сестрá од ујћéви па нóјна чéрка: „Лéле, на додо-Вéрку пáде некаквó óд-груди!“ А јетрвата реклá: „Ад, áјде жнéте, не засртајте коé кудé íду свекрве и којá каквó нóси“.

Сукње смо ткáле, и платнó смо ткáле, клáшње, чрће, тóј смо све ткáле напред. Па íмамо си разбóј, еј га ене онáмо у sóбу тúрен. Кудéља, вретéно и предéмо. Овце се острíжу па вълнуцу си оперéмо па си извлáчимо и предéмо га. Е пртено па штó íма овóј коноплé, нí си посéјемо прóлети, па кад бóде, јéсени, сýг ош мáлко па трéбе бéље да се бéру, па пóсле се бéру и црнíе. Овéј бéље нéма да трљамо от сéме, а от тéј црнíхете се трља сéме. Па откáрамо у Нишáву па потóпимо па стоí по једнú нéдeљу, па си извáдимо, па íма ене трлница онáм кад улáзиш на лéву стрáну уз дирéк, какó сам трлáла текá си стоí. Думá једанпút не стáрцавога: „Брé, штó не стúриш трлциуту одóтле?“ — „Па нéка, велиí, мóж да потрéбе нештó, нéк си стоí“.

Петковић Верка, 76 г., неписмена

Ореовац

По трíјес куће зовéмо у селó. И тóј пуна sóба дóјде. Па жéшка рећíја. Котýл се тúри од трíјес, четерéс нíла, па црeњу тúримó на срет sóбу, па у нú тúре котýл рећíју, па с грнéнце, ко лóнче, сипúје и кондíри напуни. Пóсле у чáше сипúје гáзда. И свáком наздрáвују, па овак по дéсет чáше текá натúру на кúп на једногá. Пóсле он па кад завáне та на свí наздрáвљује, наздрáвуе, наздрáвуе и растури чáше. Знáш какó? Е овак: áјде здрáвица — тí че одговóриш, па чáшу гáзда напуни и тúри пред тéбе; áјде дрући па: здрáвица — тí че одговóриши, свé прíмаш чáше. Е сýг че тí да вáнеш по рéд. Десет чáше, и тóј овéј винсће чáше штó кáжемо, за винó штó су. И наздрáвљујеш пóсле: áјде здрáвица тóме, тóме... Па ти нéчеш оданпút, него íмаш да наздрáвиш на едногá, па си пóсле почéкаш, мезéлиш се, мезé íма, туршíја, зéље нíсело, текá се турáло тýга, па си испијеш једнú чáшу, па пóсле друћу и текá свé растуриш. Пóсле па дрући текá збéре. А сýг нéма, сýг свáћи чáшу добíје и

пије и нема текá. Тóј код мојéга баштú је билó. Па кат сам дошла за Брáнка исто текá. Али код Брáнка кат сам дошла онó пóсле е вино почéло да íма, ал тýга код мојéга баштú вино нејé имáло, нело сáмо рећíја. Рећíја се печé от сýг, кад áралће се обéру. Пóсле онé изíду па íма крушће, па íма пóсле модрице, ми кáжемо тргоњí, жлтће сливе, крупнице, које кат стíзу и тýг се печé. Тáм по Пејчиндýн, и пóсле се прећíне, нéма печéње. Зíми сáмо сéди, пí, јéц и тóлко.

Мí смо били гоцá љуђи, па смо жéли по двáес и дватрí дýна. Али се нáжње. Овршéмо жíто по пéт íладе, по шéс. Жíто билó пуно. И нóчу жњéмо. Лежимó на њíву. Црће па тáмо узнемо па óжњемо овáк ко гýвно. Кáд ни се прíспи, јáко малáк-шемо мí лéгнемо та спáвнемо мáлко, па áјде, петлóви чим запоју áјде да се жњé. На месéчину кад је ладавíна. Мí смо имáли и у Палáнку дóле, у Мýрицу смо имáли четерéс áра, па дóле лежимó. Па не мóш се опéреш, нéмаш врéме да добијеш. Бáбу једнú стáру íмамо, онá ни мéси свáђи друђи дýн лéб, и сас лéб каквó спрéми децá донесу на жéтву. Децá донесу једéње, нéма кóј. Мí, двá мýжа, једýн сас стóку, а мí двé девóјчети и двé јетрве и једýн мýж сас нáс, петíна. Али не мóж да се овлóи, гоцá рáбота.

Јовановић Стањíја, 66 г., неписмена

Сињац

Љуба, мóј стáрец, и јá кат смо отишли да ни пóп испíтује, станúмо текá, он ни гледá, гледá, рекó: штó ни па човéк'в глéда та ни не рáботи каквó трéбе, испíтује. А он рéч: „Какó сам се запопíл оваквí једнолићи несéм ни видéл ни испитáл, тóј да знáете“. — Текá е рекáл пред нáрод. И пóсле смо се узéли и проживéли смо какó смо телí. Нејé бил занатлија, ма сýг су занатлије óбадва, и сíнат и баштáта. Евé овúј си е сíн с еднóга мáјстора сáм дíгал кућу. Цíглу си насéкомо мí и свé. И данéска онí каквó замíсле да рáботе онí не пíтају нићега. Те га сýг гóре каквú е тљканú задíгал. Тљканá, нéма ништа онóја сáмо озгóр напрáји вéјник, шушину. И квó му हुне таквó си прáи, не тéра нићега. Те га узé резáру, тестéру па рéже дýше, рéже лéтве, једнó, друго. Е сá узéл та па заварúје железóр, óградеве си прáи, каквó óче таквó си прáи. Нí е ишýл с мáјстори, нí је ишýл при мáјстори, ни ништа. Онó си добрó кад му íде от пáмет. Па дóјду овде па ме вíде: „Ја у бáбана, рéже дрвa!“ — Па, рекó, јá сáм на тóј одрáсла. Билá сам сирочé, па смо били јá и ош еднá сестрá и брáт и мáти. Па ни баштá гóре пóстрада, у Бýгарско га отруше. Мáти ни збéре и: „Деца, имáње íмамо, от стóку свú íмамо, íмамо и волóви, и крáве, óвце, свíње, чýвам свú стóку, и да рáдите! Јá не мóгу да íдем сáс кóла другом у áмбар да ви докарúјем берћéт да ви рáним“. И мí смо рáдели. Јá сáм билá нáјстара, сáмо штó несéм косíла. Онá плáти косачí та окóсе, а јá свé тој збéрем и докáрам. За дрвa смо се нáјвише мучíли. Свáку вéчер íдем онáм нади голéмити кáмен та донóсим дрвa да помíнемо нóчу. Нáжњемо по осомдесé, деведесé крстíне, свé тóј јá вржем снóпове, у тринáес гóдине. Кат сáм дошла за Љубу јá сам навршила двáес гóдине, а сýг евé га прешлé трíес гóдине ко смо зáједно. За трíес гóдине јá ишчувá свáта трí децá. И добрó смо прошлí, и без ништа несмó, али сýг евé пáдо, та не мóгу.

Мí несмó чувáли млóго. По дватринáес óвце смо чувáли. А љуђе су чувáли по трíес, четíриес брáви óвце. Онáм по Белáву појáте. Сýг сáмо íма двé бачíје у селóво. Кад бóде јéсени узнемо по једýн млáз, двá на рéд, па си натурáмо по једнó

качѣ сирење, и пипѣр напѣлнимо са сирење ђвчо. Млекѡ имáло гоцá, по гоцá се мѣзло, имáло пáша та пáсле трáву ўбáву. Јáганци ѣмамо сѣг три, да вѣдиш каквá су какѡ звѣсѣ, ўбáва јáганци...

Стојковић Живана, 81 г., неписмена

Црноклишиѣ

... Старинскѡ, креветѣк, дрвен крѣвет и рогѡшка турѣна у њѣга и црѣга прѣтена оди кѣлчи́на, и јестѣк прѣтен јел вѣљѣен. Тканѡ на разбѡј па напѣљњено сас слáму, ел сас шушѣ и текá. Јá си и данѣс лежим на шушѣ, шушѣ од морѡзу. Нѣкња бѣш напѣлнѣ једнѡ слáмњачу. А кад лѣгнем на мáндрак и на душѣк не мѡгу и готѡво. Отидѣмо тáм на њѣву, крѣшимо, врѣламо по њѣву клáсове на кѡпове, и пѡсле кад дѡјду кѡла мѣ просечѣмо пѡт до тѣја кѡпове. Кад напѣлнимо кѡла врѣжемо по дватри снѡпа отѡд и одовѡд па сипѡјемо с кошѣ озгѡре јѡште. И докáрамо и наврѣламо у шу́пу па си лѡпимо. Па дѡјду лупáчѣ, ѡкнемо лупáчи, напѣраимо вечѣру, па појáње, па смејáње, па момчетѣја, па девоѣе, па шáла, па комшиѣје. Па се напѣрае на плáшило, па ѣде окáње. Напѣраи се сѣг женá ли, девоѣа ли, дрѡгако се облчѣ, уврѣже се у некаквѡ, ели турѣ торбѡ на рáмото, напѣраи си комѣндију, и ўзне товáшку па ка се погрѣби да у не познајѡ, па кад улѣзне у лупáчѣте, кад ју довáну, ѣде окáње, шáлѣње, смејáње, рипáње, појáње. А сѣг тáм се лѡпи, тáм се бѣре, тáм се крѣши.

Свáку гѡдин се калайсуе. Котлѡве, шѣрпе, тѣнцѣрѣе и зовѣмо, тигањѣ што смо готвѣили на огњѣште, тепѣциѣ што смо праѣли бáницу. Казање несѡ се калайсували. Кад бѡде јѣсени обѣремо грѡзје па ако ти нестáла реѣнѣја турѣиш у кáцу та прѣћипѣ па си опечѣш. Онѡј дрѡго си натурáл у бѣчве и пролѣти отвáраш бѣчве и печѣш куд Младѣнци. Тѡ е свѣ замáзано ѡзгоре и врáта и чѣп, Ывко прáи оди гѣпс и крѣч, да не мѡж да одѣса. Озгѡр замáже врáњ и тѡј мѡже двѣ гѡдин да седѣ нѣма да вáне бѡђу. Мѡре опѣју се па лудѣју. Али веч манѡше да пѣју човѣцити. Стáрци одрѣше не мѡж да пренѡсе, а млáди болѡју па не мѡж ни онѣ да пѣју. Али нећѣ ѣма шáшав, па се кáра, па бѣје. Али сѣг не мѡже да пѣје ни вѡду, нѣма, испѣл си дѣлат, прѣпѣло док билѡ млáдо. Онѡ свáћи текá, че пѣје, пѣје, па кад вѣди да не мѡже, он че мáне да пѣје, нѣма да лудѣје, нѣма да се кáра, нѣма да шáшавѣје. И сѣг, сѣне, пѣју, а тѣг су па пѣли мáни га.

Кѡса големá, па сплѣтена па довдѣ. Којá па ѣма големѡ кѡсу дѡри дѡле до пѣте. Па кад облчѣ забѣн, па кошѡљу, чѣпѣ, па кат пѡшти кѡсу дѡле, па жѣлтице, па тѣг облчѣ јелѣк. Јелѣци памѡчни, па овдѣ кадѣвѣ, овáм осáд басмá, па пѡсле сукнѡ, па се опáше ўбáво, кошѡље ѣнарѣне, па рукавчѣчи до тѡј, па чѣпка — мили́на. Коѣ си вѡди рачѡн нѣма вѣшѣ. Мѣје си се редѡвно, чѣшља се редѡвно, сплѣта си се ўбáво. Тѡј билѡ таквá мѡда, како сѣг што се шишу. Чѣшљѡве гѡсти, па имáло ўма. У лѡнче, у чáшку растѡпиш и сас ўму се мѣјеш, нѣти прѡт, нѣти вашкá, нѣти блá. А бѣље су билѣ како рѡјак. Баштá ми, кат сам си билá код њѣга, вечѣром сѣдне на голѣму столѣцу а на мáлу столѣцу турѣ ноѣе. Уз ноѣте му ѣду бѣље. Док вечѣра и искáча си, отѡди. Па немáло прáшкѡве. Сѣг се сѡли, сѣг се пѣре, пáри се, ћипѣ и нѣма нѣгде да вѣдиш блѡу.

Цунић Верка, 71 г., неписмена

Темска

Било е свађе, било е бијење, било свакакво. Задéу се, па се кáрау, па се бију, тој си е от крај. Јетрве се ста́ве па че се изеду́. Кáру се, и они́ мо́ра да се поде́ле. Па се и поби́ју брај́на. По же́не. Мно́го пу́ти зна́м уби́л бра́т бра́та. Брај́на живе, живе док се не оже́не. Оже́не ли се они́ више не живе. Женéте се срчку и мо́рају брај́ната да се де́ле. Има же́не га́дне, језичáте. Ако се ска́ра, ако има́ш дете́: дабо́гдаде да ти у́мре, дабо́гдаде да га зако́паш, те текá. Па зна́м па. Кáру се, ќину се, галáте се, ра́не се. Оно́ си и с́г има таквé же́не. С́г има га́дне же́не та ма́ни га. Já ни сáм ќи́ла неку́га, ни сáм се ска́рала с неку́га, ни сáм се тужи́ла. Чу́ла сам пра́е ма́ције, пра́е сва́ју. Имаше јед́н Ђо́ка Дупи́нић ис Пíрот, па едно́га сина́ имáл, па е га сýде ре́дом водíл у бо́лницу. Тýг јéвтика вла́даше. Па не́ма лéк. Па га водíл у Београд, сýде ре́дом. Па чу́л за тýј бобо-Кáтку, па доводíл тýј при њу́ синáтога. Пóсле у че́зе тýри ба́бичкуту и одве́де у у Пíрот, уведé у продавни́цу и кúпи ју ципéле, кúпи ју черáпе, кúпи ју за́бџн, ма свé ју кúпи штó ју тре́бе, дека му олечи́ла синáтога. С́г не сме́у. С́г овде́ како партиза́ни улéзоше не сме́е ни́где да има ни цркве́њача, ни вражали́ца, ни ни́шта. Има и Цíгање́. Али на њí свé сину́ло, прсте́ње и зу́би, свé. Улéзне па на́јде жену́ па у л́же, л́же она́ ју да́ва каквó тра́жи. Били́ су тýј Цíгање́, и до́мове су има́ли. Ама се исели́ше по Пíрот; има ко́и си и овде́ седу́. Пра́е се́и́ре, пра́е за му́жје каквó тре́бе. Ми ода́вна ако неко́ј неé преме́њен ка́жемо: „У асли́ си Цíганка!“ А с́г они́ по́премењени́ от сви́. Па но́!

Селя́к е рóб от крај. Штó му се не́ зна ни д́н ни но́ч. Евé ја сина́ имам, он не́ма с́н да спи́ од ра́боту. С́г на́ше има́ње големо́, он и женá му самí. Сá е окосíл сас косáчку. Петсто́тин и́љади плати́л, ливáдата големá. Косáчка некаквá с колца́. Он са́мо држи́ ручи́цете и оно́ íде како кр́т и ко́си, и даньска́ окóси чу́до. Па и сá сина́т ми е косíл с косу́, има петна́ес д́на е косíл. Има си на́ковања, чу́кче, остри́ло си кúпи, има клобу́р се зовé оди плéк напра́ено, па га тýј врже на́ ногу сýс реме́к и тýј тýри остри́лото, и вода́ у њéга па си о́стри. И ковé у кат се утýпи. Има косáчће и за жíто. Ме́не је сина́т би́л у ра́г, би́л е та́мо до Го́ражду. Па кад дојде́ овде́ једна́ имаше, бе́ше се сас партиза́нити подне́ла, женá: „Ми́јо, ка́же, áјде че те наместимо́ на службу́ куде́ о́чеш“. — А он, би́л е у шко́лу, али не́ то́лко писмен би́л, ка́же: „Не́чу. Já о́чу даньска́ да рабóтим, а кад лéгнем да си мо́ју бри́гу во́дим“.

Денчи́ћ Симијонка, 85 г., неписмена

Ореовица

Áјд то́ј на деца́ се при́ча. Имáло неко́ји Јовáн у ова́ј селá зади Суводóл некуде́, па имáл водени́цу осем селó. И он оти́де у водени́цу. Али до́јде ђаво́лът па че га ва́ра. Али он ђаво́л би́л и ти́ја Јовáн. И он узéл па наплни́л вре́че сас бра́шно, па се у срéгну́ту вре́чу чвркне. Волóвети упрéгне и улéзне у вре́чуту. Али ђаво́лът дошъл па че га о́ка: „Кáм те, брé, Јовáне, кáм те, брé, Јовáне, áјде да си иде́мо“. — Али Јовáн у вре́чу па си ћути́. Он па́к че избрóји ђаво́лът: „Једна́ вре́ћа, две́ вре́ће, три́ вре́ће, че́три вре́ће, пéт вре́ће“. — Не́ма га Јовáн. Па́к че га о́кне: „Кáм те, брé, Јовáне, áјде да си иде́мо“. Јо́к. Че да кáра говéдата па кудé га одведу́ та́м че. Áд, áд, он покáра неко́лко, па́к че ста́не, па́к че га о́ка, али не́ма Јовáн, Јовáн у вре́чу ћути́. А ђаво́лът напред кáра говéда. Кад сти́гла говéдата у двóр, испо́јали петлóве, виде́ло се упали́ло, ђаво́л по-

бегне, нема га. Јован излезне из вречугу. Рекó: „Те Јован ђавол. Да е са да се поврне ђаволът па да му се отéпа“.

Ја тóлко несъм у приче билá, а онака за седeњеће, за таквeа рáботе, тó сам билá лудорíја. Дóста сам билá и лудá, ал дóста сам и ћотeк појeла. А и бíјем, и бију ме. Цíганската рáбота. На úлицу седeњећујемо и којí је кмeт он излезне па јури, не дáва да се узнемирава нáрод. Коe е лeгло нека спí, а коe нeче да спí нека зeва по путíшта, он му неe крив, ли текá? Сá да ми плáча па нeма да излезнем. Јá како дeчíштва иженí више парú несъм ни видeла, не разбíрам којá парá íде, нeчу да му мíслим. А мýчим се. И сá тој ми е нáјтешко, не мóг да íдем на рáботу, дóм се не мóг послúшам, и кат поглeднеш за нíгде несъм. Овám сам стáра, смр́т нeче да дóјде, а и да дóјде јá га несъм тражíла. Он кад дóјде он íма си ме одведe без нíшта, смр́тат. Сá ми за тóга нáјмладотога сíна штó е у Бeоград. Он је узeл женú сас детe, а она íма седом-осом гóдине старíја од нeга. А он се решíл нeче овдe да се врча, нeче да е говeдár и овчár, и тáм си тíће остáл. Једанпóт сам ошлá садe при нí. Сá да отíдем пeшћи, па чу и нáјдем. Али не мóгу, осeчам си да несъм више за пúт. Тí жењен ли си. Жењен си. Ако се слáгаш сас женú и с децá — че те бóде. Ако се не слáгаш, не врeди ти нíшта, да ти тој јá кáжем. Кад је слóга тóј ти е и здравје добрó, тóј ти е и цeл имóт. А кат ти је нeслога не врeди да си жíв. Бóље да си грáбнеш јужeто па нá-гушу па се бесí, ел се давí.

Стефановић Слободанка, 74 г., 4 разреда школе

Сойош

Какó да ви кáжем, дeца! Запамтíл сам. Сúша е билá вíдиш како; кад бóде у жeтву, морúзе изостáле, сúша, не мóже да и загрнемо, а мí íдемо по ладовíну та рчкамо, загртамо; опечe ли мáлко жeга íдемо та жeњемо. А пројдe јeдн стáрц па рeчe: „Морe, дeца, немóј да у мањúјете, просeчете у, просeчете, да се прорeти, онó текá, текá па че пáдне ћíша“. И онó си текá íстина нáпраи. Та си и морúзу просeкoмо, и жíто си ожeмо. И морúза си се рóди. Сá како че испáдне тој не знáм. Али сá да им пáдне ћíша, у свилú нáјбóље, кад врлá клáсове, клáсове кад пóчне да избáцује, рeсу кад íма.

Чúл сам, несъм на лeђа доносíл. Тó сам чúл. Одáвна е билó. Ишли су у Бúгарску. Ишли смо, кáже, па топлодóлску долинú прeјдемо, па тáмо некое сeлó íма, па íдемо, рeчe, нóчу та морúзу на лeђа преносíли. Билó, белћí, ћишовíта гóдина. А јá не мóгу да се ожáлим. Ни сам патíл, а продавáл сам. Давáл сам си на родú, нејe онак да ўзнем пáре. Јá нeмам пóтпору од рáботу, нeма кóј да ме пóтпре, па јá им дaдeм жíто, онí íду та ми рáботe. Мí несмó били члáнове гоцá: јá и мáјћа ми и женáта. Трoйца човeка. А децáта јóште сítна бeоше, мълeчка.

Кавeто неe нáецa. Те сíнат ми и тá унúка штó ми е, она дaнeс ако не пíје двe-трí кавeтíја она не мóж бес тој да издржí. Јá ви рекó. А јá не ужíвам у тој, дáко сам стáр човeк. Амá, кáе, боíш се че ўмрeш. — Нee, брe, дáјте ми ако мóж да ўмрeм од кавeто сá чу да испíјем ћíло. Али нeче тој. Кат си умирáчката дóјде. Јá кад би мoгъл, кад би мoгó да не ўмрeм нíкад, јá би се крстíл с лeву рúку, а да сам здрав. Е, кат сам нeздрав бóље да ўмрeм, него да жíвим.

Богдановић Никола, 87 г., 4 разреда школе

Завој

Два̀пути нас вла̀дају Бугарѐти. Два̀пути по трѝ го̀дине. Ја̀ сам била̀ та̀гај у сѐдам го̀дине кат се разра̀тило. У првѝ свѐтски ра̀т. А по̀сле кад Бугарѐти че си отѝду ја̀ сам била̀, бо̀гме, у два̀трина̀есе го̀дине, четрна̀ес. Али ту̀ј го̀дину, бы̀ш на Ра̀спети пѐтъак прѐди Велѝгден, дојдо̀ше код на̀с, ми смо седѐли па изван сѐло, несмо̀ у За̀вој седѐли куде сам била̀ код башту̀, по̀сле кат сам се ожѐнила ја̀ сам у сѐло прешла̀, нело смо седѐли изван сѐло. И оно̀ там поја̀те има̀, десетѝна поја̀те, како сѐлце, сви са сто̀ку, сто̀чни љу̀ђе. Оно̀ горе сто̀ка је човека̀ подржа̀вала. И на Ра̀спети пѐтъак веч, не, јутрѐ Ра̀спети пѐтъак а даньска̀ вечерту̀ дојдо̀ше при на̀с, и башта̀ ми дошъл̀ у сѐло, субота̀ јутрѐ не идѐ у град̀, а онѝ дојдо̀ше, два̀ес и пет̀ ду̀ши, српс̀и комитѐ. Коста̀ Пећа̀нац! Ја̀ сам га ть̀г видѐла како детѐ. Толка̀ му ка̀па паралѝја на̀-главу̀. Али ра̀шен, па му рука̀ врзана̀ а дру̀ђи га же́дн закү̀сује. А ма̀ђа ми тека̀ љу̀ља се, љу̀ља, љу̀ља: „Ма идѐте код ба̀ту еј та̀мо, девер̀ ми, идѐте код ба̀ту менѐ нема му̀жат ту̀а“. — „Ама̀ ми, ка̀е, идомо̀, али ја̀ганци у со̀бу, теско̀бно, нема̀, ка̀е, кудѐ да прено̀бимо“. Онѝ дојдо̀ше прво̀ тројѝца, да извѝде, извиднѝца, да вѝде да нема̀ Бу̀гаре, тека̀ си и пита̀ју: до̀бде ли Бу̀гаре? Ми казу̀јемо: „А, онѝ не до̀бде ту̀а често̀“. Ка̀же: „Ту̀ва че ми да прено̀бимо. Че до̀јду, ка̀же, оште два̀ес и два̀“. А ја̀ ть̀га детѐ, била̀ сам у два̀трина̀ес, четрна̀ес го̀дине. И онѝ тека̀, тека̀, кат се прѝмрачи — „а че дока̀рамо, ка̀е, узелѝ смо овдѐ од же́дног ста̀рца овна̀, па че га дока̀рамо ту̀а, па че га, ка̀е, начь̀ска ва̀римо“. А на̀на тека̀ се љу̀ља. „Не бо̀ј се, тѐтко, не бо̀ј се. Чу̀ла ли си српс̀и комитѐ? Ми несмо̀ Бу̀гари, ми смо Ср̀бје“. — „Па чу̀ла сам, си́нко, ма нема̀ ми му̀жат ту̀а“. А сѐтра ми же́дна дево̀ђа како бар̀јак, а ошла̀ у До̀блац до̀ле у воденѝцу, а ма̀ти ми стү̀ри од главу̀ зелену̀ шамѝју, ка̀же: „Иди да се да̀да забра̀ди у ту̀ј шамѝју, и на ти цубѐ да се облчѐ, па немо̀ј да узима̀ брашно̀то, оставѐте га у воденѝцу, нека до̀јде и тека̀ да се прено̀ди, че до̀јде војска̀“. Па она̀ зна̀је, ода̀вна комѝте кра̀ли дево̀ђе у ту̀рско, а она̀ стра̀ љу че љу укра̀дну. А ми се́дам на ма̀ђу, не же́дн него се́дам. Бра̀т ми по ту̀ј, по на̀јстару̀ту сестру̀, он еј момчѐ. Забра̀ше њега̀ та отѝде сас њѝ по колѝбете та снесо̀ше же́дну вречу̀ леб̀. Оно̀ ку̀ће, до̀мове, по леб̀, по леб̀ — же́дну вречу̀ толку снесо̀ше. И тѝја ста̀рц доведѐ овна̀тога и за̀кла га, одра̀ га, онѝ му да̀доше ко̀жуту да си пра̀ви там ко̀жув, њи́м не трѐбе. А овна̀тога онѝ када турѝше же́дну трпѐзу насре́д, голѐми котѐл накачѝше над огњат да се ва̀ри, па месото̀ натура̀ше, па истурѝше изи ца̀к покривѐ, па ть̀гаја сас но̀ж свѐ и насѐкоше, насѐкоше покривѐте у котѐлат. Па ть̀гаја негдѐ опљачка̀ли у сѐло бео̀ше же́дног човека̀, он се кара̀л сас њѝ, онѝ му дова̀ну канту ма̀з. А ма̀ђа ми ка̀же: „Па с квѐ че га за̀пржитѝ?“ — „Тѐтко, ми си но̀симо, ништа̀ нема ти да ни да̀ваш“. И узешѐ и за̀пржише. А ми смо тека̀ се́дле уз главњѐте, оно̀ огањ, огњиштѐ, ли зна̀ете ода̀вна како̀ је билѐ, ту̀а црепњѐ што печемо̀ лебовѐ. Ка̀же тѝја те што̀то Коста̀ Пећа̀нац: „Га̀здарице, дај на децу̀ нек вечѐрају“. Онѝ вѝде: на̀на сварила̀, оно̀ ли се сва̀ри на Вѐлики четвр̀так и за у пѐтак. Она̀ узѐ та ни на̀сипа тека̀ у панѝчџе па ни да̀де. А ја̀, несѐм си свѐ одбира̀ла, ако сам била̀ толка̀, погледа̀: „А — оно̀ дрвене ло̀жице — ово̀ј неје мо̀јата ло̀жица“ — и врљи у. Па ми деца̀ па си позна̀вамо, којѐ си зареза̀ло рабу̀шку, којѐ си турѝло крстѐк, дрвене ло̀жице, да си је мо̀ја та̀ј ло̀жица, ја̀ си с њу̀ ку̀сам, нечу̀ ја̀ с дру̀гу. А онѝ се смеју̀: „Ма̀ни га, тѐтко, оно̀ неје гла̀дно, јутрѐ, ка̀е, че ку̀са“. А ја̀ се расрдѝ што ми дала̀ дру̀гу, па у врљи зад вра̀та. И са̀ ми се смеју̀. Па ть̀га онѝ тека̀, тека̀, па када вану̀ше да поју̀, овѐнат се ва̀ри, а онѝ поју̀. А на̀на намесѝла тека̀ лебо̀-

ве, па на брашнени нџчи и остајла. Оно нџвити големи, има петстотин ћила че ўзне, ко амбар. Он каже: „Склони си овјја лџб, ја нечу да дам да ти никој ништа ўзне, али војска, шта знам, склони си, кае, овај лџбац“. Она поване једн лџб, куде че га, а оно пресеци одма текá, штó и нејé турала у пресецити, она се свѣри, он кад подјже нџвити па лџбове у брашното нáбута, нáтура лџбовете унутра. Па тџгај си они наставише нџно, па си нарезáше лџб, па кусáше тóа, па кад наставише пѣсму. Кат се вану познава да савиња они се дџгоше, а пред врата стража, на гóрњуту страну и на дóљњуту страну стоју по једн, смењују се. И каже: „Тѣтко, сá куде смо мѝ одили да ўзнете метлу па свѣ да ометете да се не познава. Че дóјду Бугарѣти па че ви запáле. Мѝ че, кае, еј натáм, па че ргнемо низ нџвете па нѣма да ни нáјду, али по пúтат свѣ да замѣтете“. И онѣ кад узѣше, кат си онѝ отóше, тáја сестра ми, она се направи на болну, кад грабише с-мајћу ми мѣтле па мѣти покре кућу, мѣти, мѣти, мѣти, да нѣма траг.

Панић Дукатинка, 79 г., неписмена

Круйац (пиротски)

Од дѣка че знаѣм јá товá. Јá сам стáра женá, осомдесѣ и једну гóдину íмам. Тѣгај е било млоγο поштѣње. Јá сам из Ржáну, несѣм Крупчáнка. Пѣт зѣлве и петíна стáрци затѣко. Прво детѣ кат си добѝ деветнаесту сам забрáла. Затѣчѣм двѣста бра-ви óвце, чѣтри магáришта, óсам коњá. Па смо држáли бачију, па смо свáћи дѣн мес-сили. Мúж ми е радѣл кашкавáл. Óвце се измлзу па се млекó однесѣ на бачију, пó-сле прáве кашкавáл. Сá сам и позабоварила нештá. Млáда невеста када дóјдеш и кат се постаи ручáк тѝ свѣ целивујѣш однаоколо. Пóјдеш на-воду, на кобилку смо воду носи́ле, са íма вода у кућу, и тѣгај кога срѣтнемо свѣ у рúку че целиваш. Е нó! Јá кат сам дошла тóва свѣ вијáкере су били на свáдбу, као са лимузине. Ал сам до-шла у јáк дóм. Носи́ле смо забáчѣње, кошу́ље с рукавѣ, шемíје, јá жьлтѣце несѣм имáла, па јелѣци се носѣ када облѣчѣш сукно. Чорáпе вóњене, опѣнци свинсѣи, от кожу, с врце омóташ. У сукна смо жѣле. Па слѣнце кад зајде тѣгај ванемо да сноси-мо да не опáдне жíто. Врли смо с коњи. Пóсле вануше вршáчѣ да излáзе. Деца су свѣ башкá јѣла, нѣма са стáрци. Íма једнá трпѣза и ни си нѝм постаимо и она си рú-чу башкá, старити башкá рúчу. Убаво смо спремáли. Бáба е билá у стоку, неѣ жельу-вáла за ништа. А кадá е свáдба по дванаес јѣла се угóтве. Гóтви се чорбá, па зѣље, па сáрма, па јанија сѣс туршију, па јанија сѣс кóмпире, па јанија сѣс вóчѣ, па јанија сѣс бѣли лúк, па ти тѣгај ориз сѣс мѣсо, па мленó мѣсо и кóмпире се пóситно нарежу па се пѣлни паприка, шушпе, јá сам се научила по децáта, пѣлѣне шушпе кажемо. Качамáк смо ручáли, па тѣгаја, ако óчете по рѣд да ви казујѣм, натóчимо сóк, па згор-иј свекрвата паприку, па рецѣлка се прáше па насипемо па качамáк тóпе у рецѣ-љат. Рецѣл се праи оди грóзје, оди тикву, има рецѣљáча тиква, па с вино се вáри, прво се ућипи винóто, пóсле се тóри тиквата па поћипи, па кат стóриш он гúст. Па се праило и оди плетицање. Сли́ве íма мóдрице, íма бѣлвице, áралѣ, жьлтáрѣ, па има прáскове, црѣшње, дúње, јáба-лѣ, круше, орѣси, грóзје, лѣшњаци. Рáло ли че, пóла рáло ли че, насáдиш васу́л, у друђи рѣд па морóзуту. И бáбе су излази́ле на се-дѣње па су прѣле, па се влачи́ло. На грѣбенци вѣлна па се влачи, па се извáди вáт, па кудѣлѣћу савијѣш и надѣнеш на кудѣљу и предѣш. Кьлчѣшта па íсто текá. Седи-мó до јединáес сáта, дванаѣс. Када се дѣгнеш, завáнеш óгањ, тóриш воду да се грѣ-

је, изметеш и после свекрва се дџа и тџај старци. Ја сам текá правџла, а после кој како је умејал. Кад че се руча мџраш свакога да подеверџш, да посџпеш, кат се вечерá џсто па текá. Посџпуеш с егџџк, на стџвну личџи, од зџмџу грнчарџ напрáве. Ли ти казџјем стџвна е дрџкше, овџ е дрџкше. Нџ смо овдџ Шџпове.

Панић Јелка, 81 г., неписмена

Градишџе (пиротско)

Свекрва ми имáла дванаџс децá. Оди дванаџс децá остáла су трџ. Мџбити е сáгањ бџл. Једџн дџвер је бџл мáлко џпасан, и џн је грдџл мџетога мџжа. Све га е мрзџл, и док неџ мџат умрџл све га е мрзџл. Амá неџ дошџл на сáрану. Ишџл је по цандáре, сá су милицáјџи, ишџл је тáмо и све га е грдџл. Јá несџм ни билá дџма, штџ несмџ имáли сџбе гоцá. Имáли смо двџ сџбе и џжицу, и ондáк јá кат сам дошлá, тџва сам ошлá, једнџ недџљу тџва сам живџла, па после на појáте. Појáте џмамо тáмо и мџжат ми овчáр и јá си му нџсим вечерџ сваку вечер. Свекрва ми спрџми вечерџу, јá сам млáда, спрџмау вечерџу јетрџве ми и свекрва насџпе, рукáтџе напред бџоше, и нџсим вечерџу на мџжа. Тáмо џвце џмамо, јáгништа, коџњи, говџда, од све е имáло, па и чџле смо имáли. И тáмо сам јá пџвише. Јутром надџјимо јáгништа и нарáнимџ стџку па дџјдемо на ручџк. Рџчáмо и мџж ми џзне котлџве вџду и на појáту џде. И џн там рáни стџку, а јá ту понамџрим све сас јетрџвете, и вџду донесџм, од врџло смо доносџли вџду и тџгај јá џдем на појáту џвечер. Вџлци, вџлчиште, текá џи џкамо. Појáте су билџ оди плџт, плџтено оди дрџва и онџ прокрџше дрџвáта и улџзну и изнесџу, ако је једџн џн изнесџ једнџ овцџу, ако су двоџца онџ једнџ тџј издáве, а једнџ си однесџу. Текá на појáте е билџ. А напред јетрџк је имáло по џџве. Јетрџци, загрáде сас трџе, па ондáк овчáр тáм спџ и џн дџјде и пропџди овцџете и однесџ некоџ. Кџрјакџт, тџј вџлк, кџрјак све једнџ. И сџкџро доџдеоше тџва док џмаоше џвце, сá нџма џвце.

Јá пџтаџк и сá не блáжим. Кад заклáмо свиџџу, бџоомџ џједно па заклáмо свиџџу преко бџжичџџи пџс, али дџверџчина ми кáже: „Стрџно, каквџ че рабџтимџ сџгај, че блáжимџ ли, или че пџстџмо?“ — Рекџ: „Јá не знáм, сџне, каквџ да рабџтимџ“. — „Е па, кáже, чџча кад блáжи, и нџ че блáжимџ“. И нџ ручáмо, старџти несџ ручáли, дрџџи нџкој неџ, сáмо нџ. Али, све смирџмо тџва, стопџмо мáз и мџсо усџлџше и нџ си отидџмо на појáту. Одвџдо јá чџтри децá на појáту. Кад отидџмо тáмо, лџгомо, па заспáла сам, па кад дојдџше трџ девојџе, све у црнџ дојдџше. Рџче: „Штџ се, рџче, џблажи?“ А другáна рџче: „Морџ, мáни џу!“ А трџћана рџче: „Че вој извáдимџ, рџче, двџте џчи, па нџма да глџда“. И кáдавџ рáтав, кад Бугарџто улџзџше, стџвáрно ми умрџше двџте децá. И то једџн на шеснáс гџдинџ, једџн на четрнáс. И после нџкад у пџтак несџм се џблажџла. Па кад бџ сџга пре дветрџ гџдинџ отџ у Пџрот, одвџде ме Јџвта да седџм тáм при децáта, па рџче: „Бáбо, па кудџ мџ мрџмо че мрџш и тџ, па рџчáј с нáс“. Рекџ: „Ма не мџгу, дџца, да блáжим“. — „Нџ, нџ, кáже, че си рџчáш“. Почџ да рџчáм. Кад нџчу дојдџше пáк трџ девојџе. Једнá рџче: „Знáеш ли каквџ е?“ — Рекџ: „Не знáм“. А другá рџче: „Морџ, онá че запáзи, рџче, пџтџкат“. А трџћатá рџче: „Манџте џу, манџте џу“. И от тџга јá у пџтаџк нџкад несџм се џблажџла. Ма нџка рџчáу каквџ гџд сáкау, јá сџво лџб џма да једџм, а нџма да блáжим.

Павловић Живана, 77 г., неписмена

Блашо

Ја сам ис Суводол Голéми, а овде сам се оженила у Блато. Шéсте сам рођена. Зовém се Лéпа. Е па текá ме óкају, а да ли сам Лепосóва, да ли сам Лéпа не знам, али текá ме зову — сúde: Лéпа, Лéпа... Несъм писмена, несъм ишла у школу. Баштá не давáл. Ми смо чéтри чéрхе, а једн син. Е на муштину трéбе школа, а на женштину не трéбе школа. Брáт ми сáмо двé гóдине је ишъл када размирицата пројде. И узóше му бóквар, а мије: онáј сéца да се научи у бóкварът, онáј сéца да се научи, чéтри смо — расћинумо га, сцeпíмо га. И научíла сам áзбуку, и сýг ђу пáмтим нáпамет. И сá ђу мóгу кáжем. Јá сам се потпíсувала, али сá сам забатáлила и не знам да ли се мóгу потпíшем. А у књíгу, у нóвину чítам. И брóјови знам до стó.

... За девојчево ви запричá када да умре. Спремáмо се да íдемо дóле на прошевину. И јá спремáм се и свé ми ладнокрвнo. А онó на крéвет: „Мáмо, штó метéш?“ — Рекó: „Па метém да ни је убавшко. Кад улéзну човéци да речу: брé, квó је убавшко при Лíлу“. И изнéсо кóклу памóк íмао, што трéбе за снау. Кад улéзо онó му облеáла крв нá-уста и кáшље и седí. Рекó: „Вáркајте дада-Рúжо и тí, нáне, овáмо!“ И онé утрчáше. Онó ош еднуш се прокáшља и бљóну крв. Рéча мáјха ми: „Сá че на нóс и че е готóво. Áд излéзни тí“. — „Нéчу, рекó. Јá сам га дванаес гóдине чувáла, нéчу“. И нíшта. Рéчено да се мрe и нека мрe. Сá штá мóгу. Áјд да лéгам и јá, да се бéсим, да... Ма јóк. Јá кáда жéне се текá уплáше и кáда пóсле дóјду до смрт јá úвек им кáжем: „Будете јунáк на лóше, а на добрó је свáћи јунáк“. Па турí воду та га окупáмо, па премáнимо, па турíмо на астáл, па збрá постéљуту та изнéсо... Све-крвa ми умрe и јá седím текá при ну. Јá и тáта. Рекó: „Тáте, онó бéше Уведéње предí Божíч, да óкнемо стрíну и тетку-Кóцу, нáна нéче до јутре“. Рéче: „Дé, че вíдимо“. Онá се íскашља, он се дíже та стáну пред ну, па нéмаше струја, него лáмпa тýрена предí ну на столíцу, пóстоја па излéзе. Онá ош еднуш прокáшља се и умрe. Јá чéкај да се врше свéкар ми, чéкај, он га нéма. Јá на врáта и срéто га. Рекó: „Ајде, нáна умрe!“ Он седí при ну, свечу принéл па седí он при ну, а јá íдем та изóкам тетку-Кóцу, па изóкам стрíну, па им дадем столíце: „Сéдете, једнá и дрúга“; јá донесém премéну, тáта ђу држí, јá соблáчим, па премени, па среди свé, па тýг у кúјну ни брáшно, де квасýц, јутредн че се кóпа, де лéб, де с лéб. И кó сам моглá онáк свé да настóйм не знам. Сá не би умејáла.

Ми́лићевић Лeпа, 78 г., неписмена

Гњилан

Јá сам учио у Пíрот. Íмаше једн Милán Кóцић. Јá отíдем прво код нéга. Несъм се јá погацáл, него кáже: да дóјде баштá ти да се погóдимо. Тó је билó двáес трéхе гóдине. Имáл сам једнó седомосомнáес гóдине. Пóсле јутредн отíдемо с баштú ми и погодíмо се да рáдим. Несъм му плачувáл нíшта. Служíл сам га, и баштá ми дáде стó һíла жíто на нéга, али сам код нí ручувáл. Као шéгрт јá бíо сам онáко óдрасан и óдма сам почéл да рáдим. И кроз неколко врéме почé да наплатíсујем колетíја. Па нáплати ово нáоколо штó е. Нáјпре е главчíна а онда спíце па онда су нáплати. То су дéлови. Друђи нéма дéлови. Радéли смо и дрúго. Онó си трéбе за свé мајсторíја. Ако човéк знáје онó лéко је за свáки дeо, ако не знáје онó тýга свé му е тéшко. Ми смо употрeбљувáли бóковину и јасеновину и брeстовину. И сýга íсто.

Ја сам био код њега годину дџна. И кад дође Гмитровдан он каже: „Ја ти, каже, дајем иљаду динара за годину, иако, каже, то још ни један ученик није добио. Ја ти теби дајем иљаду динара“. Ал ја му онда кажем: „Мајсторе, ма ја мислим д-им сам да си радим“. И почé, спреми тэзгу, начини, свé то уреди и сам почé да радим. Двáес трéћу годину сам радéо, а двáес четврту отидем у војску фебруара мéсеца. Био сам у Мóстар, тáмо сам био четрнаéс мéсеци у радиóницу. Нájпре био сам на óбуку у Сињ, у Далмáцију, па ис Сињ се вратим у óткоманду у Мóстар. Двáес пéту годину сам се пустио.

Игњатовић Димитрије, 81 г., 4 разреда школе

Присјан

Баба: Ишла сáм када да одбју Немца. Ја сáм била у Шáбац, како се зовéше, Дрина, на Дрину воду ратујеоше. — Деда: Ишла си је по сина. — Баба: По сина тога нашетога, па идóше једни људи па дојдоше и казују нашити син бос, оно снэг а он бос, немáло опьнци, бeше оскудáција, рат па нéма. Онiја нáпраји опьнци овдéва свинсчи, кожувчé крáтко, премéн, увржем се па да нóсим тáм. Подбрáмо се тричé-три жéне. До Београд вóзом, од Београд на лáђу до Шáбац. Од Шáбац па за Лóзницу у кóла па идóмо. У Лóзницу ћи бьш најдóмо. И преспáмо ночтýту и јутредьн ћи тргоше, нájјака бóрба. Цéлу нóч: бу-бу-бу — пуца у нájвеће. — Деда: Не казá како си ћи нашлá, куде сте спáли, како сте спáли. — Баба: Па спáмо у једну кућицу, оно пóље, нéма селó, у-поље ли е била кућицата — не знам како бéше. И најдóмо ћи, тéа жéне штó бéомо, најдóмо си синовéто. И преспáмо, даде ни женá тува та прележáмо, они бóмбе, пушће до њи. И јутредьч онi отóше у бóрбу а ни се врнумо насáда. И кад дојдóмо овдé минуше се двá дџна и рекóше одбили Немца, нáши одбили. Бéомо се уплашили па не знамо како рабóтимо. А ја несáм смејáла — преко мóс ми-ујем па ме свé стрá, а у лáђу се укачимо у óсам сáта у Београд, у пéт стiгомо у Шáбац. Вьздачн у товá се возимо. Нáшити синовé отóше у дванáесту бригáду били. Али изђинули како снóпове, не знам местóто како позивáше. — Деда: Босýта, Босýта. Синатога када дојдоше питујем: како, стрá ли ви е? — Кáже: нéе ни стрá, никако ме нéе билó стрá, али када бi на Босýту, он је бил десетáр, кáже: десет војника вóдим — саде троица остáдомо. Е тува ме уплашило. Ја сам, кáже, с ложицу копáл да загњетэм глáву дóле, да остáнем жив. Иначе онакá смо, кáже, збрáли смо се, војскá, иде, али тáмо тврдо билó. Цéла десетина пођинула оди онé укóпане мине. Нáрочито су, кáже, оди њи ћинули. Минирано пóље па ондак нагáзи и пођине тáм. А башкá па штó бiје отóдека екстра. Али отóдека мóж се кúта, гњетé глáву у јендеци, гóре-дóле, а товá, кáже, минете куде нагáзи — отiде.

Баба: Кат сам си женила децá по цéлу нéдељу трчим, слúшам, пéтљам, мiло ми. Па унуци кад женимо, у Ниш син жéни — ни идемо, у Ћуприју женише — ни идемо. — Деда: Ма мáни, то е слáван живóт био кат смо женили. Ја па снаје сам узимáл одóвдека, ис селó. Волéл сам да имам срóдници у селó. Тó ми је била нájжеља. — Баба: Три смо снаé узели, свé су ис селó. Чёрку једну имаемо у селó ћу дáдомо. — Деда: Ма билó е, док је чéљад живá и жениш, и довóдиш, а пóчне ли да се мрé — тьга... Сад е умрél син кудéто смо остáли да живимо. Онiја се двá отселише, а он па умрé — е сьга каквó смо напраили? Сá смо напраили скрбóб. Али штá да радиш, мóра такó да бóде. Судбина таквá... Баба: Те син ми једьн Рáка, једьн Душко, једьн

Воја. — Деда: Видиш ли, раније се крштевало по свеци: ако је Свети Рањћел, ако је Свети Никóла, већином на таквó. Или некоји богатији људи има у селó па по њи крштéву: áјде тија богáт. — Баба: А тија ни најстар син — имаше кмéт Бугарин у óпштину, и напрéда да дадé кум íме па тѣга че се крштéва, и кмéт зáпрети на кума бугарско íме да дадé, та Рањћел, првити син Рањћел. — Деда: Кум како кáже. Или кад бúde венчање да га венча друђи не мóже никако, сáмо кум. Е, кад одрéкне кум, он дадé кумствó другоме, тѣга мóже. — Баба: Мóјити кум је мóј врс, али и сá се дízам када седím тáмо а он мíне и речé: дóбр дѣн! — и јá се дигнем на нóђе. — Деда: На кума и псéто кудé видиш па му се срамúеш. Кум је кум. Бóг па кум. Тáко се е то поштéвало, дабóме. — Баба: Сá се манúмо, кумове се са не смáтрају. — Деда: Јá сам то лéпо упамтиó: дóјде кум да ни зовé за слáву, и кóлко смо децá у кућу свé пољуби у рúку. А дéда кáже: немóј њи, бре, кúме, мáни. — Нé, нé, кáже, ви сте кумовé и стáри и млáди, тó су највећи рóднине...

Денчић Зорка, 88 г., неписмена
Денчић Сава, 83 г., 2 разреда школе

Доња Планиница

Кáжемо љу Српска Планиница, а онаја странá онамо — Мáрков рíд, Бáнсћи дóл — Бугарска Планиница. Па бугарска мањина. И несмó под једну óпштину. Ни смо пот Пирот, они су под Димíтровград. А они су свé от тúка. Чичéве ни, стрíне ни, свé су прешли от куће тúка па онáм су отишли. И сá они дóјду од онáм тúва и речú: дóбър дéн! А ни њím па нéчемо речéмо „дóбър дéн“ нéло: дóбаър дáн! Па лúди човéци. Али дáдено им за прáво, нéма кеквó да им се љúтимо. Кад љи друђи трпú и ни љи трпимó.

Па и тѣгаја се водило љубав кекó што се води сѣга, али нé бьш кэкó сѣга. Сá е друкше сасвím. А нанáпрéда па преди нáс кикó е билó! Момчé и не знáе дéка че се жéни. Отíде баштá му за девојчето, а девојче — баштá му млóго гáзда, добри су човéци — че íде за њéга да питúје. А момчéто и не знáе, онó на косидбу тáм, на вршидбу. Евé мóј дéвер он се текá женил. Отишл свéкър ми и не знáм јóште кои отишли, и понéли нишáн ис Ђóрин дóл, тумба-лумба, тумба-лумба, а они чúли, те на тúа женú и тија човéк они су брајђа роцéни, чúли дéка тúпа тупáн. Насртáли надóле: ма тоvá дéда-Пéтар, ма тоvá дéда-Зáрко, бáте, ма за тéбе нóсе нишáн. А он рекъл: а, па јá не знáм. А натáм у селó — они однели у њи нишáнат. А они на појáту. После дошла женá: „Áде д-íдемо дóма донели смо за тéбе нишáн“. А он се кутáл зад óвце, зад тáм, зад онáм, кутáл се човéк. Ка отíде дóле: áма па кикó, штó, па дéка сте ишли, за коé девојче, кикó? — За дедино-Рáђино девојче ис Ђóрин дóл, за Јелéну, Јелéну че доведéмо. А мојá женидба е билá сиротíњска. Ма штó јá да казујем мóјето, мóјете мúће, че ми се шегúје човéк. Јá да ти закáжем кикó сам јá на свéкра стојáла íма да се зачúдиш. Дошла сам на шеснáесе гóдине, ништа нигде несъм разбирáла. А свéкар ми је бил óстар, óстар па нéма пóстар човéк. Па узнем машé, знá ете ли машé штó су, узнем óгањ у машé, а он, прáеше напред цигáре, направи цигáру а јá стојím, стојím да запáли цигáру, он нéче да запáли цигáругу док не речém „извóлте“. Јá по трí пúти, по чéтри му доносим, нéче да запáли цигáру. Пóсле ми казáше јетрвete: ка приносим да му дáваш óгањ а ти речí: извóлте. И јá се научи и он почé да пáли. Па отíде по селó па пије сьс другарé, а ни га чéкамо, чéкамо,

насртамо на капију, не смеемо да легнемо. Е, трéбе да га целивамо у-руку. Ако некоја легне по целу но́ч после има да стои пред њéг, има он да бае зашто га неé срéгла на капију. Женá му тува покре њéга, и она не смее да легне. Па ако се млого напи́је мужéти íду та га чекају и ука́че га на коња и до́jde и у со́бу улéзне сас коња́тога. Са́мо: Облане улази, Облане излази! И коња́т је бил извэцбан кико ни што смо биле извэцбане. Једну́ш врше́еомо на гувно и јетрва ми узé па сипá на детé млекó. И ја́ узé та сипá на мо́јето детé млекó. Ка се јурну свéкър ми сас ви́лу: „Штó сипу́еш на детéто млекóто? Ни́ нема да а́рчимо текá млекóто“. А јетрва ми сипá на њóјното. А оту́д му́ж ми излетé — да се побíју. Млекó но́симо у за́другу до ка́пку. Си́ређе нема да ва́чамо. У го́дину на двана́ес ду́ши по једну́ свињу́ зако́љемо. Сви́ње некиквэ коња́рице, рáнимо, рáнимо по два́јес һила нема ма́з да натóпимо. Мéсо — да га мири́шеш па не́че да има.

Јá сам аргáтувала, ја́ сам му́ку мучíла. Да́доше ми првуту го́дин в́лну не́правну. Опра́. Е ка онé влачíше, на грéбенац се влачеше, неје на влачу́љу, и ја́ увлачí, и ја́ испредо, и ја пртенице изатка́ и на му́жа скро́ји дрéје а мене си сукно́ скро́ји. Па ме на неде́љу тури́ше. И детé чу́вам и по петна́ес ле́ба из вур́њу изва́дим. Замéсим, тва́ше, у вур́њу навр́лам по петна́ес ле́ба и по котлé чорбу́ свáрим, или васу́љ или кикво́ год б́ло. Двана́ес, трина́ес ду́ши, човéци, трéбе да се наједу́. И целуту неде́љу искарáм, после дру́га јетрва заузíма неде́љуту, а ја́ íдем по по́ље. А и т́гај íдем по по́ље, ако ми је неде́ља. Напрéда су си му́жје до́ма. Ко́ји овча́р, ко́ји говедáр, ко́и на ора́ње, а ко́и е родíтель он си óди нагóр-надóл, шéта си, чíни-пра́и, не идé да рабóти у по́ље. Мо́ј е му́ж б́ил момь́к. Зна́ете ли штó е момь́к — слугá. Момь́к је б́ил код једногá гáзду, чувáл је сто́ку там-онам, и па́ре ка узне на башту́ си даде́. Па је б́ил у рудник, еј овде́ у Јéрму, па́ре кьáда узне на башту́ си даде́. Њéму не оста́ви ни д́инар... А едну́ го́дин у Ку́клу смо говедарé па кур́јак дошъл па однéл козу́. Али ја́ јутредьн не смеем да íдем гóре ви́ше. Пла́шим се па си гла́ву һинем. А ма́јћа ми узéла шамíјуту у-ру́ће па трчи и овде́ва до Стубáл га óкамо ме сти́же и ме утепа. И ја́ сам морáла да íдем и цéл д́н сам у Ку́клу лежа́ла. А видó га кур́јакатога.

Маринковић Крстина, 72 г., неписмена

ГОВОРЫ ПОНИШАВЬЯ

1. В работе дано описание говора старинных жителей Понишавья – области на юго-востоке Сербии, носящей имя по названию реки Нишавы. Географически Понишавье делится на верхнее (Димитровградская и Пиротска общины), среднее (Белопаланская община) и нижнее (Нишская община).

2. В Понишавье встречаются три диалектологических типа говора: тимочско-лужичкий (верхнее и среднее Понишавье, но из описания исключена Димитровградская община, поскольку населена болгарским национальным меньшинством); сврлижско-запльанский (часть нишской общины, которая входит в состав Понишавья) и призренско-южноморавский (часть нишской общины, которая находится в южноморавской долине и поэтому исключена из описания).

3. Часть Понишавья, использующая тимочско-лужичский диалект в работе именуется I зоной, а другая часть, использующая сврлижско-запльанский диалект, именуется зоной II. Зона II компактнее и консеквентнее интегрирована в диалект которому принадлежит. Зона I по ряду специфических особенностей диалектически дифференцирована на два типа: тип I^a, покрывающий среднее Понишавье и более близкий лужичскому диалекту, и тип I^b, покрывающий верхнее Понишавье и более близкий тимочскому поддиалекту. Тип I^b развивает большое число отдельных инноваций, благодаря которым выделился из тимочского и лужичского поддиалектов.

4. Главными особенностями говора целой области Понишавья будут: экспираторный акцент с сохраненным старым местом, чья долгота — и в акцентированных и неакцентированных слогах - совсем исчезла; вокалы в слогах без акцентирования часто переходят в алофоны или в другие вокалы (ковчаг, по^aприка, матика, куји); замена ятя последовательно екавская; вокальное л рефлектируется в у в словах Бугарин- Бугарска и жуч; ф постоянно присутствует в сравнительно новой лексике (факултет, тифус, трафика); звук х исчез, а его супституэнтами стали j, в или к (дреја, леја, кожув, сув, пазука, кодник); в некоторых лексемах часто реализуется з (звезда, звоно, звиска, назпнем); в рабочем прилагательном трех глаголов секундарно возникают старые группы дл, тл (падла сам, сретла ме); финалне группе ст, зд, шт упрощаются (брес, гроз, веш); десоноризация финальных согласных если и есть, то частичная; финальное л, не переходит в о (котел,

узел); новое йотирование не влияет на группы пј, бј, мј, вј, а появляется так называемая группа јд (гробје, здравје, снопе, појдем); результаты палатализации устанавливаются по аналогии с 3 лицом множественного числа настоящего времени и в императиве (печу, сечу; печи-печете, сечи-сечете); в существительных мужского рода с основой на к/ц плюральное окончание -и (врапци, венци, ђаци, јунаци); формы личных местоимений: ја, ти, он/она/оно, ви, они/оне/она, только местоимение ми имеет альтернативные формы в I^б; в дательном и винительном падеже формы личных местоимений удваиваются (мене ми донесу вечеру, ја га њега несам видеда); весьма ферквентное употребление энклитики дательного падежа си (куде си пођинемо, да си пођинемо оба=ако погинемо, да погинемо обоје); заменица што часто субституируются местоимением какво/кво; деklinация аналитическая, как и компарация, но ее аналитизм радикальнее, чем в зоне I; инфинитив исчез, а в будущем лице его заменила форма настоящего времени; в 1 лице единственного числа настоящего времени встречаем формы- ођем/очем; в зависимости от основы в 3 лице множественного числа настоящего времени встречаем формы типа: леже, печу, седу, задевају се/задеву се, ручају/ручу, лудеју; имперфект и аорист являются ферквентными глагольными временами, но аорист значительно ферквентней; отглагольное наречие прошедшего времени потеряно, а наречия настоящего времени редки и не имеют окончания — ући (испратимо га играјечи, а не играјући); потенциал обобщил энклитику би во всех лицах; окончания императива одинаковы- и -ете (седи-седете, а не седи-седите).

5. Главные языковые особенности зоны II: полузвук произносится более открыто в рамках алофона б^а-чистый вокал а; вокального л нет, а его рефlekсами будут -у и лб (буа, музем, вуна, напуним, кучина, дуг, жут, туцамо, слънце); л в конце слова и слога чаще меняется на о; группа -зј- метастазирuется (гројзе, лојзе); существительное људи имеет плюралистическую форму; йотирование подновленно (искоришђаванье); сохранились старинные ђ,ђ (свеђа, међа); к, г остаются непалатализованными (руке, ноге, кошуљка); плюралистические окончания существительных мужского рода только на и (-и, -ови, -еви); плюралистическое окончание существительных женского рода только на е, часто встречается окончание -ићи (девојчићи, магарићи, кожуићи).

6. Особенности, которые позволяют зону I интегрировать в тимочский поддиалект: полузвук появляется в фонемском облике б; присутствует вокальное л (обл,чем се, мл,зем, вл,на, дл,г, стл,цамо, сл,за, кл,чина, жл,т); л в конце слова и слога более постоянное; группа -зј- без метастазирования (грозје, лозје); плюралистичный облик- љуђи/љуђе; старинные ђ,ђ переходят в новые ч, џ (свеча, меџа); к, г палатализируются (руђе, нође, кошуљћа); плюралистические окончания существительных мужского рода на и и на е (ђаци, другари/другаре, синови/синове, чичеви/чичеве, ђаволи/ђаволе); часто встречается плюралистическое окончание -ија (девојчетија, магаретија, кожувчетија); постпозиционное употребление местоимений (човекав, човекат, човекан; стариви, старити, старини).

7. Языковые особенности части зоны I (ее тип I^a) больше приближаются лужничском поддиалекту: в позиции из-за лабиала рефлекс вокального л переходит на у (буа, јабука, муземо, напунимо, вук, вуна); в позиции из-за дентала рефлекс вокального л переходит в лб (длбг, слбнице); исключительно употребляется постпозиционные местоимения (женава, жената, женана=ова, та, она жена).

8. Особенности, которые часть зоны I (ее I^b тип) выделяют из тимочско-лужничского и сврлижско-заплавских говоров: рефлекс вокального л бл (была, јабылка, напылим, вылк, вылна, стълцамо, сълза, кълчина, жылт); плюральное окончание-и в некоторых существительных женского рода в отдельных местах (години, души, жени; године, душе, жене в зонах II и I^a типа); плюралистичный облик человеци; множественные формы личных местоимений мије/ни, није: ми в зонах II и I^a типа; энлитические местоименные формы ђу, ђи: ју, ји в зонах II и I^a типа; частицы -ва, -ка, -на (това-тува, тука, туна: тој, туј в зонах II и I^a типа); постпозитивные местоимения с формами настоящего члена (човекат, старијат); появления в образовании слов отдельных суффиксов (камик, залчик, босильчек: камен, залчак, босилчак в зонах II и I^a типа); формы отдельных местоимений и наречий (кекво/ кикво, кеко/кико: какво, какс в зонах II и I^a типа); формы числительных с динамичным е (дванаесе, триесе); формы прилагательного мали (мынчык/ мыненьк: малечак/малецак в зонах II и I^a типа); с в отдельных формах глагола хтети ; 0 в зонах II и I^a типа (несьом стела да идем, не стесте да едете: несъм тела..., не тесте...); ч в формах некоторых глаголов: т в зонах II и I^a типа (врачам, врачам се, обрачам, сречем га: ватам, вртам се, обртам, сретам га); формы отдельных существительных (васуль, грацање, круша, јагне: пасуль, грађани, крушка, јагње в зонах II и I^a типа); формы отдельных наречий и предлогов (добре, коџа, зиме, некигаш, сьгај, другако, бежи, изи, узи, зади, покре/кре,: добро, гоџа, зими, некада, сьга, друкше; без, из, уз, позади, при в зонах II и I^a типа).

9. Все вышеприведенные особенности недвусмысленно свидетельствуют о штоковском, то есть сербском происхождении говора Понишавья. Небольшое число совместных особенностей с соседними западноболгарскими говорами (анализм в деκлинации и компарации, удвоение форм личных местоимений, переход с политонального на экспираторный акцент) являются результатом, прежде всего, влияния окружающих несловянских языков на восточносербские и западноболгарские говоры, а не влиянием одного языка на другой.

СКРАЋЕНИЦЕ

- АНУБиХ *Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево.*
- АНФФ *Анали Филолошког факултета, Београд.*
- БАН *Българска академия на науките, София*
- БХДЗБ *Босанскохерцеговачки дијалектолошки зборник, Сарајево
(Институт за језик и књ. Одјељење за језик).*
- ВГл *Врањски гласник, Народни музеј, Врање.*
- ГлГД *Гласник географског друштва, Београд.*
- ГлЕМ *Гласник етнографског музеја, Београд.*
- ГлСГД *Гласник Српског географског друштва, Београд.*
- ГлСКА *Глас Српске краљевске академије, Београд.*
- ГлСУД *Гласник Српског научног друштва, Београд.*
- ГФФНС *Годишњак Филозофског факултета, Нови Сад.*
- ЗБФЛ *Зборник за филологију и лингвистику, МС, Нови Сад.*
- ЗБФФП *Зборник Филолошког факултета, Приштина.*
- ИСЈ *Институт за српски језик, САНУ, Београд.*
- ЈАЗУ *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.*
- ЈССС *Југословенски семинар за стране слависте, Филолошки факултет
и МСЦ, Београд.*
- ЈФ *Јужнословенски филолог, ИСЈ, Београд.*
- КиЈ *Књижевност и језик, Друштво за српски језик и књижевност,
Београд.*
- К-Р *косовско-ресавски*
- ЛЗБ *Лесковачки зборник, Народни музеј, Лесковац.*
- МЈ *Македонски јазик, Институт за македонски јазик, Скопје.*
- МС *Матица српска, Нови Сад.*
- МСЦ *Међународни славистички центар, Београд.*
- МХ *Matica hrvatska, Zagreb.*
- НЈ *Наш језик, ИСЈ, Београд.*
- ОП *Ономастолошки прилози, САНУ (Одељење језика и књижевности
и Одбор за ономастику), Београд.*
- ПЗБ *Пиротски зборник, Музеј Понишавља, Пирот.*

- Прил. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Филолошки факултет, Београд.
- ПрПЈ *Прилози проучавању језика*, Катедра за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду.
- П-ЈМ *џризенско-јужноморавски*
- П-Т *џризенско-џимочки*
- Разв. *Развиџак*, Новинска установа „Тимок“, Зајечар.
- САНУ *Српска академија наука и уметности*, Београд.
- С-В *смедеревско-вришчки*
- СДЗБ *Српски дијалектолошки зборник*, САНУ и ИСЈ, Београд.
- СЕЗБ *Српски етнографски зборник*, Етнографски институт, Београд.
- СКЗ *Српска књижевна задруга*, Београд.
- СЈ *Српски језик*, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика — Београд и Филолошки факултет — Београд и Филолошки факултет — Никшић
- С-З *сврљишко-зайлањски*
- Т-Л *џимочно-лужнички*
- ФО *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, Sarajevo (Posebna izdanja ANUBiH, knj. LV. Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9), str. VIII (nepag.) + 828 + karta.
- ЦАНУ *Црногорска академија наука и уметности*, Подгорица.
- Ш-В *шумадијско-војвођанске скраћенице*
- топ. *џојоним*
- мп. *микроџојоним*
- ојк. *ојконим*
- А *акузџив*
- В *вокаџив*
- Г *гениџив*
- Д *даџив*
- И *инструментџал*
- Л *локаџив*
- ОП *оџиџи џадеж*

ЛИТЕРАТУРА

- РА Такц. Ronelle Alexander, *Torlak Accentuation*; Verlag Otto Sagner, München 1975.
- РА — СВ Жупа — Брус Радомир Алексић и Славко Вукомановић, *Основне особине александровачког и брусског говора*. — Ан ФФ, 1966, књ. 6, 291–319.
- Андрејч. Бг. грам. Проф. Любомир Андрејчин, проф. Константин Попов и проф. Стојан Стојанов, *Граматика на българският език*. — Издателство Наука и изкуство, София, 1977, 1–466.
- Арсовић Блаце Југослава Арсовић, *Главне фонетске особине говора Блаци и околине*. — ПрПЈ, 1979, књ. 9, 55–77 + карта.
- Бг. атлас *Български диалектен атлас IV, Северозападна България (Статии, коментари, показалци)*. — Издателство на българската академия на науките, Институт за български език, София, 1981, Студије, коментари, показатељи 1–275 + административна карта + 393 дијалектолошке карте.
- Барј. Диј. истраж. Данило Барјактаревић, *Дијалектолошка исцраживања*. — Јединство, Приштина, 1977, 1–434.
- Барј. Лепосавић Данило Барјактаревић, *Језичке особине лейосавићке комуне*. — Гласник Музеја Косова и Метохије, Приштина, 1964, књ. VII–VIII, 417–434.
- Барј. Метох. Др Данило Барјактаревић, *Говор Срба у Метихији*. — Јединство, Приштина, 1979, 1–335.
- Барј. НП-Сјен. Данило Барјактаревић, *Новопазарско-сјенички говори*, СДЗБ, 1966, књ. XVI, I–XIV + 1–177.
- Барј. Ср. Ибар. Др Данило Барјактаревић, *Средноибарска говорна зона*, ЗБФФП, 1964–65, књ. II, 57–113.
- Барј. Чумић Данило Барјактаревић, *Гласовне и морфолошке особине у говору села Чумића*. — ЗБФЛ, 1961–62, књ. IV–V, 12–21.
- Барј. Преш. бујан. Данило Барјактаревић, *Прешевско-бујановачка говорна зона*. — ВГЛ, 1966, књ. 2, 173–218.
- Белић Дијал. карта А. И. Беличъ, *Диалектологическая карта сербского языка*. Отдѣльный оттискъ изъ «Сборника по славяновѣдѣнію» II. Санктпетербургъ 1905, 1–59 (с картом).

- Белић ДИЈС А. Белић, *Дијалектѝи истѝочне и јужне Србије*. — СДЗб, 1905, књ. I, стр. I–CXII + 1–715 (са двама картама).
- Белић Мат. Брoх Белић Александар, *О дијалекатѝском маѝеријалу О. Брoхa у: Die Dialekte des südlichen Serbiens*, СДЗб, 1911, књ. II, 1–105.
- Белић О сх. дијал. Белић Александар, *О срѝским и хрватѝским дијалектѝима*, ГСКА, 1908, књ. LXXVIII, 60–164.
- Белић Фонетика Др Александар Белић, *Основи истѝорије срѝскохрватѝског језика, I Фонетѝка* (Универзитетска предавања), Научна књига, Београд, 1972, 1–172.
- Белић Деклинација Др Александар Белић, *Истѝорија срѝскохрватѝског језика, књ. II св. 1: Речи са деκлинацијом* (Предавања), Београд, Научна књига, 1972, 1–272.
- Белић Конјугација Др Александар Белић, *Истѝорија срѝскохрватѝског језика, књ. II св. 2: Речи са конјугацијом* (Предавања), Београд, Научна књига, 1973, 1–212.
- Богдановић Бучум Недељко Богдановић, *Говори Бучума и Белог Поѝока*, СДЗб, 1979, књ. XXV, стр. I–XIV + карта + 1–178.
- Богдановић Алекс. Недељко Богдановић, *Говор Алексиначког Поморавља*, СДЗб, 1987, књ. XXXIII, 7–302.
- Богдановић Тим. гов. Богдановић Недељко, *Тимочки говор и ѝравци ѝеговог даљег ѝроучавања*, Тимочка крајина у XIX веку (Зборник реферата), Књажевац, 1988, 187–200.
- Богдановић ЈиГ Богдановић Недељко, *Језик и говор*, поглавље у „Културна историја Сврљига“ II, Сврљиг–Ниш, 1992, 304–366.
- Богдановић Изоглосе Недељко Богдановић, *Изоглосе југоистѝочне Србије*, Просвета, Ниш, 1992, 1–80 (са 35 карата).
- Богдановић О говору Недељко Богдановић, *О говору и именима*, Просвета, Ниш, 1990, 1–120.
- Богдановић Топоними Недељко Богдановић, *Двочлани ѝойоними у долини Височице*, ПЗб, 1986, књ. 14, 16–22.
- Богдановић Ојконими Недељко Богдановић, *Пирѝтѝски ојконими*, ЗбФЛ, 1990, књ. XXXIII, 29–36.
- Божков Димитровград Рангел Божков, *Димитровградският (Царибродският) говор*, БАН, Институт за бѝлгарски език, Софија, 1984, 1–193 (са 31 картом).
- Божовић Ибар Др Маринко Божовић, *Говори средњегa Ибра*, Универзитет у Приштини, Приштина, 1993, 1–340 (са 29 карата).
- Бошковић Упор. грам. Радосав Бошковић, *Основи уѝоредне грамаѝишке словенских језика, Фонетѝка и морфологија*, Никшић, 1990, 1–216.
- Бошковић Чланци Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и расѝправе*, ЦАНУ, Титоград, 1978, 1–491.

- Брох Дијалекти Olaf Broch, *Die Dialekte des südlichen Serbiens*, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung III, Wien 1903.
- Весел. Зона ч, џ Милојко В. Веселиновић, *Гранични дијалекати међу Србима и Бугарима. Зона ч, џ*, Београд, 1890.
- Видоески Куманово Божо Видоески, *Кумановскиот говор*, Институт за македонски јазик, Скопје, 1962, 1–349 + карта.
- Видоески СМГ Б. Видоески, *Северните македонски говори*. — МЈ, 1954, год. V, кн. 1, стр. 1–30 (са картом), кн. 2 *Говорот на Скопска Црногорија*, стр. 109–198 (са картом).
- Вукадиновић ГЦТВ Вилотије Вукадиновић, *Говор Црне Траве и Власине*. — СДЗб, 1996, књ. XLII, стр. 1–317 (са 32 карте).
- Вукадиновић Височ Вилотије Вукадиновић, *Језичке карактеристике топонима у сливу Височице*. — ПЗб, 1986, књ. 14, 5–10.
- Вукићевић Лепен. Др Милосав Вукићевић, *Говори Крагујевачке Лејенице*, Универзитет у Приштини, Приштина, 1995, стр. 1–248 (с две карте).
- Вукићевић Називи Вукићевић Милосав, *О једночланим називима у топонимији Височице*. — ПЗб, 1986, књ. 14, 10–16.
- Вуковић Пива Јован Л. Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*. — ЈФ, 1938–39, књ. XVII, 1–113.
- Вуковић Ист. грам. Dr Jovan Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika, I dio Uvod i Fonetika*. — Naučna knjiga, Beograd, 1974, I–XII + 1–225.
- Вуковић–Брозовић–Пецо–Вујачић Упитник Jovan Vuković, Dalibor Brozović, Asim Peco, Dragomir Vujačić, *Uпитnik за испитивање bosanskohercegovačkih govora*. — BHDZb, knj. I, 1975, str. 340–407.
- Вушовић ДИХ Данило Вушовић, *Диалекти источне Херцеговине*. — СДЗб, 1927, књ. III, 1–70 (са картом).
- Георгиј. Топоними Светозар Георгијевић, *Топоними, етници и китејци оштина Бела Паланка, Пирот, Димитровград и Бабушница*. — ПЗб, 1971, књ. 3, 199–204.
- Даничић Истор. обл. Ђ. Даничић, *Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека*. — Београд, 1874, стр. VIII + 400.
- Динић Речник Јакша Динић, *Речник њимочког говора*. — СДЗб, 1988, књ. XXXIV, 7–335; *Додатак речнику њимочког говора*, СДЗб, 1990, књ. XXXVI; *Речник њимочког говора* (други додатак), СДЗб, 1992, књ. XXXVIII.
- Дешић Зап. Босна Милорад Дешић, *Зајаднобосански ијекавски говори*. — СДЗб, 1976, књ. XXI, 1–316 (са 1 + 4 карте).
- Драгичевић Лика Милан Драгичевић, *Говор личких ијекаваца*. — СДЗб, 1986, књ. XXXII, 7–241 + 3 карте.
- Ђукановић Драгач. Петар Ђукановић, *Говор Драгачева*. — СДЗб, 1995, књ. XLI, 1–240 (речник 176–220 + карта).

- Елезовић Речник   Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта*. — Св. I, СДЗб IV, 1932, XXIII + 477 (са картом); Св. II, СДЗб VI, 1935, 1–587.
- Живковић Речник   Новица Живковић, *Речник њиројског говора*. — Музеј Понишавља, Пирот, 1987, I–VIII (непаг.) + 1–188.
- Златк. Посл.-пор.   Драгољуб Златковић, *Пословице и њоређења у њиројском говору*. — СДЗб, 1988, књ. XXXIV, 341–638.
- Златк. Фраз. страх.   Драгољуб Златковић, *Фразеологија сти́раха и наде у њиројском говору*. — СДЗб, 1989, књ. XXXV, 175–457.
- Златк. Фраз. омал.   Драгољуб Златковић, *Фразеологија омоловажавања у њиројском говору*, СДЗб, 1990, књ. XXXVI, 423–740.
- М. Ивић Имен. род.   Милка Ивић, *Обележавање именичког рода у срјскохрвајском језику*, НЈ, књ. X (нова серија), св. 7–10, стр. 192–211.
- М. Ивић Синт. реп.   Милка Ивић, *Рейтершоар синтаксичке ѡроблематике у срјскохрвајским дијалектима*. — ЗбФЛ, 1963, књ. VI, 13–30.
- П. Ивић Галип.   Др Павле Ивић, *О говору галипoљских Срба*. — СДЗб, 1957, књ. XII, стр. XXI + 520.
- П. Ивић Дијалект.   Павле Ивић, *Дијалектологија срјскохрвајског језика. Увод и шњокавско наречје*. — МС, 1985, стр. 215 (са картом).
- П. Ивић Срп. диј.   Павле Ивић, *Целокуйна дела, књ. III: Срјскохрвајски дијалекти. Њихова стируктиура и развој. Књига ѡрва. (Ошњића разматрања и шњокавско наречје)*. (С немачког превела Павица Мразовић) — Сремски Карловци. Нови Сад (Издавачка књижарница Зорана Стојановића), 1994, стр. 319 + карта.
- П. Ивић Срп. народ   Павле Ивић, *Срјски народ и његов језик*. — СКЗ, 1971, Коло LXIV, књ. 429, стр. 334 + 3 карте.
- П. Ивић Инв. фонет.   Павле Ивић, *Инвеншар фонетске ѡроблематике шњокавских говора*. — ГФФНС, 1962–63, књ. VII, 99–110.
- П. Ивић Инв. морф.   Павле Ивић, *Инвеншар морфолошке ѡроблематике*. — ЗбФЛ, 1992, књ. 35/1, 196–212.
- П. Ивић Извештај   П. Ивић, *Извештај о дијалектолошкој екскурзији ѡ ужој Србији октјобра 1959*. — ГФФНС, 1959, књ. IV, 397–400.
- П. Ивић Огледи II   Павле Ивић, *Изабрани огледи, књ. II: Из исшјорије срјскохрвајског језика*. — Просвета, Ниш, 1991, стр. 327.
- П. Ивић, Огледи III   Павле Ивић, *Изабрани огледи, књ. III: Из срјскохрвајске дијалектологије*. — Просвета, Ниш, 1991, стр. 296.
Павле Ивић, *О ѡреклу и особинама њиројског говора*. — ПЗб, 1979, књ. 8–9, Прештампано у Огледи III, 191–202.
Павле Ивић, *О неким ѡроблемима наше исшјоријске дијалектологије*. — ЈФ, 1955–56, књ. XXI/1–4. Прештампано у Огледи III, 81–121.

- Марковић Речник Миодраг Марковић, *Речник народног говора у Црној Реци*. — СДЗБ, 1986, књ. XXXII, 1–258.
- МС Речник Матица српска, *Речник српскохрватскога књижевног језика I–VI*, 1976.
- Мирчев Истор. грам. Кирил Мирчев, *Историческа граматика на българския език*, София, 1963.
- Михајл. Лесковац Јован С. Михајловић, *Лесковачки говор*. — Библиотека Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 1977, књ. 24, стр. 92 (са картом).
- Младенов. Вок. пир. Александар Младеновић, *О вокалском систему њиројског говора друге њоловине XVIII века*. — ПЗБ, 1979, књ. 8–9, 271–278.
- Младенов. Тефтер Александар Младеновић, *Тештер Нишавске митрополије из XIX века — сѡменик филолошког значаја*. — ЗБФЛ, 1976, књ. XIX/2, 197–216.
- АМ–ДП Судб. пол. Др Александар Младеновић — др Драгољуб Петровић, *О судбини њолугласника у неким зешким говорима и сѡменицима с осврћом на њризренско-њимочку ситуацију*. — ГФФНС, 1975, књ. XVIII/1, 139–155.
- Наумов. Особине Милорад Наумовић, *Неке фонетске особине њиројског говора*. — Огледи и искуства (Зборник радова наставника Педагошке академије књ. 3), Пирот, 1977.
- Б. Николић Колуб. Берислав М. Николић, *Колубарски говор*. — СДЗБ, 1969, књ. XVIII, 1–71.
- Б. Николић Мачва Берислав М. Николић, *Мачвански говор*. — СДЗБ, 1966, књ. XVI, 179–313 + карта.
- Б. Николић Срем Берислав М. Николић, *Сремски говор*. — СДЗБ, 1964, књ. XIV, 201–412 + карта.
- Б. Николић Тршић Берислав М. Николић, *Тршићки говор*. — СДЗБ, 1968, књ. XVII, 367–473.
- М. Николић Гороб. Мирослав Николић, *Говор села Горобилња (код Ужичке Пожеге)*. — СДЗБ, 1972, књ. XIX, 616–746.
- М. Николић Полим. Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимња*. — СДЗБ, 1991, књ. XXXVII, 1–548.
- Павлов. Срет. ж. Миливој Павловић, *Говор Сретешке Жуйе*. — СДЗБ, 1939, књ. VIII, 1–352 + карта.
- Павлов. Јањево Др Миливој Павловић, *Говор Јањева. Међудијалекатски и миксоглојски њроцеси*. — МС, 1970, стр. (IV) + 1–202 (са двама картама и једном фотографијом).
- З. Павлов. Секв. Звездана Павловић–Стаменковић, *Консонантске секвенце у њшокавском дијалектју*. — ПрПЈ, 1968, књ. 4, 69–119.
- Петрович Караш. Emil Petrovici, *Graiuл Caraşovenilor*. — Biblioteca Dacoromăniei 3, Bucureşti, 1935, XII — 270.

- Пецо Преглед Dr Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*. — Naučna knjiga, Beograd, 1988, posebno str. 17–28.
- Пецо Осн. акц. Dr Asim Peco, *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*. — Naučna knjiga, Beograd, 1988, posebno str. 150–153.
- Пецо Ђердап Асим Пецо, *Говор ђердајске зоне (фонетско-морфолошке особине)*. — 36ФЛ, 1972, књ. XV/1, 177–210.
- Пецо И. Херц. Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*. — СДЗБ, 1964, књ. XIV, 1–200 + карта.
- АП–БМ Ресава Асим Пецо и Бранислав Милановић, *Ресавски говор*. — СДЗБ, 1968, књ. XVII, 241–366 + карта.
- Пешикан Староцрног. Митар Пешикан, *Староцрногорски, средњокаџунски и љешански говори*. — СДЗБ, 1965, књ. XV, стр. VIII + 294 + карта.
- Нипер Прилози Предраг Пипер, *Заменички њрилози у српскохрватском, руском и њољском језику — семантичка студија*. — ИСЈ (Библиотека ЈФ, н. с. књ. 8), Београд, 1988.
- Поповић Истор: сј. Иван Поповић, *Историја српскохрватског језика*. — Нови Сад, 1955.
- Реметић Шумадија Слободан Реметић, *Говори централне Шумадије*. — СДЗБ, 1985, књ. XXXI, стр. 555.
- Реметић Призрен Слободан Реметић, *Српски њризренски говор (I Гласови и облици)*. — СДЗБ, 1996, књ. XLII, 319–614.
- Реметић Душник Slobodan Remetić, *Donji Dušnik*, FO, 589.
- РЈАЗУ I–XXIII *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Na svijet izdaje JAZU. — Zagreb, 1880–1976, knj. I–XXIII.
- РСАНУ *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. — САНУ–ИСЈ, 1959–1989, књ. I–XIV.
- Симић Левач Радоје Симић, *Левачки говор*. — СДЗБ, 1972, књ. XIX, 1–618 + карта.
- Симић Синт. Левач Радоје Симић, *Синтакса левачког говора I. Уџоџреба њадежних облика*. — СДЗБ, 1980, књ. XXVI, 1–146.
- РС – БС Наш језик Радоје Симић и Бригита Симић, *Наш језик и ми*, Београд, 1981.
- Собољев Катег. пад. Андрей Н. Собољев, *Категории надежа на периферии балканословянског ареала*. 36ФЛ, 1991, књ. XXXIV/1, 93–139.
- Собољев О пир. гов. Андреј Н. Собољев, *О њиројском говору у свејлостџи најновијих исџраживања*. — ПЗБ, 1995, књ. 21, 195–211 + 2 карте.
- Собољев Јужносл. Ч–Ц Андреј Н. Собољев, *Тимочко-лужнички говори у јужнословенској Ч, Ц зони*. — Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката (Зборник радова са научног скупа, Нишка Бања, јуна 1992), Ниш, 1994, стр. 84–103 + 2 карте.

- Соболев Диј. атлас А. Н. Соболев, *О диалектологическом атласе Восточной Сербии и Западной Болгарии*. — Исследования по славянской диалектологии, Институт славяноведения РАН, 1998, књ. 5 (Актуальные проблемы славянской лингвогеографии), 100–143 + 23 карте.
- Станојевић Тимок Маринко Станојевић, *Севернојимички дијалекат*. — СДЗБ, 1911, књ. II, 360–464.
- Стевановић Црна Трава Владимир Стевановић, *О неким фонетским и морфолошким особинама данашњег говора Црне Траве*. — ЗбФЛ, 1978, књ. XX/1, 183–200.
- Стевановић Пољаница Владимир Стевановић, *Говор Пољанице*. — ВГл, 1969, књ. 5, 399–422.
- Стевановић Ђаковица Михаило Стевановић, *Ђаковачки говор*. — СДЗБ, 1950, књ. XI, IV + 1–152.
- Стевановић ИЦГ Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*. — ЈФ, 1933–1934, књ. XIII, 1–128 + карта.
- Стевановић Грам. I–II М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик — Граматички системи и књижевнојезичка норма, I–II*. — Научна књига, Београд, 1964, 1969.
- Стевовић Гружа Игрутин Стевовић, *Шумадијски говор у Гружи с особитим освртом на акцените*. — СДЗБ, 1969, књ. XVIII, 401–635 + карта.
- Томић Свиница Миле Томић, *Говор Свиничана*. — СДЗБ, 1989, књ. XXX, 7–265.
- Ћирић Лужница Љубисав Ћирић, *Говор Лужнице* — СДЗБ, 1983, књ. XXIX, 1–190 + карта (речник 125–164).
- Ћирић Истраживања Љубисав Ћирић, *Досадашња истраживања њиројског говора*. — ПЗБ, 1987, књ. XIX/15, 13–21.
- Ћирић Архаизми Љубисав Ћирић, *Архаизми њиројског говора у дијахроној њерсејектив*. — ЗбФФП, 1993, књ. III, 228–240.
- Ћирић Прет. врем. Љубисав Ћирић, *Претеритална времена у говорима источне Србије*. — ЗбФФП, 1995/96, књ. 5–6, 257–264.
- Ћирић Диј. диференц. Љубисав Ћирић, *Дијалекатска микродиференцијација у Понишављу*. — О српским народним говорима (Зборник радова са научног скупа, Манасија, августа 1996), Деспотовац, 1997, стр. 245–249.
- Ћирић ГП у светл. ист. Љубисав Ћирић, *Говор Понишавља у светлоси и историје језика*. — СЈ, 1997, књ. 1–2, 235–244.
- Ћирић Ономастика Љубисав Ћирић, *Ономастика белојаланачког краја*. — ОП, 1997, књ. XIII, 1–338 (са картом).
- Ћупић Бјелопавлићи Драго Ћупић, *Говор Бјелопавлића*. — СДЗБ, 1977, књ. XXIII, стр. IX + 226 + карта.

Шкаљић Турцизми Абдулах Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском-хрватско-српском језику*. — Свјетлост, Сарајево, 1965, стр. 662.

Историјско-еџнографска и географска лиџератури

- Гушић Ремезијана Сима Гушић, *Урбанизам Ремезијане од I до VI века*. — Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1987, Саопштење бр. XIX.
- Енцикл. Југ. *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb, MCMLXV, knj. VI.
- А. Ивић Грађа Др Алекса Ивић, *Грађа за српску историјску географију*. — ГЛГД, 1922, св. 7–8.
- Јиречек Истор. Срба Константин Јиречек, *Историја Срба. I књига: Политичка историја до 1537; II књига: Културна историја*, Слово љубве, Београд, 1978.
- Јовановић Ношња Милка Јовановић, *Народна ношња у Србији у XIX веку*. — СЕЗБ, 1979, књ. ХСИ.
- Калић Пирот у ср. в. Др Јованка Калић, *Пиротски крај у средњем веку*. — ПЗБ, 1979, књ. 8–9, 185–201.
- К. Костић Торлак Коста Н. Костић, *Из Торлака. Фолклористичке белешке из Пиротског округа*. — „Караџић“, Алексинац, 1900, бр. 8–9.
- К. Костић Истор. Пирота Коста Н. Костић, *Историја Пирота*. — Музеј Понишавља, Знаменити људи и дела, књ. II, Пирот, 1973.
- М. Костић Ниш. котл. Михајло Костић, *Нишка коџлина. Сџудија друшћвено-географског развоја*. — Географски институт „Јован Цвијић“, Зборник радова, књ. 21, Београд, 1967.
- М. Костић Бпл. котл. Др Михајло Костић, *Белојаланачка коџлина. Друшћвено-географска иџучавања*. — Географски институт „Јован Цвијић“, Посебна издања, књ. 23, Београд, 1970.
- М. Костић Ђпољ. котл. Михајло М. Костић, *Ђурђево ѿље*. — ГЛСГД, 1952, свеска XXXII/1.
- М. Костић Коритница Михајло М. Костић, *Коритница. Антиројогеографска иџивања*. — СЕЗБ, 1954, књ. LXVII.
- Милић. Краљ. Србија М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија. Нови крајеви*. — Слобода, Београд, 1973 (репринт из 1884).
- В. Николић из Лужн. В. М. Николић, *Из Лужнице и Нишаве*. — СЕЗБ, 1910, књ. XVI.
- И. Николић Тефтер Др Илија Николић, *Тефтер Нишавске митрополије 1834–1872*. — Музеј Понишавља, Знаменити људи дела, књ. V, Пирот, 1976.
- Папазоглу Племена F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*. — Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1969, knj. 1.

- Петровић Ант. Пониш. Др Петар Петровић, *Понишавље у античко доба — неки аспекти археолошке топографије иројског краја*. — ПЗБ, 1979, књ. 8–9, 177–184.
- СР Србија *Социјалистичка Република Србија*. — НИРО „Књижевне новине“, Београд, 1985, III том, стр. 748.
- Станој. Ист. срп. нар. Стојан Станојевић, *Историја српског народа*. — Београд, 1910, (II издање).
- Ћирић Насеља Др Јован В. Ћирић, *Насеља Горњег Понишавља и Лужнице — њорекло и истраженост*. — ПЗБ, 1979, књ. 8–9, 121–176.
- Цвијић Балк. плуостр. Јован Цвијић, *Балканско њолуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*. — Сабрана дела, књ. 2, Београд, 1987.
- Шобић Шопска ношња Јерина Шобић, *Размајтрања о шойској ношњи*. — ГЛЕМ, 1961, књ. 24, 45–78.

У списак литературе укључена су и дела која су аутору служила за формирање његовог погледа на развој српских дијалеката, којима припадају и говори Понишавља. Она чине мањи део у односу на цитирана дела.